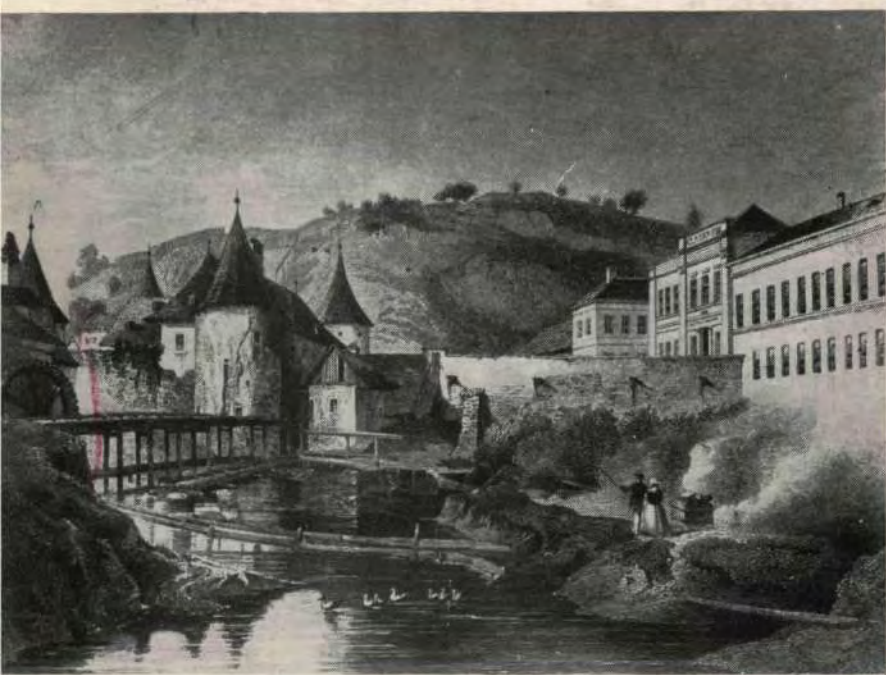


TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MULJTJÁBÓL



TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI
XXV

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
KIADVÁNYA

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

XVI

1997-11-24

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
9696
9085/1964

1997-11-24

Rev. '90

KÉPZŐMŰVÉSZETI ALAP KIADÓVÁLLALATA
BUDAPEST, 1964

Szerkesztő
TARJÁNYI SÁNDOR

Segédszerkesztő
KUBINYI ANDRÁS

Képszerkesztő
ILOSFAI JÓZSEF

© A Budapesti Történeti Múzeum Főigazgatója, 1964

TARTALOM — INHALT

A Budapesti Történeti Múzeum 75 éve	7
Előszó (TARJÁNYI SÁNDOR)	9
I. Az Ős- és Ókortörténeti Osztály története	11
Az Aquincumi Múzeum (SZILÁGYI JÁNOS)	11
Az Ásatási és Régészeti Intézet (NAGY TIBOR)	19
II. A Középkori Osztály — Vármúzeum — története (LÓCSY ERZSÉBET, KUBINYI ANDRÁS)	22
III. Az Újkori Osztály — Kiscelli Múzeum — története (SEENGER ERVIN) ..	31
KUMOROVITZ L. BERNÁT: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből	
(„Pest” legkorábbi említése)	43
Der Stiftungsbrief von Zselicszentjakab aus dem Jahre 1061	
(Die früheste Erwähnung von „Pest”)	82
KUBINYI ANDRÁS: Budafelhéz topográfiája és gazdasági fejlődése.....	85
I. Felhéz és területe Buda alapításáig.....	86
II. Felhéz helyrajza a középkorban	103
III. A gazdasági, társadalmi és igazgatási fejlődés.....	149
Topographie und wirtschaftliche Entwicklung von Budafelhéz.....	171
I. Felhéz und sein Gebiet bis zur Gründung von Buda.....	171
II. Topographie von Felhéz im Mittelalter.....	172
III. Die Wirtschafts-, Gesellschafts- und Verwaltungsentwicklung.....	177
NAGY LAJOS: A Viziváros XVII. század végi topográfiája.....	181
Adattár — Dokumentation	207
Die Topographie der Wasserstadt zum Ausgang des 17. Jahrhunderts.....	245

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM 75 ÉVE

75 éve gyűjti, őrzi és dolgozza fel a főváros és a területén élt népek történetére vonatkozó emlékanyagot a Budapesti Történeti Múzeum. Az elmúlt háromnegyed század alatt a múzeum kis helytörténeti gyűjteményből több százezres tárgyi anyaggal rendelkező intézmény lett, mely fontos tudományos tevékenységet fejt ki, feldolgozza a régészeti, művészettörténeti, történeti emlékanyagot, írott forrásokat, és e tudományágak módszereivel folytatja a város fejlődésének kutatását.

Budapest hosszú évszázadok óta alakítója, vagy legalábbis meghatározója az ország történetének, így a történetével foglalkozó munka is országos jelentőségű. A múzeum tevékenysége Budapest sajátos helyzeténél fogva jelentősebb, mint az egyszerű helytörténeti múzeumi kutatás, — irányítja, befolyásolja a helytörténeti, várostörténeti kutatásokat. A több ezeréves Budapest történetére vonatkozó forrásoknak, tárgyi emlékeknek a történeti tudományok mindegyikében jelentős szerepe van, és ez meghatározza a tennivalókat eddigi és jövő munkájában.

Az eddig elért eredmények, a gyűjtemény fejlődése és az ezt feldolgozó tudományos publikációk lehetővé teszik, hogy a következő 4—5 évben az eddiginél nagyobb jelentőségű feladatokat oldjunk meg.

A Budapesti Történeti Múzeum kapja az újjáépült budai várpalota déli, úgynevezett „E” szárnyát, a hozzátartozó rekonstruált romépülettel együtt. Ebbe az épületbe költözik a múzeum igazgatási központja, Középkori Osztálya, s az Új- és Legújabbkori Osztály egy része. Ebben az épületben nyer majd elhelyezést az összefoglaló várostörténeti kiállítás, amely a főváros területének és népének mintegy tízezeréves történetét mutatja be. A múzeumi látnivalók gazdag anyagához csatlakozik majd a rekonstruált várpalota egy része is, mint pl. az István-torony, a lovagterem, a reneszánsz-terem, a Zsigmond-kápolna stb. Az ásatásokkal feltárt terület egy részét az eredeti állapotnak megfelelően, az onnan kiemelt eredeti anyag beépítésével állítjuk helyre, s ez a nagy feladat a múzeum technikai és konzervátori részlegének, sőt az intézmény egész kollektívájának erős igénybevételét jelenti.

Ugyancsak komoly előkészítő munkát igényel az összefoglaló várostörténeti kiállítás, amely az őskortól a római koron, a középkori Buda-Pest és Óbuda történetén át végig kíséri az új, illetve a legújabb korban kialakult kapitalista nagyváros, a kialakulóban levő szocialista főváros történetét. Ilyen jellegű kiállítás eddig hazánkban nem volt, és ezért különböző tudományos és módszertani, kiállítástechnikai problémákat kell munkatársainknak a rendezés közben megoldaniuk.

Az új épületbe költözés is egy sor fontos feladatot ad intézményünknek. Többek között a budai várpalota „E” szárnyában a közép-, az új- és legújabbkori emlékanyagának korszerű raktári rendjét kell kialakítani, és egyúttal gondoskodni a nagytömegű leletanyag korszerű, megfelelő elhelyezéséről is.

A Vármúzeum Szentháromság utcai épületébe fog költözni a Károlyi-palotából az Ős- és Ókortörténeti Osztály több mint százezer darabot számláló leletanyagával együtt. Így a Budapesti Történeti Múzeum fontos osztályai közel kerülnek egymáshoz, ami mind tudományos-elméleti, mind szervezeti-igazgatási szempontból komoly fejlődést jelent az intézmény eddigi helyzetéhez képest. A Szentháromság utcai épületben lehetőségünk nyílik egy 4—5 termes időszakos kiállítási helyiség létrehozására is, amely alkalmas lesz kisebb gyűjtemények, az új szerzemények, évfordulós témák kiállítására, amelyre eddig megfelelő termek híján nem volt lehetőségünk.

A Kiscelli Múzeum épületében eddigi elképzelésünk szerint a modern képzőművészeti anyag marad, azonkívül a város XVIII—XIX. századi nagyméretű képzőművészeti alkotásainak raktárai. De ugyanakkor Óbuda jelentős művelődési intézményévé is válna a háborús károk helyreállítása után. Továbbra is fontos szerepet fog betölteni az Aquincumi Múzeum, amelynek korszerűsítése, nemzetközi súlyának megfelelő rekonstruálása és konzerválása az előttünk levő időszak igen fontos feladata. E jelentős épületeink mellett továbbra is fenntartjuk az eddigi „in situ” kiállító helyeinket: a Korvin Ottó utcában, a Március 15. téren, a Kapisztrán téren, a Flórián téren stb.

Budapest Főváros Tanácsának Végrehajtott Bizottsága intézményünket bízta meg azzal, hogy készítse el a Budapest Története c. négykötetes összefoglaló munkát. Összeállításánál felhasználjuk a Tanulmányok Budapest Múltjából c. sorozat (1932—1963., I—XV. kötet), és a múzeum évkönyve, a Budapest Régiségei (1889—1963., I—XX. kötet) tudományos eredményeit, és a mintegy nyolc év óta folyó várostörténeti anyaggyűjtést. A művet részben az intézmény tudományos munkatársai, részben más, a témával foglalkozó történészek írják. Az I. kötet mintegy előtörténetként a főváros területén élt népek történetét tárgyalja a honfoglalásig, majd a középkori Óbuda, Pest és Buda történetét 1541-ig. A II. kötet a török hódoltság időszakával, majd az 1686-os felszabadítás utáni várostörténettel foglalkozik 1848—1849-ig. A III. kötet a kapitalista nagyváros létrejöttét tárgyalja egészen az 1918—1919-es forradalmi időszakig. A IV. kötet a Horthy-korszak várostörténetét, s az 1945-ös felszabadulás utáni fejlődést, továbbá a szocialista nagyváros kialakulásának kezdeti eseményeit foglalja össze. A mű megírása az intézmény eddigi tudományos munkája által létrehozott részeredmények összefoglalását jelenti. Elkészítése lényegében a várpalotai kiállítás rendezésével egyidőben történik, tehát a következő 4—5 év előttünk álló feladata.

Gondot kell azonban fordítanunk az eddig kevésbé fejlett részlegek fejlesztésére, illetve fejlesztési lehetőségeinek megteremtésére is. Mert bár intézményünk munkája tartalmában és módszerében fejlett régészeti, várostörténeti kutatásokra támaszkodik, az új- és legújabb korra vonatkozó, s mai életünket tükröző tárgyi emlékek és dokumentációs anyag gyűjtése még csak a kezdeteknél tart. Itt még a kutatás problémáinak módszere, kialakítása is a közeljövő feladatai közé tartozik.

Az új- és legújabb kor emléktanyagának gyarapítása eddig elhanyagolt területek dokumentumait vonja be majd a gyűjteményünkbe. A főváros mai életét ábrázoló képzőművészeti anyag gyűjtése mellett megkezdtük a múlt század második felétől kezdődően az ipar- és gazdaságtörténetre vonatkozó emlékek gyűjtését. Ezenkívül a főváros népességének, főleg az élet- és munkakörülményeire vonatkozó dokumentumok gyűjtésével akarjuk a Budapesti Történeti Múzeum munkáját a fejlődő szocialista nagyváros társadalmi igényeihez alkalmazni. Amellett természetesen tovább folytatjuk az értékes városképi-várostörténeti fejlődést bemutató dokumentumok gyűjtését, feldolgozását. Gyűjtési, konzerválási, őrzési módszereinkben lehetőségeinkhez képest igyekszünk korszerű módszereket alkalmazni, pl. filmfelvételekkel rögzíteni eseményeket, vagy a modern anyagok használatát bevezetni a rekonstruálásoknál, konzerválásoknál.

E feladatok megoldása magasabb színvonalra emeli majd a múzeum tudományos és népszerűsítő tevékenységét és lehetőséget nyújt arra, hogy a negyedik negyedszázadot még az eddiginél is maradandóbb eredményekkel köszöntse a múzeum kollektívája.

TARJÁNYI SÁNDOR

I. AZ ŐS- ÉS ÓKORTÖRTÉNETI OSZTÁLY TÖRTÉNETE

Az Aquincumi Múzeum

A fejlődés útjának egy jelentős szakaszát érte már el a régészeti kutatás, amikor a várostörténeti múzeumok létesülésének általános folyamatában a magyar főváros múltját kutató intézmény megalapítására sor került.

Ha visszapillantunk a régészeti kutatás magyarországi történetére, megállapíthatjuk, hogy ebben a fejlődésben hazánk és fővárosunk olyan sorrendi helyet foglalt el, ami miatt nem kell szégyenkezünk. Már Hunyadi Mátyás korában gyűjtögetni kezdtek az ókori feliratokat, 1773-ban tanszéket kap az egyetemen az „érem- és régiségtan”, 1785-ben Schönwisner István a „pannoniai régészet alapítója” Magyarországon az első tervszerű feltárást végzi az óbudai Flórián téren, és azonnal megírt, latin nyelvű könyv alakjában közreadott ismertetésével a „feldolgozási skálának olyan szélességét mutatta be, hogy azon a felfogás érettsége dolgában ma sem haladtunk túl”. A kincseletek hasznából azonban a Kincstár korán részesedni kívánt, és már 1776-ban királyi leirat rendelte el, hogy a talált kincs értékéből ha az 150 Ft-on felül van $\frac{1}{3}$ rész illeti meg őt, a földtulajdonos, illetve a találó mellett. Az udvari kancellária 1798-ban konkretizálta ezt a rendelkezést: még az antik rézérmekeket is át kell adni a császári pénzgyűjtemény számára a só-, harmincad- és kamarai uradalmi pénztáraknak. A rendelkezés eredményességéért küzd a Helytartótanács 1813-ban kiadott körrendelete: ha a találó a kincseletet eltitkolja az ő $\frac{1}{3}$ részét a feljelentője kapja meg. Félgyarmati, kizsákmányolt helyzetünk eszerint a régészeti gyűjtés területén is megnyilvánult. József nádor közbeavatkozásával érjük el 1813-ban azt a rendelkezést, hogy a kincseletekből, a bécsi udvari éremtár elsődleges kiválasztása után a Magyar Nemzeti Múzeumot, majd a pesti egyetem Érem- és Régiségtárát illeti meg a vásárlási jog. Csak a szabadságharc idején születik a nemzeti érdekeket szolgáló rendelet. Kossuth Lajos, mint a Honvédelmi Bizottmány elnöke, 1848. XI. 30-án intézkedik, hogy a sáncolási munkák közben talált régiségeket a lelőhely és a mélység pontos feljegyzésével le kell foglalni a Magyar Nemzeti Múzeum számára. Függetlenségi harcunk elbukásával azonban a kincseleteket (1867 júniusig) megint Bécsbe kellett küldeni kiválasztás végett. Így jutottak a császárvárosba azok a római kori mozaikpadozatrészek is, amelyek az Óbudai Hájógyár építkezései során (1854—1857) kerültek elő, és sok más értékes történeti emlékünkhöz.

A Habsburg-császárság fővárosában 1856-ban felállított „Központi Régészeti Bizottmány”, hatásköre kiterjedt Magyarországra is, legalábbis 1861-ig. A tudományos nemzeteti irányításának kezdetét a Tudományos Akadémia keretében 1858-ban megalakított Archeológiai Bizottság jelentette hazánkban. Ápolta múltunk tárgyi emlékei iránti érdeklődést a „Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága” is, amelynek vándorgyűlésein számos ízben hangzottak el lelkes felszólalások műemlékeink védelmében, pl. Kubinyi Ferenc az 1842. évi gyűlésen javasolta régészeti szak megszervezését. A gyűlések színhelyén és alkalmával rendezett régészeti kiállítások (az 1845. évi pécsi vándorgyűlés

óta több helyen) is hozzájárultak a régészet népszerűsítéséhez, a Nemzeti Múzeum kiállításai mellett.

A Tudományos Akadémia 1867-ben országos Archeológiai Bizottság létesítését tervezi, de négy év múltán is még nyílt levél sürgeti ennek megvalósítását. A központi ellenőrzés tehát nem valósul meg, de tudományszakunk ezen hőskorában erős egyéniségek lépnek fel. Rómer Flóris ilyen nagy egyéniség, aki elsőként (1869-ben) nagyobb nyomtatékkal sürgette városi múzeumok létesítését. Tervezetet is készített — múzeumtípusának megfelelt a később megvalósult Fővárosi Múzeum —, de a magyar főváros közgyűlését még nem tudták megnyerni ennek a gondolatnak. Kiadott egy Múregészeti Kalauzt is — amelynek jelentős szerepe volt a hazai szaktudomány fejlődésében —, megelőzve két évtizeddel a berlini szakembereket. Megindítja az Archaeológiai Értesítőt, hogy szervezzen, mozgasson a folyóirat hasábjain is. Ennek szerkesztőjeként borongós hangulatú cikkben veti fel a kérdést: hogyan lehetne régészetünkön segíteni? „Gyűjtünk, mint a szarka (írja 1870-ben). Kutatás címén tervszerűtlenül feldőljük a sírokat és halmokat . . . Irogatunk, de dolgozataink nivója miatt szégyenkezhetünk . . . Kiállításaink színvonala nem több, mint a vadászé . . . Legbecsesebb leleteink külföldre vándorolnak . . . Kincéső sehol sincs annyi, mint nálunk, akiktől a pesti Király u.-ba kerülnek a fémleletek, ahol beolvasztják őket . . .” Tennivaló van tehát bőven, és Henszlmann Imre 1870-ben törvényjavaslatot nyújt be (a „Tisztelt Házban” a „történeti és műemlékek és régiségek fenntartása, biztosítása és kijavítása tárgyában”), amelyben pl. országos felügyeletet, intézkedéseket követel a történeti és műemlékek körül. Máig időszerű az 1870. évi 10. tc. 22§ („Az építési ügyet a fővárosban szabályozó utasítás”) 13. pontja: „ha épületbontás vagy alapozás közben régiségek kerülnek elő, a találó köteles azonnal bejelenteni a Főv. Tanácsnak és ennek intézkedését bevárni a talált tárgy érintetlenül hagyásával . . . A Tanács a . . . Múzeumot haladéknél értesíti.” (Sajnos, a szabályzat csak 1886. IX. 1-én lépett érvénybe!)

A „Magyar Tudományos Egyetemen” erőteljesen folyik a régészeti oktatás: ennek jeleként Hampel József hallgató megkoszorúzott pályaművét (Aquincum történetének vázlat) 1871-ben közlik nyomtatásban is. A társadalom felé sem hallgat a propaganda, és pl. a „népnevelőkhöz mint az őstörténelem pionirjaihoz” felhívást bocsátanak ki: tanítványikat és vasárnapi (iskolai) hallgatóikat buzdítják a régiségek mentésére. Minthogy a Magyar Tudományos Akadémia Archeológiai Bizottsága nem rendelkezett végrehajtó stb. hatalommal, Pauler Tivadar miniszter 1872-ben megszervezte a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságát. A külföldi szakkörök is felfigyeltek a magyarországi eseményekre, és 1876-ban fővárosunkban rendezték meg az antropológiai és archeológiai kongresszust, egybekötve azt országos kiállítással. Ez annyira előrendítette a régészet ügyét hazánkban, hogy később a kiállítások és kongresszusok rendszeres megismétlését javasolták. Salamon Ferenc a főváros megbízásából három kötetben megírta az egyesített főváros múltjának első összefoglaló történetét, az 1878-ban, illetve 1885-ben megjelent kötetek is kedvezően befolyásolták a közvéleményt a múzeumügy iránt. De a Magyar Tudományos Akadémia költségvetésében a régészet kutatásait a történelem és a nyelvtudomány mögött kb. csak 40%-os anyagi támogatással (pl. 1879-ben 5000 Ft-tal) méltányolták.

Míg Ausztriában, a Bécs környéki Carnuntum feltárása 1877-ben rendszeresen megindult — előbb az állam, majd a „Carnuntum-egylet” által rendelkezésre bocsátott anyagi eszközökből —, addig Aquincumban a Schönwisner-féle példászerű kezdeményezést száz éven át nem követte tudományos szempontból hasznos folytatás.

Gömöri Havas Sándor elévülhetetlen érdeme, hogy kormányzati tényezők rokonszenvét megnyerte a fővárosi régiségek felkutatására. A Műemlékek Országos Bizottsága közbenjárására a minisztériumtól 1880 júliusában 6000, majd a Fővárostól évi 2000, később 3000 Ft-ot szerzett a rendszeres ásatások megindítására. A Főváros „régészeti szakbizottmányt” küldött ki a felhasználás irányítására, G. Havas Sándor elnöklete alatt. A régészet és a múzeumügy iránt megmozgatott közvélemény hatására jellemző, hogy pl. az első (1880. évi) ásatási kampányhoz százezreket, targoncákat, deszkanyagot a budai főegyház raktára kölcsönzött, s a pesti oldalon előkerült népvándorláskori három gazdag

11358
1886-1887 évi tanév

Cserlőczy Miksa, I. alpolgármester előterjesztése, egy fővárosi múzeum létesítéséről.

24.

A tanács egy fővárosi múzeum felállítását szűk körűen tartván, e tekintetben javaslatokkal szándékozik járulni a közgyűlés elé.

A létesítendő fővárosi múzeum célja volna, hogy abban összegyűjtessék és szabatosan rendezzék úgy az azt tanulmányozni alkalmat, mint a közönségnek hozzá férhetővé tartsák, az oly tárgyakat, melyek akár az ország történelmét a fővárossal szorosabban összefüggő egyes kiválóbb események, akár a főváros specialit helyi történelmére vonatkoznak, vagyilyennek, pecsétek, okiratok, kőnyelvek, kőpek, sírképek, zászlók, jegyzetek, bútorok, tárgyak és más oly használati tárgyak, melyek a fővárosban előfordult eseményekről események alkalmával, vagy bármely tekintetben kiváló események által használatosak. Továbbá az oly tárgyak is, melyek a fővárosi fogadások fejlődéséről, s ezek működési állapotáról

sír leletanyagát pedig a Nemzeti Múzeumnak ajándékozták a mérnökök. A Csigadomb alól, az amfiteátrum feltárásával, nagyszabású romemlék, a Monarchia területén (a polai és salonai amfiteátrumok után) a harmadiknak feltárt körszínház bontakozott ki. A kezdeti kitűnő eredmény hatására a minisztérium további összegeket utalt ki, és jelentősebb anyagi áldozatot vállalt a Fővárosi Tanács is. Ebből kezdhették meg a rendszeres ásásokat a Papföldön 1881. tavaszán. Az értékes apró leletekre való tekintettel a Műemlékek Országos Bizottsága 1882-ben felveti egy aquincumi kiállítás gondolatát, s bár a Főváros a III. ker. előljárásság egyik helyiségét fel is ajánlotta és megbízta a rendezéssel G. Havas Sándort, a Nemzeti Múzeum képviselője elhárította a gondolatot azzal, hogy ők külön kiállítást terveznek az aquincumi emlékyangból. 1883-ban G. Havas Sándor ugyanakkor megbízást kap a csigadombi és papföldi emlékek kiállításának megrendezésére. A főváros törvényhatósága 1882-ben utasítja „régészeti szakbizotmányát” arra is, hogy „igyekezzék föltalálni Fehéregyháza romjait”. A következő években az ásatási hitelkeretek jelentős részeit használják el erre az új feladatra, de minthogy Árpád vezér díszes sírja nem mutatkozott az árkokban, bőszen támadó cikkek jelentek meg a hírlapokban G. Havas Sándor „pénz-pazarlása ellen”, és a Főváros átmenetileg beszüntette az ásások anyagi támogatását. Az országgyűlésen gróf Andrassy Manó ócsárolta a régészetet, tudományellenes követői akadtak a fővárosi közgyűlésen is. Tudományszakunk ezen „hőskorának” harcosai azonban más arcvonalon előnyomultak, mégpedig a közönségnek való bemutatás, a kiállítás vonalán. Az 1885. évi országos kiállításon, a fővárosi pavilonban négy falitárlóban mutatták be Aquincum emlékeit, de már Thorma Károly rendezésében. Ez az első aquincumi kiállítás azonban nagyobb tetszést nem keltett, mert a leírás nem készült el róla, és az óbudai ásások két nyelvű monográfiája is végképp elmaradt, noha a Főváros 2500 Ft-ot szavazott meg ezek költségeire.

A Fővárosi Múzeum létesítésének szükségességét a Főváros Tanácsa 1885. nov. 13-án hozott határozatával elvileg elismerte, és megbízta az alpolgármester Gerlóczy Károlyt a konkrét és részletes javaslat kidolgozására. Gerlóczy 1886. április 7-én kelt előterjesztésében vázolta a létesítendő múzeum feladat- és gyűjtőkörét, és javasolta, hogy erre a célra szerezék meg az országos kiállítás területén épült képzőművészeti csarnokot. A Főváros Tanácsa csak másfél év múltán tárgyalta meg ezt az előterjesztést; 1887. okt. 20-án Kammermayer Károly polgármester elnöklété alatt elrendelte a Városterületi Múzeum megszervezését.

Állandó kiállítást és saját épületet a Fővárosi Múzeum ókori részlege kapott elsőnek. Már 1888-ban megtörtént az első lépés az aquincumi ásások eredményeinek együtt tartására és állandó bemutatására, amikor a Kreml-malom egyik bérelt helyiségében kiállították az 1885. évi országos kiállításon bemutatott tárgyakat. A Főváros Tanácsa 1893-ban megszavazta a külön múzeum építésének költségeit az aquincumi rommezőben. Az Orczy Gyulától tervezett, 1894-ben (V. 10-én) felavatott, egyetlen termes kis helytörténeti múzeum már a megnyitáskor szűknek bizonyult. 1895 őszen kibővítik a két szárny hozzácsatolásával, mert a rommező gondozására beállított munkásokat csaknem állandóan a leletmentéseknél és a kiegészítő kutatásoknál kellett foglalkoztatni. Felavatáskor azt írták, hogy „Arra is gond lesz, hogy a környéket nivellálják és begyepesítsék”, — de az ígért megvalósítása 1963-ig váratott magára.

A Fővárosi Múzeum többi osztályának kiépítése azonban már annyira késik, hogy még egy évtized múlva is javaslatokkal találkozunk a szakajtó hasábjain: „leghelyesebb lenne, ha a már létező Aquincumi Múzeumból fejlesztenék ki a főváros történeti múzeumát, amelynek a Rommezei Múzeum az ókori osztályát képezné, és Kuzsinszky Bálintot bíznák meg az új múzeum vezetésével, valamint a gyűjtési előmunkálatokkal.” (Ez a javaslat méltatlanul figyelmen kívül hagyja, hogy Toldy László, a városi levéltár vezetője, már az 1887. évi tanácsi döntés után megkezdte a gyűjtést!) Három év múltán, 1899-ben tényleg megbízták Kuzsinszky Bálintot a Fővárosi Múzeum vezetésével és kiépítésével. Ez az év fordulatot jelent annyiban is, hogy a Főváros Tanácsa és közgyűlése — tizenkét évi késés után — (1899. IV. 26-án) határozatot hozott a múzeum (és könyvtár) szerkezetét, rendszeres javadalmazását (évi 3000 Ft) illetően, és kijelölte ellenőrzésére a Múzeumi és Könyv-



2. Az Aquincumi Múzeum épülete

tári Bizottságot, amelybe a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatóját is felkérték közreműködésre.

A „Székesfőváros” tehát nem valami példás lendülettel ápolta saját múzeumának ügyét, de már 1885 óta több olyan feladat felelős gazdájának érezte magát, amelyek múzeum funkciói.

Kezdetben az emléktárgy gyűjtésére sokat áldozott (ásatások Óbudán!), majd a népszerűsítő bemutatás és nyomtatott kiadványok megvalósítására ajánlott fel jelentős anyagi eszközöket. Sajnálatos, hogy személyi nehézségek folytán ezek részben elmulasztott lehetőségek maradtak. A saját múzeumépület, tudományos munkahely, saját személyzet és szervezet, ezek a múzeumot alkotó tényezők, amelyeknek megteremtésére hosszabb időn át kellett várni. A történelmi emlékvédelmi rendszet is olyan terület, amelyen nem várta meg a székesfőváros az 1887. évi (jogi és formális) megalapítás eljövételét. A Tanács már 1885. VII. 16-án elrendelte, hogy a III. kerületben kiadott építkezési engedélyeket közöljék a Fővárosi Régészeti Bizottmány elnökével (tehát már nem a Nemzeti Múzeummal). G. Havas Sándor és Zsigmondy Gusztáv az így nyert támpontok alapján kísérhették figyelemmel a Majláth utcai, illetve a Viktória téglagyári és a Raktár utcai hálózatépítéssel. Zsigmondy, aki lelkes mérnök és műemléki bizottsági tag volt, ismételt kutatásokat is végez az egyesítés óta gyorsuló ütemben épülő Óbudán. Viszont a formális és jogi saját múzeumalapítás után sem terjeszthették ki ezt a rendszeti intézkedést a székesfőváros többi kerületére, így pl. 1889-ben a II. ker. kapitányság a Török utcai sírok előkerüléséről a Nemzeti Múzeumot értesítette, ahonnan Kuzsinszky Bálint szállt ki a helyszínre, a leletanyag megmentésére, s még pl. 1892-ben is a szabályoknak megfelelően szállíthatták be a Nemzeti Múzeumba a Budán talált római kori sírleleteket, és több, véletlenül előkerült kisebb régiségeket. A Budapest területén előkerült őskori és népvándorláskori szörványos leletanyag pedig még évtizedeken át a Nemzeti Múzeum raktáraiiba jutott, míg a válogatott fémtárgyak pedig régebben szabályosan, majd később rejtetten a bécsi Kunsthistorisches Museumba vándoroltak.

A Rómer által elvetett, majd G. Havas buzgalma révén felnövesztett mag azért lassan, de növekedésnek indult. Rómer Flóris, aki a hazai régiségtudomány népszerűsítésével hivathatatlan érdemeket szerzett, még éppen megérte a főváros és több vidéki város helytörténeti múzeumának megszületését. A Főváros is újabb lehetőségek adásával a múzeumügy népszerűsítésének fontosságát méltányolta. Közgyűlése 1889-ben elhatározta a Budapest régiségei c. népszerűsítő évkönyv rendszeres kiadását — amelyből 1900-ig két kötet jelent meg, gazdag tartalommal —, majd rendelkezésre bocsátotta az anyagi eszközöket az aquincumi romok és leletek Vezetőjének kinyomtatásához. Fröhlich Róbert egyetemi tanár méltán fejezhette ki várakozását: „az aquincumi régiségek iránt növekedni fog az érdeklődés ilyen alkalmas útmutató mellett”. Aquincum hírneve a határokon is túlterjedt, és 1889-ben Bécsből a nemzetközi antropológiai és ősrégészeti kongresszus 80 főnyi szakembersportja azért rándult ki a magyar fővárosba, hogy a Nemzeti Múzeum kiállításán kívül a római kori Aquincum feltárását megtekintse. Hatásos volt, hogy Kuzsinszky Bálint épp 30 főnyi munkással ásatott, friss eredmények között kalauzolhatta Nyugat és Kelet szakembereit. Az ezen évben megnyílt „Aquincumi vendéglő” (Kreml-malom) helyiségében berendezett kis „állandó régészeti kiállításhoz” a világhírű Virchow is elismerő megjegyzést fűzött: „Sie haben hier ein schönes Stück Culturgeschichte aufgeräumt.” A Főváros áldozatkészségének köszönhető az is, hogy két évi szünetelés után (1887-ben) folytatódtak Óbudán az ókori ásatások is, miután az előző években (G. Havas Sándor, Tholt T., Wekerle Sándor) „Fehéregyháza” után nyomoztak Óbudán eredménytelenül, de költségesen. A papföldi feltárás, fenntartás stb. munkálatai évi 3000 Ft hitelkeretből folytatódhatnak. Igen lassan kezd kialakulni az önálló személyzeti állomány is. Az állandó őr mellett az ásatás tudományos vezetője is (1887-ben még Thorma Károly, 1888-tól Kuzsinszky Bálint) külön tiszteletdíjat kap a Fővárostól, az Aquincumi Múzeum költségvetésében csak 1900-tól találunk előirányzatot saját igazgató fizetésére. A Nemzeti Múzeum segítségnyújtása munkaerőben nagy támogatást jelent az újszülött múzeumnak.

Régészetünk első szakemberei és múzeumunk első vezetői alapképzettségükben általános archeológusok voltak. Ezért nem meglepő, hogy az Aquincumi Múzeum első vezetője, Kuzsinszky Bálint hivatottan vezetett őskori ásatásokat is, bár az egyetemen még mint hallgató bronzkori témával nyert 50 Ft-os pályadíjat. Így 1891 nyarán még G. Havas Sándor életében 4 db őskori urna került elő a soroksári Duna-ágnál (ma IX. Soroksári u. 31.), az ő kezdeményezése alapján indul itt tervszerű feltárás.

Talán nem véletlen egybeesés az, hogy a várostörténeti múzeumok létesítésének gondolatával párhuzamosan alakult ki világszerte a múzeumok hivatásának vitája is. A magyar fővárosi múzeuma 1913-ban kapta az első kritikákat, amelyeknek tükréből megítélhetjük fejlődésének pozitív és negatív oldalait. Konzervatív részről hangsúlyozottan nem talánnak hiányosságokat működésében, de mégis figyelmeztetik a múzeumok fő feladataira: 1. a tanulni vágyó emberek szabad iskolája; 2. a tudományos kutatás egyik legfontosabb eszköze legyen, s két munkafeladatnak össze kell fonódnia. Szabó Ervin és köre élesebben bírálja: „... túlságosan elébe helyezik a kultúrhistoriai értéket (a gyűjtésnél) a művészi becsnek... a tudományos múzeumok kiállításai untató temetők... a kiállításba csak olyan tárgy kerüljön, aminek nevelő értéke van, típusok esztétikai és rendszeres bemutatása... biztosítja a tömeg rokonszenvét...” Szabó Ervin helyénvalónak látja azt is, hogy kifejtse a fővárosi múzeumok demokratizálásának módszereit is. Első szocialista forradalmunk fontos szerepet szánt a múzeumoknak, 1919-ben a természetudományi szövetség múzeumi ankétot rendezett, amelynek nyomtatott beszámolója szerint „a mostani Fővárosi Múzeum csak Budapest történetét szemléltető gyűjtemény... a nagyközönség igényeit nem elégíti ki...”; „a múzeumok az egyetemes közművelődés legszámottevőbb intézményei... egyidőben szólnak az értelemhez, a kedélyhez és a szépérzékhez... a múzeum üdülőhely legyen a munkában kifáradt, de tanulni vágyó laikusnak, tágas olvasóteremmel, a tár mellett a népszerű művekkel, amelyekre utaljanak a kiállítás magyarázó táblái és katalógusai...”

Az első világháborút követő gazdasági nehézségeket a múzeum is megsínylette, de 1922. január 1-én Nagy Lajos múzeumi szolgálatba lépésével újabb fellendülés kezdődött mégis. Kuzsinszky mellett az ő szervező és kezdeményező készsége, fiatalos tettereje serkentette új lendületre a gyűjtő, ásatás munkát és indította el a tudományos publikációk egész sorát. A Nagyszombat utcai katonai amfiteátrum Vidor utcai szakaszának, az aranyhegyi árok melletti római temetőnek, a Raktár utcai Cella trichorának, a Kiscelli úti katonai fazekasgyárnak, a Tabán római emlékeinek, a Március 15. téri római tábornak, a csúcshegyi villának stb. feltárása mellett a polgárváros és a katonai tábor számtalan részletét kutatta fel és Aquincum szűkebb területén túl is tisztázta a római limes és Ulcisia Castra (Szentendre) számos pontját. Az aranyhegyi bika, a katonai amfiteátrum felirata, s a világon az egyetlenként számon tartott víziorgonája (hydraulus) mellett a leletek tízezreivel gazdagította a múzeumot. Tudományos eredményeit mintaserűen, gyorsan és számos nyelven tette közzé. Nagyobb önálló kötetei mellett (Az óbudai ókeresztény Cella trichora a Raktár utcában. Bp. 1931. — Az aquincumi orgona Bp. 1934. — Budapest az ókorban. Bp. 1942. — Az Éskü téri római erőd. Pest város őse. Bp. 1946.) közel másfélszáz tanulmánya és cikke jelent meg főleg a Budapest Régiségei c. múzeumi évkönyvben (amelynek XIII., XIV. és posthumus XV. kötetét szerkesztette is), bel- és külföldön, önállóan és folyóiratokban. Kuzsinszky mellett (A gázgyári fazekastelep Aquincumban. Bud. Rég. XI. 1932. — Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Bp. 1934) — több más, nem a múzeum szolgálatában álló tudósunkat nem említve —, az ő munkásságának is köszönhető, hogy a külföldi szakkörök annyira megbecsülték a magyar régészeket. Valóban a Fővárosi Múzeum régész vezetőit több külföldi tudományos társaság tiszteli meg tagsággal, kongresszusokra meghívásokkal stb. A Múzeumi (világ) Szövetség kongresszusát 1928-ban fővárosunkban tartotta. A berlini régészeti társaság ülésén Rodenwaldt professzor külön előadásban mutatta be 1929-ben a magyarországi szakkönyvtermést és jelentette be, hogy Nagy Lajost és több honfitársát bízták meg Pannónia kultúrájának kutatásával és megírásával német szakfolyóirat számára. Ezen fél évszázad fejlődését szerencsésen zárja le a tudományos feldolgozás vonalán Budapest története ókori kötetének kiadása 1942-ben, Tompa Ferenc, Alföldi András, Nagy Lajos és László Gyula összefoglaló munkája. Az egykorú kritika találon hangsúlyozza, hogy Kuzsinszky Bálint első összefoglaló áttekintése óta eltelt kerek fél évszázad jelentős fejlődése meglátszik az új szintézis színvonalán, amelyben a szerzők a mindennapi élethez is közelebb akarják vinni az emléktanyagot — pl. Tompa F. itt mutatta ki, hogy Budapest területének története már az őskorban is azonos az egész ország történetével.

A nemzetközi színvonalra emelkedett tudományos munka mellett Nagy Lajos szervező és kezdeményező készségével nemcsak a főváros két pontján (III. Flórián tér 3., V. Március 15. tér) létesít föld alatt fenntartott ókori építmények körül múzeumot (valamint városi múzeumot Szentendrén), hanem a békásmegyeri és szentendrei szigeti ásatásaival megveti a Fővárosi Múzeum őskori gyűjteményének alapját is. Az ő előterjesztésére állítják fel a fővárosi ásatások központi irányíthatása végett 1936-ban az Ásatási és Régészeti Intézetet is. A föld alatt fenntartott múzeum gondolatával Nagy Lajos pl. Bécsset mintegy két évtizeddel előzte meg, ahol csak 1950-ben nyitották meg az első „Ruinenstätte”-t. A múzeum fiatal tudományos kutatói is gazdag eredményeket érnek el: feltárták a polgárváros északi kapuját, déli, eddig ismeretlen részeit és a Városhal egy részletét. Befejeződött a katonai amfiteátrum feltárása, és megkezdődött a hajógyári szigeti helytartói palota kiásása. Ezenkívül számos kisebb ásatás folyt gazdag leleteredménnyel. Folytatták ebben a korszakban az Aquincumi Múzeum kiépítését is: az 1904-ben (Bárczy István személyi megértésének köszönhetően) megkezdett oszlopos tornác (köemléktár) építését, amely végül patkó alakot nyert. 1944. IX. 5-én légitámadás során súlyos bombák rongálták meg „lakhatatlanságig” az épületet és a rommezőt; a rákövetkező háborús télen a Fővárosi Múzeum többi osztályainak pincéiben elhelyezett emléktanyag kb. 2/5 részben megsemmisült az utcai harcok során.

*

A felszabadulás után a múzeum első életnyilvánítása, miként az alapításnál, ugyanígy az újjáépítéskor is kiállítás megrendezése volt, 1946-ban, „Budapest múltja” címen, az 1928-ban megvásárolt Károlyi-palotában. A célja mindenki számára közérthető módon rekonstruálni a főváros területén élt társadalmak történetét, a művészettörténeti értékű tárgyak mellett a mindennapi élet eszközeit is bemutatni, amelyek révén megelevenedik az itt élt népek művelődése. 1948-ban nyílt meg az Aquincumi Múzeum, az elsőnek újjáépített, állandó régészeti kiállítással. A bírálók szerint: „tele kezdeményezéssel . . . szakszerű felépítésben . . . a kiállítás külső formája szinte puritán egyszerűségű . . . házilag végezték (a múzeum dolgozói) az épület helyreállításának túlnyomó részét is . . .” 1953-ban újabb római kori helytörténeti múzeum létesült és nyílt a III. Korvin Ottó u. 61. sz. alatt, majd 1961-ben a Rommezei Múzeum kiállítását újítottuk fel. Ugyanekkor az Aquincumi Múzeum körüli rommező bekerítése is befejeződött, és megkezdődött a rommező parkosítása, tartós gatzalanítása, általános talajgyengítése is. A Fővárosi Múzeum személyi állománya 1902-ben: igazgató és altiszt. Az 1938. évi annyira várt fővárosi státuszrendezés óta, amely az Aquincumi Múzeum (ásatási intézeti) osztályvezetője mellé két tudományos munkatársat, két restaurátort, adminisztrátort, bentlakó gondnokot rendszeresített a fizikai munkásokon kívül, — népi államunk megértése folytán következett be személyzeti állományunk ugrásszerű emelkedése. 1961-ben átszervezték a BTM-ot és az Ős- és Őkörtörténeti osztályt, amely az Aquincumi Múzeumot is magába foglalja, vezetője 11 tudományos munkatárs és 3 konzervátor, 1 fotós, 1 építész munkájára támaszkodhat az adminisztratív, fizikai és kisegítő munkaerőkön kívül. A személyzeti állomány ezen fordulatszerű megerősítésére nagy szükség is volt, mert 1945 után az újjáépítés és a szocialista építés egyre gyorsuló üteme a mentőásatások özönét róttá a Fővárosi Múzeum régészeire is. És végre megvalósult a kutató és feldolgozó munka tervszerű irányítása is, 1950 óta az évi tervek perspektivikus mederbe terelték a kutatást. Nagyméretű tervásatások is indultak (pl. az Óbudai Hajógyár területén a helytartói villa feltárásainak folytatása). Ezenkívül a Főváros a városrendezési tervek előkészítéséhez is ásatásokat tesz lehetővé, hogy a tervezők támpontokat nyerjenek a városkép történeti súlypontjának rögzítéséhez. A múzeumi munka eredménye a látogatók számának emelkedésében is megnyilvánul: az 1902—1904. években az aquincumi múzeumot évente 14—20 ezer érdeklődő kereste fel, az 1938—1942. években átlag 22 ezer, de 1958 körül, amikor a művelődni akaró dolgozók tömege érthetőbbé tett kiállítás tárgyai közé lépett be, kb. 50—60 ezer fő nézte végig a kiállított gyűjteményt, eltekintve attól a sok tízezertől, akik csak a környező rommezőt látogatták. A látogatók személyes élményei mellett a múzeum munkatársainak tudományos publikációi — elsősorban a Budapest régiségei XVI—XX. kötetében, de sok más, önálló kötetben és folyóiratokban — is hozzájárultak a múzeum hivatásának jobb betöltéséhez.

SZILÁGYI JÁNOS

Az Intézet a Fővárosi Múzeumok egyik osztályaként 1936-ban alakult meg, szerény létszámmal (1 igazgató, 1 tudományos tisztviselő, 1 konzervátor, 1 betanított szakmunkás), V. Károlyi u. 16 sz. alatt. Az új intézet megalakulásakor az alapító Nagy Lajostól részben feltárt tabáni ős- és római kori telepek anyagát, néhány népvándorlás- és honfoglaláskori együttest (Tabán, XIV. Mexikói út) és néhány szakkönyvet mondhatott magáénak.

Az Intézet feladatkörét a szervezeti szabályzat Budapest területén a régészeti kutatások, elsősorban az ásatások egységes szervezésében és szakszerű elvégzésében jelölte meg. A feltárt régészeti anyag, konzerválás és tudományos feldolgozás után a korszak szerint illetékes múzeumi gyűjteménybe került. Az eddig szétszórt és sokszor ad hoc-szerű ásatási munkát az új intézmény volt hivatva összefogni az őskortól kezdve egészen a középkorig, és a szélesebb keretbe ágyazott várostörténet szempontjából elsősorban fontos feladatok megoldására irányítani. Az intézmény munkaterülete kezdetben nem szorítkozott Budapest közigazgatási határára, hanem észak felé kiterjedt Szentendrőig, ahol régészeti gyűjtemény (múzeum) akkor még nem volt.

Az új ásatási intézményt a régészeti tudományok egészséges fejlődésének szükségletei hívták életre. Az Intézet megalakulása előtt a főváros területén sem az őskori, sem a népvándorláskori, sőt részben a római kori régészeti leleteknek sem volt illetékes gazdája. Az utóbbié ugyan az Aquincumi Múzeum lett volna, azonban az aquincumi polgárváros gondozása, majd az Óbudán jelentkező feladatok a múzeum erejét majdnem teljesen lekötötték. Így történhetett, hogy e század első harmadában a főváros területén napvilágra került nagyjértékű régészeti leletek, mint pl. az angyalföldi kora vaskori kincslelet, a II. Fő utcai kora császárkori telepanyag, a Csepel-szigeti avarkori kardmellékletes sírlelet, hogy csak a fontosabbakat említsük, más gyűjteményekbe kerültek. Az új intézmény létrehozásával nemcsak ezt az egészségesnek nem mondható helyzetet kívánták megszüntetni. Az Intézet vezetője és közvetlen munkatársai szeme előtt nemzetközi színvonalat elérő ásatási intézmény kiépítése lebegett, amely rendszeres munkával megteremti a korszerű várostörténeti feldolgozás számára szükséges tudományos alapot. Munkájához az új intézmény kezdettől fogva megkapta a közvetlen felügyeleti hatóság, az akkori Fővárosi Tanács XI. ü. o. vezetőjétől, és múzeumi előadóitól (Némethy Károly, Péczely Béla, és Zakariás G. Sándor) a szükségesnek ítélt támogatást.

Az intézmény felszabadulás előtti munkáját a sokrétű ásatás jellemzi. E munka fontosabb eredményeit, inkább ízelítőül régészeti korszakok szerint az alábbiakban foglalnánk össze.

A békásmegyeri Vizművek területén végzett — még inkább leletmentő jellegű — ásatáson a Duna középső folyásvidékének mondhatni valamennyi őskori kultúrája előkerült. De talán még ennél is fontosabb volt, az ugyanitt talált IX. századi zárt kemenceanyag, amely Budapest területén eddig is egyedülállóan példázza az avar birodalom felbomlása utáni időszak művelődési viszonyait.

Nem nagyszámú, de településtörténeti szempontból igen jelentős ősrégészeti anyagot eredményezett a Csepel-szigeti Szabad Kikötő bővítésekor feltárt néhány urnasír abból a késő bronzkori — kora vaskori átmeneti időszakból, amikor kelet és észak felől egyaránt erős kulturális ösztönzések jutottak el hozzánk. Ennek az időszaknak a Váli műveltséghez sorolható nagyobb sírszámú urnatemetőjét a Szentendrei-szigeten ásta fel az intézet igen nehéz körülmények között. A Pesterzsébeten feltárt Vátya-kultúrák urnatemető sírjai a Duna-balparti bronzkori műveltségre hoztak újabb adatokat. A rendszeresített terepbejárások, később hitelesítő ásatások, és leletmentések további őskori telepek és temetők nyilvántartásához vezettek. (III. Békásmegyer-Pusztatemplom, és Bécsi út; II. Istenkút; XI. Gellérthegy és Kamaraerdő; IV. Káposztásmegyer-Vizmü stb.)

A római kori témák közül ezekben az években megtörtént Aquincum északi szárnyerődjének, a szentendrei tábor legfontosabb részeinek feltárása. Ugyancsak ásatással tisztázták, hogy az ottani illyr őslakosság megerősített telepe nem templomdombon keresendő,

mint arra a Gellérthegyi oppidum példájából jogosan lehetett volna következtetni. Tanulmányos eredménnyel zárult az Eskü téri késő római tábor területén végzett ásás is.

A 30-as években megindult villakutatás nagy erővel továbbfolyt a budai és a budakörnyéki hegyekben (Pomáz—Zdravlyak, Budakalász, Bp. III. Szépvölgyi út). Ezek a kutatások jó részben tisztázták a villaépületek gazdasági jelentőségét és kapcsolatait a limesszel. Az óbudai katonaváros temetőinek feltárása is tovább folytatódott (Bécsi út).

Még a 30-as évek közepén megindult a római kori foglalás legmonumentálisabb maradványának, az óbudai katonai amfiteátrumnak a feltárása, amely azonban éveken keresztül vontatottan haladt, és csak a körszínház nézőterének északnyugati része feltárásáig jutott el. Az Intézet 1939-ben átvette az itteni munkát, és nem egészen másfél év alatt teljesen feltárta Közép-Európa legnagyobb amfiteátrumát. Arra is lehetőség nyílt, hogy a nézőtér legjobban lepusztult délnyugati szakaszát az eredeti állapotnak megfelelően helyreállítsák (Gerő László műve), és ezzel a körszínház szerkezeti felépítését a nagyközönség számára is érthetővé tegyék.

A népművelési hálózatba egy másik jelentős régészeti objektum bekapcsolását jelentette az V. Eskü téri (Március 15. téri) késő római erőd feltárt maradványainak földalatti múzeummá alakítása, amely az első ilyen létesítmény volt Közép-Európában.

A témák sorából természetesen nem maradhatott ki az aquincumi polgárváros, ahol 1931 óta nem folyt említésre méltó kutatás. A Lőtér építkezéseinek lehetőségeit kihasználva, sikerült a polgárváros déli részét a Szentendrei úttól keletre egy hosszabb sávban feltárni. Az előkerült egyszerű és díszes épületmaradványok (Festőlakás, Mithrász-szentély stb.) e területen sokkal lazább, nemegyszer villaszerű városképi elrendezést mutattak, a város központi területeinek zsúfoltabb beépítettségével szemben.

Megindult a rendszeres népvándorláskori kutatás is, amelyet két VII—VIII. századi temető feltárása (Csepel és Rákos) jelezhet. Az óbudai katonai amfiteátrum feltárásánál pedig a múzeum birtokába jutott a longobardok hagyatékának tekinthető egyedülálló ezüst kincslelet, amelyet a VI. sz. közepe táján rejthettek el.

A középkori régészeti kutatásokat, melyek az Intézet keretében ugyancsak ezekben az években indultak el, Garády Sándor vezette. Eredményeit a Középkori Osztály történeténél ismertetjük.

Nem kis részben a föntebbieken felvázolt ásatási munka eredményei tették lehetővé Budapest őstörténetének első modern igényű összefoglalását a Budapest története első két kötetében.

Az 1944. évi harcok idején az Intézet a Károlyi-palota pincéiben raktározta el a régészeti leletanyagot, amely komolyabb károsodás nélkül érte meg a felszabadulást. Azóta az Intézet feladatköre tartalomban bővült. Hangsúlyozottabb szerepet kapott az addig raktározott leletanyagok népművelés szolgálatába állítása, kiállítások rendezése. A Budapesti Történeti Múzeum már említett 1946-os kiállítása keretében az Intézet öt helyiségben mutatta be válogatott anyagát. A felszabadulás után ez volt az első régészeti kiállítás Budapest területén. A kiállításról szóló egyik beszámoló jellemzése szerint a kiállítás „nem a pompás, csak egyes kiváltságosok számára készült, kvalitásos művészettörténeti darabokon keresztül hozta hozzánk közel a múlt társadalmainak történetét, hanem a mindennapi élethez tartozó tárgyakon keresztül elevenedett meg az előttünk élt társadalmak egészének teljes anyagi kultúrája”. Az ásatási tevékenység is gyorsan megindult. 1946-ban feltárták az aquincumi polgárváros fogadóját (deversorium), 1947—1948-ban felásták Budapest területén az első rézkori műveltségű őskori telepet (XI. Andor utca) és 1947-ben megkezdődött az albertfalvai római kori telepek maradványainak rendszeres kiásása. Az aquincumi polgári és katonai települések feltárásának gondját az Aquincumi Múzeum vette át. Mindezen szervezeti változások kihatásaképpen az Intézet mint Régészeti (Ős- és Népvándorláskori) Osztály illeszkedett a Budapest Történeti Múzeum szervezetébe. Így fokozottabban koncentrálhatta erejét az ős- és népvándorláskori kutatásokra, az albertfalvai ásatásokra és az anyagával összefüggő népművelési munkára.

Az utóbbi vonatkozásban megemlíthetők a különböző üzemekben rendezett időszakos kiállítások, vetítettképes előadások és az üzemi dolgozók részére szervezett különböző vezetések. Az osztály népművelési munkájában az üzemekben életrehívott múzeumi bizottságok aktivitására támaszkodhatott. 1951-ben a Károlyi-palota Henszlmann utcai helyiségeiben megrendezték a „Budapest őstörténete” című kiállítást, amely első ízben mutatta be a modern kiállítástechnika igénybevételével Budapest területén a társadalmi fejlődés főbb irányvonalait az őskortól a honfoglalásig. A budapesti dolgozók mellett elsősorban a középiskolai fiatalság és tanáraik tanulmányozhatták haszonnal a kiállítás anyagát, amely alkalmas volt a helyesen értelmezett lokálpatriotizmus elmélyítésére.

A főttebb már említett ásatásokon kívül a Népstadion építése alkalmával előkerült mongoloid jellegű avarkori temető, a Szépvölgyi úti díszes római kori villa és longobárd temető, a Szentendre-Pannónia-telepi kora bronzkori és a gellérthegy-i vaskori telepek leletanyaga gyarapította ezekben az években az osztály régészeti gyűjteményét. Páratlan anyaggazdagsága és helytörténeti jelentősége miatt is külön hely illeti az albertfalvai ásatásokat, melyek 1947-től kezdődően a Fővárosi Tanács VB., majd a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával évről évre folytatódtak. Az ásatások eredményeként egy addig teljesen ismeretlen, nagy kiterjedésű, kerekén 1200×800 m² felületre kiterjedő kora császárkori (i. sz. I—III. sz.) telep maradványai bontakoztak ki. Az I. századi, bennszülött jellegű földbe mélyített kunyhókat, pincéket, raktárvermeket a II. századtól kezdve helyenként díszes falfestéssel ékített többhelyiségű kőépületek foglalták el. A település katonai jellege is mind nyilvánvalóbbá vált, mignem az itt állomásozó lovascsapat táborhelyét is sikerült megtalálni.

1953-ban átszervezés következtében egyesítették az Aquincumi Múzeumot és a Régészeti Osztályt, majd a felügyeleti hatóság 1957-ben visszaállította a két osztály önálló munkaszervezetét, amely egészen a közelmúltig fennállott.

Az ezekből a szerény alapokból kialakult Ős- és Ókortörténeti Osztály az 1960-as évek elejére a Budapesti Történeti Múzeum egyik életerős osztályává fejlődött. Az intézmény keretében felnőtt fiatal kutatógárda Budapest területének mind újabb részeit vonta be a kutatásba. Az osztály gyűjteményében őrzött régészeti tárgyak száma évről évre növekedett, és 1961-ben megközelítette a 100 000 darabot. Kézikönyvtára, a külföldi cserelhetőségek kiépítésével meghaladta a 3000 darabot, fénykép- és rajzi dokumentációja a 4000 darabot.

NAGY TIBOR

II. A KÖZÉPKORI OSZTÁLY — VÁRMŰZEUM — TÖRTÉNETE

A Középkori Osztály a BTM tudományos osztályai között a legfiatalabb. Szervezetileg csak 1941, ill. 1942-ben keletkezett, bár mai feladatkörét már évtizedek óta gyakorolták, részben jogelődjei, részben egyéb intézmények, ill. személyek. Ezért vizsgálódásainkat nem kezdhetjük az osztály jogi létrejöttével, hanem foglalkoznunk kell először azon feladatok ellátásának történetével, amelyek jelenleg az osztály munkáját képezik.

A jelenlegi szervezeti szabályzat szerint az osztály két csoportra: egy régészetre és egy történetire tagozódik. Előbbi a főváros közép- és törökkori történetére vonatkozó tárgyi emlékanyag feltárásával, nyilvántartásával, feldolgozásával és ismertetésével foglalkozik, míg az utóbbi ugyanazt látja el a kéziratos (oklevelek és az azokhoz tartozó pecsétek, térképek stb.) forrásanyag tekintetében, azzal a céllal, hogy ezt a forrásanyagot forráskiadvány formájában közkinccsé tegye. Ugyanakkor a leletmentő csoporton belül felállított adattár a régészeti leleteket, a régészeti topográfia pedig ezeken kívül a nyomtatott források adatait gyűjti össze és tartja nyilván. Hogyan alakultak ki ezek a feladatkörök, mi volt a múltjuk?

A régészeti csoport munkájának alapját képező tárgyi emlékanyag legnagyobb részben ásatások, épületbontások stb. által került napvilágra. A főváros török megszállása következtében művészeti és használati tárgyak részben elpusztultak, részben föld alá kerültek, így az emlékanyag beszerzésének egyéb módozatai (vásárlás, letét, hagyaték stb.) csak kevésbé lehetségesek. A középkori emlékekkel évszázadokon át kevésbé törődtek. Míg a római emlékekre már a középkorban felfigyeltek, gyűjtötték és leírták, a középkoriakkal nem foglalkoztak. A középkori emlékek feltárása lényegében csak a múlt század elején indult meg. Itt sem beszélhetünk azonban még rendszeres, tervszerű ásatásokról. Mindössze az történt, ha véletlenül középkori régészeti leletek kerültek elő, volt már néhány régiségkedvelő és hozzáértő személy, aki a feltárt anyagot részben vagy egészben feldolgozta. Elsősorban a polihisztor Jankovich Miklós (1772—1846) érdeme volt ez, mellette később Römer Flórisnak (1815—1889) is elévülhetetlen érdemei vannak, különösen a régi Pest városfalai stb. kutatása terén. Mindennek ellenére pl. Podjebrád Katalin, Mátyás első feleségének az 1820-as években feltárt sírjából előkerült leletek, amelyeket a budai városházán helyeztek el, az idők folyamán eltűntek. A margitszigeti ásatásoknál előkerült anyag esetében valamivel jobb volt a helyzet, ezeket a Nemzeti Múzeumban helyezték el, ahol a szigeti korona ma is megvan.

A Nemzeti Múzeum megalapításával fővárosi szempontból is javult a középkori emlékanyag biztosítása. A XIX. századtól kezdve több mint egy évszázadon át a legjelentősebb ásatási anyagok őrzőhelyeként módot nyújtott arra, hogy a főváros területén előkerült tárgyak ne kallódjanak el, hanem közkinccsé váljanak. Így került a Nemzeti Múzeum őrizetébe, hogy csak néhány kiragadott példát említsünk, egy bizonytalan lelőhelyű feliratos kő, amely valószínűleg Buda középkori városházát ékesítette, Óbuda közép- és törökkorban használt és 1686 táján elásott pecsétnyomói, továbbá a királyi palota területén a Hauszmann-féle

építkezés idején napvilágra került zömében reneszánsz kőanyag. Ez a gyűjtőmunka azonban esetleges volt, sem jogszabály, sem elvi célkitűzés nem kényszerítette a Nemzeti Múzeumot, hogy figyelemmel kísérje a főváros területét és az ott előkerült valamennyi tárgy megőrzéséről gondoskodik. Ez tulajdonképpen az egyes városok — amelyek 1873-ban Budapest fővárossá egyesültek — feladata lett volna, azonban ezt a feladatkört nem gyakorolták.

Bizonyos módosulást hozott a XIX. század vége felé az „Árpád sírja” kutatás. 1879 óta erre a célra különféle ásások kezdődtek Óbuda környékén, melyek anyagi fedezetéhez már a főváros is hozzájárult. E kutatásoknak a célja sajnos részben szenzációhajhászás volt, és bár tudományos szempontból nem mondhatjuk teljesen eredménytelennek ezeket, a cél el nem érése bizonyos mértékben diszkreditálta a munkálatok további folytatását. Jellemző, hogy Tholt Titusznak az e korban végzett ásatainál előkerült vörösmárvány sirkőtöredékek nem kerültek közgyűjteménybe, hanem Tholt és örökösei magántulajdonát képezték. A múzeum csak 1935-ben szerezte meg.

Azáltal, hogy 1887-ben a főváros határozatot hozott fővárosi múzeum létesítésére, amely 1898 után végül meg is alakult, és 1907-ben a Városligetben meg is nyílt, még mindig nem történt meg a középkori anyag szisztematikus feltárása és őrzése. Volt néhány kivétel, ugyanis Kuzsinszky Bálint a Fővárosi Múzeumok első központi igazgatója 1895-ben a Mátyás-templomból származó kőfaragványokat vett át Schulektől és azokat először Aquincumban, majd a Városligeti Múzeumban helyezte el. A Városligetben megnyílt kiállítás keretei között a középkori anyag bemutatása teljesen szerves volt. A középkori kőfaragványokat mintegy díszletként alkalmazták, s ezek így a 4. számú „törökkori”-nak nevezett teremben éppúgy elfordultak, mint a 10. számúban céhládák és zászlók között. Lényeges változások csak Horváth Henrik munkássága hozott. Horváth Henrik a középkori művészettörténet kiváló kutatója, aki a Városligetben elhelyezett Történeti Múzeumnak, az Újkor Osztály jogelődjének igazgatója volt, saját középkori vonatkozású kutatásai számára szükségét érezte a kőfaragványok összegyűjtésének, és ezért a főváros kulturális ügyosztályának támogatásával a Halászbástyán lapidáriumot létesített. A Halászbástya északi saroktoronyában helyezték el ugyanis 1902-ben a Műemlékek Országos Bizottsága által a középkori Domonkos-templom területén végzett feltárások során előkerült kőanyagot. Az 1902. évi ásásra a Halászbástyához csatlakozó várfalrendszer rendezésével kapcsolatban került sor. Az eredményes feltárás nemcsak a középkori gyűjtemény jelentős gazdagodását eredményezte a felszínre került igen magas színvonalú sirkövek és építészeti tagozatok révén, — hanem egyben új kutatási irány elindítója is volt. „Oly becses anyag van itt együtt, melyből majdnem két évszázad budai kultúrtörténetét lehet leolvasni” — írja Horváth Henrik. Irodalmi munkássága élénk tanubizonysága annak, hogy ez a művészettörténeti, várostörténeti és kultúrtörténeti szempontból is jelentős együttes valóban beszédes emléke a középkori város életének.

Horváth ehhez az anyaghoz csatolta a már eddig is a múzeum őrzetében volt anyagot, továbbá a királyi palota pincéjében őrzött és a középkori palotából származó köveket, valamint néhány időközben végzett ásás anyagát. A Halászbástyán a Középkori Köemléktár 1932-ben mint önálló kiállítás nyílt meg 367 tárggyal. Ez a 367 tárgy lett az alapja a Középkori Osztály mai gazdag, tízezrekre menő gyűjteményének. Horváth Henrik elévülhetetlen érdemeket szerzett az addig elhanyagolt kőanyag összegyűjtésével. A „Fővárosi Múzeum Köemléktárának leíró lajstroma” c. 1932-ben megjelent katalógus előszavában rámutat a gyűjtemény hézagpótló jellegére: „Szervesen beleilleszkedik az Aquincumi Múzeumban őrzött római anyag és a városligeti Fővárosi Múzeumban kiállított újkori gyűjtemény közé, kitölti a két emlékcsoport között eddig tátongott nagy űrt, és így hivatott az okcidentális kultúra folytonosságának igazolására pest-budai talajon is.” — A kiállítást a Halászbástya északi toronyának földszinti helyiségeiben és emeleti kőfolyosóján rendezték. Hangsúlyosan három épületkomplexus szerepelt: a királyi palota (aránylag kevés emlékekkel), a Nagybaldogasszony, és a Domonkos-rendi Szent Miklós-templom. Horváth Henrik teljességre törekvésének (azaz a kiállított anyag eredeti környezetbe helyezésének) dokumentumai a kiállított fényképek a város területén található „in situ” maradványokról. Ezzel

kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az 1932-ben valóban példás, mondhatni úttörő jellegű kiállítás katalógusának tanulmányozása során a mai olvasó kénytelen megállapítani, hogy a fényképek elhelyezése eléggé ötletszerű volt. És mivel H. H. a katalógus előszavában megjegyezte: „Gyakorlati és esztétikai okokból magyarázó feliratok elhelyezésétől el kellett tekintenünk...” — a fotók nem minden esetben segíthették elő a kiállítottak jobb megértését.

A teljességre és az egykori élet minél maradéktalanabb bemutatására irányuló törekvés abban is megnyilvánult, hogy Horváth nem félt megbontani a lapidárium egységét, és a pompás kőfaragványok között helyet biztosított az egyszerű emlékeknek is (cserépedények számszámok stb.).

Arról, hogy az 1932-ben megnyílt kőtár milyen nagy közönségsikerral dicsekedhetett, alább, a látogatási statisztikából nyerhetünk adatokat.

Szervezetileg a Középkori Köemléktár nem volt önálló. Mindössze a Történeti Múzeum egyik helyileg külön elhelyezett gyűjteménye volt csak, amelyet azonban a Múzeum igazgatója, majd 1935 óta a Fővárosi Múzeumok központi igazgatója tisztét is ellátó Horváth Henrik nagy szeretettel és hozzáértéssel gyarapított is (iparművészeti tárgyak, érmek, köemlékek stb.). Horváth Henriknek a köemléktár adminisztrálásában a Fővárosi Kertészethez beosztott és a Halászbástyán lakó Virágh Antal kertészeti őr volt segítségére, aki 1932-től kezdve kertészeti feladatköre mellett külön díjazás fejében tisztán tartotta a kiállítást, szedte a jegyeket, sőt állandóan figyelte az épületbontásnál előkerülő esetleges leleteket is. Később a múzeum állományába került. Horváth Henriknek 1941. január 15-én bekövetkezett haláláig a Középkori Köemléktár változatlanul a Budapesti Történeti Múzeum részeként, mint kiállítóterem és raktár szerepelt. Tervszerű szerzeményezési politikáról még nem beszélhetünk, bár Horváth Henrik mindent elkövetett gyűjteménye bővítése végett, azonban pl. az ásatások során előkerült anyag csak részben került a köemléktárba, magára a középkori vonatkozású ásatásokra pedig a köemléktárnak befolyása nem volt.

1931-ig nem is beszélhetünk lényegében tervszerű középkori ásatásokról a főváros területén. Ettől kezdve azonban Garády Sándor működése következtében a helyzet kedvezőbbre változott. Garády Sándor ny. mérnököt a polgármesteri XI. üo-a bízta meg egy-egy ásatás vezetésével, munkájáért szerény tiszteletdíjat kapott. Garády páratlan sikerű ásatásai nyomán vált először lehetővé fővárosunk középkori topográfiájának reális meghatározása. Az ásatások során felszínre került kis-leletanyag vetette meg tulajdonképpen a középkori kerámiagyűjtemény alapját.

Garády olyan objektumokat tárt fel, melyeknek nyomát addig legfeljebb írásos emlékek őrizték (Nyék, Tabán, a középkori Viziváros, Logod temploma, Gercse község temploma, a csúcshegy honfoglalás kori temető stb., stb.). Ásatásait minden esetben alapos előkészítés jellemezte (levéltári kutatások, terep-tanulmányok). Legjelentősebb kutatása — a nyéki — tervásatás volt, de számos jelentős objektumot leletmentő munkák során tárt fel (Szent Péter-templom és számos középkori házmaradvány a Vizivárosban, középkori épületek a lebontott Tabán területén, az ún. Szt. Gellért-templom a Rudas-fürdő mellett, a Szt. Lázár-templom a Bugát utcában stb.). E kutatások során sohasem a „falakat” és a „szép tárgyakat” kereste, hanem az egykori élet teljességének megismerésére törekedett. Ezért vigyázta az egyszerű mázatlan cserépedényeket éppolyan féltő gonddal, mint a királyi vadász kastély pompás reneszánsz — európai viszonylatban is kiemelkedő jelentőségű — kőfaragványait. A maga korában szokatlan érdeklődéssel fordult a középkori mesterségek és különféle technikai berendezések felé. A budaszentlőrinci pálos kolostorban kerámiaégető-kemencét tárt fel — a Városkútnál folytatott ásatás nyomán nagy érdeklődéssel fordult a középkori vízvezeték hálózat kérdése felé, olyannyira, hogy ezzel külön tanulmányban foglalkozott (kiadatlan), a Csalogány utcában igen jelentős középkori fazekasműhelyt határozott meg —, külön tanulmányban foglalkozott a középkori agyagművészettel stb. Ásatásait a teljes anyag megbecsülésén túl a dokumentálás alapossága is jellemezte. (Garády munkásságának részletes feldolgozása és teljes bibliográfia: G. Sándor Mária: Garády Sándor régészeti munkássága. Műemlékvédelem, Bp. 1961. 4. sz. 217—223.). Garády működése a Nagy Lajos

igazgatása alatt álló Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet keretén belül ment végbe. A leletmentésben hűséges munkatársa, Bagyura János volt nagy segítségére. Garády anyaga a Régészeti Intézethez került. Rajta kívül azonban más külső szakember is folytatott ásatásokat ekkor a főváros területén, fővárosi pénzzel középkori vonatkozásokban. Így pl. Lux Kálmán a Kálvin utcában az óbudai királynői várat ásta. Ebben az esetben azonban a polgármester a leletanyagok a Középkori Köemléktárban való elhelyezését rendelte el.

1941-ig, Horváth Henrik haláláig, tehát még nem beszélhetünk önálló középkori osztályról. A Fővárosi Múzeumok gyűjtő fogalma alá tartozó két lényegében önálló intézményen belül folyt középkori vonatkozású munka: a Történeti Múzeum gyűjtött középkori anyagot és önálló középkori kiállítást tartott fenn, míg az ásatásokat tőle teljesen függetlenül a Régészeti Intézet végezte. Az osztály mai másik feladatköre egyáltalán nem tartozott a múzeum hatáskörébe.

Új helyzetet hozott Horváth Henrik halála. Az új központi igazgató: Nagy Lajos a Történeti Múzeum egyik munkatársát, Gerevich Lászlót bízta meg a Középkori Köemléktár (másként Kőműzeum) vezetésével, és egyben — tekintetbe véve, hogy két intézményben folyik azonos jellegű munka — a Régészeti Intézeten belül Középkori Ásatási Osztályt hozott létre, melynek vezetésével szintén Gerevichet bízta meg. Nagy Lajos úgy látszik nem akarta a két intézmény, a Régészeti Intézet és a Történeti Múzeum jogait sérteni, azonban a Gerevich személyében végrehajtott perszonálunió gyakorlatilag egy önálló középkori múzeum létrehozását jelentette. Valóban ez is volt a cél, mert a múzeum egyik 1941. május 20-án kelt havi jelentésében ez az új szerv már önállóan szerepelt: „Jelentés a halászbástyai kőműzeum és középkori ásatási osztály munkájáról, 1941 május havában.” A jelentést Gerevich mind megbízott igazgató írta alá. Ettől kezdve Gerevich a Régészeti Intézet kebelén belül „a középkori ásatások vezetőjeként” gyakorolta Garády munkája felett — legalábbis elvben — a felügyeletet. Garády felterjesztéseit ő véleményezte. Nagy Lajos intézkedését a polgármesteri hivatal is jóváhagyta és 8098/1941—I. számú rendeletével „a halászbástyai kőműzeum igazgatásával és a középkori ásatások vezetésével” Gerevichet bízta meg. A Középkori Osztály végleges alapítólevelének azonban a 220 794/1942—XI (1942. jan. 28.) számú polgármesteri határozat tekinthető, mert ezzel mentették fel a Történeti Múzeum igazgatóját a Halászbástyai Középkori Kőműzeum felügyelete alól és rendelték el a Kőműzeum átadását Gerevich részére. Ugyanezen irat arról is intézkedik, hogy az közvetlenül a Fővárosi Múzeumok Központi Igazgatósága alá tartozik. Ezáltal a Középkori Kőműzeum egyenrangú intézménnyé vált a többi fővárosi múzeummal. Gerevich ugyan a múzeumot csak megbízott igazgatóként igazgatta, és személyében a Régészeti Intézethez tartozott, ez azonban már csak formalitás volt.

Az új intézménynek kezdetől fogva határozott elvi célkitűzése volt „A Fővárosi Középkori Múzeum Budapest középkori anyagának regisztrálásával és összegyűjtésével foglalkozik... egyik célkitűzése a Budapest területén és környékén fellelhető középkori emlékek összegyűjtése a Halászbástyai Köemléktár számára.” Ennek a célkitűzésnek a múzeum eleget is tett. Az ide beosztott Garády folytatta ásatásait, azonban az új igazgató maga is végzett feltárásokat. 1941-ben kezdte meg az akkor Budapest területén kívül fekvő (ma XXII. ker.) Csut középkori falu ásatását. Ez igen jelentős feltárás volt — az első (és máig is egyetlen) középkori faluásatás a főváros területén. Az egyetlen olyan ásatás, mely a falusi környezetben élő középkori ember egyszerű életkörülményeire vonatkozólag nyújt adatokat. Felszínre került a falu temploma a körülötte elhelyezkedő temetővel, a falu számos — az utcás, soros településnek megfelelően elhelyezett — lakóháza, az itteni élet tárgyi emlékei. A temetőásatás viselettörténeti szempontból is jelentős anyagot eredményezett. Gerevich tovább állandó figyelemmel kísérte a főváros területén előforduló középkori emlékeket. E célból rendeztette és leltározhatta a Belvárosi-templomban őrzött és nem a főváros tulajdonában levő gazdag kőanyagot (Schauschek János által). Mindezen munkákhoz természetesen Gerevich és eredetileg egyetlen beosztottja Virágh Antal nem volt elegendő. Különösen felméréseknél szorultak külső segítségre, így Csemegi József és Schauschek János munkájára.

A felszabadulás után Gerevich végleg megvált a Régészeti Intézettől, és a múzeum teljes jogú igazgatója lett. A Középkori Múzeum feladatköre is megnőtt. Egyik legfontosabb új feladata a háború következtében elpusztult és megrongálódott épületekben található leletek biztosítása lett. Erre a budai közigazgatási kirendeltség 4039/1945—III. számú határozatában 1945. április 5-én kötelezte a múzeumot, és a munkák ellátásához Schauschek Jánost osztotta be segítségnek. Az így megindult kutatások a vári házak esetében nagy jelentőségű tudományos eredményekkel jártak, publikációjuk Gerevich: Gótikus házak Budán című módszertanilag is igen jelentős tanulmányában jelentek meg. A második világháború során a Fővárosi Múzeum épületei — közöttük a Halászbástya is — súlyos sérüléseket szenvedtek, így az önálló középkori kiállítás megnyitására sem volt lehetőség. Ezért a felszabadulás után elsőnek — 1946 nyarán — megnyílt „Budapest múltja” c. kiállítás a Fővárosi Múzeumok közös rendezvénye volt (a Károlyi-palotában).

A Halászbástya kiállító helyiségeinek helyreállítása után a Kőtár (a „Művelődéstörténeti Múzeum Kőtára”) 1948 májusában ismét megnyitotta kapuját. Az új kiállítás minden vonatkozásban bővebb volt elődjénél, kiállítási terület szempontjából is, — mivel berendezték a kőtár hatalmas pincéjét, melyet Gerő László még a háború alatt kiállításra alkalmassá tett. Ez mintegy megkérte a bemutatási lehetőséget (ugyanakkor megszüntették az amúgy is szűk emeleti kiállítóhelyiségeket). Jelentősen gazdagodott a kiállítási anyag is. Elsősorban a királyi palotából származó nagyszerű reneszánsz kőfaragványokkal, melyeket 1939-ben a Magyar Nemzeti Múzeum adott át 7000 pengő vételár fejében. Ezzel egyidőben került a Kőtár birtokába több sírkő is ugyanakkor a Nemzeti Múzeumból. A margitszigeti koporsó töredékeit 1940-ben adta át a MOB. Gazdagodott a gyűjtemény azokkal az emlékekkel is, melyek a budavári lakóházakon 1946—1947-ben folytatott építéstörténeti kutatások során láttak napvilágot (pl. a Táncsics utcai freskó). Bemutatásra kerülhettek már azok a sírkövek is, melyeknek az 1932-ben megnyílt kiállításon még csak a fényképe szerepelhetett. (Többek között a kultúrtörténeti szempontból igen jelentős János királyi festő sírköve, mely akkor még a Mátyás-templom homlokzati falában volt csak látható.)

A kiállítás rendezőit elsősorban didaktikai szempontok vezették. „A régi Kőtár újrendezésének célja az, hogy a legszélesebb néptétegek társadalomtörténeti ismereteihez nyújtson értékes segédeszközt.” (Patek E. Bud. Rég. XV. (1950) 420. l.)

Minden tárgyat magyarázó felirattal láttak el. Ezt következetesen végrehajtották nemcsak az újonnan rendezett pincehelyiségekben, hanem a régi kiállításon is, melynek tetemes részét érintetlenül hagyták.

A Kőtár gyökeres újrendezésére 1953-ban került sor. Ez az átrendezés teljesen felszámolta a földszinti termek korábbi zsufoltságát, — az építészeti részleteket minden lehető esetben rekonstruált formában, de legalábbis rekonstrukciós rajz kíséretében mutatták be. Az anyag szervezebb csoportosításával, térképek, alaprajzok és összefoglaló szövegek alkalmazásával kihangsúlyozta a gyűjtemény várostörténeti jellegét. Az 1948-ban megnyitott pince anyaga is felfrissítésre került, elsősorban az 1948—1951 között folytatott palotaátadások során feltárt reprezentatív köveknek a bemutatásával.

1960-ban kisebb méretű anyagfrissítésre került sor, célja az újabb eredmények bemutatása.

1961-ben az emeleti kőfolyosón „Építési technikák és építésszervezet a középkorban” c. kiállítás nyílt meg. Ennek az a célja, hogy a látogatók megismerjék a Kőtárban látható faragványok mestereinek, a középkori kőfaragóknak és építészeknek munkakörülményeit, munkamódszereit. Ezzel tulajdonképpen a kiállított emlékek kettős „reflektorfénybe” kerültek: 1. mint a középkori város életének emlékei; — 2. mint az alkotó munka termékei.

A Műemlékek Országos Bizottsága anyagi támogatásával a Középkori Múzeum még 1946-ban feltárásokat kezdett a volt királyi palota területén. 1948-tól a Magyar Tudományos Akadémia, majd a Tervhivatal támogatásával és fedezetével nagy iramban indult meg itt az ásatás. Az ásatások eredményeképpen több ezer kömlellyel és a királyi udvar életét megvilágító tárgyi emlékekkel gazdagodott a Vármúzeum. Az előkerült „in situ” építészeti részletek és a múzeum kőtárában őrzött kőfaragványok segítségével Európa egyik legjelentősebb



3. A Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeuma

középkori objektuma: a budai királyi palota vált nagy vonalakban rekonstruálhatóvá. A gótikus kőanyagot a közép-európai királyi építkezések legjavához, — a reneszánsz faragványokat pedig az itáliai reneszánsz kiemelkedő alkotásaihoz fűzi szoros kapcsolatot. A gazdag kis-leletanyag a budai iparosok fejlett mesterségbeli tudásának és Buda szerteágazó kereskedelmi kapcsolatainak dokumentuma. A kis-lelet gyűjtemény legjelentősebb csoportja a kályhacsempe-anyag, melynek mind mennyisége, mind formagazdagsága és magas színvonalú technikája világviszonylatban is egyedülálló.

A Középkori Múzeum munkája azonban nem merült ki kizárólag a palotai ásatásokban. Részben más helyen is végzett régészeti feltárásokat, részben pedig az ásatási eredmények tudományos feldolgozása szükségessé tette különféle segédgyűjtemények létesítését is. Feladatkörének bővítését szolgálta, és ebben már a felszabadulás utáni új modern történelemszemlélet hatása figyelhető meg, a kultúrtörténetileg fontos emlékek gyűjtésének megkezdése. 1947-ben a múzeum célját így határozták meg: „Célja a Budapest középkorára vonatkozó régészeti és művelődéstörténeti emlékek gyűjtése, a fővárosi középkori emléktanyag feltárása és tudományos feldolgozása.”

Természetesen erre a munkára a múzeum eredeti elhelyezése nem volt elegendő. A Halászbástyán nem volt mód hivatali helyiségek létesítésére, és ezért Vas Zoltán polgármester 1945. augusztus 31-én 223 129/1945-XI. számú határozatával elrendelte a volt budai városháza műemléki helyreállítását, és az épületet a Székesfővárosi Középkori Múzeum elhelyezésére jelölte ki. (A Középkori Múzeum, később Művelődéstörténeti Múzeum, majd Vármúzeum.) A palotaásatás gazdag anyaga került bemutatásra a helyreállított múzeumépületben, az 1952 decemberében megnyílt „Budai vár” c. kiállításon. — A kiállítás átrendezésére 1959-ben került sor, ezt az indokolta, hogy számos újabb jelentős lelet került a múzeum birtokába, valamint az ásatási anyag tudományos feldolgozása során számos új kutatási eredmény született, mely lehetővé tette a kiállítás felfrissítését. Az újjárendezett kiállítás — az anyag bővítésének megfelelően „Buda a középkorban” címmel nyílt meg.

1963-ban a megnövekedett várostörténeti érdeklődés és a megnövekedett igények kielégítésére kisebb átrendezés után újabb szempontokkal gazdagodott a „Buda a középkorban” c. kiállítás.

1958-ban Mátyás király trónralépésének 400 éves évfordulójáról a Vármúzeum kis-méretű (1 terem), de erősen látogatott kiállítással emlékezett meg.

Néhány szót a múzeum kiállítási látogatottságáról:

Halászbástya		Vármúzeum	
1932	5 411 látogató	1952	2 083 látogató
1933	9 528 látogató	1953	69 888 látogató
1934	14 614 látogató	1954	46 207 látogató
1935	14 554 látogató	1955	36 835 látogató
1936	14 815 látogató	1956	33 690 látogató
1937	13 181 látogató	1957	31 318 látogató
1938	12 339 látogató	1958	40 067 látogató
1939	10 203 látogató	1959	24 670 látogató
1940	8 082 látogató	1960	16 252 látogató
1941	9 372 látogató	1961	29 100 látogató
1942	8 537 látogató		
1943	2 365 látogató		
1944—1946	zárva		(Virágh Antal statisztikája)
1947	492 látogató		
1948	8 004 látogató		
1949	12 359 látogató		

A Várnegyed újjáépítésével kapcsolatban (1957-től) a Vármúzeum jelentős feladatot kapott. Megbízták a zömében középkori eredetű lakóházak műemléki helyreállítását megelőző építéstörténeti kutatások elvégzésével. Ezzel a munkával a múzeum nemcsak a helyes műemléki helyreállításokat segítette elő, hanem a kutatások eredményei a várostörténet számos problémájának tisztázásához is hozzájárulnak.

Az utóbbi évek legjelentősebb tervvétségei: a margitszigeti domonkos kolostor további feltárása, — újabb kutatások a budaszentlőrinci pálos kolostor területén, — Nyéken — a pesthidegkúti Gercsén, — a vízvárosi Szent Péter-templom helyén — a Várnegyed területén a Színház u. 5—7. sz. alatt (a budai pasa palota), a Tánacsics Mihály u. 9. sz. telken, a középkori Mária Magdolna-templom területén stb. Ezekon kívül a múzeum leletmentései során feltárásokat végez és értékes várostörténeti adatokat gyűjt az építkezési munkákkal kapcsolatban; így a belvárosi foghíjak beépítésével kapcsolatban a pesti középkori városfal maradványainak feltárása, az Erzsébet-híd építésével egyidőben kutatások a pesti és budai hidfő mellett, értékes eredményekkel járó kutatások az óbudai területrendezéssel és a vízvárosi foghíjak beépítésével kapcsolatban stb.

Az osztály másik feladatköre, amit ma a történeti csoport végez, alapjában véve még hosszabb múltra tekint vissza, mint a régészeti csoporté, azonban ezt a feladatkört a múzeum csak a legutolsó időben vette át. A középkori Buda és testvérvárosai levéltárának pusztulása miatt a város történetére vonatkozó okleveleket csak fáradtságos munkával, idegen levéltárakból lehet összegyűjteni. Erre az első kísérletet Pothradzky József a főváros múltjának egyik szorgalmas kutatója tette meg. A múlt század közepén egy hatalmas budapesti oklevéltárat állított össze, amely azonban kéziratban maradt. A főváros érezte az oklevéltár összeállításának szükségességét és ezért amikor 1876. december 27-én Budapest fővárosi közgyűlése megbízta Salamon Ferenc történelem- (akit Pest városa már 1870-ben Pest története megírásával megbízott), hogy dolgozza fel a főváros történetét, köteleességévé tette a vonatkozó kútfőanyag összegyűjtését és kiadását is. Salamon a megbízásnak csak részben tett eleget. Műve középkori kötetei (II. és III. kötet) 1885-ben jelentek meg, azonban ez a munka sem volt teljes, csak Mátyás haláláig jutott el. A kútfők kiadását nem végezte el. Salamon munkája minden érdeme mellett (ma is egyetlen feldolgozása még Budapest középkorának) már megjelenése pillanatában elavultnak volt tekinthető, amint erre Tagányi Károly és Némethy Lajos bírálati már akkor rámutattak. Az oklevéltár ügyét Csánki Dezső, az Országos Levéltár főigazgatója karolta fel. Csánki kora legnagyobb helytörténész, helytörténeti kutatásai során elyszeretettel foglalkozott fővárosi témákkal, és így mindenki másnál jobban érezte, hogy milyen nehézségekkel jár a középkori forrásanyag összegyűjtése különféle levéltárakból. 1911. március 28-án emlékirattal fordult a Fővárosi Tanácshoz, amelyben javasolta, hogy a Tanács gyűjtse össze és adja ki a fővárosra vonatkozó középkori okleveleket. Véleménye szerint ennek a munkának a megjelenésével pótolni lehetne a főváros elpusztult középkori levéltárát. Az akkori Közművelődésügyi Osztály vezetője Wildner Ödön dr. tanácsnok felkarolta Csánki tervét, és ezért 13 494/1912-XIV. szám alatt előterjesztést tett a Tanácsnak. A Tanács az előterjesztést elfogadta, és 1912. február 14-én tartott közgyűlésén 235/1912. K. Gy. szám alatt határozattá emelte, és a munka végzésére az anyagi fedezetet biztosította. Az okleveles anyag összegyűjtésével Csánkit bízták meg, aki több, zömében országos levéltári kutató segítségével kezdte meg a munkát. Munkájáról évente beszámolt egy, az akkori Magyarország legkiválóbb szakembereiből álló bizottságnak. A bizottság tagjai többek között Thallóczy Lajos, Békefi Remig, Fejérváry László, később Domanovszky Sándor, továbbá a város részéről egy-két városi tisztviselő, illetőleg bizottsági tag, mint pl. Harrer Ferenc. A munka 1924-ben már befejezéshez közeledett, mindössze néhány levéltár átvizsgálása volt hátra. A munka kiadását mégiscsak 1934-ben Csánki Dezső halála után határozták el (Csánki 1933-ban halt meg), és a sajtó alá rendezést Gárdonyi Albertre, a főváros akkori főlevéltárnokára bízták. Gárdonyi részben Csánkinál bővebb szempontok alapján dolgozván megállapította, hogy a Csánki-féle gyűjtés nem teljes. Ezért kiegészítéseket végzett, és így az 1936-ban megjelent első kötet többet tartalmazott, mint Csánki eredeti gyűjtése. Való-

színűleg ez akadályozta meg, hogy a kötetek kiadása tovább folyamatosan haladjon. A kézirat anyagát az 1936-ban újból megindított Budapest történeti feldolgozás munkatársai kapták kézhez feldolgozás céljaira. Ugyanekkor megindult a térkép-, veduta-, érem-corpus és a bibliográfia feldolgozása is. Sajnos a Csánki-féle gyűjtemény javarésze 1945-ben elpusztult, és így újra kellett a kutatást kezdeni.

Amikor 1953-ban a Fővárosi Tanács újból elhatározta, immár harmadszor Budapest története megírását, ismét át kellett nézetni a teljes Magyarországon található középkori okleveles anyagot Budapest története szempontjából. A munka 1954-ben Mályusz Elemér professzor irányításával indult meg, és 1959-ig a teljes magyar és az addig filmen Budapestre érkezett külföldi levéltári anyagot átnézték, úgyhogy ennek az anyagnak forráskiadvány számára való feldolgozása immár lehetővé vált. 1959-ben meg is indult a munka, 6 kutatóval, közöttük kettő a BTM munkatársa volt. Miután azonban erre külön megbízást nem kaptak, a külső kutatók fokozatosan lemorzsolódtak.

Az 1961-es szervezeti szabályzat kiadásával megalakult történeti csoport feladatává lett az oklevéltár elkészítése, amely a legmodernebb forráskiadási elvek szerint a történeti csoport kapacitásától függően az 1960-as évek végén jelenhet meg.

1957-ben a múzeum, mivel már az alapító okirata is a múzeum kötelességévé tette a pecsétanyag összegyűjtését, ez pedig csak a teljes levéltári anyag gondos átvizsgálásával történhetik meg, a Múzeum státusába vette dr. Kumorovitz Lajos professzort, a történet-tudományok doktorát, aki immár több mint két évtizede (1939 óta) oklevéltani, heraldikai és pecsétani kutatásokat végez a pecsétek korpuszának összeállítása céljából. Ez a munka jelenleg is folyik.

A Vármúzeum személyi állománya 1963-ban: 1 osztályvezető, 2 csoportvezető, 5 tudományos kutató, 4 restaurátor, 2 műszaki munkaerő, 1 fényképész, adminisztratív és fizikai kisegítő személyzet.

LÓCSY ERZSÉBET — KUBINYI ANDRÁS

III. AZ ÚJKORI OSZTÁLY — KISCELLI MÚZEUM — TÖRTÉNETE

A múzeum története, a Budapesti Történeti Múzeum egészének keletkezéstörténetével szorosan összefügg. 1934-ig tulajdonképpen nem beszélhetünk a Budapesti Történeti Múzeum külön osztályairól, hanem mint a múzeum akkori neve is mutatja: Fővárosi Múzeumról, majd Budapest Székesfőváros Történeti Múzeumáról, mint heterogén műtárgycsoportok gyűjtőfogalmáról kell szólnunk.

A Fővárosi Múzeum alapját — mint a régészeti osztályok előbbiekben már ismertett történetéből kitűnik — az aquincumi ásatások képezték.

A régészeti anyaggyűjtés mellett az egyéb várostörténeti dokumentumok gyűjtésének alapját veti meg 1887-ben Lanfranchi Enea, olasz származású mérnök, azzal, hogy városképgyűjteményének 332 darabból álló, budapesti tárgyú részlegét a fővárosnak ajándékozza. A gyűjtemény túlnyomó része metszet (látképek, térképek), és L. Rohbock néhány ecsetrajza. Az első és második „kötet”-ben találjuk Buda legrégebb ismert látképét: M. Wolgemut fametszetét, amely 1493-ban H. Schedel Világkrónikájában jelent meg, a Braun—Hogenberg-féle földrajzi műben megjelent rézmetszetű látképet Budáról (1572), J. Sibmacher vedutáit, Zimmermann, Merian, Nypoort látképeit, hogy csak a jelentősebbeket említsük a visszafoglalás előtti korból. Az 1684. és 1686. évi ostromképek fontosabb lapjainak mesterei Hallart, R. Hoghe, ifj. Merian. A Lanfranchi-gyűjtemény harmadik csoportja az 1686—1830 között megjelent látképeket tartalmazza, köztük a Gelinek-féle vízfestmény alapján készült Tischler-rézkarc igen ritka példányával, amely a magyar korona Bécsből Budára érkezését ábrázolja 1790-ben.

Ebben a csoportban vannak Kunike litográfiai is J. Alt rajzairól. A IV. csoportban találjuk Vasquez térképsorozatát (1837), Kuwasseg aquatintáit és Th. Glatz néhány tollrajzát, amelyek közül ipartörténetileg igen értékes az óbudai hajógyár dokkjáról készült ábrázolás. Az V. csoportban R. Alt 1845-ben megjelent harminckétlappos látképsorozata volt, néhány életkép az 1840-es évekből, végül Buda 1849. évi visszafoglalásának egyik jelenete és térképe. A szabadságharc egyéb ábrázolásai, valamint a fent említett Rohbock-féle veduták a VI. „kötet”-ben pótlékként szerepeltek. A Lanfranchi-gyűjtemény külön hat csoportban való kezelése sem történetileg, sem múzeológiaiilag nem volt indokolt, ezért azt 1900-ban tanácsi határozat alapján a múzeum gyűjteményébe olvastották (1899-ig a Fővárosi Levéltárban tárolták).

1899-ben a múzeum előtörténetének új fázisa kezdődik, a gyűjteményt ugyanis az 1885. évi Országos Kiállítás képzőművészeti pavilonjában helyezik el. A múzeum gyűjteménye ekkor már magában foglalja az ezredévi kiállítás fővárosi pavilonjában kiállított tárgyakat, amelyek zömében igen értékes makettek (királyi palota terve, városrészletek, Bazilika), tervrajzok, térképek és néhány képzőművészeti alkotás, köztük Benczur „Buda visszafoglalása”-val. Toldy László főlevéltárnok 291 darabból álló fényképgyűjteményének



4. A Fővárosi Múzeum városligeti épülete

(Erdélyi, Goszleth stb. felvételei) ajándékozásával megalapozza a múzeum fényképtárát. A vásárlások útján is gyarapodik a gyűjtemény: tárgyai metszetek, fényképek, vízfestmények, okmányok, pecsétnyomók és térképek.

Ugyancsak 1899-ben bízzák meg Kuzsinszky Bálintot az aquincumi ásátások vezetőjét a múzeum megszervezésével és vezetésével, megbízatásának eredménye a múzeumi gyűjtemény közel ezer darabjának elhelyezése a városligeti épületben.

A múzeum gyűjtőtevékenysége ettől kezdve mind intenzitásában, mind extenzitásában fokozódott. A műtárgyak zöme továbbra is az ábrázolások, de a főváros Gazdasági Hivatala a feloszlott céhek nála őrzött tárgyait (könyvek, iratok, ládák, zászlók, pecsétnyomók) folyamatosan a múzeumnak adja át, és ezáltal lehetővé vált Budapest ipartörténete szempontjából oly fontos céhemlékgyűjtemény kialakítása.

A múzeum 1907. évi megnyitását megelőző évek rendkívül eseménydúsak: 1901-ben a Főváros Tanácsa egyesíti az aquincumi és városligeti múzeumokat, ezek ettől kezdve „Fővárosi Múzeum” néven működnek. 1902-ben a Halászbástya északkeleti tornyában elhelyezik a várbeli domonkos-templom középkori eredetű faragványait. 1904-ben készült el a városligeti múzeumépület belső kiképzése. A már berendezett múzeumot 1905. I. 1-én Schöpffin Aladár ismerteti a *Vasárnapi Újság*ban. 1906. IV. 3-án kelt határozat rendeli el a múzeum megnyitását a következő évben. 1907. június elsején az 1885. évi Országos Kiállítás képzőművészeti pavilonjában a Stefánia (ma: Népstadion) úton a nagyközönség számára is megnyílik a Fővárosi Múzeum. Mivel — amint láttuk — az eddigi gyűjtés római részlegét Aquincumban, illetve a középkori emlékek nagy részét a Halászbástyán helyezték el, a városligeti múzeumépületben elhelyezett gyűjtemények a mai Újkori Osztály, azaz a Kiscelli Múzeum gyűjteményének alapjait képezik.

A Fővárosi Múzeum megnyitása alkalmából Kuzsinszky Bálint igazgató által megjelentetett múzeumi katalógus előszava röviden vázolja a múzeum addigi gyűjtésének történetét, majd a múzeum épület alaprajzát bemutatva közli a múzeum tizenkét helyiségében elhelyezett műtárgyakat, helyenként magyarázatokkal ellátva.

A múzeum gyűjtőtevékenysége mind szélesebb körű. A törzsanyag továbbra is az ábrázolások: ez a gyűjtés elsődleges célja. Ez az egyetlen terület, ahol a múzeum teljességre törekedett, és ezt egy-két kivételtől eltekintve el is érte. De az eddig ismertetett gyűjteménycsoportokhoz most már iparművészeti tárgyak (ezüst, üveg, porcelán) is csatlakoznak.

A múzeum alapításakor felmerült az az óhaj, hogy a múzeum a főváros történetére vonatkozó minden dokumentumot gyűjtsön. Bármennyire is kívánatos ez elvben, gyakorlatilag nem lehetséges és nem is kívánatos a megvalósítása. Nem kívánatos azért, mert a szelekció nélküli gyűjtés a nagyméretű felhalmozás miatt a gyűjtött tárgyak megfelelő értékelését szinte lehetetlenné teszi, de nem is valósítható meg a csekély létszámú személyzetrel a főváros múltját dokumentáló minden tárgy begyűjtése, s fokozta a nehézségeket, hogy az építkezések, földmunkák stb. alkalmával előkerült leleteket — hozzá nem értés miatt — nem is szolgáltatták be. Kétségtelen, hogy ezek miatt az okok miatt számos olyan tárgy semmisült meg vagy lappang, amelyeknek múzeumba kerülése a várostörténet szempontjából igen nagy, esetleg felbecsülhetetlen haszonnal járna. Sajnos a gyakorlat azt mutatja, hogy az iparművészet területén a műtárgyak múzeumba kerülésének valószínűsége sokkal nagyobb volt, mint a régészet területén, ahol a tervszerű ásatásokat, leletmentéseket csak az utóbbi évtizedekben szervezték meg kellő alaposággal.

A múzeum megnyitását követő esztendőben igen jelentős műtárgygyarapodásról számolhatunk be: a múzeum megvásárolja Weiszberger Miklós hagyatékát, amelynek 818 leltári tétele túlnyomó részben metszet, főleg városképábrázolás, köztük D. Fontana 1686. évi nagyméretű ostromképe, amelyet 1687-ben E. Nessenthaler metszett rézbe. A metszetek tekintélyes hányada arckép, amely az eddigi gyűjtés során nem került a múzeum gyűjteményébe. Igen érdekeselek azok a kották, amelyek címlapjaikon pestbudai látképeket mutatnak.

Ugyancsak 1908-ban vásárol meg a múzeum Vajda Adolf műgyűjtőtől 414 metszetlapot, melyek közt R. Alt huszonnégylapos látképsorozata, Th. Glatz tollrajza, valamint a rózsadombi kápolna melletti szőlőkről (1855) készült vízfestmény említésre méltó.

A következő években a múzeum iparművészeti tárgyakkal, ezüsttel, pestbudai látképekkel díszített altwien porceláncsészékkel, órákkal, valamint igen jelentős értékű színlapgyűjteménnyel gyarapodik.

Az 1911. évi gyűjtésnek értékes csoportja 553 db érem, amelyek között több az 1686. évi visszafoglalás korszakából származik.

1913-ban Blaha Lujza a Fővárosi Múzeumnak ajándékozza kétezernél valamivel több ereklyetárgyból álló gyűjteményét, ez azonban a második világháború folyamán túlnyomórészt elpusztult.

A Főváros Statisztikai Hivatala számára 1915 októberében beadott múzeumi jelentés szerint a Fővárosi Múzeum személyzete négy tisztviselőből, egy „egyéb alkalmazott”-ból és egy „szolgá”-ból állt. Műtárgyainak darabszáma — a Zichy-gyűjteménnyel együtt — 16 427, látogatóinak száma 5304. A gyűjtemények fenntartására 1600 koronát, a gyarapításukra 10 459,97 K-t fordítottak. A múzeum összkiadásai a személyzeti kiadásokkal, útiköltségekkel együtt 26 474,97 K, a fővárosi segély ennek mintegy háromszorosa: 79 100 korona.

1916 októberében Csánky Dénes, a múzeum helyettes vezetője jelenti, hogy a múzeum gyűjteményei az év okt. 1-ig 3824 darabbal gyarapodtak, de ezek közül 3070 darab tanácsi határozattal elrendelt várostörténetileg érdektelen háborús emléktárgy-gyűjtés eredménye. A múzeumot május 5-től október 1-ig tartották hetenként háromszor nyitva, ez alatt az öt hónap alatt a látogatók száma 6411 volt.

1917-ben a gyűjteménygyarapodás (okt. 1-ig) 1803 db, amelyből 1121 ismét háborús emléktárgygyűjtés eredménye, ezúttal azonban a tárgyak között plakátok is szerepeltek, ami várostörténetileg értékesebb anyag volt, mint az előző évek hadifogoly munkái.



5. A Fővárosi Múzeum egyik kiállítási terme a városligeti épületben

A városligeti múzeumépület 1917-re azonban olyan rongált állapotba került, hogy a „tavaszi hóolvadáskor a múzeum több kiállítási termébe és az irodahelyiségekbe is annyira becsurgott a mennyezetten keresztül a víz, hogy teknőbe és dézsákba kellett felfognunk. Hála a gondviselésnek, hogy ez délelőtt, a hivatalos órák alatt történt, amikor is a mentési munkálatokat rögtön megkezdhattuk és így a kiállítási tárgyakban nagyobb kár nem esett” — írja Csánky Dénes h. múzeumvezető, és ezek alapján kéri a tetőzet karbantartását. Sajnos kevés eredménnyel. A múzeumot sérült állapota miatt 1917-ben meg sem nyithatták, de a kutatóknak és „magános érdeklődőknek” már 1918 végén lehetséges volt a gyűjtemények használata.

1918 tavaszán a múzeum személyzeti létszáma nagyjából azonos: egy ideiglenes hivatalnoki státusban levő helyettes múzeumvezető, egy segédhivatali igazgató, két ideiglenes hivatalnok (a h. vezetőn kívül), három altiszt.

Ugyanekkor a múzeumi gyűjtés darabszáma észrevehetően visszaesett: összesen 1061 db, ebből azonban most már a többség (682) a rendes gyűjtés útján került be.

Két héttel a Tanácsköztársaság kikiáltása után Budapest főváros népbiztossága 53766/1919—XIV. sz. alatt felhívja a múzeumot, hogy fokozza a szociális fejlődést feltűnő tárgyak gyűjtését, s elsőrendű fontosságúnak és sürgősnek tartja a forradalom emlékeinek összegyűjtését. Ennek eredményeként magyszámú és rendkívül értékes fényképet és plakátot gyűjtött a múzeum a forradalom és Tanácsköztársaság idejéből.

A múzeum több mint három évig zárva volt, 1920. június 29-én nyílt meg csak újra. Látogatottsága azonban erősen csökkent, az 1920. december végi jelentés a második felév folyamán mintegy ezer látogatót említ. A pénz értékcsökkenése kedvezőtlenül befolyásolja a gyűjtést is. A képzőművészeti vásárlások megszűntek, a főváros részéről a képző-

művészek támogatása, egy-egy díj odaítélése kizárólagosan erkölcsi jellegű volt. Ennek megfelelően ezek a tárgyak sem voltak művészi illetve iparművészeti jellegűek: a felosztatot szabadkőműves-páholyokból és egyéb egyesületekből származtak.

Csánky Dénes 1921-ben átveszi a Zichy Múzeum vezetését, a Fővárosi Múzeum vezetését Kuzsinszky Bálint veszi át. A múzeum „44 000 darabot meghaladó” gyűjteményanyagában az 1922. április 24-én felvett átadási jegyzőkönyv több hiányzó tárgyat tüntet fel, értékük azonban Röck Szilárd aranyórájától eltekintve jelentéktelen. A gyűjtemény értékét 1922-ben 971 571,28 koronában állapították meg. Az ez évi vásárlás útján történt műtárgygyarapodása nem több, mint 120 tárgy, — de ez évben tervezik a katalógusok kiadását, mind a Fővárosi Múzeum, mind az Aquincumi Múzeum számára. A két katalógusra 90 000 koronát be is állítanak a költségvetésbe, de mivel ez nem volt elegendő, a katalógusok nem jelennek meg.

Két kiváló szakember kinevezése által bővült 1922. január 21-én a múzeum létszáma. Horváth Henriket és Nagy Lajos dr.-t a múzeum státusába nevezte ki a Fővárosi Tanács. A kiállítást átrendezték és felfrissítették. Talán ez eredményezte, hogy a következő években fellendül a múzeum látogatottsága. Horváth Henriknek egy 1926-ban kelt jelentése szerint: 1922-ben 4535, 1923-ban 3886, 1924-ben 10 525, 1925-ben 9639 látogatót számláltak.

Ugyanez a jelentés gyűjteménycsoportokra felosztva 730 darab gyarapodást tüntet fel, ebből vásárlás útján 182, házi gyűjtés, ajándék, hivatalos küldemény útján 548 darabot szereztek meg. Legnagyobb mértékben a fényképgyűjtemény gyarapodott (233), Horváth Henrik hangsúlyozza az ötvöstárgyak eddig elhanyagolt gyűjtésének fontosságát.

1928-ban valorizálták a múzeum gyűjteményének és felszerelési tárgyainak értékét, e szerint pengő értékre átszámítva a Fővárosi Múzeum gyűjteményeinek, tehát műtárgyállományának értéke 1 127 022 P 58 f.

1928-ban a múzeumot ismét átrendezték, és május 4-én nyitották meg hetenként háromszori látogatási nappal — a látogatók létszámának növelése érdekében — díjtalanul.

Jelentősebb műtárgyszerzemények ezekből az évekből: 1929. Romeyn de Hoghe lavírozott rajza egy brüsszeli tűzijátékról Buda visszafoglalása alkalmából és Ranftl olajfestésű árvízképe 1838-ból.

1931. A Kölber-kocsigyár cégére a Hatvani-kapuval és az Iskola u. 22. sz. sarkán álló vastuskó, helyén meghagyva és vasráccsal körülvéve.

1934. Piesche J. pesti üvegesmester „Három grácia”-val díszített pohara, amelynek értékét az emeli, hogy mesterjelzéssel látták el. A vízfestménygyűjtemény számára a múzeum megvásárolja Alt Rudolf pesti látképeinek egyik legszebb darabját, az „Angol királynő”-szálót ábrázoló aquarellt.

1936. április 6-án kelt a polgármesteri határozat a Fővárosi Múzeum nevét „Székesfővárosi Történeti Múzeum”-ra változtatja azzal az indoklással, hogy az eddigi elnevezés nem fedi a múzeum szerepét, hiszen az 1932-ben megnyílt Középkori Kőemléktárral és a következő évben csatlakozott Székesfővárosi Képtárral a fővárosnak az Aquincumi Múzeummal együtt már négy múzeuma van. Az ugyanebben az évben végrehajtott státuszrendezés a múzeum szervezetét a következőkben állapítja meg: megszüntetve a két múzeumőri és egy múzeumi tisztii állást, egy központi igazgatói és két osztályigazgatói állást szervez, egy emlékfelügyelőt és egy múzeumi tisztet nevez ki. 1937-re egy múzeumi őrt, 1940-re pedig egy második múzeumi tisztii állást szervezett, amivel 1940-re a múzeum személyzete hat főre emelkedik. A határozat egyúttal megállapítja a szükséges képesítést is. Központi igazgatónak Horváth Henriket nevezik ki 1937. december 14-én.

1935. április 1-én a kiscelli egykori kolostorépület és templom — Schmidt Miksa műbutorgyáros végrendeletének értelmében — a Székesfővárosi Történeti Múzeum birtokába jutott. A városligeti múzeumot bezárták 1936-ban az átköltözés előmunkálatainak megkezdése miatt. De az előző évekhez hasonlóan, a zárvatartás alatt a gyűjtés természetesen tovább folyt, ennek során megvásárolták többek között Barabás Miklósnak három vízfestésű látképét (1843), és a Lánchíd alapkőletételét ábrázoló olajvázlatát.

A kiscelli „kastély” múzeumi célokat szolgáló berendezési terveinek elkészítésére 1938. április 30-án hirdet a polgármester zártkörű pályázatot. A pályázaton Devecska Ferenc, Kaesz Gyula és Urbányi Vilmos vettek részt. Ugyanennek az évnek júniusában elrendelik a kiscelli épületsoport helyreállítását, az épület külsején végzendő építészeti munkákra 67 000, a vízvezetési és csatornázási munkákra 3022, a villanyszerelési munkálatokra 850, összesen 70 872 pengőt irányozva elő.

A múzeum Kiscellbe költözésével kapcsolatban megfelelő helyiségeket kaphatott a keresztszárny földszintjén az igazgatóság és a fényképtár; a kapualjából jobbra vezető folyosó északi szobáiban pedig a grafikai gyűjteményeket helyezték el. A helyiségek átalakítása és felszerelése 18 700 pengőbe került. Nem szünetelt a műtárgyvásárlás sem. Említésre méltó egy elefántcsont-serleg népi faragott jelenetekkel és Giergl ötvösmester ezüstfedelével; Jeszenszky Géza 1848/1849-es éremgyűjteménye (260 db); Barabás Miklósnak Walzel Ágoston könyvomdászt ábrázoló igen finom arcképe; a gellérthegyi csillagvizsgáló alapító-okmánya ólomból, s a vásárlások közül kiemelkedik Székely Bertalan Andrassy Gyulát ábrázoló arcképe. Egy 1938. december 31-én készült leltár a műtárgyak összértékét 10 millió 18 ezer 838 pengőre becsülte. Közben a kiscelli kastély belső berendezése folyik: 1940 elején Devecska Ferenc szföv. iparrajziskolai tanárt bízzák meg a metszetgyűjtemény elhelyezésére szükséges szekrények terveinek elkészítésével.

Figyelemre méltó az a javaslat, amely szerint a Fővárosi Tanács helyesnek látná egy tégl- és tetőcserépgyűjtemény felállítását, ezzel kapcsolatban az I. ker. előjáróság mérnöki hivatalában már meglevő gyűjtemény átvételét. A múzeum elvben helyesli a javaslatot, de megvalósítását arra az időre halasztja, amikor a műtárgyakat Kiscell tatarozásának befejeztével ott véglegesen már elhelyezte. Sajnálatos, hogy ezt az ipartörténetileg annyira értékes gyűjtést a mai napig nem szerveztük meg. Az 1940. év műtárgyvásárlásai során a múzeum Csánky Dénes kétszáz vízfestményét szerezte meg.

A Kiscellbe költözés hosszabb időt vesz igénybe, ezért 1940 tavaszán a múzeum városligeti épületét is tataroztatják mivel a tetőzet erősen megrongálódott.

A múzeum anyagának átköltöztetését 1941 tavaszán fejezték be.

A Székesfővárosi Történeti Múzeum központi igazgatója Horváth Henrik 1941. január 15-én bekövetkezett halála után Nagy Lajos dr. lett, aki egyben vezetője volt a Régészeti Intézetnek is, a Kiscelli Múzeum igazgatásával Schoen Arnold dr.-t, az Aquincumi Múzeum igazgatásával Szilágyi János dr.-t, a Középkori Köemléktár igazgatásával Gerevich László dr.-t bízták meg.

Az év műtárgygyűjtése mind az átengedések, mind a vásárlások vonalán igen értékes volt: a pesti városház harangja (1697), Zichy Miklós síremlékéről Zichy Miklós márványdomborművű arcképe (1760 k.), a budavári Szentháromság-émlék három szobra (1713), Andrea Pozzo: Xav. Szt. Ferenc-oltárkép (1700 k.), Giergl A. Szederegyleti aranylánc (1844), ugyanebből az évből Szentpéteri József ezüstserlege, az Agarászegylet versenydíja. A várostörténeti kutatások számára igen jelentős Clark Ádámnak a Lánchíd és az Alagút építésével kapcsolatos levelezése. A több száz kéziratot kívül számos műszaki rajz és Clark Ádám személyi használati tárgya is volt a hagyatéki együttesben. Nem mintha a műtárgyak értékelését reálisnak tartanánk, inkább kuriózumként közöljük, hogy 1942 végén értékük 68 198 P 72 f volt.

A második világháború folyamán 1943-ban szükségessé vált, hogy a múzeum különleges védelmet igénylő műtárgyait a kiscelli exponált épületnél biztonságosabb helyen tárolják. Erre a célra a Bazilika kriptáját jelölték ki. 1944 november végén a budapesti rendőrfőkapitányság számára szükségelhelyezés céljából a múzeum I. emeletének húsz helyiségét engedték át.

A háborús helyzet természetszerűleg bénítóan hatott mind a múzeum tudományos, mind gyűjtési munkájára, de némi gyarapodás még ezekben az években is volt: — megszerztük Procopius Béla éremgyűjteményének 1368 darabját, ezek az érmek az 1686. évi visszafoglalás idejétől kezdve az I. világháború végéig a főváros életének minden területére adalékokat szolgáltatnak.



6. A Kiscelli Múzeum külső udvara

1944—1945 telén a templomszárnyat teljesen rommá lőtték, a benne elhelyezett bútorok és egyéb műtárgyak Schmidt Miksa ős- és ókori iparművészeti gyűjteményével együtt elpusztultak. Kevésbé sérült meg a kolostorszárny. Ügyszólván teljes egészében megmaradt a várostörténet számára forrásjelentőségű metszet-, grafika- és fényképgyűjtemény, az üvegek és porcelánok, s a páncélszekrénybe zárt ezüstgyűjtemény. Súlyos veszteséget szenvedett 77 db pusztulásával az óragyűjtemény. A ládába csomagolt festmények részben sérülten, de megmaradtak.

1945 márciusában a múzeum tudományos személyzete hozzálátott a megmaradt gyűjteménycsoportok és műtárgyak fokozatos újrendezéséhez és elhelyezéséhez. A tágas templomtér elvesztése súlyos raktározási nehézségeket idézett elő, ami a későbbi évek folyamán, a műtárgyak gyarapodásával csak növekedett.

A Bazilika altemplomába menekített tárgyakat folyamatosan felszállítottuk Kiscellbe, és a részben sérült helyiségek adottságai között elhelyeztük.

1946 folyamán a rohamosan növekvő infláció a műtárgyvásárlásokat szinte lehetetlenné tette. Csak példaként említjük meg, hogy egy 1946. június 21-i előterjesztés kettőszázbillió pengőt kér közlekedési költségekre előlegként. Egy kisméretű ceruzarajz 30 billió pengő volt.

A forint bevezetésével újból megindult a műtárgyak felkínálása. Elsősorban természetesen festőink és grafikusaink jelentkeztek romképekkel. Hídjaink roncsai, a romos királyi palota és nem utolsósorban életképszerű ostromjelenetek „hálás” témák voltak, ezekből a múzeum csakhamar több száz darabot szerzett meg nemcsak vízfestményekben, rajzokban, rézkarcokban, hanem fényképekben is.

A kiscelli múzeumépület romos állapota miatt a felszabadulás utáni első kiállításunkat — 1946 tavaszán — a Károlyi-palotában rendeztük meg „Buda, Óbuda, Pest 1800 előtt” címen.

1946. december 10-én Nagy Lajos dr. központi igazgató elhunyt, utóda Kopp Jenő dr., a Fővárosi Képtár igazgatója lett.

1948 februárjában végre sikerrel járt a múzeumnak a már 1946-ban megindított akciója, a Fővárosi Könyvtár metszeteinek megszerzésére. Ennek eredményeképpen 693 metszetet és 199 aprónyomtatványt sikerült megszereznünk. A metszetek között igen értékes ritkaságok vannak, így az 1686. évi visszafoglalással kapcsolatos illusztrált röplapok, a metszeteken kívül pedig egy vízfestmény, amely egy császári követnek az 1550-es évek vége felé Budán tett látogatását ábrázolja.

Ugyanennek az évnek március 15-én nyílt meg a múzeum második vendégkiállítása „Pest—Buda 1848-ban” címmel, a Népművelési Központ Rákóczi úti kiállítási helyiségében, júniusban pedig ismét a Károlyi-palotában rendeztünk kiállítást, amelynek tárgya „Budapest története 1800—1873 között” volt.

A kiscelli volt kolostor néhány nagyobb sérülésének kijavítása után szerény keretek között házilag is rendezhettünk kiállításokat, így pl. a „Lánchíd és Alagút története”, „Óbuda múltja”, valamint „Kiscell helytörténete” címen. Részt vettünk „A 900 éves Tabán” c. kiállításon is. Az év utolsó kiállításán pest-budai üvegeket és porcelánokat mutattunk be a Rózsa Miklós-szalomban.

A fővárosi múzeumok központi igazgatói teendőivel 1948. szeptember 8-án ideiglenesen Pogány Ö. Gábor dr.-t, novemberben pedig — Schoen Arnold dr. nyugdíjazása után — Gerevich Lászlót bízta meg a főváros polgármestere.

Az 1949. év műtárggyarapodása ipartörténetileg említésre méltó, mert a múzeum az ipartestületek feloszlásából származó több száz darabot vett át, köztük néhány céhemléket is.

1949. folyamán három kiállítást rendeztünk meg házilag: „A budai hegyvidék” és „A Duna élete”, „Magyar szabadság útja” címen, az I. emelet házilag rendezhető keleti folyosóján és a földszinti keresztfolyosó nyugati szárnyán.

1950-ben a Kiscelli Múzeum életét két irányú tevékenység jellemezte: egyrészt a Fővárosi Képtárból átengedett budapesti tárgyú igen nagyszámú — 1059 db — festmény és grafika átvétele, csoportosítása és leltározásának megkezdése, másrészt az épület renoválása, amelynek folyamán házilag hoztuk rendbe a keleti szárny első emeletét. A Fővárosi Képtárból átvett műtárgyak között találjuk Izsó Miklós Petőfi-émlék tervét, Mednyánszky László Óbudai részletét, Buda nagyméretű látképét és több grafikáját, Körösfői Kriesch, Szőnyi, Telepy, Brodszky festményeit, kartonjait, Lotz Károly olajfestésű tondóit a Vigadó étterméhez. A Kiscelli Múzeum vezetését az év őszén Bertalan Vilmos dr. a Petőfi Múzeum igazgatója vette át, aki az épület I. emeletének keleti szárnyának restaurálásával már a jövő, 1951. évben rendezendő állandó kiállítás elhelyezéséről gondoskodott.

Az 1951. augusztus 4-én megnyílt „Budapest 1686—1849” című, első állandó kiállítás előkészítése és rendezése a múzeum munkatársainak jelentős teljesítménye. 1952-ben a múzeum újabb kiállítást rendezett „Budapesti látképek a tizenkilencedik század második felében” címmel, amely mintegy folytatása a „Budapest 1686—1849” kiállításnak, de megnyitása technikai okok miatt csak 1953 első évtizedében volt lehetséges.

A múzeum ismét igen érték es műtárgyakkal gyarapodott: 1951-ben műtárgyszerzeményei között vannak a pesti „Arany Oroszlán”-patika bútorzata és edényberendezése az 1840-es évekből, valamint a Kuria nagyterméből származó és országbírókat ábrázoló arc képek. 1952-ben Schulek Frigyes hagyatékából megszereztük a Budavári Nagyboldogasszony „Mátyás”-templom átépítésének műszaki rajzait, az újjáépítendő templom több tervváltozat-rajzait és a régi templomnak a középkorból fennmaradt falfestésmaradványainak színhű másolatait, amelyek motívumai alapján az új templom dekorációja készült. Ipartörténetileg szinte felbecsülhetetlen értékű gyűjteményegyüttes került a Klement Gottwald villamosági gyárból múzeumunkba. Az átvett Ganz gyártmányú villanymotorok között



7. Céh- emlékek a Kiscelli Múzeum jelenlegi kiállításán

vannak Déri Miksa—Bláthy O. Titusz és Zipernovszky Károly találmánya szerint készült prototípusok az 1880-as évekből. Több darabja bel- és külföldi kiállításokon nagy érdeklődést keltett — így legutóbb 1958-ban a bruxelles-i világkiállításon is — és már szinte vándorkiállítási tárgyként állandóan szerepel.

1953-ban a kiscelli épület első emeletén bevezettük a villanyt, ezért állandó kiállításunkat le kellett bontanunk és némileg átrendezve újból megnyitnunk.

A következő évben múzeumunk egyik legértékesebb műtárgyát vásároltuk meg: Lotz Károlynak nagyméretű olajfestménye a rákospalotai híddal, 1878-ból. Ez a festmény a mester kevésszámú tájképe között egyik legkiválóbb alkotása.

Az állandó kiállításokhoz 1955-ben egy újabb részleg csatlakozott: a földszint nyugati szárnyában egy szoborkiállítást nyitottunk meg, amely zömében a budavári Szentháromság- emlék eredeti szobrai (1713-ból) kisebb részében klasszicista épületdíszítéseket tartalmaz.

Ettől az évtől kezdve módszeresen gyűjtjük a szocialista városépítés dokumentumait: plakátokat, fényképeket és a filmhíradók keskenykópiáit. A gyűjtés első fázisa a főváros hídjainak újjáépítésével kapcsolatos, ebből a tárgyból egy időszaki kiállítássorozat első tagjaként 1956-ban rendeztünk kiállítást. A földszinten filmvetítőtermet létesítettünk, amely a múzeum népművelő tevékenységét támogatja.

1956. november 4-én a múzeumépületbe települt kb. 350 főnyi ellenforradalmár-csoport teljesen felforgatta a múzeum berendezését és raktári, sőt kiállítási rendjét. Lőszer, élelmiszer, fegyver keveredett műtárgyakkal, úgyhogy 1956 november közepétől csak többhónapi munkával sikerült a raktárakat rendbehozni, majd a szükségszerűen lebontott kiállításokat részben újjárendezve helyreállítani. A harcok, belvések a műtárgyállományban szerencsére csak kevés kárt okoztak, annál nagyobb volt azonban veszteségünk a felszerelésben.

Az ellenforradalom alatt bekövetkezett sérülések kijavításával egyidejűleg megkezdődött az épület műemléki helyreállítása.

1959-ben állandó jellegű kiállításainkat frissítettük fel, és a Tanácsköztársaság kikiáltásának negyvenedik évfordulójára megrendeztük „Budapest 1919” c. emlékkiállításunkat. 1960-ban a főváros felszabadulásának 15. évfordulójára „Budapest felszabadulása 1945” c. kiállításunkat rendeztük meg, bemutatva a szovjet hadsereg filmhíradójából összeállított dokumentum jellegű fényképnagyításokat, és több új létesítmény fényképét. A Nemzeti Galériában pedig december 17-én nyílt meg „A Felszabadult Budapest művészete” c. kiállítás Múzeumunk rendezésében.

1961-ben lényeges változás állt be osztályunk működésében. A Fővárosi Tanács javaslatára a Budapesti Történeti Múzeum egyes osztályain kutatócsoportokat szerveztek. A Kiscelli Múzeumban három csoport alakult: Gazdaságtörténeti-, Kultúrtörténeti-, valamint Néprajzi- és Életmódkutató Csoport. Ezeknek a csoportoknak a létrejöttével a munkák felosztása célszerűbbé vált, és a teendők reszortok szerint, világosabban határolódtak el. A gyűjtés szempontjából igen nagy jelentőségű intézkedés volt a Fővárosi Tanácsnak még 1959. december 18-án 165. szám alatt kelt határozata, amellyel létrehozta a Képzőművészeti Gyűjteményt. A Népművelési Osztály a feladat végrehajtása során megalakította jelentősebb művészeink bevonásával a Múzeumi Képzőművészeti Tanácsadói Testületet. Ennek javaslatai alapján történeke a képzőművészeti vásárlások, amelyek most már a Múzeum gyűjtési profiljával egybehangolva gyarapítják a Kiscelli Múzeum jelenkori képzőművészeti állagát. E feladatok pénzügyi kerete a múzeumi költségvetés hitelkeretétől független. Ez a gyűjtőtevékenység képzőművészeti síkon egészíti ki a múzeum dokumentáló anyaggyűjtését a szocializmus építésére vonatkozólag.

Ennek az évnek tavaszán — részben a Magyar Nemzeti Galériában 1960 decemberében „A Felszabadult Budapest Művészete” c. kiállítás képzőművészeti tárgyaiból válogatott, részben újabb vásárlások útján gyűjtött alkotásokból — a Múzeum I. emeletén fővárosunk jelenkori képzőművészeti életének keresztmetszetét bemutató kiállítást rendeztünk. A Citadellában rendezett helytörténeti kiállításon két félke berendezésével ugyancsak részt vettünk.

1962-ben készült el a Kiscelli Múzeum kiállításainak illusztrált vezetője, bevezetésként a múzeum rövid történetével, Kiscell építéstörténetével és gyűjteményeink jelentősebb

darabjait ismertette. Ez év novemberében nyílt meg az egykori templomszárny oratóriumában és az I. emelet egyik termében a XIX—XX. század fordulója körüli évtizedek képzőművészetét bemutató kiállításunk: Lotz Károly, Székely Bertalan, Stróbl Alajos, Zala György, Ligeti Miklós festményeiből, illetőleg szobrainak kismintáiból.

A múzeum személyzeti állománya is szemléletesen érzékelteti az elmúlt években elért fejlődést: 1 osztályvezető, 3 csoportvezető, 3 múzeológus, 1 segédmúzeológus, 1 könyvtáros, 1 fényképész, 1 restaurátor, 1 adminisztrátor, 1 segédrestaurátor, 5 múzeumi segédmunkaerő az Újkori Osztály jelenlegi létszáma.

SEENGER ERVIN

A ZSELICSZENTJAKABI ALAPÍTÓLEVÉL 1061-BŐL
(„Pest” legkorábbi említése)

Boldogult mesterünket — Szentpétery Imrét — 1924 júniusának egyik napján avégből kerestük fel, hogy doktori értekezéshez témát kérjünk tőle. Éppen „Magyar Oklevéltan”-ának első korrektúráján dolgozott akkor, s amikor munkájához jókívánatainkat fejeztük ki, kissé lehangoltan azt felelte, hogy soká kell még várniuk, míg kézírata könyvvé válik. Ez a könyv pedig a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányára által 1920-ban háromkötetesnek tervezett „A magyar történettudomány kézikönyve” II. kötetének 3. részeként „Oklevéltan pecsétannal” címmel évek óta szerepelt a sorozat megjelent füzetekinek borítólapján, s ugyanott olvasható volt a Társulat ismertetése is vállalkozása céljáról ezzel a zárómondatával: „... nem új elméletek és hypothesisek felállítására, hanem a legutóbbi évtizedek részletkutatási eredményeinek tárgyilagos összefoglalására s ahol ez az előtanulmányok fogyatékossága miatt ma még lehetetlen... , a jövő kutatás irányát és feladatait kijelölő vázlatos feldolgozásra törekszünk”. „A magyar oklevéltan” is ilyen vázlatos feldolgozás volt 1924-ben, s a tanítvány akkor tudta meg professzorától, hogy diplomatikánk egyes részleteiben valóban kimerítő irodalma — a feladat egészét tekintve — még annyira hiányos és egyenetlen, hogy az általa exponált fehér foltoknak az eltüntetése nélkül oklevéltanunk szintézise nem jelentett volna időálló nyereséget. Szentpétery nagy vonalakban el is végezte ezt a feladatot, s kézírata az eredeti szövegnek többszörösére duzzadva hat év múlva (1930) jelent meg — a korábban hirdetett pecsétannal nélkül. Mert időközben kiderült az is, hogy egy valóban tudományos igényű magyar szfragisztika sem írható meg csupán a régi irodalom alapján. Mesterünk biztatására mi láttunk hozzá e munka elvégzéséhez, s több résztanulmány közreadása után 1944-ben foglaltuk össze oklevéltani, jogi és történeti szempontok figyelembevételével összegyűjtött anyagunkat „A magyar pecsétaszóhasználat története a középkorban” c. értekezésünkben. A második világháború megakadályozott abban, hogy a pecsét külsejével, valamint technikai és művészettörténeti vonatkozásaival is foglalkozzunk.¹

A Szentpétery által (másutt is²) felvetett problémákra újabb tanítványainak egész serege figyelt fel, s fogott hozzá feldolgozásukhoz. Eredményeik máris jelentős mértékben

¹ A második világháború végén addig összegyűjtött anyagom elpusztult (kb. 2000 fénykép, 500 pecsét-gipszmásolat stb.), úgyhogy új anyaggyűjtés vált szükségessé, amit az ötvenes évek elején el is kezdtem. Az Országos Levéltárban akkoriban különösen Bodgán István és Magyar László erkölcsi támogatását élveztem. 1957-ben Gerevich László a Budapesti Történeti Múzeum munkaprogramjába iktatta egy szfragisztkai Corpus összeállítását, felismerve, hogy a pecsétek a régészeti kutatásnak is nélkülözhetetlen forrásanyagot jelentenek. 1958 és 1959 fordulóján e gyűjtőmunka átmeneti válságba jutott, amelyből Borsa Iván megértő segítsége lendítette ki, amiért e helyütt is fogadja köszönetemet.

² „Történeti segédtudományok”. (A magyar történetírás új útjai. Szerk.: Hóman B. Budapest, 1931). 321—352. Még ma is megszívlelendők Oklevéltanának 33. lapján olvasható sorai.

bővíthetik és módosíthatják mesterük művét. Teljes értékű átdolgozása azonban ma még további igen komoly részletkutatást kíván; e nélkül, véleményünk szerint, csak Szentpétery és tanítványai s mások anyagának bizonyos mértékben más formájú és más szempontú összefoglalását kaphatnánk kézhez. Úgy látszik ilyen megfontolások vezették Bresslau kézikönyvének a kiadóit is, amikor régi szövegében adták ki az „Urkundenlehre”-t (1889—1912—1915; 1932 Klewitz), pedig ott sem szünetel a diplomatika művelése; és a de Boüard-é mellett (1929—1948) a franciák sem nélkülözhetik még Giry-nek 1895-ben megjelent, 1925-ben pedig változtatás nélkül újrakiadott „Manuel”-jét.

A peccsétan művelése is minduntalan diplomatikai kérdéseket vetett fel, és tette szükségessé megoldásukat. A legnehezebbek s egyben a legfontosabbak egyike volt a koraközépkori magyar magánoklevél rejtélyének a kivizsgálása. Ezt a feladatot is elvégeztük, eredményeinket pedig 1960-ban „Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter (XI—XII. Jahrhundert)” címmel bocsátottuk oklevéltanunk művelőinek a rendelkezésére.³

Jelen tanulmányunk magánokleveleinknek egy általunk 1957-ben felfedezett korai, tartalmát tekintve pedig szinte felbecsülhetetlen értékű darabjának a kritikai vizsgálata. Ezt a munkánkat sem tartjuk hiábavalónak, mert tulajdonképpen magánokleveleink nyújtanak csak igazi betekintést a magyar feudalizmus mélyébe.⁴ Az 1061-i oklevélnek e helyütt való ismertetését pedig a „Pest” szó legrégibb említése teszi indokolttá.

I

Fejér György Codex Diplomaticus-a I. kötetében „A. Ch. 1061. Otto, comes Simighien-sis, monasterium S. Iacobi de Selisio fundat et dotat” cím-regesztával az élén — Zsigmond 1422-i oklevelének szövegébe ágyazva⁵ — a következőket közli: „Mathias, abbas de Scelasio, volens patronatum monasterii antedicti comprobare, litteras conventus Sexardiensis nobis curavit exhiberi, que quidem carta in pergameno, litteris veteribus conscripta seriem litterarum quarumdam Ottonis Symeghiensis Civitatis Comititis, fundatoris scilicet ipsius monasterii, Anno ab incarnatione domini Millesimo Sexagesimo primo, Indictione quinta decima emanatarum representans et denotans; sigilloque carens, inter alia hanc clausulam continebat:” Igitur monasterium deo sanctoque Iacobo construxi et quecunque de faculta-

³ Études historiques, publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Budapest, 1960. 253—290., és külön a Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 21. számaként (Budapest, 1960). Magyar, némileg bővített kiadása: Századok 97(1963). 1—31.

⁴ Az oklevelet nem rejtettem véka alá, hanem más történetkutatók figyelmét is felhívtam rá, jelzetét pedig az előbbi jegyzetben idézett értekezésem 12. jegyzetében közöltem. Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig c. tanulmányában (Századok 92/1958. 21., 49. jegyzet), Lederer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon c. könyvében (Budapest, 1959. 38—39.) emlékezett meg róla. Nagy Emese ásatásai az apátság XII. századi romjaiból hoztak napfényre darabokat. (L. még a 174. jegyzetet.)

⁵ O. L. Dl. 36. 119. Fejér (I. 398—399.) azonban nem idézi, ezért beágyazó szövege értelmetlen.

⁶ Ez a passzus Zsigmond 1422. jún. 7-i ítéletlevelében így hangzik: ... cum... Mathias abbas ecclesie sancti Iacobi de Selisio maiestati nostre in eo, quomodo Emericus filius Iohannis et Danch filius alterius Iohannis de Zerdahel... ac relicta, necnon Georgius et Ders filii condam Martini bani de eadem asserentes se patronos ipsius ecclesie existere, ipsum de dominio... sue abbacie... exclusissent, licet tamen ius patronatus ipsius ecclesie eis in nullo pertineret — querimoniam porrexissent, nosque eosdem... ad premissa responsuros... ad quindecim diem festi pasce... evocari fecissemus, ipsaque causa ab eodem termino ad presentem feriam sextam... ante festum... corporis Christi devenisset, tandem ipso termino instante... prefatus... Mathias abbas... volens prescriptum ius patronatus monasterii antedicti prescriptis nobilibus in nullo pertinere debere, quandam cartam, necnon litteras conventus Sexardiensis nobis curavit exhibere; que quidem carta in pergameno litteris veteribus conscripta seriem litterarum condam Ottonis Symigiensis civitatis comitis, fundatoris

tibus habui, vel a dominis meis invenire potui, totum illuc pro remedio anime mee, regis omniumque maiorum regni huius probatione et testimonio contuli hac ratione, ut quamdiu vixero, egomet cum abbate meo monasterium regam et provideam; postquam vero obiero, nullus episcoporum, vel comitum, vel cognatorum, aut nepotum meorum ullam potestatem habeat super illud, sed domini regis providentia et ordinatione disponatur. Quicumque etiam de rebus prenotatis monasterio quitquam abstulerit, dei et sancte Marie sanctique Iacobi omniumque sanctorum feriatur anathemate et cum Iuda traditore Christi partem habeat in perditione mecumque in die iudicii ante tribunal iusti iudicis dei contendat.⁷⁷ A szöveg alatti jegyzetben Fejér elmondja, hogy sorai a zselicszentjakabi monostor kegyúri joga tárgyában (Zsigmond által 1422-ben) kiadott s Albert királytól 1438-ban megerősített ítéletlevélből valók, melyet a Kamarai Levéltárban őriznek.

Közleménye azonban a Zsigmond-féle oklevél bevezető szavainak önkényes kiválasztása és nem is logikus csoportosítása miatt az elején zavaros, s úgy magyarázható, hogy Ottó comes oklevéltörődéke a szekszárdi konvent régies betűfajtavál irt pergamen-oklevelében maradt ránk.⁸ S ő valóban így is értelmezte ezeket a sorait, mert jegyzetét azzal fejezte be, hogy „ebből az oklevéltörődékből nemcsak a zselici monostor eredetére és alapítójára derül fény, hanem az is kiviláglik belőle, hogy a szekszárdi konvent, amely erről az alapításról a bizonyosságlevelét kiállította, már 1061-ben fennállott, tehát I. Béla királynak köszöni alapítását⁹”. Tévedése onnan származik, hogy az általa idézett 1438-as Albert-féle oklevelet nem olvasta végig figyelmesen, vagy az talán nem is került a kezébe, hanem (mint a legtöbb esetben) most is más írta ki számára az ítéletlevélnek általa közölt szakaszát. Jegyzete Czinar Mórt is félrevezette, aki a Fuxhoffer-féle Monasteriologiának az átdolgozásában ellenőrzés és kritika nélkül vette át az akkoriban nagy tekintélynek örvendő Fejér adatait és jegyzetét.¹⁰

Albert király 1438-ból származó oklevele szerencsére ma is megvan, s az Országos Levéltár diplomatikai osztályán őrzik. Első tekintetre is kiderül belőle, hogy a királynak nemcsak a saját ítéletét tartalmazza, hanem egyszersmind átírja és megerősíti Zsigmond királyi személyes jelenléti bíróságának (personalis praesentia regia) a zselicszentjakabi monostor kegyurasága ügyében 1422. jún. 7-én kiadott ítéletlevelét. Valóban belőle való Fejér szövege, első sorai azonban az 1422-i oklevélben (helyesen) úgy hangzanak, mint ahogy azokat alább (6. jegyzet) közöltük, majd így folytatódnak: „... quomodo alias condam Thoma abbate dicti monasterii filios Nicolai filii Ders ac Iacobum et Iohannem filios Michaelis filii Petri filii eiusdem Ders pro potentiaria et indebita distractione quarumdam possessionum et bonorum ipsius ecclesie in presentiam ipsius comitis Iacobi in causam attrahendo, idem comes Iacobus ipsos . . . pro huiusmodi potentiariis detentionibus, spoliationibus et depredationibus iurium possessionariorum ipsius monasterii contra . . . Thomam abbatem in facto potentie convictos fore, iure etiam patronatus dicti monasterii privari decrevisset . . .”

scilicet ipsius monasterii anno ab incarnatione domini millesimo sexagesimo primo, indictione quinta-decima emanatarum representans et denotans sigilloque carens, inter alia hanc clausulam continebat: . . .

⁷ Ezt a szövegrészt Fejér hibátlanul közli.

⁸ A szekszárdi konvent itt szereplő oklevele 1422. máj. 22-én kelt, mert Zsigmond idézett oklevele így ír róla: „... alia vero conventus Sexardiensis secundo die festi ascensionis domini proxime preteriti, habens in se in transcripto quasdam certas clausulas de litteris condam comitis Iacobi iudicis curie... Lodovici regis anno domini millesimo trecentesimo septuagesimo septimo, necnon etiam aliis litteris capituli Albensis anno domini millesimo trecentesimo septuagesimo nono emanatis excerptas—continebat, quomodo...” O. L. Dl. 36. 119.

⁹ E fragmento hoc non solum ortus et fundator monasterii de Silisio innotescit, sed etiam patet monasterium Sexardiense, quod testimoniales confecit foundationis illius, iam anno 1061. exstitisse, sicque Belae I. R. H. originem suam debere... Fejér: i. m. I. 398—399.

¹⁰ Fuxhoffer, D.—Czinar, M.: Monasteriologiae regni Hungariae libri duo, . . . I. Pestini 1858. 214. 1.

Ezek szerint tehát Mátyás apát patronátusi perében 1422-ben két oklevelet mutatott be a bíróságnak, mégpedig

1. Ottó somogyi ispánnak, a monostor alapítójának 1061-ből való, régi betűkkel írott és pecsételetlen (eredeti) pergamen-cartáját, továbbá

2. a szekszárdi konvent 1422. május 22-én kelt (átíró) oklevelét, amely Szepesi Jakab országbíró 1377-i ítéletleveléből és a fehérvári káptalan 1379-i okleveléből tartalmazott részleteket, s az utóbbi arról szól, hogy Tamás apát Ders fia Miklós fiait (Derset, Györgyöt, Jánost, Pétert és Pált), valamint ugyanazon Ders fia Péter fiának: Mihálynak a fiait: Jakabot és Jánost azért perelte be (1377 e.), mert egyházának bizonyos birtokait és javait hatalmasul elfoglalták, az országbíró pedig ezért nemcsak elmarasztalta, hanem — a hatalmaskodásért való büntetésül a monostor fölött eddig gyakorolt kegyúri jogaiktól is megfosztotta őket.¹¹

Az Albert király által 1438-ban átírt és bírói döntés formájában megerősített Zsigmond 1422-es ítéletleveléből tehát Fejér közlése óta homályosan, magának az oklevélnek az Országos Levéltárban való besorolása és a kutatás számára való hozzáférhetővé tétele után pedig minden kétséget kizáróan ismertté vált egyik legrégebb magánoklevelünknek: Ottó somogyi ispánnak a béagyazó oklevél által 1061-ből valónak mondott, s a zselicszentjakabi bencés monostor alapításáról szóló, pecsételetlen,¹² régies betűkkel írt pergamen-cartájának diplomatikai leírása és szövegének egy töredéke.

Történéseink mégis kétkedéssel fogadták, diplomatikusaink pedig minden megjegyzés kockázatása nélkül sokáig tudatlanra vették ezt az új oklevéltöredéket. Ennek egyik oka talán éppen töredékvoltában rejlik, abban ti., hogy az átíró és megerősítő oklevéllel együtt az alapítás tényén, helyén és idején kívül csak az alapítónak a monostor jogviszonyai későbbi rendezésére vonatkozó óhaját tartalmazza, érdemi része (contextusa) pedig úgyszólván teljesen hiányzik; a diplomatika művelőit pedig főképpen az befolyásolta, hogy Ottó ispán oklevelét régisége és pecsételetlensége, Szepesi Jakab országbíró 1377-ből való oklevelét pedig — úgy látszik — kivonatolt volta miatt a Szerdahelyiek okleveleivel szemben, amelyek kegyúri jogaik folyamatos gyakorlatát bizonyították,¹³ — más oklevelek-

¹¹ Ld. a 73. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹² *Kumorovitz*: Die erste Epoche 6—9.

¹³ Az alperes Szerdahelyiek öt oklevéllel bizonyították patronusi jogaiknak folyamatos gyakorlatát:

1. IV. Béla király 1243. máj. 14-i oklevele arról tanúskodott, hogy amikor Opor ispán királyi adomány címén birtokába vette a zselici Szent Jakab-egyház patronátusát s a Győr-nemzetség tagjai (generatio Gewr), tudniillik Saul mester, Dersu, Corradus és mások perbefogták őt, a két fél úgy egyezett meg, hogy Opor a kegyuraságot s vele a monostor birtokainak a védelmét (cum protectione possessionum eiusdem ecclesie) visszaadta a nemzetségnek s azokat az officialisokat is, akiket eddig magánál tartott (quos ipse detinebat); a király pedig egyességüket jóváhagyva privilégiumával erősítette meg.

2. A második oklevél szerint Szigfrid zselici apát, konventje, valamint patrónusai: Desiderius fia Ders és György fia Posa — Iouaka fia Moycha-nak, Moycha-i nemesnek, hűséges szolgálataiért, a monostor földjéből egy darabot ajándékoztak 1282-ben.

3. Csépan apátnak és konventjének 1299-i oklevele azt tartalmazta, hogy patrónusai: Corradus mester és fia: Jakab, Dezsó fia Dezsó mester, György fia Posa és György fia Zayhanus ispán hozzájárulásával monostoruk jobbágyának: Detricus fia Tamásnak — szolgálataiért a háza telkéhez tartozó földet örökítették el (terram sue residentie perpetuassent).

4. 1320-ban Miklós apát és konventje, valamint Ders mester és fiai: Péter és Miklós, Jakab ispán fiai: Miklós mester és Corradus, István ispán és fiai: Corradus és Noe — mint a monostor patronusai népeit bizonyos szabadságokban részesítették.

5. 1329. júl. 25. Balázs apát és konventje, patrónusainak: Ders fiainak: Péter és Miklós mesternek, továbbá Óvári Jakab fiainak: Miklósnak és Corradusnak a hozzájárulásával a monostor Tátony nevű birtokát évi census fejében örökbérletbe bocsátották. O. L. Dl. 36. 119. — A zselici apát(ság) és a Győr-nembeli kegyurak közös birtoklását (az értekezésünkben több helyütt találhatók kívül) megvi-

kel való alátámasztás nélkül Zsigmond bírósága 1422-ben nem fogadta el elégséges bizonyítékul, s az apát keresetét elutasította.¹⁴

Mindezek a nehézségek (mint a továbbiakban látni fogjuk) kiküszöbölhetők. Például ma már tudjuk, hogy a bíróság diplomatikai kifogásai nem egészen helytállóak, mert mindaz, amit az oklevél külsejéről pejoratív értelemben elmondott, éppen egy XI. századi oklevélnek a valódisága mellett szól. Persze, 1422-ben a hazai okleveles gyakorlat több évszázados fejlődése ismeretének hiányában már más követelményeket támasztottak egy bizonyítékul benyújtott oklevéllel szemben, mint két-háromszáz évvel korábban. Mindazonáltal a bíróság nem nyilvánította hamisítványnak Ottó oklevelét, csak, úgy látszik, további írásos támasztékot kívánt hozzá; történeńszeink pedig elfogadták Ottó comes alapítását, de nem magáért az oklevélért, hanem azért, mert a Képes Krónika is megemlékezik róla az Ős-gestából való (egyik utolsó) fejezetében ebben a formában: „Zolomerus Dalmácia királya s Géza herceg unokaöccse fölkérte Salamon királyt és a herceget, segítsék meg a karinthiaiakkal szemben, kik Dalmáciát elfoglalták. Miután ezt sikeresen megcselekedték, hazatérésük alkalmával Atha palatinus meghívta a királyt és a herceget, hogy a Szent Jakab tiszteletére emelt zselici monostora felszentelésén vegyenek részt; ami meg is történt.”¹⁵ A Krónikának ezt az adatát, Fejér szövegével összekapcsolva, mégpedig Ottó oklevelét 1061-ből valónak véve, a monostor felszentelését pedig Thuróczy alapján 1065-re téve — Fuxhoffer használta fel elsőnek, hanem feledkezvén meg egyúttal Pázmány Péternek a Péterfy által közölt azon (hibás) tudósításáról sem, hogy a veszprémi egyházmegyében levő Zala megyei (!) zselici Szent Jakabról nevezett apátságot Salamon király idejében Atha, Magyarország nádora alapította 1064-ben.¹⁶ Csánki Dezső a zselicszentjakabi monostorról, birtokairól és kegyurairól szólva érthetetlen módon teljesen mellőzi Fejér közlését, és Zsigmond 1422. jún. 7-i oklevelét sem használta.¹⁷ Wertner Mór használja Fejért, az oklevelet 1061-ből valónak tartja, a monostor felszentelését pedig, úgy látszik, Katona alapján, 1066-ra teszi.¹⁸ Pauler Gyula a XI. századi magyar nagyurak vagyonáról szólva elmondja, hogy „Ottó, vagy magyarosan Atha, Salamon nádora 1066—67 körül, Somogyban, a mai Kaposvár melletti Zselicben, Zselickisfaludon, mikor még somogyi ispán volt, Szent Jakab tiszteletére kolostort épített (1061), melynek felszentelésén, mint vendégei, Salamon és Géza herceg is megjelentek.” Pauler forrása: Fejér közlése és a Képes Krónika adata. Az Ottó-féle okle-

lágítják még a következő oklevelek: XIII. század vége: Pécsi káptalan (*Wenzel*: ÁUO. X. 432.); 1309. máj. 1.: Pécsi káptalan (Anjou-kori okmt. I. 174.); 1328. febr. 27.: Miklós pannonhalmi apát és konventje (Pannonhalmi rendtört. II. 485—486.); 1329. febr. 8.: I. Károly király (O. L. Dl. 2527.); 1356. jan. 9.: Pécsi káptalan (O. L. Dl. 4585.); 1364. máj. 23.: Bubek István országbíró (Pannonhalmi rendtört. II. 484—490.); 1382. máj. 3.: I. Lajos király (O. L. Dl. 69. 991.); 1382. máj. 10.: Pannonhalmi konvent (O. L. Dl. 69. 992).

¹⁴ Zsigmond 1422. jún. 7-i ítéletének indokolása így hangzik: „... licet prelibatus dominus frater Mathias abbas... ius patronatus ecclesie predictae prescriptis nobilibus in nullo pertinere debere allegando eosdemque ipso iure patronatus ex hoc privari pretendendo premissam cartam, necnon litteras annotati conventus Sexardiensis super transscripto dictarum clausularum emanatas... produxerit; tamen, quia tam prescripta carta, ut predicatur, sigillo carens, quam etiam dicte littere... conventus Sexardiensis in probationem et verificationem propositionis et cause ipsius abbatis predictae pro parte eiusdem abbatis insufficientes existerent... O. L. Dl. 36. 119.

¹⁵ *Domanovszky, A.*: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* (*Szentpétery, E.*: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I. Budapestini, 1947.) 364—365.

¹⁶ *Fuxhoffer—Czinár*: i. m. 214. — *Péterfy, P. C.*: *Sacra concilia ecclaeiae romano-catholicae in regno Hungariae.* II. Pozsony, 1742. 273—274.

¹⁷ *Csánki D.*: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* II. Budapest, 1894. s. v. Szent-Jakab (644), Szerdahelyi cs. (696) és Zselic-szent-jakabi bencés apátság.

¹⁸ *Wertner M.*: *Az Árpád-kori nádorok genealógiája.* Turul 16 (1898) 73. — Wertner Katonát nem idézi.

véltörédeként tehát keltezésével együtt elfogadja, csak a karinthiaiak ellen viselt hadjárat idejét 1066 és 1067 körüli időre teszi.¹⁹ Karácsonyi J. a Győr-nemzetség ismertetésénél a Képes Krónikára és Paulerra (Fejérre tehát csak közvetve) támaszkodva azt írja róla, hogy a „nemzetség három ága 1243-ban közösen bírja a Somogy megyei zselicszentjakabi monostor kegyuraságát. Ez arra mutat, hogy e tájékon volt a nemzetség ősi fészke, s őse azon nádorispán vala, aki 1068-ban a király jelenlétében szenteltette föl a tőle épített zselicszentjakabi monostort.”²⁰ Ő tehát még egy évvel későbbre teszi a karinthiai hadjárat idejét, az Ottó-féle oklevélről azonban nem nyilatkozik. Abból azonban, hogy a „Hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig” c. művében²¹ sem emlékezik meg róla, arra következtethetünk, hogy az oklevelet mégsem veti el kategorikusan, és keltezését is elfogadja, s mivel csupán a monostor felszentelését kívánja datálni, csak a Krónikára támaszkodik. Kollányi F. minden megjegyzés nélkül elfogadja Fejér közlését, és teljes mértékben értékesíti is.²² A „Magyarország vármegyéi és városai” c. kiadványnak Csánki által szerkesztett „Somogy vármegye” c. kötetében — egymástól eltérő módon — ketten is megemlékeznek a zselici monostor alapításáról: Reiszig E. (a „Somogy vármegye története” c. fejezetben) Czinárt követve azt írja, hogy „a zselicszentjakabi apátságot Atha vagy Ottó 1061-ben somogyi ispán, később Salamon nádora, 1063 táján alapította,²³ (a „Somogy vármegye nemes családai” című értekezésben pedig) Baranyay B. — Karácsonyi nyomán — az 1068. évet tekinti a monostor alapítási évének.²⁴ Domanovszky S. (1912-ben) kételkedő álláspontot foglalt el az oklevéllel szemben, s ezért nem is értékesítette Krónika-kutatásaiban, mert — mint mondja, indictiója téves: tizennégy tizenöt helyett. E részben azonban Domanovszky tévedett: nem gondolt arra, hogy görög indictióval van dolgunk, amely 1061. szept. 1. után 15, tehát az oklevélnek 1422/38-ban feljegyzett keltezése helyes.²⁵ Hóman B. (1910-ben) Pauler alapján oklevélnek tekinti Fejér közlését, s a monostor felszentelése idejét (Katonai I. nyomán) 1066-ra teszi.²⁶ 1912-ben Sörös P. foglalkozott a zselicszentjakabi monostor alapításának a kérdésével a Pannonhalmi rendtörténet XII/B. kötetének „Zselicszentjakab” c. fejezetében. Ő már ismeri Zsigmond 1422. jún. 7-i ítéletlevelét, felhasználja Fuxhoffert és Karácsonyinak a magyar nemzetségekről írt művét, valamint a Képes Krónika idézett helyét. Az alapítási cselekmény (actum) kezdetül elfogadja az 1061. évet, a felszentelés idejét pedig (Karácsonyi nyomán) 1068-ra helyezi, az oklevéllel szemben azonban általában kételkedő álláspontra helyezkedik. „Későbbi időben — írja — mutogatták Atha ispánnak egy állítólagos oklevelét, mely úgy intézkedett, hogy míg ő él, maga fogja az apáttal a monostort igazgatni, ő gondoskodik új apátról, ha pedig meghal, semmiféle püspök vagy ispán, semmiféle rokonsága, ivadéka nem fog hatalommal bírni a monostor fölött, hanem csak a király. Ez azonban a monostor oly késő óhaja volt, melyet hiába igyekezett megvalósítani.”²⁷ A Sörös P. számára nehézséget okozó helyet azonban úgy kell értelmezni,

¹⁹ Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I². Budapest, 1899. 137, 438., 276. jegyzet.

²⁰ Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. Budapest, 1901. 96.

²¹ Budapest, 1902.

²² Kollányi F.: A magán kegyúri jog hazánkban. Budapest, 1906. 44., 98. és passim.

²³ 423.

²⁴ 592.

²⁵ Domanovszky S.: A budai krónika. Századok 36 (1902) 744—745.

²⁶ Hóman B.: A zágrábi püspökség alapítási éve. Turul 28 (1910) 103., 15. jegyzet. — (Új kiadása: Hóman B.: Történetírás és forráskritika. Budapest, 1938. 703. és 34., 37. jegyzet.) Az 1066. év Katonánál fordul elő legkorábban (Historia critica regum Hungariae... Pestini, 1779. 216—221.), aki azonban az 1061-i oklevelet még nem ismeri, csupán csak a Krónika helyét (karantán háború, a zselici monostor felszentelése) datálja. Az 1066. év Wertnernél bukkan elő újra (l. a 18. jegyzetet). Hóman az említett helyen Katonát nem idézi, csak Wertnerre hivatkozik.

²⁷ A pannonthalmi szent Benedek-rend története. XII/B. (Az elenyészett apátságok.) Budapest 1912. 238—239.

hogy Ottó (egyenesági örökös hiányában?) a királyra bizza annak a jövőben esedékes eldöntését, hogy ki legyen az ő halála után e „sajátgyház” (ecclesia propria, Eigenkirche) méltó új örököse, birtokosa. Az megérthető, hogy később, évszázados tapasztalatok birtokában, a monostor az alapítólevélnek eme másként is értelmezhető passzusa alapján igyekezett szabadulni a nagyon ránehezedett s a XII. század utolsó negyede óta már patronusoknak, kegyuraknak nevezett uraitól.²⁸ Ugyanebben az esztendőben éles vita kezdődött Karácsonyi J. és a horvát történétírók között Horvátország XI. századi történetével kapcsolatban,²⁹ melynek során a Képes Krónika 99. fejezete is szóba került, és tartalmi szempontból komoly megbeszélésben részesült. Karácsonyi Zolomerust Kreszimir Péterrel azonosította, a horvátok pedig Szvinimirrel vagy Zvoimirrel, Gézáat pedig Zvoimir sógorának tartották. Karácsonyi a sororius-t socer-ra javította — azzal érvelve, hogy Géza II. Kreszimir leányát vette nőül, a zselici egyházszentelést pedig — most már 1065. tájára teszi, a Krónika ezen adatát feltétlenül megbízhatónak véve. 1915-ben, Horvát R. hozzászólása után, Karácsonyi a zselicszentjakabi feljegyzésben helyesnek fogadja el a sororius szót, most már úgy magyarázva a nehézséget, hogy II. Kreszimir 1062-ben Gézához adta hugát, a Képes Krónika 99. caputját pedig eredetinek, interpolálatlannak tekinti.³⁰ 1918-ban Šišić F. „Geschichte der Kroaten” c. műve I. kötetét bírálja, többek között kijelentvén, hogy Zolomerus nem lehetett Szvinimir (Zvoimir), a maga részéről pedig kitart Kreszimir mellett, a zselici monostor felszentelését, Šišićhez közelítve, 1065/1066-ra teszi.³¹ A pannoni rendtörténet egykori szerkesztője s (nagy részében) egyik legkiválóbb írója: Erdélyi L. (1918-ban) a Pázmány Péter-féle kormegállapításhoz csatlakozva a monostor felszentelését 1064-re teszi, anélkül, hogy az Ottó-féle oklevélre egy szót is vesztegetne.³² A húszas és harmincas években Domanovszky és Hóman nyilatkozott újból oklevelünkről, módosítva korábban nyilvánított véleményüket. Domanovszky 1937-ben már elfogadja a zselici monostor alapítólevelének 1061-i keltét,³³ Hóman ellenben „X. és XI. századi történeti elemek a Nibelungénekekben” c., 1923-ban megjelent,³⁴ majd 1938-ban másodszor is kiadott tanulmányában³⁵ (éppen Domanovszky régebbi véleményére támaszkodva) azt írja róla, hogy „dátuma hibás s egészben gyanús, és nyilván a Krónika értesítése alapján készült, talán egy XI. századi oklevél formuláinak felhasználásával”. Teszi pedig ezt azért, hogy a német Aribó-nemzetségnek magyarországi szerepet juttasson, „melynek tagjai — írja — viselték négy generáción át a bajor pfalzgrafi (comes palatii) méltóságot, . . . II. Aribó és Potho (Botho) 1054-ben részt vettek Konrád herceg lázadásában. Ennek bukása után előbbi méltóságát, mindketten vagyonukat veszítették és Kondráddal együtt Magyarországra menekültek I. András királyhoz (1047—1060). Ivadékaikkal német földön nem találkoznak. Potho azonban 1060-ban újra feltűnik Németországban ugyanakkor, amikor I. András fia, Salamon, anyjával és német feleségével együtt sógorához, IV. Henrikhez menekült nagybátyja, I. Béla (1061—1063) támadása elől. Salamon 1059—1063-ig német földön, többnyire Bajorországban, anyja az ausztriai Mólkben tartózkodott. A Salamon által IV. Henrik támogatásával trónja elfoglalásáért vívott harcokban Potho a német seregben küz-

²⁸ Kollányi: i. m. 11 sk. ; 18—19. — Ehelyütt meg kell jegyeznünk, hogy az „ecclesia propria”-t (Eigenkirche) jobb megoldás híján mi is (szó szerint) „sajátgyház”-nak fordítjuk azért, mert a „magánygyház” más fogalmat takar. Emez egyházi szempontból nem nyilvános jellegű, a sajátgyház viszont az, s éppen ezért jövedelmező intézmény. — Különb enre az eredményre jutott 1916-ban a 126. jegyzetben idézett művében) *Ploskál-Tempis Rudolf*, s a kifejezés ellen nem emelt kifogást bírálatában az egyháztörténész *Reiner János* sem (olv. az i. jegyzet utolsó sorait).

²⁹ A horvát történetírás zátonyai. Századok 46 (1912) 1—31.

³⁰ Kálmán király rokonsága a horvát királyi családdal. Századok 49 (1915) 132—141.

³¹ Századok 52 (1918) 337—355.

³² Erdélyi L.: Magyar művelődéstörténet. II. Kolozsvár, 1918. 315.

³³ *Szentpétery*: *Scriptores* I. 364—365.

³⁴ *Egyet. Phil. Közl.* 47 (1923) 73—74.

³⁵ *Hóman B.*: *Történetírás és forráskritika*. Budapest, 1938. 327—330.

dött . . . , 1063-ban azonban eltűnik és csak Salamon bukása (1074) után, 1075-ben kerül újra elő, mint IV. Henrik követe.” Hová lettek? A XI. századi magyar Gesta világosít fel erről, feleli Hóman — „melynek nyomán krónikáink a jövevény nemzetségek közt említik a Poth-nemzetséget, amelynek őse, Poth, Salamon korában jött Magyarországra”. Hóman tehát elfogadja a Gestának a zselicszentjakabi felszentelésről szóló tudósítását, az 1061-es alapítólevelet azonban elveti azért, mert Potho 1060 és 1064 között nem tartózkodott Magyarországon, személyét pedig az 1422/1438-ból való oklevélben szereplő Ottóval s a Krónika Atha-jával azonosítja, mondván, hogy az Ottó—Atha változatok a XI. századi Gesta valamelyik folytatójának tollán létrejött szövegromlás a Krónika más helyén említett Potho helyett. Hómannak ezt a tetszetős előadását azonban nem fogadhatjuk el kételkedés nélkül azért, mert, mint az alapítólevélnek általunk fellelt bővebb szövegéből is kiténik, az alapítás dátuma ellen nem lehet kifogásunk, következésképpen szerzője sem lehet azonos az 1060 és 1064 között Németországban élő Pot-tal. Gerics József legújabb analízise pedig minden kétséget kizáróan igazolja, hogy e Gesta-szerkesztésünk utolsó bejegyzése az 1066-os karantán háborúról és a zselici monostor felszenteléséről szól.³⁶ A kolostor alapítása és felszentelése között két évnél hosszabb időnek kellett eltelnie. A minden vagyonát a monostorra ruházó s építését minden bizonnyal személyesen irányító somogyi comes különben politikai okokból sem tartózkodhatott 1060 és 1064 között Németországban. Mivel a kolostor 1066-ra valóban felépült, alapítója pedig feleségén s egy, úgy látszik, fogadott fián (Alexius puer) kívül nem emlékezik meg egészen közeli rokonairól (örököseiről), halála utánra pedig a királyra bízta monostora sorsát, a Győr-nemzetség hómani genealógiáját bizonytalanul kell tekintenünk, s ezért nem is használhatjuk oklevelünk hitelességének vizsgálatában.

Ezt a véleményünket szinte a bizonyosság erejével támasztja alá az (1061-es) alapítólevélnek 1257-ben interpolált intitulatioja is azért, hogy a Győr-nembeli Győr (Gewr) személyében mutatja be Ottó ispán atyját. Ez a betoldás ugyanis hihető, mert különösebb nehézség nélkül feltehető, hogy a XIII. század közepén élénken élt még tagjaiban a nemzetség névadó ősenek két évszázad alatt áthagyományozott emlékezete. E hagyomány folyamatos volta mellett pedig az a fontos körülmény tanúskodik, hogy 1243-ban az Apor-nemzetség tagjai ellenkezés nélkül adták vissza a Győr-nembelieknek a IV. Béla által (valószínűleg a tatárdulás utáni zavaros időben) nekik adományozott zselici patronátust.³⁷

A magyar diplomatika művelőinek munkáiban kezdettől fogva nem találkozunk Ottó ispán oklevelének méltatásával. Fejérpataky László (1885-ben) csak Radó nádornak a szávaszentdemeteri monostor alapításáról szóló 1057-es interpolált és a százi apátság 1067. körül kelt alapítólevelét ismeri, de ezeket is magánosok adományai királyi megerősítésének s formailag királyi okleveleknek tekinti.³⁸ Tíz évvel később (1895), miután Pauler a Fejér által (hibásan) közölt Guden-féle oklevél³⁹ keltét meghatározta (1079)⁴⁰ maga pedig a vespérmí káptalan magánlevéltárában az eredetijét is megtalálta, már „legrégebbi magán-okleveleink”-nek is szentelt egy rövid fejezetet akadémiai székfoglaló értekezésében⁴¹ — kijelentvén, hogy „eddig, mondhatni, teljesen elkerülte a diplomatikusok figyelmét annak vizsgálata, hogy a királyi oklevelek mellett e korai időkben nem léteztek-e olyanok is, amelyeknek szerzője, kiadója a királyi kancellárián kívül eső más fórum, más testület volt”. S elmékedését folytatva elmondja, hogy az eddig ismert XI. századi magyar oklevelekről úgy tud-

³⁶ Gerics J.: Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest, 1961. 69—70. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. sz.)

³⁷ L. az oklevél bevezető sorait, valamint a 13. jegyzet 1. regesztáját, s a 119. jegyzetet. Mindez Györffy Györgynek a magyar nemzetségekről szóló tanítását is támogatja. (L. a 4. jegyzetben i. m. 34 sk.) Ezzel kapcsolatban l. Szőke B.: Győr nevééről. Arrabona 2 (1960) 16—18. Végül l. még: Wertner M.: Nemzetségi kutatások. Turul 17 (1899) 120.

³⁸ Fejérpataky L.: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest, 1885. 18.

³⁹ Fejér: C. D. IX/7. 703.

⁴⁰ Pauler: i. m. I. 188., és 292. jegyzet.

⁴¹ Fejérpataky L.: Oklevelek II. István király korából. Budapest, 1895. 4—16.

tuk, hogy akár a király, akár mások egyházalapításairól stb. szóló oklevelek „mind a királyi oklevelek közé tartoznak. Ezt bizonyítja szövegük vagy kiállításuk, főleg a királyi pecsétnek a magánoklevelekre való függesztése. Ezt a nézetet támogatta a középkor bírói gyakorlata is, amely vitás esetekben csak azt ismerte el bizonyító erejűnek, amit királyilag megerősítettek”.⁴² A zselici oklevelet azonban most sem említi, valószínűleg azért, mert pecsételetlen volt és Zsigmond bírósága elvetette, tehát magáévá tette annak diplomatikai minőségét, vagy (ami alig hihető) nem is ismerte a Zsigmond-féle oklevél teljes tartalmát és mint oklevéltani szempontból hasznavehetetlen töredéket, egyszerűen nem méltatta figyelmére. Bizonyára Fejérpatakynak ez a tartózkodó magatartása magyarázza Szentpétery hallgatását is, aki sem Kritikai Jegyzékében, sem Oklevéltanában nem emlékezett meg róla.⁴³

Mi a negyvenes évek eleje óta foglalkozunk a magyar jogi magánírásbeliség kérdésével, ennek keretében tehát Ottó ispán oklevelével is. Kezdetben minket is meglepett Zsigmond bíróságának döntése, s 1944-ben megjelent szfragsztikai összefoglaló értekezésünkben az oklevél bizonyító erejéről szólva azt írtuk, hogy „a pecsét nélküli oklevél a XIII. században már értéktelen volt. A zselicszentjakabi patronátusi perben Zsigmond personalis praesentiaja nem fogadja el Atha comes (XI. századi) oklevelét, nem azért — mintha a tartalmában kételkedtek volna (pedig hamis volt), hanem azért, mert nem volt pecsétje.”⁴⁴ Később azonban, főleg amióta a XI. és XII. századi magyar írásbeliség múltját a hazai teljesebb oklevél-anyagon tüzetesebben kezdtük vizsgálni, arra az eredményre jutottunk, hogy legrégibb magánokleveleink alighanem pecsételetlenek voltak, s közöttük mind formai, mind tartalmi szempontból kiemelkedik az Atha ispáné, mert szövegének (üglátszik eredeti és valódi) befejező részét szó szerint megőrizte Albert királynak Zsigmond 1422-i döntését megerősítő 1438-i ítéletlevele. Ezt a ránkmaradt tartalmi részt, legalább az alapítás tényét és megközelítő dátumát illetően megőrizte a Képes Krónika is. De még fontosabb az, amit Zsigmond király ítéletlevele az 1061-i oklevél külsejéről mond. Személyes jelenléti bírósága (personalis praesentia regia) ugyanis a bemutatott régi írású „carta”-t nem fogadta el (egyedüli) bizonyítéknak csak azért, mert nem volt rajta pecsét.⁴⁵

Összefoglalásképpen tehát megállapíthatjuk, hogy az Ottó ispán-féle oklevéltöredék olyan formában, amilyennek Zsigmond bírósága 1422-ben leírja, valóban létezett,⁴⁶ s számunkra megőrzött töredéke diplomatikánk legelső s igen értékes kincsei közé tartozik.

II

Bizonyos, hogy mind oklevéltani, mind pedig történeti, földrajzi stb. szempontból többet érne, ha kezünkben lenne az Ottó-féle oklevél eredetije, mint a Gudené, vagy legalábbis olyan értékű átírása, mint a százdi oklevélé. Az is kétségtelen, hogy a Zsigmond 1422. jún. 7-i oklevelében említett Szepesi Jakab-féle 1377-i ítéletlevél, vagy az ugyanott csak általánosságban érintett, de az országbíró ítéletével rokon tartalmúnak jelzett 1422. máj. 22-i keletű szekszárdi oklevél is többet tudna mondani a zselici monostor alapításáról, mint Albert király 1438. febr. 20-i, Zsigmond ítéletlevelének a szövegét számunkra fenntartó oklevele. Ezért az elmúlt tíz esztendő folyamán végzett levéltári kutatásaink során kitaróan figyeltük a kezünkön átszűrődő okleveles anyagot, hátha egyszer csak előbukkan valamelyikük valamilyen formában. E régi vágyunk egy váratlan pillanatban teljesült is, mert 1957. nyarán az Ühtritz-Amadé-cs. levéltárának az Országos Levéltár által lefényképezett filmanyagában megtaláltuk Szepesi Jakab országbírónak Visegrádon 1377. évi febr. 28-án

⁴² *Fejérpatak*: Oklevelek. 4—5.

⁴³ *Szentpétery I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 1. Budapest, 1923. — Magyar oklevéltan 43, 73.

⁴⁴ *Kumorovitz B.*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Kny. a Gödöllői Premontrai Gimnázium 1943/44. évi Évkönyvéből. 80—81.

⁴⁵ *Kumorovitz*: Die erste Epoche. 5—9.

⁴⁶ L. a 108. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

kelt ítéletlevelét⁴⁷ s benne többek között Ottó comes 1061-i oklevelének részben szó szerinti, részben pedig helyenkint összevont vagy interpolált bő szövegét. Az országbírói ítéletlevél azért kerülhetett el eddig történetkutatóink figyelmét, mert nem eredetiben, hanem csak a veszprémi káptalan egy 1432. évi okt. 24-én kelt privilégialis átírásában maradt ránk, melyet viszont — sok olvasási hibával — egy (valószínűleg) XVII. századi ismeretlen kéz másolt le magán célra, hivatalosan nem hitelesített formában. Ennek eredetije ma már szintén ismeretlen helyen lappang, úgyhogy a vele való további foglalkozás során az említett filmről készült másolatra vagyunk utalva.⁴⁸

Magát az Ottó-féle szöveget azonban az országbíró sem kapta első kézből, hanem csak IV. Bélának egy 1257. szept. 9-én kelt megerősítő okleveléből, melyet viszont 1374. jún. 2-án a királyi kápolnaispán írt át az apátság részére. Szövege tehát 1377. előtt kétszeres átíráson (1257, 1374), 1377-ben egy kivonatoláson, ez a kivonat pedig ismét két átíráson (1432, XVII. század) esett át, ezért több (egy-két szándékos) interpolációt s néhány hibásan olvasott szót és ma már nehezen vagy alig javítható névelírást is tartalmaz. Mivel pedig, mint értekezésünk első részében már láttuk, 1422-ben Ottó comesnek nem ezzel az átírt oklevelével, hanem az eredeti „carta”-jával bizonyította igazát az apátság, a vele kapcsolatban már eddig jelzett s a továbbiak során még részletesen ismertetendő nehézségeknek a lehetőséghez képest maradéktalan megoldása s a benne szereplő helynevek helyes azonosításának a megalapozása céljából, de más okokból is legalkalmasabb kritikai eljárásnak az látszik, hogy oklevelünket a patronátusi per történeti keretében mutatjuk be, s annak végén tesszük meg diplomatikai észrevételeinket.

Szepesi Jakab országbíró ítéletlevele bevezető részében elmondja, hogy 1375. jan. 20-án azzal a panasszal fordult hozzá Tamás zselici apát, hogy Ders fia Miklós mester és fiai: György, János, Péter, Bertalan és Pál,⁴⁹ továbbá ugyanazon Ders fia Péter fiának: Mihálynak az özvegye és három fia: Jakab, János és István a monostornak — egykor patri-moniumul nyert — valamennyi birtokát erőszakkal elfoglalták, s rajtuk meg is szálltak.⁵⁰ A panasz 1374-ben már a király előtt is elhangzott, aki akkor inquisitiót és idézést rendelt el az alperesek ellen. Az inquisitio (az idézéssel együtt) 1375. jan. 6-án történt meg, s a róla kiadott somogyi konventi jelentés⁵¹ megerősítette a panaszt. A kijelölt időben (1375. jan. 20.) az alperesek nem jelentek meg az országbíró előtt, s további huzavona és bírságolások után csak 1376. febr. 9-én került sor újabb tárgyalásra.

Az apát hat fontos oklevelet mutatott be igaza bizonyosságul.

1. Az első a királyi kápolnaispánnak IV. Béla 1257. szept. 9-i, Salamon (!) királynak 1061-ben, a XV. indictióban kibocsátott oklevelét szóról szóra magában foglaló kiváltságleveléről 1374. jún. 2-án kiállított privilégialis átírása volt,⁵² amelyből (az 1377. évi országbírói kivonatolás, az ítéletlevél 1432-i veszprémi káptalani átírásnak XVII. századi másolata

⁴⁷ O. L. Ühritz-Amadé-cs. It. Lad. 10., fasc. 5. nr. A. (Filmtár, 2191. sz. doboz.)

⁴⁸ Mivel a második világháború végén — más anyaggal együtt — ez a filmtekercs is szemétdombra került a Magyar Nemzeti Múzeum udvarán, s ártalmas külső behatások következtében a szokásosnál súlyosabb vegyi önbomlási folyamat indult meg benne, nem ártana, ha új másolatot készíttetne róla az Országos Levéltár. A benne megőrzött Ottó-féle oklevél és több eddig ismeretlen s még ki nem adott XI—XII. századi notitia és oklevélszöveg feltétlenül megérdemelné a jobb megőrzésükre fordított költséget.

⁴⁹ ... contra magistrum Nicolaum filium Ders, Georgium, Iohannem, Petrum, Bartholomeum et Paulum filios suos ac nobilem dominam relictam Michaelis filii Petri filii eiusdem Ders, Iacobum et Iohannem ac Stephanum filios eiusdem...

⁵⁰ ... residentiam in eisdem faciendo.

⁵¹ Az ítéletlevél a somogyi konvent jelentésének a keltét nem adja meg. Ez jan. 6. és jan. 20. közötti időre tehető.

⁵² Szepesi Jakab országbíró a következőképpen írja le oklevelünket: ... dominus abbas... quasdam sex litteras, unam comitis capellae regiae et aliam conventus Simigiensis privilegiales ac

szerint) a következő, körülbelül 830, a hozzácsatolt notitiákkal együtt kb. 975 szavas interpolált s részben összevonás útján rövidített szöveg maradt ránk:⁵³

(1061 p. sept. 1)⁵⁴

Ego Ottho <filius Gewr de genere Gewr> Simigiensis <comitatus> comes^a, dei respectu ac principum nostrorum benevolentia, cum locuples essem et universis opibus redundarem, pro salute animae meae, iugi meditatione incitatus, consilium a spritualibus patribus quaesivi, qua actione possem salvari. Accepto itaque prudentum consilio, hoc, quod multis diebus diffiniebam animo, qualiter hoc ad laudem et gloriam Christi et ad honorem sancte dei genitricis Mariae, sancti Iacobi apostoli omniumque sanctorum dei inchoaverim et opere compleverim, audiant omnes christiani. Igitur in monte sancti Iacobi apostoli, qui est iuxta ripas fluvii Kapus nominati, erat in honore sancti praedicti ecclesia nimia vetustate et neglectu iam deserta, quam cum cernens ego divinis servitiis ac monasticae institutioni confratrum populo inibi habitandi, alia possessione inventa, terram istam deo et sancto Iacobo a dominis meis quaesivi et impetravi. Terminus autem istius terrae super aquam Luppa de ponte Pica usque in Kapus adducitur et omnia, quae infra habentur, sancti Iacobi sunt. <Alii vero termini seu metae eiusdem litteris in esidem seriatim continentur.>^b In eadem autem possessione habentur septem aratra ad abbatem pertinentia, sedecim mansiones aratorum, quindecim ministrorum, viginti quatuor domus vinitorum, torneator unus, molarius cum mola, subulcus unus, armentarius unus; comitissaeque duo aratra vadunt, mola cum molario, quae tamen post obitum eius nemo debet a monasterio rehabere; et quos presbyteros ipse abbas elegerit, intus ponat. Item villam sancti Martini dedi sancto Iacobo cum terra nostra et cum tota terra loci illius, ubi habentur triginta quatuor mansiones hominum, ex quibus viginti tres sunt tributarii ministri, id est omni anno tribuant victimam unam, decem hydrias de tricitco, totidem de brasia; equi eorum et currus sint in potestate abbatis, aratrum unum ibi arat abbati et sex mansiones operarii sunt balneorum; triginta mansiones et unam uxori meae contradidi, viginti duae de his praedictum tributum dominae suae praebeant, sex domus operarii sunt. Ac terram villae, quae dicitur Drugh, totam sancto Iacobo tradidi: ecclesiam et mercatum et cum quinque domibus ministrorum praenotato tributo subiacentium; habetur ibi aratrum unum et duae mansiones currus praeparantium; excepti de eadem ipsa terra aliquantulum, quod dedi Georgio episcopo testi et scriptori donationum istarum cum duabus servorum mansionibus et cum una vinea et cum vinitore donatum est. Noa qua locum meum cum turce^c et cum tota terra, quam ibi habeo, eidem sancto Iacobo dedi; ibi habentur duo aratra, octo mansiones piscatorum, tres mansiones ministrorum, captos a piscatoribus pisces ad monas-

tertiam domini Caroli pridem regis Hungariae, necnon duas capituli ecclesiae Quinqueecclesiensis et sextam capituli Vesprimiensis patentes... curaverat exhibere; in quarum primae, videlicet dicti comitis capellae regiae litterae, Veteri Budae feria sexta proxima post festum corporis Christi anno eiusdem 1374 confectae tenorem litterarum privilegialium quondam domini Belae tertii filii Geise secundi Hungariae regis (!) anno domini 1257 quinto Idus Septembris, regni autem sui anno 22 emanatarum seriem quarundam litterarum privilegialium domini Salamonis olim similiter regis Hungariae anno ab incarnatione domini 1061, indictione quindecima confectarum de verbo ad verbum transcriptive in se habentium — continentia inter caetera hae clausulae reperiebantur: Ego Ottho...

⁵³ Az oklevél szövegét a „Diplomata Hungariae antiquissima...” kiadásához Györffy Gy. által 1961-ben összeállított (Történelmi Szemle (1961) 525—535.) s 1962-ben végleges formába öntött szabályzata szerint és az ő szíves közreműködésével közöljük.

⁵⁴ Mivel oklevélünk esetében csak a görög indictióra gondolhatunk, kelte 1061. szept. 1. és az év vége közé helyezhető. *Szentpétery I.*: Oklevéltani naptár. Budapest, 1912. 10.

^a Az eredeti szöveg így hangzott: Ego Otto Symigiensis civitatis comes. Ld. Zsigmond 1422-i oklevelének a 6. jegyzetben közölt idevonatkozó részét.

^b Az átiró összevonása.

* helyesen: curte

terium iugiter deferentium, stagnum quoddam optimum in Haharisamloy^d, tres mansiones vinitorum cum totidem vineis pertinentibus ad eandem turcem^e Noa. Stiruilli locum monasterio concessi; ibi habetur aratrum unum, mola cum molario, mansio una, custos ecclesiae, duae mansiones liberorum, quae pertineant ad Alexium puerum. Domino et patrono nostro sancto Iacobo contuli terram Alexandriae cum capella omnique reddito eiusdem terrae iuxta ripas fluminis Dravae, <cuius termini in eisdem litteris [seriatim] continentur>^f et quaecunque in gyro eiusdem termini habentur, omnia sunt sancti Iacobi; habetur ibi unum aratrum cum tribus mansionibus et sex domibus piscatorum, piscina bona et magna. In Lucis^y novem mansiones ministrorum comitissae, sub praedicto tributo et post obitum eiusdem fiant haec sancti Iacobi; octo autem mansiones vinitorum, quae ibi commorantur, post transitum comitissae cedant in ius Alexii et potestatem. In Gessen turcis^g mea, decem vineae cum vinitoribus in usu sint comitissae; terra autem ipsa tota cum tributariis sancto Iacobo sint donata; post mortem quoque eiusdem dominae ad monasterium pertineant omnia. In Sudan turcem^h meam, pomeria, terram totam et cuncta, quae ibi habentur, monasterio concessi, scilicet 14 vineas cum vinitoribus, molarium cum mola, sex mansiones ministrorum cum saepe dicto tributo, apiarium unum. Leusti locum sancto Iacobo dedi cum uno aratro, et quinque vineas cum vinitore uno, octo domibus ministrorum praenotato tributo subiacentium. Insulae cuiusdam Urtim vocatae, quae cognominatur Marckha terminus <autem eiusdem in ipsis litteris declaratur>ⁱ; insula tota tradita est sancto Iacobo cum omnibus capturis et clausuris piscium absque dimidia captura Gogori et in Urchin datus est quidam homo Trildi cum captura piscium, quam habet ibidem. Terra Sokorow cum^k 28 vineis ac vinitoribus dividitur in duo: medietas sancto Iacobo, medietas Alexio puero. In insula Pest dedi sancto Iacobo locum unum cum uno aratro^l, vineam cum vinitore, molarium cum mola, duas mansiones piscatorum. In Arpas mon (—^m) et Potok viginti octo ministrorum mansiones et in Gagogh tres mansiones cubiculariorum abbati Turcel turcemⁿ meam et duo aratra, ibidem tres mansiones vinitorum cum una maxima vinea, duae^o mansiones piscatorum, tres piscinas, quinque mansiones ministrorum, subulcum unum, apiarium eiusdem turcis^p contuli sancto Iacobo. In Genk dedi eidem sancto Iacobo aratrum unum, piscinam, ortularium unum, procuratorem unum cum tribus mansionibus. In Kiris aratrum unum et in Bihar duas mansiones vinitorum, sex vineas, molam cum molario sancto Iacobo dedi. In Kosdy aratrum unum, quinque domos operaricas, edilem turcis^q dedi sancto Iacobo. In Keltesel quatuor domos vinitorum cum una vinea sancto Iacobo contuli. Datus est locus sancto Iacobo, qui vocatur Lappa <cuius terminus similiter in ipsis litteris declaratur>^r. In villa Kesis molam cum molario et terram ad eandem molam pertinentem, tributum in ponte Hole et molam in Papa, Pesti quoque locum cum aliquantis molis sancto Iacobo^s. Inveni in Danubio iuxta ecclesiam sancti

^d Valószínűleg romlott alak a Zaharisamloy-ból. Györffy Gy. észrevétele.

^e helyesen: curtem

^f Az átíró összevonása.

^g helyesen: curtis

^h helyesen: curtem

ⁱ Az átíró összevonása.

^k Egy másik cum törölve.

^l et quinque vineas törölve.

^m kb. 5 betűnyi üres hely.

ⁿ helyesen: curtem

^o helyesen: duas

^p helyesen: curtis

^q helyesen: curtis

^r Az átíró összevonása.

^s hiányzik: dedi vagy contuli

Georgii quendam insulam tributariam, cacturam^f piscinam^u, terram ad duo aratra, octo piscatores mansionum sancto Iacobo acquisivi. Igitur monasterium deo sanctoque Iacobo construxi et quaecunq; de facultatibus habui vel a dominis meis invenire potui, totum illud pro remedio animae meae, regis atque omnium maiorum regni huius probatione et testimonio contuli hac ratione, ut quamdiu vivam, egomet cum abbate monasterium regam et provideam. Et quicumq; de rebus praenominatis de monasterio quicquid abstulerint, dei, sanctae Mariae, sancti Iacobi omniumque sanctorum dei anathemate feriuntur et cum Iuda, traditore Christi, partem habeant in perditione mecumque ante tribunal alti iudicis in die iudicii contendant. Amen.

Az oklevélhez később (folytatólagosan) hozzáírt szöveg:⁵⁵

Vir quidam nobilis Nan nomine dedit sancto Iacobo quendam possessionem Valus dictam <sub metis in eisdem litteris nominatis>^x cum tribus mansionibus servorum et duabus mansionibus ministrorum. Idem bonae memoriae vir dedit sancto Iacobo aliud^z locum Iana nominatum cum saltu lignorum et cum terra ad unum aratrum pertinente, quatuor mansiones servorum, locum molae cum piscina. Dedit etiam in Wilik vineam magnam cum vinitore eandem vineam colente. Etiam duae mansiones, quas abbatissa^{a'} dedit. Quidam vir nomine Mank dedit sancto Iacobo duas mansiones cum tribus vineis et quendam locum Zenmye^{b'} vocatum cum saltu et arbustis et cum terra aratro uni sufficiente. Andreas rex cuidam monacho, propinquo suo, Radolcza nomine, dedit locum et terram possessionis in Gergew et quando captum est monasterium istud, eandem terram multorum testimonio dedit sancto Iacobo hac ratione, ut quicumque post obitum ipsius eam de monasterio subtraheret, perpetuae damnationi in corpore et in anima subiaceret.

2. Az apát második bizonyítéka a somogyi konvent 1313. szept. 14-én kelt átírása volt III. Béla királynak (részben az Ottó-féle oklevélhez folytatólagosan hozzáírt későbbi s az előző bekezdésben közölt notitiák alapján készült) 1190-i privilégiális birtokösszeíró oklevéléről, amely szerint (a XII. század folyamán) 17 megnevezett adományozó (az oklevélben szintén felsorolt) mintegy 22 helyen földdel, szőlővel, erdővel, réttel, berkekkel, halastóval, ekével s körülbelül 85 cubicularius-, föld- és szőlőműves-, lovász- és más, közelebbről meg nem határozott mansióval gyarapította az apátság alapításakor birtokállományát.⁵⁶

^f helyesen : capturam

^u helyesen talán : piscium

⁵⁵ Mivel eredetiben nem bírjuk, az egyes tételek bejegyzésének a kora ma már nem állapítható meg: nem dönthető el, vajon egyszerre történt az egész passzus hozzáírása, vagy folyamatosan (az egyes adományok idejében) jegyezték fel őket.

^x Az átíró összevonása.

^z helyesen : alium

^{a'} helyesen : comitissa. Az oklevél (fő)szövege csak férfikolostorról szól.

^{b'} talán : Zemnye

⁵⁶ Szepesi Jakab országbíró szerint a következő clausulákat tartalmazta: Terram totam Georgii Chepanus dedit sancto Iacobo et piscinam novam, quae est ultra Drauam cum duabus mansionibus servorum et caeteri, qui ibi morantur, sunt tributarii sancti Iacobi. Ego Chepanus dedi totam terram meam nomine Putun sancto Iacobo pro anima fratris mei Alexii cum una mansione et caeteri, qui ibi sunt, dant tributum sancto Iacobo. Ego Mathe donavi terram in Belz sancto Iacobo cum una mansione. Ego Chele dedi totam terram meam nomine Bosol sancto Iacobo cum omni possessione mea, cum undecim mansionibus servorum. Ego Petrus comes donavi totam terram meam sancto Iacobo nomine Koswch; et etiam Iacobus praepositus et eius uxor quandam terram, quam ibi habuerunt, dederunt sancto Iacobo cum duabus mansionibus servorum et undecim mansionibus cubiculariorum. Ego Bagen et omnes consanguinei mei dedimus totam terram nostram cum nemoribus sancto Iacobo et villam quendam, quae dicitur Kinisch. Ego Ottho dedi totam terram meam nomine Temerken sancto Iacobo. Poth et Savul dederunt terram sancto Iacobo cum quatuor mansionibus servorum et quatuor mansiones cubiculariorum; et iterum duae mansiones sunt proprietates

3. Harmadiknak I. Károly királynak 1323. jún 16-án kelt s III. Béla 1190-i,⁵⁷ továbbá Imre király 1197-i és II. András király 1217-i privilégiumait megerősítő pátenus-oklevélét mutatta be Tamás apát, amelyet Dethimarus apát és a monostor akkori patrónusai: Zeyhan comes és Ders fia Péter mester együtt eszközöltek ki a királytól. Az 1190-i azonos a második helyen (2.) említett oklevéllel, az Imre-féle pedig szintén megerősítő jellegű birtokösszeírás. Az elsőben (1197) magán személyek által adományozott és különböző megnevezett helyeken fekvő négy prediumnak,⁵⁸ a másodikban (1217) pedig hasonló jötevők által ajándékozott egy possessionának, három erdőnek, egy falunak (villa), egy falurésznek, továbbá szőlőknek és 32 hold földnek a birtokában erősíti meg a monostort az említett két király.⁵⁹

4. Tamás apát negyedik bizonyítéka a patrónusoknak a monostor birtokával való sáfárkodásába nyújt bepillantást. A pécsi káptalan 1366. aug. 1-én kelt oklevele ez, s arról szól, hogy a Szerdahelyi Ders fia Miklós és fiai: Ders, György és János, továbbá ugyanazon Ders fia Péternek a fia: Mihály egyfelől, másfelől pedig Gyulai Miklós fiai: Jakab és Mihály, valamint Kemend-i Konrád két fia: Miklós és János — előzetes megállapodás alapján, a patronátus jogán őket illető zselici Kapuselve-i birtokokon, nemkülönben igazgatásukon és védelmükön úgy osztoztak meg, hogy a Szent Balázs plébánia zselici birtokai, birtokrészei és prediálisai s a Szent Jakab apostol zselici egyházának Kapuselve-i birtokai és birtokrészei Szerdahelyi Ders fia Miklós mesternek és fiainak, valamint Ders fia Péter fiainak; a Szent Lukács evangélista és Szent Tamás vértanú egyházának Pwzeg nevű birtokai, birtokrészei és prediálisai pedig Gyulai Miklós és Kemend-i Konrád fiainak jutottak.⁶⁰

sancti Iacobi et quatuor mansiones pulsatorum. Ego Chepanus donavi totam terram meam sancto Iacobo quae dicitur Sudogh et ibi habentur viginti vineae cum 28 mansionibus ac unum aratrum cum una mansione et quatuor partes nemoris extra terram illam. <Metae vero earundem terrarum ac nomina servorum et cubiculariorum litteris in eisdem seriatim continentur.> Ego Anthonius locum meum in villa Brahen cum tota terra mea dedi sancto Iacobo cum duabus mansionibus et cum redditu eiusdem terre; in eodem loco in pratis et insulis communes sumus. Ego Chepanus dedi totam terram meam sancto Iacobo in villa Zepud cum tribus vineis et tribus vinitoribus. Ego Acha dedi insulam meam integraliter sancto Iacobo quae est inter Drauam et Mychun ita, quod nemo in ea habeat partem, nisi praedictus sanctus; et in villa Gyalad 4 mansiones curriferorum, qui etiam debent tributum de vino. Quidam etiam presbyter ibidem dedit totam terram suam cum nemoribus et cum una vinea sancto Iacobo. Item idem Acha in villa Berey dedit sancto Iacobo quinque vineas cum quinque vinitoribus et cum terris suis et nemoribus. Similiter in villa Kewrushagh dedi(t) sancto Iacobo sex vineas cum sex mansionibus servorum. Ego Aegidius presbyter de villa Kezy dedi totam terram meam sancto Iacobo. Mater Anthonii in villa Lock medietatem terrae suae cum nemoribus dedit sancto Iacobo. In villa Athad Kazud centurio dedit terram suam cum pratis, nemoribus et stagno sancto Iacobo. Alexius dedit terram suam in Zoil sancto Iacobo cum duabus mansionibus servorum et tribus agazonibus <sub metis in eisdem litteris declaratis>. In villa Onduch Zelemer filius Poth partem suam cum terris, vineis et silvis dedit sancto Iacobo. Poth filius comitis Stephani terram suam, quae est iuxta aquam Kapuss dedit sancto Iacobo, <cuius metae similiter in eisdem litteris continentur>.

⁵⁷ A XVII. századi másolat (tévesen) 1390-et ír 1190 helyett.

⁵⁸ Praedium de Iruslou per Benedictum datum cum duabus partibus, parte videlicet Benedicti et parte Anthonii; item aliud praedium de Musdle; item praedium de Byun; item praedium de Zokorow.

⁵⁹ ... quaedam possessio Zorm vocata; item tres silvae Verstel, Igaz et Sark nuncupatae; item villa Taton cum tota terra ad eandem pertinente; item praedium Nemehin vocatum in toto; item in Naragh 32 iugera terrae; item praedium Sard; item partem terrae Nachk et vineas eiusdem villae; item praedium Vylak data, donata et praestita exitisse et salubriter legasse eidem monasterio sancti Iacobi videbantur, quas et quae per omnia memorata in eisdem privilegiis reperta... praesentibus... annotari... fecimus — írja 1323-ban I. Károly király.

⁶⁰ Regesztánk teljes, azért az oklevél szövegét nem közöljük.

5. Az apát ötödik oklevele (pécsi káptalan 1367. júl. 3.) szerint a patrónusok méltányosabb és részletesebben körvonalazott osztályt hajtottak végre az apátság birtokain s a Kapos mindkét partján fekvő birtokokat, mégpedig Apaylakot, Nádasdot, Csernekfalvát (Cherinkfalwa), Bajszínfalvát (Teres[z]tyén kivételével) minden jogaikkal és szolgáltatásaikkal (cum iuribus et servitiis), de a nagyobb collecták nélkül (exceptis collectis maioribus) Szent Jakab apostol monostorának és apátjának hagyták meg; a Gyarmat nevű birtokot a Kapos folyóig terjedő birtokokkal együtt Ders fia Péter fiának; Mihálynak a használatára és védelmére bízták; Gálosfalva birtokot a Szent-Tamás faluig terjedő birtokokkal együtt Ders fia Miklós mesternek és fiainak osztották ki; végül Szent-Barrabás és az Ormánságban (in Orman) fekvő birtokok és tartozékaik pedig Gyulai Miklós és Kevend-i Konrád fiainak a kezére jutottak úgy, hogy ezen birtokok jövedelmének a felét — a nagyobb collecták nélkül — a monostor apátjának tartoznak átadni.⁶¹

6. Az apát utolsó oklevele (Veszprémi káptalan 1372. aug. 1) a patrónusok újabb osztályáról szól. 1367 után ugyanis Ders fiának: Péternek a fia: Mihály meghalt, özvegyét pedig Ders fia Miklós és fiai megkárosították. Az özvegy perrel érvényesítette követelését, amely azonban egyességgel és új osztállyal végződött. E szerint Kistelek két prediális mansióval és egy colonusi curiával, Maycensfalva (más néven: Sebestyénfalva), Kálozfalva, Folkosháza, a Jánoslaka nevű prediális sessio, az egy colonusú prediális Botfenék, Pokylese colonus (colonus Pokylese), a kőtemplomos Szent-Tamás, Törek, Magyarfalva, Bizefalva, Veresalma és Szent-Luka birtokok — váltakozó 3—3 évi használatra Ders fia Miklósnak és fiainak; a Lappa folyón lévő felső és alsó sziget Miklós mester ottani prediális földjeinek a kivételével s a Kaponon túl fekvő más birtokok nélkül, a Kapos folyón álló (egyik) malom három sessióval, valamint Gerence és Alsó-Filtelek Miklós-fia György mester ottani prediális és vásárolt földjeinek a kivételével, továbbá Gihenfalwa, az Egyed fia István Chubanus nevű háza (domus), a kőtemplomos Szent-Balázs falu, a Bicófalvának nevezett Byto-háza (domus), amelyben két prediális tartózkodik (resident), Tót (Sclavi) Tamásnak Felső-Gerenfalwa nevű sessiója, Alsó-Gerenfalva, Gyarmat, Bajnokfalva, ahol két prediális mansio van, egy curia, amelyben Pál szabó (?) lakik, két Sebelakának nevezett mansio, amelyben Zabe fiai tartózkodnak; Dragunlaka, Buginzenke, Karachin fia János prediális földje; Szent Tamás faluban egy prediális mansio, amelyben az előbbi Karachin fia János él (maneret), Dénes fia Jakabnak Mikeháza nevű prediális sessiója és Teres(z)tyénlaka, ahol Tamás fia László lakik — ugyancsak váltakozó 3—3 évi birtoklásra Mihály mester özvegyének és fiainak a kezére jutottak; Csernekfalvát pedig, valamint Tót (Sclavi) Miklósnak Alsó-Cherenk nevű házát — a nagyobb collecták s a bor- és gabonated kivételével — szintén három évenként váltakozó használatra — a monostornak juttatták.⁶²

A monostor birtokjogait, a patrónusoknak az apátság birtokaival való csereberéjét s azok (jogtalan) használatát bizonyító ezen hat oklevél mellett az apát benyújtotta még a pécsi és veszprémi káptalan, a királyi kápolnaispán, László opuliai herceg és Imre nádor, az országbíró, valamint a somogyi konvent különböző időben kelt tiltakozó okleveleit, melyek az ő és elődeinek a kegyurak sorozatos birtokfoglalásai és osztályai ellen való protestálásairól szólnak.⁶³

Az alperesek nevében Ders fia Miklósnak személyesen megjelent három fia: Ders, György és János kijelentették, hogy ezen fontos ügyükben atyjuk (Miklós) távollétében, mivel az érdekeltek között ő a legtekintélyesebb személyiség (quod ipse maior et pretio ipsorum existeret), nem nyilatkozhatnak, azért az országbíró 1376. máj. 1-re halasztotta a per tárgyalását. Ekkor, az említetteken kívül, Péter fiának: Mihálynak a fia: Jakab is megjelent, s valamennyiük nevében való tárgyalásra megbízólevelet is hoztak magukkal, az országbíró azonban, királyi rendeletre, rövid időre ismét elhalasztotta a tárgyalást. Az apát

⁶¹ Regesztánk teljes, azért az oklevél szövegét nem közöljük.]

⁶² Regesztánk teljes, azért az oklevél szövegét nem közöljük.

⁶³ Ezeknek a szövegét Szepesi Jakab országbíró oklevele nem közli.

ugyanis időközben a király elé vitte ügyét, aki prelátusainak és báróinak a megítélésére bízta azt, s az eredményt 1376. júl. 5-én (Zólyomban) kelt döntvényében közölte az országbíróval. Eszerint — mivel a monostornak az országbíró előtt fekvő okleveleiből kétségtelenül kitűnik az apátság birtokjoga, valamint az, hogy az alperesek ezeket a birtokokat foglalás alapján bitorolják (occupative forent detenta), ezért a patrónusok tiltakozására való tekintet nélkül kell azokat a monostornak és apátjának visszaadni; ezt tehát ítélet formájában rendelje el, s közölje az alperesekkel, hogy a patronátus, valamint a monostorral szemben elkövetett jogfosztás ügyében a birtokba való visszaiktatásról szóló hiteleshelyi jelentés benyújtásakor a prelátusokkal és bárókkal fog határozni, amikor a monostor jogaira vonatkozó s még az ő kezükben levő okleveleket is a bíróság rendelkezésére tartoznak bocsátani. Az országbíró a visszaiktatás végrehajtására Antal fehérvári kanonokot és saját ítélmesterét: Lukács mestert küldte ki, tanúságul pedig a fehérvári káptalant kérte fel.⁶⁴ A káptalan 1376. aug. 6-án kelt jelentését (egy közbeeső perhalasztás után) Gyulai Jakab fia Miklós fiának: Mihálynak, továbbá Kemend-i Konrád fiainak: Jánosnak, Miklósnak, Istvánnak és Jakabnak, valamint Ders fia Miklós fiainak: Dersnek, Györgynek és Péternek (atyjuk közben meghalt) a jelenlétében, 1377. jan. 13-án mutatta be⁶⁵ az apát, mely arról szólt, hogy 1376. júl. 23-án s más reá következő napokon először a Somogy megyei Ormánságban Szent-Borbás,⁶⁶ Borcskonc, Lokócsa, Mogden, Gedesi, Andrásfalva, Budak, Halászi, Huruskolc, Bát, Poton(y), Bodics és Gerenda falvak, valamint Lazarci és Máté nevű prédiumpok; továbbá a Zselicségben és a Kapos folyón túl (in Selizio, in Seli et ultra Kapus) fekvő Apáti, Keresztes-Szent-Miklós-laka, Zarp, Csiget és Újfalu, valamint a Lába mentén egészen a Kaposig terjedő területen fekvő Lak és Usuráslaka falvak és három malom s Gerencemelléke és Filtelek falvak és prediális helyek, azután Gel(1)énfalva, Csabanos, Szent Balázs egyháza és tartozékai, Csomorlaka s Vörös Imre és Fekete János prediális helyei (loci prediales Emerici rufi, . . . Iohannis nigri), Botfenék predium, Csernekefalva, Petelaka, Irafalva, Gyarmat és Kötelaka falvak, Pál fia Tamás prediális helye, Z(s)ebe-fia-laka, Szabó Pál-laka prediális helyek; Szent-Luka falu és tartozékai; László-fia-János-laka, Kálozfalva, Falkoslaka, Tádéfalva, Magyarfalva, Gálosfalva, Veresalma, Buzarófalva, Triakfalva, Szent-Tamás, valamint tartozékai és prediális helyei; Karácson-fia-János-falva; Nádasd, Teres(z)tyénfalva, Demeterfalva, Hidegkút és Németi falvak birtokába beiktaták; Németi és Sárd faluban iktatást nem végeztek, mert ezeket Ders fia Miklós és fiai, valamint Szerdahelyi Mihály fiai okleveles alapon (vigore instrumentali) birtokolják, kik megígérték, hogy az országbíró előtt be fogják majd mutatni ezeket az okleveleiket. Az iktatás elvégzése után az országbíró emberei okt. 6-ra a király s a prelátusok és bárók bírósága elé idézték az alpereseket —, azzal, hogy a patronátus és az erőszakos birtokfoglalás ügyében ők fognak majd dönteni — s meghagyták nekik, hogy akkor a birtokukban lévő s a monostor jogaira vonatkozó okleveleket is hozzák el magukkal.

A statutoriális jelentés benyújtása után Miklós fiai: Ders, György és Péter, valamint Mihály fiai: Jakab és János a saját és társaik nevében Bertalan veszprémi püspöknek 1242-i és László mester egykori nádornak és somogyi ispánnak színtén 1242-ből való privilégialis oklevelét mutatták be.

1. Az első arról szólt, hogy — amikor az Apor-nembeli Apor között egyfelől, másfelől pedig a Győr-nemhez tartozó Péter és fiai: Desiderius, továbbá István fia Mour és Konrád, valamint Saul mester és más — ebből a nemzetségből való nemesek között a zselici Szent Jakab-monostor patronátusa ügyében támadt perüket IV. Béla elé vitték, a király, minthogy tisztára lelki ügyről volt szó (causa . . . mere fuisset spiritualis), teljes joghatósággal (pleno iure) a püspökre bízta kivizsgálását és elbírálását. A püspök úgy találta, hogy a monostor kegy-

⁶⁴ Regesztánk teljes, azért az oklevél szövegét nem közöljük.

⁶⁵ Eredetije: O. L. Dl. 6372. sz.

⁶⁶ A helyneveket általában *Csánki* i. m. alapján közöljük.

úri joga a Győr-nembeli férfiakat illeti, ezért Apor ispán és örökösei keresetét elutasítva, őket örök hallgatásra ítélte.⁶⁷

2. László nádor ítéletlevele pedig azt tartalmazta, hogy — amikor az említettek patronátusi perében a király ő rá bízta a végső döntést, a kitűzött határnapon, bírótársaival — a püspök privilégialisát is figyelembe véve — szintén a Győr-nemzetségbeliek javára hozott ítéletet.⁶⁸ Végül (Gyulai) Miklós fia Mihály a saját és testvérei, valamint Konrád fiainak a nevében IV. Béla király 1257. szept. 11-én kelt privilégiumát mutatta be, mely szerint szolgálataiért — báróinak a tanácsára és hozzájárulásával — a király abban a kegyben részesítette István fia Konrád mestert, — hogy ha az országban dénár- és terménycollectát szednek, a zselici monostor népeitől Konrád mester és örökösei azt a saját részükre szedhetik be.⁶⁹

A két fél okleveleinek a mérlegelése alapján Szepesi Jakab országbíró a következőképpen ítelt: Noha az alperes nemesek IV. Béla (1257), Bertalan püspök és László nádor (1242) okleveleiből az derül ki, hogy ők a zselici monostor kegyurai, — mégis, mivel a monostor birtok(jog)ait az apátság tiltakozásait figyelemre nem méltatva egymás között felosztották, s Istenről és lelkükről megfélemlítve üdvösségük kárára az egyháznak patrimoniumul kapott birtokait jogtalanul és hatalmasul a saját használatukra elfoglalták és azokat használták is, s a monostort nem mint patronusai és védelmezői (óvták), hanem mint kifosztói, elhanyagolói (desertores) és elherdálói (raptores) jogaitól megfosztották és azokból kiforgatták;⁷⁰ Miklós fiai: Ders, György és Péter, valamint Péter fiának, Mihálynak a fiai: Jakab és János, valamint Miklós többi fia a monostor birtokjogait mint sajátjukat használták,⁷¹ s a kiküldött megyei emberek a fehérvári káptalan tanúságának a jelenlétében a király és bárói s az ő (országbíró) ítélete alapján ezekben az elfoglalt birtokokba a monostort vissza is helyezték⁷² — bírótársaival: János esztergomi érsekkel, Demeter zágrábi, Péter győri és János szerémi püspökkel, továbbá Garai Miklós nádorral, Szécsi Miklós horvát bánnal, Bubek Györggyel, Hahóti Miklós fia Miklóssal, Trepk-i Mihály fia Mihállal és igen sok más bírótársával — a Zar-Nem(p)csén birtokok (?) s a monostor okleveleinek az ügyében külön ítéletet ígérve — az apátságot a részére visszaiktatott birtokok tulajdonában megerősíti; Ders fia Miklós fiait, valamint ugyanazon Ders fia Péter fiának: Mihálynak a fiait: Jakabot és Jánost az erőszakos birtokfoglalásért hatalmaskodás vétségében marasztalja el, és a monostor fölött eddig gyakorolt patronusi jogaiktól is megfosztja őket; Gyulai Miklós, valamint (Kemend-i) Konrád fiait — az indoklás szerint azért, mert nem követtek el hatalmaskodást, továbbra is meghagyja az apátság kegyuraságának a birtokában.⁷³

⁶⁷ Regesztánk teljes, azért az oklevél szövegét nem közöljük.

⁶⁸ Regesztánk teljes, azért az oklevél szövegét nem közöljük. A két fél végül is kiegyezett, megállapodásukat pedig 1243. máj. 14-én IV. Béla is megerősítette. O. L. DL. 36. 119., 11. 013. Kivonata: *Fejér*: C. D. IV/1. 294; *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 741. reg.

⁶⁹ Hazai okmt. VI. 94. 1.; *Fejér*: C. D. VII/5. 322. (csonkán); *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 1158. reg.

⁷⁰ iura possessionaria dicti monasterii eidem in patrimonium crucifixi tradita indebite, imo potentialiter usui ipsorum applicasse et usi extitisse dictumque monasterium non tamquam patroni et tutores, sed ut spoliatores, desertores et raptores suis iuribus privasse et spoliasse...

⁷¹ iura possessionaria predicti monasterii tamquam eorum propria conservasse et fructus eorum percipisse et usos fuisse non abnegabant...

⁷² L. a 65. jegyzetét s az oklevélben adott birtokfelsorolást.

⁷³ ... filii Nicolai de Gwla et filii Conradi de Kemend... privilegia super iuribus monasterii sancti Iacobi... apud ipsos habita... abbati... restituisse, quaelibet etiam iura possessionaria... monasterii apud eos habita eidem monasterio et dicto suo abbati pacifice restituisse per eundem abbatem asserebant — mondja az ítéletlevél.

Mint a XVII. századi másolat szövegéből is kitűnik, Ottó ispán 1061-i zselici alapítólevele egyike legrégebb és nagyon értékes okleveleinknek, mert egyebek mellett néhány olyan gazdaság- és társadalomtörténeti és korai topográfiai adattal ismertet meg bennünket, amelynek ezóta nem fordulnak elő írásainkban, vagy legalábbis akkor — az újabb fejlődés miatt — már kiveszőfélben vannak, azért a hitelességét érintő minden mozzanatot a legnagyobb gondossággal kell kivizsgáljunk. E részben a legfontosabb kérdések egyike: Hiteles-e Szepesi Jakab országbíró 1377-i ítéletlevele? Erre határozott igennel felelhetünk, mert — bár alaki okokból nem fogadja el, de mégis említi eredetijét Zsigmond 1422-i ítéletlevele; a benne átirrt 1376. aug. 6-i fehérvári káptalani statutoriális jelentésnek pedig az eredetijét is ismerjük.⁷⁴ De elismerték, csak a sérelmükre hozott ítéletnek s róla kiállított oklevélnek tekintették 1425-ben a kegyurak is,⁷⁵ tehát azután is, amikor az apát 1422-es pere már az ő javukra dőlt el.

Szepesi Jakab országbíró ítélete súlyosan érintette a Szerdahelyieket, s éppen abban az időben hangzott el, amikor a királyi udvari bíraskodás I. Lajos-kori reformja befejeződött. Oklevele azonban annak a további folyamatnak a kezdeti fázisába nyújt bepillantást, melynek eredménye a királyi különös jelenléti bíróságnak (specialis praesentia regia) a király személyétől való elválasztása: a kancellárral az élén a hatalmaskodás (potentia) eseteivel kapcsolatban már mint önálló intézmény ítél a XIV. század hetvenes és nyolcvanas éveinek fordulóján.⁷⁶ Valójában ez az alakulóban lévő bíróság döntötte el Tamás apát perét, a patrónusok pedig, legalábbis pillanatnyilag nem tehettek semmit, hiszen az országbíró királyi utasítás szerint járt el, bírótársai pedig nagyjából azonosak voltak a király szokott bírótársaival.⁷⁷ Az egyetlen járható utat választották tehát, és egyezkedni kezdtek. Tamás apát pedig

⁷⁴ L. a 65. jegyzetet.

⁷⁵ L. a 99. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

⁷⁶ *Kumorovitz B. L.*: A specialis praesentia regia pecséthasználata Zsigmond korában. Dománovszky-Emlékkönyv. Budapest, 1937. 422—439. — A királyi személyes jelenlét bíróságának (specialis praesentia regia) a kancellárra mint az uralkodónak e minőségében állandó jellegű képviselőjére való végleges átruházása az 1378. és 1379. év fordulójára tehető. I. Lajos király egy Pozsonyban, 1378. ápr. 3-án kelt prorogatoriálisával „causam, quam Stephanus filius Mathie et Andreas filius Nicolai de Moytech contra ... relictam... Michaelis filii Desew de Elephant ... in octavis ... medie quadragesime iuxta continentiam aliarum litterarum nostrarum in speciali praesentia nostre maiestatis habere dinoscuntur-pro eo, quia negotiis nostris arduis occupati discussioni eiusdem cause vacare nequivimus”, — május 1-re halasztja. (O. L. Dl. 6517.) Ezt az oklevelét még a nagypecsét mellső lapjával pecsételték meg. De más már a helyzet 1379-ben. A pécsi káptalanhoz intézett evocatoriális mandátumában ui. azt írja a király, hogy az alperes (?) „coram nostra maiestate expectatus ... nostram specialem in presentiam non venit, neque misit”, azért (nostram specialem in presentiam) új idézést rendelt el. Hogy pedig akkor e bíróság az uralkodó személyétől már valóban elszakadt, bizonyítja parancslevelének új és azóta állandósult megpecsételési formulája, mely szerint az már nem a király, hanem a kancellár pecsétjével volt megerősítve: „presentes autem propter absentiam venerabilis in Christo patris domini Demetrii archiepiscopi Strigoniensis, aule nostre cancellarii et sigilli nostri erga ipsum habiti, sigillo eiusdem fecimus communiri...”. A káptalani jelentés címzése: „...regiam specialem in presentiam evocatorialis”. (O. L. Dl. 6623.) Mivel pedig Demeter 1379. febr. 11-én már érsek és királyi kancellár, feltehető, hogy az állandó intézménnyé szervezett specialis praesentia regia vezetését is új méltóságával egyszerre vette át. *Pór A.*: Demeter bíboros esztergomi érsek. Az Esztergomvidéki Régészeti és Tört. Társulat második évkönyve. Esztergom 1898. 10—11. 1.

⁷⁷ unacum... Iohanne archiepiscopo eccl. Strig., Demetrio Zagrabienis, Petro Iaurienis et Iohanne Sirmiensi ecclesiarum episcopis,... Nicolao de Gara... palatino, Nicolao de Zech... Croatiae bano, Georgio Bubek magistro tavernicorum regalium ac magistro Petro dicto Chirke, Nicolao filio Nicolai de Haholt, Michaeli filio Nicolai filii Trepk et aliis... in sede nostra iudiciaria sedentibus...

szintén hajlott valamilyen kiegyezés felé, valószínűleg azért, mert maga sem remélt ilyen nagy győzelmet, s tanácsosabbnak vélte, hogy elviselhető áldozatok árán békében éljen kegyuraival. Egy királyi oklevél tájékoztat minket erről. 1382. máj. 3-án a konvent megbízásából megjelent a király előtt Pál litteratus zselicszentjakabi szerzetes, s elmondotta, hogy apátjuk, mint ez tudomásukra jutott, részükre nem előnyös egyesség formájában monostoruknak Zar(o)m, Szent-Balázs,⁷⁸ Vörös-Imre-laka, Fekete-János-laka, Csomorlaka, Petelaka, Irefalva, Gyarmat, Keteleka, Gálosfalva, Szabó-Pál-laka, Szent-Luka, László-fia-János-laka, György-úr-laka, Kálozfalva, Magyarfalva, Tátoklaka, Fulzceg, Szent-Tamás, Gel(1)énfalva, Terjék, Bajszi falva, Veresalma, Csabanos, Pető-fia-Jakab-laka és Györgylaka nevű birtokait Dersnek, Csepel-nek nevezett Jánosnak, Korom Péternek, Kuthy (Kuchy, Küchy) Pálnak, Bertalannak, Istvánnak és Miklósnak; továbbá az említett Szerdahelyi György mester fiainak: Dersnek és Mártonnak, valamint a Péterfalva-i Ders fia (?) Mihály mester fiainak: Jakabnak, Jánosnak és Istvánnak engedte át; ez ellen pedig tiltakozva rendje nevében az apátot a birtokok elidegenítésétől, a Szerdahelyieket pedig azok átvételétől eltiltja.⁷⁹

A patronátus teljes jogú visszaszerzésére I. Lajos király halála után, a Mária királynő és anyját csaknem végveszélybe sodró években készültek fel az 1377-ben pervesztes Szerdahelyiek. Amikor Garai Miklós nádor kíséretében a Gara-vidéki felkelés lecsillapítására Dél-Dunántúlra mennek, Szerdahelyi Korom Pétert a felkelők, György fia Mártont pedig a királynék pártján találjuk. Három nappal a Gara vára alatti támadás előtt (1386. júl. 22.⁸⁰) Szerdahelyi Ders fia Dersnek és többi rokonának (fratrum), főleg pedig Szerdahelyi Mihály fiainak (tehát az egész Szerdahelyi rokonságnak) a nevében Gyakovárban Mária és Erzsébet elé járulván előadta, hogy nekik, mint a zselici Szent Jakab-egyház kegyurainak — más hasonló kegyuraknak a módja szerint — miként a múltban volt, most is joguk van a monostor részére apátot jelölni, azért kérik, hogy eme jogaik gyakorlásában nemcsak ne akadályozzák, hanem inkább támogassák őket. A királynők pedig, mivel úgy látják, hogy a kérelmezőket e jogok tényleg megilletik, meg is engedik nekik, hogy akár rokonságukból, akár a kívülállók közül azt tehessék apáttá, akit akarnak, ha az különben erre alkalmas. Mivel pedig az említett nemesek és a kolostor apátjai között a múltban igen súlyos birtokperrek zajlottak le, — meghagyják Benedek veszprémi püspöknek, szálljon ki a monostorba, foglalja jegyzékbe annak birtokait és jogait, az így elkészített lajstromot pedig őriztesse a leváltárában, hogy a jövőben ne érhesse többé károsodás az apátságot; ami pedig a kegyuraktól bemutatott apátot illeti, amennyiben ez a dolog az ő joghatósága alá tartozik, erősítse meg rendfői székében. A királynők oklevelét a pannonhalmi apát 1386. aug. 11-i átírásából ismerjük,⁸¹ abból pedig az derül ki, hogy a kegyurak apátjelöltje ezúttal egyik rokonuk: Miklós fia Bertalan volt, kit azután István pannonhalmi apát ajánlására a megyéspüspök — kivéven tőle a szokásos engedelmisségi ígéretet és hűségesküt — birétuma fejére tételével 1387. jan. 17-én apáti székébe be is iktatott.⁸²

A Szerdahelyiek 1386-i szószólója: Márton hűségesen kitartott Mária, majd Zsigmond király oldalán, értékes szolgálataival jelentős birtokadományokat érdemelt ki,⁸³ és változatos politikai pályát futott be. Ifjú korában Bubek Detre nádor udvarában nevelkedett, s elnyerte ura bizalmát és támogatását.⁸⁴ Erzsébet és Mária oldalán harcolva megsebesült,⁸⁵ s a hűt-

⁷⁸ A pannonhalmi oklevélben: Zentbarrabas. L. a köv. jegyzetet.

⁷⁹ O. L. Dl. 69. 991. — 1382. máj. 10-én tiltakozásukat megisméltik a pannonhalmi konvent előtt. O. L. Dl. 69. 992.

⁸⁰ A magyar nemzet története (szerk. Szilágyi S.) III. Budapest, 1895. 383.

⁸¹ O. L. Dl. 7217.

⁸² O. L. Dl. 69. 994.

⁸³ *Mályusz E.*: Zsigmond-kori oklevéltár. I. Budapest, 1951. 2949., 3799., 4772., 4939., 5142., 5187., 5457., 5541.; II. Budapest, 1956. 1069., 2211., 2212., 2217. reg.

⁸⁴ Zsigmond-kori oklt. II/1. 1069. reg. (1401. ápr. 17.)

⁸⁵ Zsigmond-kori oklt. II/1. 2211. reg.

lenné lett János bán és János vránai perjel fogságába esett;⁸⁶ harcolt Boszniában a patarénusok, a végvidéken pedig a törökök és rációk ellen,⁸⁷ majd „midőn néhány prelátus, báró, előkelő és nemes Zsigmondot trónjától meg akarta fosztani, Szlavóniában, amely akkor nagy részében a hűtlenekhez csatlakozott, — elsőnek ragadott fegyvert,”⁸⁸ s végül mint a király familiárisa és a magyar hadsereg egyik főkapitánya részt vett a csehországi hadjáratban is.⁸⁹ Érthető tehát, hogy neki és fiainak tekintélye van a királyi udvarban és politikában, s a következő évtizedekben ők viszik a szót a Szerdahelyiek érdekeinek a képviselőletében.⁹⁰

A XIV. és XV. század fordulójának nagy hatalmaskodásai a zselici monostort sem hagyják érintetlenül, s a Szerdahelyiek sem maradnak tétlenül. 1404-ben például Ders Miklós lakol meg ilyen támadásért. Április 7-én Zsigmond utasítja Ders Márton étekfogómestert, hogy Miklóst, kit külön parancsára Maróti macsói bán elfogott, mivel (Szerdahelyi) Pál titeli prépostnak és királyi speciális káplánnak, a fehérvári káptalannak, a somogyi konventnek, Szerdahelyi Mihály fia: János özvegyének és a zselici apátnak leginkább a most lezajlott zavarok idején súlyos károkat okozott — szabadítsa fel a bán fogságából és vegye magához; ha azonban nem ad elégtételt, tartóztassa le és adja át az ő kezébe.⁹¹ 1408. nov. 20-án újabb hatalmaskodásért Garai Miklós nádor ítéli fej- és jószágvesztésre.⁹² E zavaros századforduló idején tehát a monostornak sem volt nyugalma. Péter apát bizonyára ezért helyeztette át magát IX. Bonifác pápával a bakonybéli apáti székebe.⁹³ Utódai alatt már annyira kiéleződött a helyzet, hogy Mátyás apát érvényt akart szerezni az időközben félretett, vagy már feledésbe is merült 1377-i országbírói döntésnek, s kivívni, hogy a király legyen monostorának a patrónusa. E törekvésének eredménye, mint láttuk, az 1422-ben elvesztett per. Az ítéletet és indoklását is már ismerjük: a király személyes jelenléti bírósága formahibákra és hiányos bizonyítékokra hivatkozva az apát keresetét elutasította, a Szerdahelyiek kegyuraságát pedig bizonyítottnak véve, őket annak birtokában megerősítette.⁹⁴

Az 1422-i ítélet azonban bizonytalan alapokon nyugodott. Feltűnő például, hogy az apát — 1377-hez képest oly kevés oklevelet tudott felmutatni, a Szerdahelyiek pedig XIV. századi további okleveleiket nem használták fel. Az apát vagy azt gondolhatta, hogy az eredeti alapítólevél és az 1377-i ítéletlevél mellett minden egyéb bizonyíték fölösleges, vagy

⁸⁶ Zsigmond-kori oklt. I. 2949. reg. (1393. máj. 23.)

⁸⁷ Zsigmond-kori oklt. I. 3799. reg. (1395. jan. 25.)

⁸⁸ Zsigmond-kori oklt. II/1. 4227. reg.

⁸⁹ Zsigmond-kori oklt. II/1. 2274. reg. — Pályafutásának állomásai: 1389. szept. 8; 1391. máj. 4.: szlavón al-bán (Zsigmond-kori oklt. I. 1144., 2015. reg.); 1392: temesi alispán (uo. I. 2622. reg.); 1393. júl. 1.: kalocsai várnagy (uo. I. 2996. reg.); 1393. júl. 11.: Körös megyei ispán (uo. I. 3028. reg.); 1395. dec. 23.: szlavón al-bán és Körös megyei ispán (uo. I. 4195. reg.); 1396. ápr. 12., 1397. jan. 6.: szlavón al-bán és zágrábi ispán (uo. I. 4346., 4450., 4597. reg.); 1397. jan. 17.: szlavón al-bán és Körös megyei ispán (uo. I. 4607. reg.); 1398. aug. 26. — 1402. szept. 21.: alnádor (uo. I. 5457., 5541., 6084.; II/1. 804., 1002., 1069., 1899., 1915. reg.); 1403. jan. 18.: királyi familiáris s a magyar hadsereg egyik főkapitánya (uo. II/1. 2211., 2212. reg.); 1404. jan. 3.: szlavón al-bán (uo. II/1. 2904. reg.); 1404. ápr. 6. — 1405. jún. 19.: királyi étekfogómester (uo. II/1. 3097., 3105., 3448., 3565., 3657., 3660., 3662., 3663., 3782., 3929., 3982. reg.); 1405. szept. 28.: királyi étekfogómester és somogyi ispán (uo. II/1. 4168. reg.).

⁹⁰ Van azonban a hűtlenek oldalán is képviselőjük: Korom Péter 1386-ban a felkelőkkel támad a királynőre, ezért fej- és jószágvesztésre ítélik, a Zselicségben fekvő birtokait pedig Márton kapja, melyeket azután a békés viszonyok beálltával — Zsigmond engedélyével és bizonyos örökösödési kikötésekkel — visszaad vonokaöccsének: Jánosnak. (Zsigmond-kori oklt. II/1. 3929.; II/2. Budapest, 1958. 6133., 6196. reg.)

⁹¹ Zsigmond-kori oklt. II/1. 3105. reg.

⁹² Zsigmond-kori oklt. II/2. 6431. reg.

⁹³ Pannonhalmi rendtört. XII/B. 244.

⁹⁴ O. L. Dl. 36. 119.

— ami valószínűbb — ilyen oklevelei akkor már nem is voltak, hiszen 1422-ben az országbíró oklevelét is csak átiratban mutatta be, a kegyurak pedig szintén oklevélhiányban szenvedtek, bemutatott öt oklevelük azonban — Márton bán érdemeivel a latban — elégséges bizonyítéknak számított. Legfontosabb volt IV. Béla 1243-i confirmatiója, a többi négy magánoklevél pedig — mint humanum testimonium — feltétlenül alkalmas volt a patronátus múltbeli folyamatos gyakorlásának és genealógiájuknak a bizonyítására.⁹⁵ Mindazonáltal az apátság birtokában levő 1377-i ítéletlevél⁹⁶ kedvező körülmények között veszélyessé válhatott volna a Szerdahelyi rokonságra, mert jogalapot szolgáltatathatott a monostornak patrónusaitól való további elszakadó törekvéseihez. Ez ellen tehát védekezniük kellett, és valóban védekeztek is, mert mint Zsigmond királynak az országos nagybírákhoz 1425. szeptember 1-én intézett parancsleveléből értesülünk, János fia Imre és a Csepel-nek nevezett János fia: Dancs, továbbá Szerdahelyi Dersfi⁹⁷ Mártonnak, egykori bánnak a fia: György a saját és Miklós fia Miklósnak, valamint ugyanazon Márton bán fiainak: Dersnek és Péternek a nevében a király elé járulva elpanaszolták, hogy még Lajos király uralmának az idejében a zselici Szent Jakab-egyház akkori apátja: Tamás a monostor némely birtokai és falvai ügyében elődeike ellen pert indítva a Somogy megyében fekvő Szent-Balázst és a hozzátartozó Gerencét, Pálfalvát, Surjánt, Deregnyét, Szent-Miklóst és a hozzátartozó Feketetót, Hagymást és Ivánkafalvát s a hozzátartozó Gyarmatot, Gálosfalvát, Feketelakot, Veresalmát és Folkoslakát; Szent-Tamást s a hozzátartozó Kálózfalvát, Magyarfalvát, Tádéfalvát, Istvánfalvát, Bökénszeget, Terjéket és Bajszinfalvát; nemkülönb a Zala megyei Istvándot s a Veszprém megyei Széket a hozzájuk tartozó prediumokkal együtt az apátság birtokainak vallotta, s az említett két Jánosnak és Márton bánnak a szülőt (progenitores) és testvéreit, továbbá a nevezett két Jánost, Istvánt és Márton bánt Szepesi Jakab országbíró elé megidézttette, mivel pedig akkor még nem voltak meg a szükséges bizonyító írásaik,⁹⁸ az apátnak sikerült őket hatalmaskodás bűnében elmarasztaltatni s a felsorolt birtokokat monostora részére megszerezni, noha mostanáig már összegyűjtött igen hathatós oklevelek tanúsága szerint azok őket illetik; — kéri tehát a királyt, alkalmas módon orvosolja ezt a régi sérelmüket. És Zsigmond — minthogy az ilyen ártalmas fogvatékoságoknak a helyreigazítása mindig jogos és szükséges, királyi teljhatalmánál fogva, a kérelmezők értékes szolgálataira való tekintettel és különös kegyképpen — megengedi, hogy e birtok(jog)jaikra vonatkozó minden régi és új oklevelüket bármely bíróság előtt és bármely ítélkezési időszakban bemutatathatják, s a bírák kötelesek azokat újból mérlegelni, és — a jog szerint — új és végleges ítéletet hozni.⁹⁹ Az 1425-i oklevélben felsorolt birtokok nagy része nem azonos ugyan az 1377-i ítéletlevélben felsoroltakkal,¹⁰⁰ a perújrafelvételi kérelemnek a király részéről való kegyes teljesítése mégis érthető: a Szerdahelyiek hűséges támaszai voltak a századfordulónak részére eléggé súlyos éveiben.

E (szándékolt?) per kimenetelére vonatkozólag nincsenek adataink. Az apátság mindenestre készülhetett rá: ezért szerzett az 1377-i ítéletlevélről 1432. okt. 24-én privilégialis átirást a veszprémi káptalantól. Sörös P. úgy véli, hogy az újabb per az apátság kárára dőlt el, mert az említett jószágok nagy részén később a Dersfiek rendelkeznek.¹⁰¹ Mindazonáltal az 1377-i országbírói ítéletlevélnek újabb hatálytalansításáról semmit sem tudunk. De nem is volt rá szükség, s csak az 1422-i döntésnek kellett érvényt biztosítani. A monostor ugyanis ezt nem tekintette kötelezőnek, s továbbra is az 1377-i országbírói ítélethez ragaszkodott.

⁹⁵ L. a 13. jegyzetet.

⁹⁶ Az apát kezében lehetett; a veszprémi káptalannal való átiratása erre enged következtetni.

⁹⁷ *Csánki*: i. m. II. 697.

⁹⁸ sua iura et litteralia instrumenta plenarie et in toto erga se non habuissent, ex eoque eadem producer nequivissent...

⁹⁹ huiusmodi causa pretextu premissarum possessionum etiam nunc — uti dicitur — vertens mondat arra enged következtetni, hogy a per valamelyik bíró előtt máris megindult. O. L. DI. 11. 700.

¹⁰⁰ A két oklevél összehasonlításából ez derül ki.

¹⁰¹ Pannonhalmi rendtört. XII/B. 244—245.

Ezért fordulnak Zsigmond halála után a kegyurak az új királyhoz. János fia Imre és Szerdahelyi Márton bán fia: Ders a saját és osztályos atyafiaiknak (fratrum suorum generationalium et condicionalium): Dancs fiainak: Pálnak és Jánosnak a nevében bemutatják a Zsigmond-féle ítéletlevelet, elpanaszolván, hogy — bár az örök időkre nekik ítélte meg a zselici monostor patronátusát (1422), az apát azonban mégsem őket, hanem a királyi felséget tekinti egyháza kegyurának.¹⁰² Albert minden pontjában elfogadja Zsigmond ítéletlevelét és megerősíti azt,¹⁰³ az apátság pedig nem folytatja tovább a küzdelmet, ami abból tűnik ki, hogy a Szerdahelyiek 1499. nov. 7-én még mindig csak a Zsigmond ítéletét magában foglaló Albert-féle 1438-i oklevelet iratják át és erősítették meg II. Ulászlóval.¹⁰⁴ Alapjában véve tehát Zsigmond döntötte el a patronusok javára a zselici monostor és kegyurai évszázados patronatusi vitáját.

IV

Szepesi Jakab országbíró 1377-i ítéletlevelének a hitelességéhez tehát, noha 1422-ben — formai okokra hivatkozva — szintén elvetették, nem fér kétség. Ez a megállapításunk pedig azért fontos, mert minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a XV. században két változatát ismerték az 1061-i zselici alapítólevelének: az eredetijét és a IV. Béla-féle 1257-i confirmatióját.

Most pedig arra a kérdésre kell felelnünk, hogy miért nem mutatta be már 1377-ben Tamás apát Ottó ispán 1061-i oklevelét eredetiben, és miért tette ezt csak Mátyás apát 1422-ben? Ennek, mint részben már az eddig mondottakból is kiviláglik, a patronusoknak és monostoruknak két évszázadon át folytatott jogi harcával párhuzamosan az apátság birtok- és kegyuri jogaira vonatkozó okleveleknek a megszerzéséért folytatott szintén igen szívszós küzdelem a magyarázata.

Az alapítólevél zárósorainak a tanúsága szerint Ottó ispán magának tartotta fenn a monostor tulajdonjogát, védelmét és anyagi természetű ügyeinek az intézését. Contextusa egyik sorából pedig bizonyos, hogy maga gondoskodott alapítása írásba foglaltatásáról is, az oklevél őrzése azonban már az apát feladata lett, mire a későbbi jötevők adományairól a monostorban folytatólagosan vagy esetleg később egyszerre hozzáírt notitiákból következtethetünk.¹⁰⁵ Zavar akkor támadhatott az oklevél körül, amikor az apátság sorsának az irányításában mások is részt kértek. Ez a korszak az alapító halálával vehette kezdetét, aki előrelátva a bekövetkező nehézségeket, jövőbeli elhárításukat az uralkodóra bízta.¹⁰⁶ A monostor történetébe azonban csak a XIII. század közepe óta tudunk betekinteni, mert csak ezóta maradtak fenn oklevelei. Legkorábbi idevágó adataink — mint a két nagy per mellékleteiből láthattuk — a tatárjárás utáni másfél évtizedből valók. Az alapítólevél ekkor már a Győr-nemzetség kezén van, más írásaik mellett pedig elsősorban vele védhették meg 1242-ben IV. Béla előtt kegyúri jogait, 1257-ben pedig átíratják és megerősítetik ugyanazon királlyal. Ez az aktus azért volt fontos számukra, mert az eredeti pecsételetlen volt, ami akkor már formahibának számított, másrészt pedig hiányzott belőle az alapító nemzeti hovatartozásának a megjelölése, ez pedig a kegyuraságban való jogfolytonosságukat hathatósabban igazolhatta, s mivel ez éppen akkortájt a nemességnek divatos attribútuma is volt, a királyi kancellária ezt a betoldást (a „de genere Gewr” szavakat) 1257-ben minden aggály nélkül beilleszthette az eredeti szövegbe, a záróformulából pedig valószínűleg ekkor hagyták ki azt — a „saját egyházi” jogrendszer idején még természetes, de az időközben kialakult patronatusi joggal már merőben ellenkező s az exemptióra is emlékeztető passzust,

¹⁰² *quamvis... dominus Sigismundus... ipsis ius patronatus... monasterii de Sillizio... adiudicans in perpetuum possidere... commiserit, tamen abbas... non ipsos nobiles, sed regiam maiestatem pro suo patrono teneret... O.L.Dl. 36. 119.*

¹⁰³ *O. L. Dl. 36. 119.*

¹⁰⁴ *O. L. Dl. 11. 013*

¹⁰⁵ *L. az oklevél függelékét.*

¹⁰⁶ *L. az oklevél befejező részét. (Igitur...)*

amely az örökösöknek és másoknak (például a püspöknek) a monostor ügyeibe való avatkozását volt hivatva megakadályozni. További adataink szerint a XIII. század végén a monostor oklevelei még mind a kegyurak kezén vannak, s az apátság ekkor kezdi azokat a saját őrizetébe vonni. Amikor Benedek veszprémi püspök — mint az apátság legfőbb egyházi felügyelője — az akkori kegyurak: a Győr-nembeli György fia Zeyhanus ispán és Dezső fia Dezső mester között a monostor patronátusa ügyében 1298-ban — fogott bírák közreműködésével — egységet hozott létre, s az apátságnak a megyéspüspökhöz és kegyuraihoz való viszonyát is szabályozta, oklevelébe — utolsó pontként — az apátság jogaira vonatkozó írásokról ezt a rendelkezést vette fel: „Végül a felsorolt intézkedések közé, ugyanazon sanctióknak a terhe mellett azt is beiktattuk és hozzácsatoltuk, mit ugyanazon patronusok, nevezetesen az előbb említett Óvári Corradus és Dezső mester készségesen megígértek és magukra vállaltak, hogy a jövő (évi) Szent György (ünnepének) a tizenötödnapja körül tartandó országgyűlésen a fent jelzett monostor valamennyi privilégiumát és oklevelét vissza kell adniuk, melyeket mindezeideig a saját magánőrizetükben tartottak; és miután azokat visszaszolgáltatták, a monostor apátjával együtt fognak majd határozni afelől, hogy hol vagy mely helyen fogják őrzés céljából elhelyezni a monostor érdekeit szolgáló okleveleket.”¹⁰⁷ Hogy ennek a határozatnak mi lett az eredménye, tudjuk: nem sok, mert 1335-ben a zselici alapítólevél eredetije még mindig a patronusoknál van. Ugyanis ebben az esztendőben alapította Ders fia Miklós mester a szerdahelyi pálos kolostort,¹⁰⁸ alapítólevelének a zárórészébe pedig — mutatis mutandis — felvette az Ottó-féle 1061-i átokformulát abban a formában, amilyennek az 1422-ben benyújtott eredetiből ismerjük, mert ez a IV. Béla-féle 1257-i átirásban (vagy legkésőbb 1377-ben, Szepesi Jakab ítéletlevelében) — mint az alábbi összehasonlításból is kitűnik — szörend, rövidítésfeloldás és helyesírás tekintetében már felismerhetően módosult:

az 1257-ben átirrt szöveg
(az 1377-i ítéletlevelben):

Et quicumque de rebus
prenominatis de monasterio
quicquid abstulerit,
dei, sancte Mariae,
sancti Iacobi
omniumque sanctorum dei
anathemate feriantur
et cum Iuda
traditore Christi
partem habeant in perditione
mecumque ante tribunal
alti iudicis in die iudicii
contendant. Amen.

az 1422-ben benyújtott
eredetinek a szövege:

Quicumque etiam de rebus
prenotatis monasterio
quicquam abstulerit,
dei et sancte Marie
sanctique Iacobi
omniumque sanctorum
feriatur anathemate
et cum Iuda
traditore Christi
partem habeat in prediti one
mecumque in die iudicii
ante tribunal iusti iudicis dei
contendat.

az 1355-i pálos alapítólevél
szövege:

Quicumque vero de bonis
predicte ecclesie
quicquam abstulerit,
dei et sancte Marie,
sancti Ladislai
omniumque sanctorum
feriatur anathemate
et cum Iuda
traditore Christi
partem habeat in perditione
nobiscumque in die iudicii
ante tribunal iusti iudicis dei
contendat. Amen.

Az említett 1298-i oklevélből tehát arra következtethetünk, hogy az 1061-i alapítólevél eredetije az egység után a patronusoknál maradt, a monostor pedig megkapta

¹⁰⁷ Ultimo supradictis ordinationibus sub eisdem penis additum extitit et adiunctum ac per eosdem patronos et nomitatum per supradictum comitem Corradum de Owar et magistrum Desiderium liberaliter promissum pariter et assumptum, ut in congregatione generali totius regni circa quindenas beati Georgii venturas celebranda reddere et restituere debeant omnia privilegia et instrumenta supradicti monasterii, que in privata custodia usque ad hec tempora conservarunt; quibus redditis communiter cum abbate ipsius monasterii ordinabunt, ubi vel in quo loco pro eiusdem monasterii utilitate conservanda deponantur instrumenta. Veszprémi káptalan hiteleshelyi levéltára. Instr. Regnicol. famil. 270. Capsa sub lit. S.

¹⁰⁸ O. L. Dl. 2971.

annak 1257. évi confirmatióját, 1377-ben tehát csak ezzel bizonyíthatott. Hogy 1422-ben már az eredetit nyújthatta be a királyi személyes jelenléti bíróságnak, annak viszont az lehet a magyarázata, hogy az 1377. évi országbírói ítéletet követő egyezkedések utáni békésebb korszakban, amikor egy alkalommal magából a Szerdahelyi rokonságból is kapott apátot,¹⁰⁹ a monostor hozzájutott az eredetihez. Ezóta már mind a kettő nála van. Az eredetinek 1422-i bírói elvetése s a Szerdahelyiek 1425-i újabb akciója után az apátság az 1377-i országbírói ítéletlevelet iratja át 1432-ben a veszprémi káptalannal. Úgy látszik tehát, hogy mind a kettővel kívánt védekezni egy esetleges újabb perben.

V

Az eddig elmondottak során tehát megállapítottuk, hogy a XV. század huszas éveiben (kimutathatóan) két változatát ismerték az 1061-i zselici alapítólevelnek: 1. az eredetijét és 2. a IV. Béla-féle 1257-i confirmatióját. Reánk azonban egyik sem hagyományozódott át érintetlenül és teljes szövegében. Az eredetiből csak a zárórészt írták ki 1422-ben s ezt Albert király 1438-ban kelt oklevele, valamint ennek II. Ulászló 1499-i átirata őrizte meg számunkra; a IV. Béla-féle szöveget 1374-ben a királyi kápolnaispán írta át, innen pedig — kivonatolva és kihagyásokkal — Szepesi Jakab kancelláriája illesztette bele az országbírói ítéletlevelbe, melyet viszont a veszprémi káptalan írt át 1432-ben. De nem is ebből ismerjük ma, hanem ennek csak egy meglehetősen gyatra és egyszerű másolatából, melyet egy XVII. századi (eddig még ismeretlen) érdeklődő írt le saját használatára. Eredeti textusa tehát többszörös fénytörést szenvedett. Ilyen körülmények között az 1061-i oklevél teljes szövegének a megállapítása ma már lehetetlen, sőt a ránkmaradt két változat alapján való részleges helyreállítása is kényes feladat volt. A következőkben ezt a szöveget fogjuk megvizsgálni. Módszertani okokból pedig abból a részből indulunk ki, amelyet mind a két változat megőrzött. Ezpedig az oklevél befejező része, amely így hangzik:

A

1061/1422/1438/1499

Igitur monasterium deo
sanctoque Iacobo construxi et
quecunqve de facultatibus
habui vel a dominis meis invenire
potui, totum illuc pro
remedio anime mee, regia
omniumque maiorum regni huius
probatione et testimonio
contuli hac ratione, ut quamdiu
vixero egomet cum abbate meo
monasterium regam et provideam,
postquam vero obiero, nullus
episcoporum vel comitum vel
cognatorum aut nepotum meorum
ullam potestatem habeat super
illud, sed domini regis pro-
videntia et ordinatione disponatur.
Quicumque etiam de rebus
prenotatis monasterio quicquid abstulerit,
dei et sancte Marie
sanctique Iacobi omniumque sanctorum

B

1061/1257/1374/1377/1432/XVII. sz.

Igitur monasterium deo
sanctoque Iacobo construxi et
quecunqve de facultatibus
habui vel a dominis meis invenire
potui, totum illud pro
remedio animae meae, regis
atque omnium maiorum regni huius
probatione et testimonio
contuli hac ratione, ut quamdiu
vivam, egomet cum abbate
monasterium regam et provideam.

Et quicumque de rebus praenominatis
de monasterio quicquid abstulerint,
dei, sanctae Mariae,
sancti Iacobi omniumque sanctorum

¹⁰⁹ Pannonhalmi rendtört. XII/B. 243.

feriatur anathemate
et cum Iuda traditore Christi
partem habeat in perditione
mecumque in die iudicii
ante tribunal iusti iudicis
dei contendat.

dei anathemate feriantur
et cum Iuda, traditore Christi,
partem habeant in perditione
mecumque ante tribunal alti
iudicis in die iudicii
contendant. Amen.

A két szövegrész összehasonlításából mindenekelőtt az tűnik ki, hogy a IV. Béla által írt s a Szepesi Jakab országbíró 1377-i ítéletlevelébe felvett Ottó ispán 1061-i oklevelének e részéből egy fontos rendelkezést tartalmazó mondat hiányzik. Kérdezhetjük tehát, benne volt ez az eredetiben is, vagy abba is csak később került bele? Mi úgy érezzük, hogy az 1422-i ítélettel őrizte meg hívebben az eredeti szöveget, mert ez a passzusa itt gördülékenyen megfogalmazott kerekded egész, míg az 1257-ben írt és 1377-ben az országbírói oklevélbe felvett szövegrész — az előbbihez viszonyítva — a közepe táján törést és hiányt mutat. Az a körülmény pedig, hogy a kihagyott rész előtti mondatban a „cum abbate meo” helyett csak „cum abbate” áll, arra vall, hogy az átdolgozás olyan időben történt, amikor már nem ismerték a saját egyházi intézményt. Ezt az időpontot azonban megfelelő adatok hiányában nem határozhatjuk meg pontosabban. Az átdolgozás megtörténhetett már 1257-ben, mert egy oklevél királyi megerősítése szövegének részleges módosításával is járhatott, s akkoriban vita is folyt a patronátus birtoklása körül; a kérdés eldöntésében pedig, mint láttuk, a királyon kívül a nádornak és a veszprémi püspöknek is volt szerepe. Az 1061-es oklevél zárórésze éppen a Győr-nembeli patronusok és a megyéspüspök jogait sérthette, érdekükben állhatott tehát az oklevél e részének a kegyuri jog és a püspöki joghatóság szellemében való átdolgozása; a módosítás elfogadásával viszont az uralkodó által reá ruházott, a patronátus elismerésével azonban már az ő szempontjából idejét múlt birtoklási vagy rendelkezési jogról. De az sem lehetetlen, hogy a maga idejében a IV. Béla-féle megerősítő levél is híven őrizte meg az 1061-es eredeti szöveget, átalakítása pedig csak 1377-ben, az országbírói kancelláriában történt, ami abból valószínűsíthető, hogy Szepesi Jakab ítéletlevelé nem teljes szövegében, hanem a határleírásokat és más kevésbé fontos részleteket elhagyva, a megtartott szövegben azonban az eredeti textushoz ragaszkodva — helyenként kivonatban adja Ottó ispán 1061-es oklevelét. A többi kihagyással együtt tehát a befejező rész megkurtitásának is 1377-ben pusztán csak a rövidítésre való törekvés lehetett az oka, bár a csonkítással ezen az egy helyen — akaratlanul — jogi szempontból is változott az eredeti szöveg. A „meo” törlése (ha az is akkor történt) mégis a tudatos módosítás látszatát keltheti. Az országbíró azonban alapjában véve nem a patronátus kérdésében foglalt állást, mert az 1377-ben befejezett pert hatalmaskodásnak minősülő birtokfoglalás miatt indította a monostor apátja a Szerdahelyiek ellen, Szepesi Jakab ítélete pedig csak azokat a patronusokat fosztotta meg kegyuri jogaiktól, akik azokkal visszaéltek; a zselici monostornak tehát maradtak még kegyurai az 1377-i ítélet szerint is. Ha tehát az 1061-i oklevél zárószakaszának a megkurtitása szándékos beavatkozás eredménye, akkor az átalakítást nem 1377-ben, hanem inkább már 1257-ben végezhették el.

1422-ben az apátság új akcióit kezd, de most nem valamennyi Szerdahelyi ellen, hanem — úgy látszik — csak azok ellen, akiknek őseit 1377-ben az országbíró patronátusi jogaiktól megfosztotta, később azonban a monostorral kiegyeztek és Mária királynő hozzájárulásával továbbra is gyakorolták a kegyuri jogokat. Mátyás apát most már ezeket a patronusait vádolja birtokfoglalással és ellenükben az 1377-i ítélet végrehajtását kéri, perét pedig az időközben birtokába jutott 1061-i alapítólevél eredetijével s az 1377-i ítélettel hiteleshelyi átirásaival támasztja alá. A per kimenetelét már ismertettük. A király 1422-i ítélete a patronusoknak ad igazat, az apátság okleveleit pedig elveti, de — s ez ami szempontunkból lényeges — nem tartalmuk, hanem formahibák miatt: a pergamenre régies betűkkel írt 1061-i alapítólevél pecsételetlen volt, az országbíró ítéletleveléből pedig csak kiragadott részleteket tartalmazott a benyújtott két hiteleshelyi átirás. Az 1422-i ítélet indokolásából

tehát diplomatikai szempontból azt a következtetést kell levonnunk, hogy a benne megőrzött 1061-i oklevél befejező része az eredetiből való, ránk hagyományozott szövege pedig történeti tartalmában is hiteles lehet. S hogy miért éppen csak ezt a szakaszt vették fel, annak magyarázata szintén az 1422-i oklevél természetéből következik: mivel akkor a patronátusról szólt a pert, a bírósági okleveles gyakorlatnak megfelelően a bizonyítékul benyújtott oklevélből is csak a patronátussal kapcsolatos részt: az 1061-i oklevél idevágó passzusát írták ki; mivel pedig jogi szempontból úgysem mérlegelték (vagy ha mérlegelték és megértették is, akkor sem találták veszélyesnek), megtették ezt a szövegnek bármiféle módosítása nélkül.¹¹⁰

Oklevelünkkel szemben tehát már a XIII. században kritikát gyakoroltak, s töröltek belőle egy — nekik nyilván jogi szempontból már nem megfelelő — mondatot. A XV. század huszas éveiben az apátság az 1377-i országbírói ítéletlevél mellett, az eredetinek erre az 1422-ben megörökített teljes passzusára támaszkodva akart szabadulni kegyuraitól — a királyt tekintvén patronusának. Ebből pedig az derül ki, hogy az 1061-i oklevél zárórészből mást olvasott ki a kortárs, mást a XIII. század s megint mást a XV. század embere. Szükséges tehát a kérdéses szövegrész valódi tartalmának a kivizsgálása is.

Ottó ispán 1061-ben e helyütt ezeket mondja: „Monostort alapítottam tehát Istennek és Szent Jakabnak (a tiszteletére) és ami vagyonom volt, vagy amit uraimtól kaptam a király s ezen ország összes nagyjainak a helyesléseivel és tanúsága mellett, lelkem üdvéért, mindent odaadtam oly feltétellel, hogy amíg élek, a monostort az apáttal együtt én magam igazgatom és viselem gondját, halálom után pedig egy püspöknek vagy ispánnak, illetve rokonomnak vagy unokatestvéremnek se legyen hatalma fölötte, hanem körültekintő gonddal király urunk rendelkezék fölötte.”

Oklevelünk e sorából bizonyos, hogy szerzője monostort alapított. Az 1377-i országbírói ítéletlevélben megőrzött szövegből az is kétségtelen, hogy valóban mindenét (örökölt és szerzett vagyonát egyaránt) monostorára hagyta, melyet (a teljes szöveg szerint kifejezetten is¹¹¹) sajátjának tekintett, s kormányzását és hasznélvezeti jogát (a teljes és a csonka szöveg szerint egyaránt) élete tartamára magának tartotta fenn. E részben mások javára nem tett engedményt, mert a monostor magalapításával és dotálásával egyidőben (az 1377-i szöveg szerint) feleségéről¹¹² (az oklevélben: comitissa, uxor, domina) és egyik hozzátartozójáról: Alexius puer-ről¹¹³ is gondoskodott. Nehezebb azonban rendelkezése második (1257-ben törölt) részének: a halála esetére szóló utasításának az értelmezése, vagyis annak tisztázása, vajon a monostort oldalági rokonságának a mellőzésével mint saját dominiumát

¹¹⁰ De ha mérlegelték is, az ítélet miatt nem találták veszélyesnek.

¹¹¹ egomet cum abbate meo monasterium regam . . .

¹¹² Zselicen: comitissaeque duo aratra vadunt, mola cum molario, quae tamen post obitum eius nemo debet a monasterio rehabere . . . ; Szentmártonban: triginta mansiones et unam uxori meae contradidi, vigintiduae de his . . . tributum dominae suae praebeant . . . , in Lucisý novem mansiones ministrorum comitissae sub praedicto tributo et post obitum eiusdem fiant hae sancti Iacobi ; octo autem mansiones vinitorum, quae ibi commorantur, post transitum comitissae cedant in ius Alexii et potestatem ; in Gessen curtis mea, decem vineae cum vinitoribus in usu sint comitissae . . . , post mortem . . . eiusdem dominae ad monasterium pertineant omnia.

¹¹³ Alexius puerről csak annyit tételezhetünk fel, hogy (talán rokonságból való) fogadott fia volt. Ha a saját (vagy a felesége) fia lett volna (ennek lehetőségére a 117. jegyzetben olvasható szöveg nyújthat némi alapot, mert utána ő örökölt), akkor filius-áról beszélne oklevelében, s bizonyára többet is adott volna neki, vagy talán nem is alapít monostort. Alexius vagyona örökletes: nem száll a monostorra, az oklevél pedig így emlékezik meg róla: Stiruilli locum monasterio concessi ; ibi habetur aratum unum, . . . duae mansiones liberorum, quae pertineant ad Alexium puerum ; in Lucisý . . . octo . . . mansiones vinitorum . . . , post transitum comitissae cedant in ius Alexii et potestatem ; terra Sokorow cum 28 vineis ac vinitoribus dividitur in duo: medietas sancto Iacobo, medietas Alexio puero.

hagyományozta át az uralkodóra, vagy pedig — mintegy átmeneti intézkedés formájában és egy előrelátható káros vetélkedés elhárítása céljából csupán csak azt kívánta, hogy annak idején a király döntse el, hogy távoli és talán távol is élő¹¹⁴ rokonai vagy más igénylők közül is ki legyen a monostor örököse. Mi inkább az első magyarázat felé hajlunk azért, mert — mint erre már Váczy P. rámutatott, a „potestas”¹¹⁵ szó általában „a személyt, mint a dolgok urát mutatja be”,¹¹⁶ s — úgy látszik — ilyen értelemben használja az alapítólevél is,¹¹⁷ tehát Ottó comes (rokonságának mellőzésével) valóban a monostor és tartozékai dominiumát ruházhatta át a királyra. Azonban a második magyarázat mellett is van argumentum, nevezetesen az a körülmény, hogy a XIII. század közepén a monostort nem a király, hanem a Győr-nemzetség kezén találjuk, melynek, az 1257-ben interpolált intitultatio szerint, maga Ottó is tagja volt,¹¹⁸ a király tehát (ha a nemzetség monostor-birtoklása kezdetől fogva töretlen) az alapító halála után csak mint rendező tekintély szerepelhetett a monostor további birtokosának a kijelölésében.¹¹⁹ E mellett szólhat talán még az is hogy, Ottó tilalma — a rokonok mellett — püspököket és ispánokat is emleget olyanokként, mint akik halála után bajt hozhatnának a monostorra, formulája tehát csak a hatalmasok esetleges beavatkozását, foglalását volt hivatva megakadályozni. További XI. és XII. századi adatok hiányában a kérdést nem tudjuk tökéletes biztossággal lezárni. A historikusok közül az első értelmezés mellett (csak tévesen patronátusról beszélve) foglalt állást 1886-ban Czínár M. aki az 1061-i töredéket ebben a fogalmazásban vette fel Fejér Gy. Codex Diplomaticus-ához készített Tárgymutatójába: „Otto, co(m)mes Sumegh(iensis) fundati a se mo(nasterii) S(ancti) Iac(obi) de Silisio patronatum ad posteros non derivat; sed regí, tradit”,¹²⁰ s

¹¹⁴ A nemzetség egyik ágának fészke Moson megye. *Karácsonyi*: Magyar nemzetségek II. 94—109. — Hogy Ottó comesnek Somogy megyében is lehettek rokonai, arra maga az oklevél is utal, amikor a Zselic-környéki birtokkal kapcsolatban (általánosságban) azt írja, hogy felesége halála után visszaszerzésére senkinek sincs joga (quae post obitum eius nemo debet a monasterio rehabere.) L. a 112. jegyzetet.

¹¹⁵ ut quamdiu vixeró egomet cum abbate meo monasterium regam et provideam, postquam vero obiero, nullus episcoporum vel comitum vel cognatorum aut nepotum meorum ullam potestatem habeat super illud, sed domini regis providentia et ordinatione disponatur.

¹¹⁶ *Váczy P.*: Immunitás és iurisdictio. A Bécsi Magyar Tört. Int. Évkönyve. I (1931) 26—27.

¹¹⁷ in Lucisf... octo mansiones vinitorum... post transitum comitissae cedant in ius Alexii et potestatem. — (Téves formában) Wertner is így vélekedik: „Mivel csak rokonairól és neposairól tesz említést és a kolostor kegyuraságát (!) halála után a királyra átszállandóank mondja, világos, hogy 1061-ben egyenes utódai még nem voltak.” (L. a 18. jegyzetet.)

¹¹⁸ 1061/1257: Ego Ottho filius Geŵr de genere Geŵr Simigiensis comitatus comes; Zsigmond pedig 1422-ben a „de genere” nélkül csak azt írja róla, hogy „Simigiensis civitatis comes” volt. — Az 1061/1257-i fogalmazással analóg a pécsi káptalan egy XIII. századvégi oklevelének azzal a helyével, amelyben Dama ispánról azt írja, hogy „filius Geur de genere Geur”. *Wenzel*: ÁUO. X.432. (Győrffy György szíves közlése.)

¹¹⁹ A Győr nemzetség eredetét homály fedi, mert Kézai és a Képes Krónika adatai megbízhatatlanok, az oklevelek pedig csak III. Béla óta kezdenek vele foglalkozni (*Karácsonyi*, a 114. jegyzetben i. m. II. 94—98.). Elképzelhető tehát, hogy valamelyik királyunk csak később ajándékozta a monostort a nemzetség egyik tagjának, XIII. századi utódai pedig — talán nemzetségi vagy családi hagyomány alapján — kegyuraságukat az alapító ősötől kezdődően folyamatosnak hitték. IV. Béla 1243-ban az Apor-nemzetségbelieknek adományozta a zselici patronátust, ez azonban már a tatárjárás utáni zavaros viszonyok között történt, s a Győr-nembeliek sem maradtak tétlenül: késedelem nélkül előállnak és sikerrel védik meg jogaikat. Ez arra vall, hogy a Győr-nemzetség akkoriban már régi élvezője a monostor patronátusának.

¹²⁰ Fejér György magyarországi okmánytárának betűrendű Tárgymutatója. Pest, 1866. 330. — Így vélekedik 1898-ban Wertner Mór is. (L. a 117. jegyzetet.)

határozatlanabb formában szintén így vélekedett 1906-ban Kollányi F.¹²¹ és — mint már említettük — 1912-ben Sörös P. is.¹²²

Azonban akárhogy is áll a dolog, bizonyos, hogy Ottó somogyi ispán 1061-ben monostort alapított, amely a kor jogi felfogása szerint az ő „saját” egyháza (ecclesia propria, Eigenkloster) volt, s fölötte — mint dominus a dominiua felett — teljes hatalommal és szabadon rendelkezett; mint comes-nek nem állhatott szándékában az ispánok jogos hatáskörének a korlátozása, de a megyéspüspök egyházi joghatóságának sem, minek garanciája maga György püspök, aki, mint e részben érdekelt fél, aligha szerkesztett volna még jutalom ellenében is ilyen célzatú oklevelet.¹²³

Azt az okleveles formulát, amely Ottó ispán ismertetett végső és összefoglaló jellegű rendelkezését tartalmazza, a diplomatika tilalmi formulának, Verbotsformel-nek nevezi. Hazai forrásanyagon Váczy P. tanulmányozta tüzetesebben — megállapítván, hogy ez a formula „a német kiváltságlevelekben az immunitás adományozásával egyértelmű”, minek alapján a magyar diplomatikusok feltételezték, hogy tartalma nálunk (már Szent István korában) is az immunitást jelenti. Váczy a továbbiakban arra is rámutatott, hogy XI. századi okleveleink tiltó formuláinak a párjaira III. Ottó (983—1002) és II. Henrik (1002—1024) azon diplomáiban akadunk, amelyek nem támaszkodnak régebbi (merovingi vagy Karoling-kori) oklevelek szövegeire, mert az immunitási oklevelek kiállítása akkoriban általában, Jámbor Lajos (814—840) alatt pedig következetesen szigorúan előírt formulák szerint történt. 840 után a kötelező formulák eltűnnek, az (immunitási) oklevelek írói pedig régebbi okleveleket vesznek mintául, bennük pedig a legkülönfélébb formulák újulnak fel: olyanok például, amilyenek Jámbor Lajos korában nem az immunitás kifejezésére szolgáltak, most előbukkannak az immunitást biztosító privilégiumokban is. Ez azt jelenti, hogy a formulák időközben devalválódtak, s a Jámbor Lajost követő kor a formulákat „olyan esetekre is alkalmazta, amelyekre eredetileg jelentésük nem terjedt ki”.¹²⁴ A XI. és XII. századi oklevelekben tehát a formulák tartalmát csak az egész oklevél teljes szövegének a figyelembevételével értékelhetjük és értékesíthetjük. Véleményünk szerint György püspök is egy korábbi (nem magyar) oklevél alapján szerkesztette meg Ottó ispán alapítólevelét, s az onnan átvett, de a saját céljának megfelelően átalakított tilalmi formulába foglalta bele megbízója végső akaratát.¹²⁵ Tartalma a kortársak számára még egyértelmű volt, azonban a gazdasági s a jogi élet fejlődése következményeképpen kétszáz év múlva már mást (patronátust, exemptiót és esetleg immunitást) olvashattak ki 1061-es formulájából.

Oklevélünk kritikája szempontjából tehát még annak tisztázása is fontos, hogy mit olvastak ki belőle a XIII., XIV. és XV. században. Erre pedig az egyházi vagyoni jogi vonatkozásai időnkénti alakulásának vizsgálata vet világot.¹²⁶

¹²¹ „Ottó, somogyi ispán megalapítván 1061-ben a zselicszentjakabi apátságot és összes javait a monostornak adományozván, akként rendelkezett, hogy halála után az apátságot illető összes ügyeket ne rokonai, hanem a király intézze.” *Kollányi F.* : i. m. 98.

¹²² L. a 27. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹²³ Excepi de eadem terra (t. i. terra Drugh), quod dedi Georgio episcopo testi et scriptori donationum istarum.

¹²⁴ *Váczy P.* : Immunitás és iurisdictio. A Bécsi Magyar Tört. Int. Évkönyve I (1931) 13—19.

¹²⁵ L. az oklevél végét.

¹²⁶ Erre vonatkozólag I. *Plöchl, W.* : Geschichte des Kirchenrechtes. Wien—München, I. (1953) 234—241., 392—395., II. (1955) 368—369. — Plöchl nemcsak összefoglalja, hanem értékeli és helyesbíti is U. Stutz (Die Eigenkirche als Element des mittelalterlich-germanischen Kirchenrechtes. Berlin 1895; uő. Geschichte des kirchlichen Benefizialwesens von seinen Anfängen bis auf die Zeit Alexanders III. I. B. I. H. Berlin 1895; uő. Geschichte des Kirchenrechtes a Holtzendorff-Kohler-féle Enzyklopedie der Rechtswissenschaftban, Leipzig 1914²); A. Dopsch, Imbart de la Tour, P. Thomas, H. P. Schmid, A. Steinwenter, E. Herman, H. E. Feine (Kirchliche Rechtsgeschichte. I². Die katholische Kirche. Weimar, 1954. 119—121., 147—166., 184—188., 227—234.), R. Höslinger, H. Schubert stb. eredményeit. — A francia fejlődésre von. olv. *J. F. Lemarignier — I. Gaudemet-*

Az egyház birtoklási és birtokszerzési képessége a VI. századig a római jog szabályain nyugodott: a római korporációk mintájára a dioecesisek birtokolták az időközben felgyülemlett egyházi vagyont. A VI. században a nemzeti jogokból származó magánjogi birtoklási formák csatlakoztak a régiek mellé: az egyes egyházak külön, saját vagyonra is szert tesznek a halálesetre szóló visszavonhatatlan hagyományok és az élők feltétel nélküli vagy a birtokhasználat jogának fenntartásával tett adományok elfogadásával.¹²⁷ Az utóbiak a kötelezettségek egész sorát hozták létre, s már a római jognak kellett gondoskodnia alkalmas korlátokról, hogy megakadályozza az egyházi vagyonnal együtt szaporodó visszaéléseket. A birtokkal állami terhek is neheztedek az egyháziakra, akik, elhárításukra, már a római jog keretei között személyi és dologi mentességre (immunitásra) törekcsenek, s a merovingi kor végére elérik, hogy az egyházak nagy része magának szedi népeitől (akik fölött bírászkodnak is) az adót és a bírságpénzeket. A VII. században azonban a jogi felfogás általában még a régi: minden egyházmegye vagyona egységes egész. Csak a külön egyházi vagyon nagyobb mérvű elterjedése hoz változást ebben a szemléletben. Az egyházak mellé most külön birtok és gazdasági felszerelés kapcsolódik, mellyel alapítóik látták el. Hogy pedig az életképtelen alapításoknak elejét vegyék, megerősítik a püspököknek az egyházalapításhoz való hozzájárulási jogát. Itáliában valóságos gyakorlati szabályzata alakul ki akkoriban az egyházalapításnak. Fázisai: az alapító kérvényt (petitorium) intéz a pápához — előadván, hogy templomot épített, s egy bizonyos szent (patronus) tiszteletére szeretné felszenteltetni; fenntartására bizonyos anyagi javakat kíván biztosítani, ezért kéri a pápát, adjon ki felszentelési parancsot, és küldjön ereklyéket; végül kijelenti, hogy lemond az alapítványával kapcsolatos minden eddigi jogáról, csupán csak a benne tartandó istentiszteleteken óhajt részt venni. Hozzájárulása esetén ezt követi a pápa kért utasítása az illetékes püspökhöz. Az egyházalapításnak ez a módja Itálián kívül Spanyolországban és Galliában terjedt el. Az alapítók azonban később már nem elégszenek meg az istentiszteleten való részvétellel, hancm további igényeket támasztva — germán hatás eredményeképpen és főként német területen — kifejlesztik az egyházi birtok „saját egyház”-nak, „sajátmonostor”-nak (ecclesia propria, Eigenkirche) nevezett formáját. Egyes személyek, családok és testületek rendre építenek egyházakat és kolostorokat, magánjogügyletek útján szereznek ilyeneket, a szekularizált¹²⁸ egyházi birtokot pedig magánbirtoknak minősítik. A földesúr a birtokán alapított egyházat vagy kolostort (tartozékoszul) saját tulajdonának tekinti, melyet eladhat, átörökíthet, elzalogosíthat, papot maga helyezhet belé, hagyatékára igényt emelhet, s az üresedés ideje alatt jövedelmét élvezheti. E rendszerben az egyházi befolyás csökken, a világi megnő, a vallásos motívum pedig elsorvad: a saját egyház létesítése sokhelyütt csupán hasznót hajtó gazdasági természetű vállalkozássá fajul. Ez ellen a gyakorlat ellen lép fel erőteljesebben Nagy Károly, de már ő sem zárhatja el a fejlődés útját. A frankfurti zsinaton (794) elismeri a világiak saját egyházát, de biztosítja fölötté a püspököknek az istentiszteletek tartásával, az egyházi épületek karbantartásával s a pap alkalmazásával kapcsolatos felügyeleti jogát, melyet Jámbor Lajos 818/819-ben irt körül pontosabban. Rendelkezése szerint a püspök vizsgálja meg és szenteli fel a bemutatott papot vagy papjelöltet, aki az egyházi szolgálat dolgában csak neki felelős; az ecclesia seniorja az egyházat

G. Mollat: *Institutions ecclésiastiques* (a F. Lot-R. Fautier által szerk. *Histoire des institutions françaises au moyen âge*. III. Paris 1962. — röviden: *Institutions eccl.*) 62—67. 1. — Nálunk *Stutz* nyomán *Ploskál-Tempis Rudolf* (A magyar királyi kegyúri jog fejlődése és jellege. Budapest 1916. 17—83. 1.) foglalkozott elsőként a magyar saját egyház és patronátus kérdésével. *Reiner J.* bírálatát és a szerző válaszát olv. a *Történeti Szemlében* (8 (1919) 76—93). — *Kollányi*: i. m. 5—10.

¹²⁷ Ezzel kapcsolatban l. még: *A. Szentirmai*: *De foundationibus ecclesiasticis in iure germanico*. *Periodica* 1(1950) 62—68.

¹²⁸ Erre vonatkozólag l. *Lesne, E.*: *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*. I. La propriété ecclésiastique et les droits régaliens à l'époque romaine et mérovingienne. Lille, 1910.; II. La propriété ecclésiastique et les droits régaliens à l'époque carolingienne. Fasc. 1. Les étapes de la sécularisation des biens d'église du VIII^e au X^e siècle. Lille, 1922.

magánjogügyletek formájában ezután is továbbadhatja, az örökösödés vonalán azonban nem darabolhatja fel; a jövedelmi főlöleg az övé, kizsákmányolása azonban tilos. Újítása: minden egyházat (plébánia) egy szolgáltatásmentes mansus-szal kell dotálni. Használata s a tized és más jövedelmek egynegyede (vagy egyharmada) a papé, akit csak egyházi ítélettel lehet elbocsátani. A pap tehát nagyobb mértékben függ most a földesúrtól, mint püspökétől, mert megbízását magánjogi formában az urától kapta. Az egyház tovább küzd régi jogaiért, de csak a X—XI. században éri el azt, hogy különbség tétessék az egyház mint „temporale”, melyet a birtokos ad, s az egyházi hivatal között, amely fölött a püspök rendelkezik. A küzdelem azért nehéz, mert idővel maga az egyház is elfogadja az *ecclesia propria* intézményét: a püspökök és kolostorok is rendre alapítanak és szereznek egyházakat, kolostorokat. A rendszer ezért vissza is üt, s a püspököket sem kíméli meg: királyi védelem, „*tuitio*” alá kerülnek annak a VIII. században meghonosodott jogi felfogásnak az alapján, hogy széküresedés esetén a püspökség birtokának a XI. század óta királyi *beneficium*-nak) az igazgatása az uralkodó feladata. Ezzel a püspökség is a világi hűbériség láncszemévé, a király saját egyházává válik. Hasonló a fejlődés a nagyobb kolostorok esetében is: ezek vagy alapításuknál fogva saját egyházai az uralkodóknak, vagy a királyi védelem címén lesznek azokká. Az uralkodó példáját követve a világi nagyurak is alapítanak vagy szereznek kolostorokat, s a saját egyházi jogrendszer formái szerint kezelik őket. E részben csak az investitúraharc (1059—1122) győzelme hoz döntő változást. Ekkor a saját egyház régi egésze részjogokra és egymástól megkülönböztetett vagyoni értékekre bomlik, mint amilyen (a földbirtokra utaló) *ius fundi* (később: *ius fundationis*), a *ius praesentationis*, *conductus*, *petitionis*, *patronatus*, *regaliae*, *spolii*, *decimationis*, *primitiarum*, *oblationum* stb. Ez a feldarabolás már a rendszer halálát jelentette. Ami még megmaradt belőle, az az egyházi birtokjog további fejlődése szempontjából már nem lényeges. Helyét a *patronatus* és az *incorporatio* intézményei foglalták el. Mind a kettő új birtoklási formával gazdagította az egyházjogot.

A *patronátust* III. Sándor pápa (1159—1181) *ius spirituali annexum*-nak deklarálta, és egyházi *iurisdictio* alá helyezte.¹²⁹ Vele az egyház a *ius fundi*-t és az *ecclesia propria* régi urának a részjogait a maga számára foglalta le, s (mintegy az alapításért nyilvánított hálából), de korlátozott mértékben, most már a „*patronus*”-nak adta át. Természetesen a *patronátus* kialakulása is lassú fejlődés eredménye, s a reá vonatkozó korai források sem egyértelműek, mégis a XII. század végére új és élesen körvonalazott egyházjogi intézmény születik meg vele. Előírásai szerint kegyúri jog illeti meg a saját egyház régi urát vagy az új alapítót az egyház birtoka, *fundus*-a címén. A *patronátus* általában személyi jellegű: csak az egyház alapítóját és utódait illeti meg. Idővel azonban, főleg német földön, dologi jogi jelleget is vesz fel azáltal, hogy bizonyos fekvőségekhez, földesúri birtokhoz tapadván, ezek átöröklésével vagy szerződéses átruházásával stb. a kegyúri jogok is gazdát cserélhetnek. Mivel így a világi jogügyletek tárgyává vált, a *patronátusi* perekben az egyházi bíróságkodás nem tudott érvényesülni. A *patronus* jogai tiszteletbeliek (díszhely vagy sírhely a templomban stb.) és az egyház birtokából folyó jövedelmi és használati jogok (rész a tizedből, segély az elszegényedett kegyúr részére). Kötelességei: az egyháznak és vagyonának a védelme s az egyházi épületek gondozása.

A *patronátusi* jog tehát az egyháznak az alapítókkal és örököseikkel a „saját egyház” intézményének a megdöntéséért folytatott küzdelmében elért sikereként a XII. század második felében született meg.

A kisebb egyházaknak (monostoroknak, plébániáknak) azonban az államhatalom és az egyházkormányzat *exponense*ivel is meg kellett küzdeniük szabadságukért. Ez a küzdelemük párhuzamosan folyik az *ecclesia propria* rendszere ellen folytatott harccal, eredményei pedig állami viszonylatban az immunitás, egyházi vonalon pedig a *patronátussal* egyidőben fokozatosan kifejlesztett *exemptio* kiváltságának a megszerzése.

¹²⁹ *Plöchl*: i.m. II. 369—371.; *Kollányi*: i.m. 11. és *passim*. *Institutions eccl.* 64—65., 113—114. 1.

Az immunitási privilégium diplomatikai értelemben az uralkodó kegyelmi tényének az írásbeli csapadéka. Mivel Ottó comes magánszemély, oklevelében immunitásról nemigen lehet szó. Vizsgálat formulájában azonban a rokonokon kívül az ispánok és a püspökök ellen is védi alapítását, azért később immunitásfélét is olvashattak ki belőle, már csak azért is, mert a király jóváhagyásával alapította és szerelte fel monostorát, halála esetére pedig az uralkodóra bízta védelmét. Indokolt lenne tehát, hogy az immunitás és az exemptio kiváltságának az ismertetését se mellőzzük. Mivel az előbbiről nálunk már írtak¹³⁰ (s itt-ott mi is érintettük), helyüzt csak az exemptióra térünk ki.

Ma is használt neve a kora középkori forrásokban ritkán fordul elő. G. Schreiber hat-szor találkozott vele, s J. B. Mahn még három helyét jegyezte fel a XII. századból. Mint már teljesen kialakult egyházi intézmény terminus technicus a canterbury-i érseknek 1177/78-ból származó levelében jelenik meg először, legkorábbi definitióját pedig az 1235—1241-ből való szász Summa őrizte meg számunkra „Tractatus de exemptionibus” című (14.) fejezetében. „... a szó szoros értelmében vett exemptióról akkor beszélhetünk — írja a Summa —, ha világi vagy reguláris kanonokok, illetve szerzetesek vagy apácák egy konventuális egyháza közvetlenül a pápának van alárendelve olyformán, hogy — valamely érsek tartományának vagy egy püspök megyéjének a területén fekszik, az érseknek vagy püspöknek nincsen joghatósága fölötte, hanem mindenben és közvetlenül a pápa iurisdictiója alá tartozik, s ezért az ilyen egyházat »nullo medio« egyháznak is mondják. És kétféle lehet: univerzális, ha a jog minden vonatkozásában a pápa rendelkezik fölötte, és particuláris, ha csak részben kivételezett, a többiben pedig az érsek vagy püspök joghatósága alatt marad; például, ha csak abban exempt, hogy sem érsek, sem püspök nem tilthatja el benne az istentiszteletek tartását, noha területükön fekszik, a többi dologban azonban tisztelettel és engedelmességgel tartozik nekik.”¹³¹

Egy teljesen exempt kolostor fölött tehát a XII. és XIII. század fordulóján a megyéspüspöknek nincsen hatalma, hanem csak a pápának. De milyen ez a püspöki hatalom? Kétféle: *a*) rendi (potestas ordinis), melynél fogva papokat, templomokat, oltárokat és olajat szentelhet s apátokat benedikálhat; *b*) joghatósági (potestas iurisdictionis), melynél fogva megyéjének ő a legfőbb bírása, ő hívja össze és elnököl az egyházmegyei zsinatokon, ellenőrzés céljából ő látogatja a plébániákat és kolostorokat, kiközösítheti híveit, és részben vagy egészben interdictum alá helyezheti megyéjét.¹³²

Kezdetben a világi hívő és szerzetes egyformán a püspök joghatósága alá tartozott. Az első kolostorokat a püspök engedélyével, közvetlen vagy közvetett közreműködésével alapították. Tételezen a chalcedoni zsinat (451) mondja ki először, hogy a püspök engedélye nélkül nem szabad kolostort alapítani, vagyónát pedig világi célra fordítani. A szerzeteseket ez a zsinat helyezte a püspök joghatósága és felügyelete alá. Az engedély nélkül alapított

¹³⁰ Váczy (a 124. jegyzetben) i. m. 13—40. — Pleidell A.: Egyházi és világi immunitás. A Bécsi Magyar Tört. Int. Évkönyve IV (1934) 42—55. — L. még a 69. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹³¹ Mahn, J. B.: L'ordre cistercien et son gouvernement dès origines au milieu du XIII^e siècle (1098—1265). Paris, 1945. 19. — „Sequitur videre de exemptionibus; et est proprie exemptio, ubi aliqua conventuális ecclesia canonorum saecularium vel regularium vel etiam monachorum sive monialium immediate subest domino papae, ita videlicet, ut quamvis intra metropolym alicuius archiepiscopi vel infra diocesim alicuius diocesani sita sit, nichil tamen metropolitanus vel diocesanus episcopus iuris habet in ea, sed omnia directe et immediate spectent ad papam...; universalis est, que cum universitate iuris ad papam spectat, ita ut metropolitano vel diocesano nichil iuris manet in eisdem; particularis, que pro parte et in certis casibus ab eorum iurisdictione eximitur et alias pertinet ad eosdem, verbi gratia — si forte aliqua ecclesia quantum ad hoc est exempta, ut nullus archiepiscopus vel episcopus in ea divina possit suspendere, licet sit in sua diocesi et in aliis ei exhibeat reverentiam, obedientiam et honorem;... competunt soli pape et quod pro maiori parte perpetue esse solent...” Rockinger, L.: Briefsteller und Formelbücher des XI. bis XIV. Jahrhunderts. Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. IX. 1863/1864. 248—249.

¹³² Mahn: i. m. 120.

kolostorokat ezután sem az állami, sem az egyházi hatóságok nem ismerik el többé. Nyugaton (frank és spanyol területen) szintén zsinatok fejlesztik tovább a chalcedoni rendelkezéseket. A püspöki hatalom azonban itt már nem egészen teljes: a püspök nem csorbíthatja az apát hatalmát, fenyítő jogával csak akkor élhet, ha az apát a rend szabályai ellen vét, az általa elmozdított apát az érsekhez fellebbezhet, szerzeteseket pedig csak az apát engedélyével szentelhet pappá.¹³³ Afrikában a kolostorok még függetlenebbek a püspöktől.¹³⁴ A következő évszázadokban ezekre a rendelkezésekre támaszkodott a püspöki hatalom, a szerzetesség viszont pápai privilégiumok szerzésével igyekezett szabadságát kiépíteni a püspökkel szemben. Különösen a VII. században vesz nagyobb lendületet a kolostorok harca a püspöki hatalom korlátozásáért, ami azokban a kiváltságlevelekben mutatkozik meg, amelyek egyes kolostoroknak az illetékes püspök joghatósága alól bizonyos kivételzettséget, exemptiót biztosítanak. A legrégibb I. Honorius pápától való, aki Bobbiót (628) a saját felügyelete alá helyezi. A IX. század óta szaporodnak a pápák ilyen privilégiumai, a teljes exemptiót tartalmazók azonban még ritkák. A fejlődés menete e részben lassú és bonyolult, eredményei pedig a XII. század végéig országonként különbözök.¹³⁵

Okaiba legjobban a VII. és VIII. század fordulóján készült Markulf-féle oklevélformulárium nyújt bepillantást, amely azért is érdekes forrás kérdésünkben, mert a monostor és a megyéspüspök között felmerülhető *anyagi* természetű ellentétekre is rávilágít, ezek pedig a teljes exemptio kialakulásáig többé-kevésbé mindenütt (így nálunk is) megfigyelhetők. A formuláskönyv első darabja éppen egy monostornak adandó püspöki szabadság-kiváltságlevelé (libertatis privilegium) megszerkesztéséhez ad mintát.¹³⁶ A bevezető sorokban elmondja, hogy pápai rendelkezések és királyi megerősítések folytán több kolostor már régebben, újabban pedig egész Franciaországban számtalan monostor a szabadság (libertas) kiváltságát élvezzi, azért a szóban forgó kolostornak:

a) anyagi ellenszolgáltatás nélkül rendelkezésére áll a püspöki potestas ordinistól eredő szükségleteiben, nevezetesen az egyházi rend fokozatait ingyen adja fel a monostor tagjainak, a kolostor oltárait ingyen szenteli fel, s ha kérni fogják, évenként a chrismát is ingyen fogják kapni; ha pedig az apát meghal, a rendi szabályok szellemében általuk megválasztott új apátot — a hely iránti tiszteletből — ugyancsak ellenszolgáltatás nélkül avatja fel;

b) a potestas iurisdictionisból pedig csak egyetlen jogot tart fenn magának: ha a kolostorban lazulna a szerzetesi fegyelem, s az apát képtelennek bizonyulna helyreállítására, akkor kötelességszerűen, közbe fog lépni.

A továbbiakban az oklevélminta részletesen is felsorolja, hogy mit nem tehet a püspök: 1. sem személyesen, sem hivatali emberei útján nem avatkozhat a monostor anyagi ügyeinek az intézésébe, sem pedig lakóinak és személyzetének a fegyelmi ügyeibe; 2. nem igényelhet és nem kérhet részt azokból az ajándékokból, melyeket a hívek a kolostornak adnak, vagy a templom oltárára helyeznek, mint ahogy ezt teszi a plébániákkal vagy a nem szabad monostorokkal; 3. (semmit) nem vihet el a kolostor szent könyveiből, sem másnemű liturgikus felszereléséből; 4. a monostorban csak az apátnak és a szerzetesek egyetemének a meghívására csupán istentiszteleti cselekmények elvégzése céljából jelenhet meg, dolga végeztével pedig az önként felajánlott egyszerű ajándékon kívül mást nem kívánva — távoznia kell.

A formulárium második darabja az ilyen privilégiumok királyi megerősítésének a mintáját adja, aki a püspök részéről biztosított szabadságokhoz az emunitas kiváltságát is csatolja.¹³⁷ Ez a második szöveg azért értékes, mert az elsőnek egy homályos helyét konkrétan is megvilágítja. Az említett oklevélminta tudniillik csak általánosságban jelzi, hogy a püspök

¹³³ *Plöchl*: i. m. I. 182—183.; 343—344; II. 205—207.

¹³⁴ *Mahn*: i. m. 123.

¹³⁵ *Mahn*: i. m. 122.

¹³⁶ *Mon. Germ. Hist. Leges. Formulae Merovingici et Karolini aevi.* 39—40. (1. sz.)

¹³⁷ *Uo.* 41—43. (2. sz.) — Az emunitásra vonatkozólag l. *Krawinkel, H.*: Untersuchungen zum fränkischen Benefizialrecht. Weimar, 1936. (Forschungen zum deutschen Recht. II. 2.) 97., 153.

a monostor anyagi ügyeibe nem kíván avatkozni, a király viszont kimondja, hogy a püspök kényszer-birtokcsere formájában se rövidítse meg a kolostort.¹³⁸

Ebből a két szövegből tehát világos, hogy a kolostorok főként anyagi okokból védekeznek püspökeikkel szemben. Természetesen az ilyen privilégium sem jelent még teljes értékű biztosítékot, mert a püspök ok nélkül is, a fegyelem nyilvánvaló lazulása esetén pedig teljes joggal — bármikor találhat ürügyet a beavatkozásra, azért a kolostorok a teljes exemptio (libertas plenissima) kivívására törekednek. A pápai protectionális kiváltságlevelek egyre szaporodnak, az általuk nyert szabadság azonban még általában csak részleges szabadság; a teljes exemptio, amelyért az ilyenekkel rendelkező kolostorok évi censust fizetnek, s általa mintegy a szentszék tulajdonává lesznek, a XI. századig még ritka. A fejlődés utolsó szakasza a VII. Gergely-féle reformmal kezdődik s nagy körvonalaiiban a XII. század végén, III. Sándor pápa (1159—1181) rendelkezéseivel fejeződik be. Szerinte exemptek azok a kolostorok, amelyeket a püspök nem vethet interdictum alá, tagjait pedig nem közösítheti ki, azaz nem alkalmazhatja velük szemben potestas iurisdictionis-ának két leghatékonyabb eszközét. Diplomatikai jele a teljes exemptiónak az, hogy az úgynevezett privilégium commune formájában állítják ki, decretum-formulája pedig semmi jogot nem tart fenn a püspöknek.¹³⁹

Ottó ispán 1061-i oklevele teljes mértékben igazolja Kollányinak a nyugati fejlődésből levont, de hazai viszonylatban csak Radó nádor 1057-i és más későbbi (XIII—XV. századi) oklevelekkel alátámasztott azt a megállapítását, hogy „a magyar birtokos úr éppen úgy tulajdonának tekinti a birtokán alapított egyházakat, mint a germán földesúr, és ezeket éppen úgy ecclesia propria-, ecclesia sua-, monasterium suum-, claustrum suum-nak nevezi, mint az az övét”.¹⁴⁰ A magyar „sajáttegyház”-rendszer bomlási folyamata is körülbelül egyszerre zajlik le a nyugatival, s hozzá hasonlóan „a proprietas fundi-ból eredő földesúri hatalomtól leigázva”¹⁴¹ és csökkentett méretű részjogokra osztottan veszi fel a patronátus formáját. Neve a III. Sándor előtti korban csak hamisítványokban fordul elő, mint például Radó nádor említett oklevelének később hozzászerkesztett részében.¹⁴² Reá vonatkozó első hiteles adataink III. Béla¹⁴³ és Imre¹⁴⁴ okleveleiben jelennek meg, s a mi anyagunkból való egyik XIII. századi forrásból pedig azt is megtudjuk, hogy a patronátusi jogról szóló kánonjogi tan sem ismeretlen nálunk.¹⁴⁵ A fejlődés közbülső fázisát III. István királyunknak 1171 k. kelt az az oklevele jelzi, mely „a két magyar érsekségnek és az összes alájuk rendelt püspöknek, prépostoknak, egyházi személyeknek tudtul adja, hogy a pápai követ budítására követi atyjának, II. Gézának elhatározását (illetve III. Sándor pápának tett ígéretét) és nem tesz le s nem helyez át püspököt pápai tanács és hozzájárulás nélkül; hogy elődeinek szokását elhagyva a püspök halála után püspöki javak gondnokaiul nem tesz meg világiakat, hanem egyháziakat, kik csak a szükséges mérsékeltebb ellátást kapják, a többit fordítsák a püspöki vagy kanonoki egyházak és házak kijavítására s őrizzék meg a szegények, özvegyek és árvák javára; hogy ő és utódai semmit sem foglalnak le belőlük maguknak, kivéve ha ellenség törne az országra

¹³⁸ neque aliquid quasi per commutationes titulum minuari. Uo. 41.

¹³⁹ *Mahn*: i. m. 129. — *Institutions eccl.* 55—60., 115—118., 131., 178., 237—238., 362—368. — A premontrai kanonokrendnek a megyéspüspökökkel való XII. századi kapcsolatára von. I. *H. Marton*: „Status iuridicus Monasteriorum ‚Ordinis’ Praemonstratensis primitivus” c. kitérő értekezését. *Analecta Praemonstratensia* 38(1962)191—265 (passim). — Az idevágó régebbi magyar munkák közül I. *Horváth J.*: *A szerzetesrendek exemptiója. Ternesvár, 1911.* 1—63. — *Fejtegetéseink természetesen csak a kolostorok (és nem a káptalanok) exemptiójára vonatkoznak.*

¹⁴⁰ *Kollányi*: i. m. 14., I. jegyzet.

¹⁴¹ *Kollányi*: i. m. 13.

¹⁴² *Szentpétery*: *Kritikai jegyzék.* 14. reg.

¹⁴³ *Szentpétery*: *Kritikai jegyzék.* 138. reg. (1183).

¹⁴⁴ *Szentpétery*: *Kritikai jegyzék.* 182. reg. (1199).

¹⁴⁵ L. a 67. jegyzethez tartozó szöveget. (. . .causa. . . mere fuisset spiritualis.)

vagy más igen sürgős szükség követelné, s akkor sem intézkednek a püspök tanácsa nélkül; hogy nem teszik le a királyi prépostokat, hacsak kánoni módon vétségben nem marasztaltatnak el. A kalocsai érsek, püspökök, királyi prépostok és apátok ugyanakkor, követve a király nagylelkű példáját, szintén lemondtak a bíboros előtt azon kánonellenes szokásukról, hogy kánoni ítélet nélkül fosztották meg javadalmuktól az alájuk rendelt prépostokat és más egyháziakat.¹⁴⁶ A patronátusnak nálunk való teljes kifejlődése pedig arra vall, hogy ezeket az intézkedéseket idővel világi viszonylatban is sikerült végrehajtani.

A XII. század végére az exemptio kiváltságát is egyre több monostorunk szerzi meg. Korábban talán csak Pannonhalma élvezett ilyen valamilyen formában. A kérdés legjobb ismerője ugyanis így ír XI. századi kolostoraink és püspökeink jogi viszonyáról: „A magyar apátságok egymástól függetlenek voltak ugyan, de nagyon is alá voltak vetve a püspöki joghatóságnak. Az I. esztergomi¹⁴⁷ és szabolcsi (1092) zsinat határozatai azt mondják, hogy az apátok régi hagyományok alapján maradjanak meg megyéspüspökük irányítása alatt. Ha az apát messzebb távozik vagy a királyhoz megy, azt köteles bejelenteni a püspökének. Peres ügyében első fokon püspöke illetékes, aki egyébként a neki tetsző kíséretével évenként többször is meglátogathatja egyházmegyéje apátságait, s ellenőrzi azok reguláris életét.”¹⁴⁸ Első eddig ismert hiteles hazai említése az exemptionnak III. Bélától való,¹⁴⁹ s az a gyanunk, hogy Pannonhalma is csak később, a XII. század végén szerezte meg annak teljes formáját. A zselicszentjakabi monostorral kapcsolatban azonban teljes biztossággal állíthatjuk, hogy nemcsak alapításakor tartozott a megyéspüspök iurisdictionja alá, hanem később (a XIII. és XIV. században) sem vétetett ki alóla, mint erről a már többször említett 1242-i püspöki oklevélén kívül¹⁵⁰ Benedek veszprémi püspök 1298-i,¹⁵¹ továbbá Mária és Erzsébet királynő 1386. júl. 22-i,¹⁵² s végül Benedek veszprémi püspök 1387. jan. 17-i (apátbeiktató) oklevele minden kétséget kizáró módon tanúskodik.¹⁵³

Mindannak az alapján, amit az ecclesia propria, a patronátus és az exemptio koraközépkori alakulásáról nagy vonásokban fölvázoltunk, oklevelünk zárórészének időnkénti értelmezéséről és jogi szempontból való értékesítéséről leszűrt benyomásainkat a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Ottó ispán korának szokása és gyakorlata szerint 1061-ben „sajátmonostort” alapított; egyenesági örökösök hiányában — halála esetére — kolostora dominiumát vagy esetleg jogos örökösének távoli rokonai közül való kijelölését a királyra bízta, s a rokonok, valamint a világi és egyházi hatalmasok (ispánok, püspökök) esetleges igényeivel és támadásaival szemben már előre eltiltással élt.¹⁵⁴

¹⁴⁶ Erdélyi: Művelődéstörténet II. 192. — Fejér: C. D. II. 180. — Fabre, M. P.: Le Liber Censuum de l'église Romaine. I. Paris, 1905. 457—458. (Fabre az oklevelet III. Bélához kapcsolja.) — Szentpétery: Kritikai jegyzék 118. reg. — Ezzel kapcsolatban l. még: Györy J.: Gesta regum — gesta nobilium. Budapest, 1948. 10—22. A vitatott levél tartalma azonban kora törekvéseit tükrözi.

¹⁴⁷ Erdélyi L. (Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig. Szeged, 1942. 47.) szerint az I. esztergomi zsinat (az egyházfegyelem fejlődése alapján) megelőzte a szabolcsit.

¹⁴⁸ Csóka L.: Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században? Regnum V (1942—1943) 175—176., 113. és 114. jegyzet. Az exemptionra von. l. még: Jankovich M.: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Bud. Rég. XIX (1959) 67—94. és Gerics J.: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. Levéltári Közlemények 33 (1962) 7—10.

¹⁴⁹ Szentpétery: Kritikai jegyz. 160. reg.; Fejér: C. D. II. 353.

¹⁵⁰ L. a 67. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹⁵¹ L. a 107. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget. Ez az oklevél valóságos tárháza a megyéspüspöknek, a patronusoknak és egy nem exempt kolostor kapcsolatára vonatkozó ismereteknek, azért ehelyütt külön is felhívjuk rá a történetkutatók figyelmét.

¹⁵² L. a 80. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹⁵³ L. a 81. és 82. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹⁵⁴ A tilalmi formuláról l. Váczy (a 124. jegyzetben i. m.): 13—19.

2. Kétszáz év múlva, oklevelünknek IV. Béla által való megerősítésekor (1257. szept. 9.) a királyi kancellária — a patronátus (az immunitás) és az exemptio légkörében már értetlenül állott az oklevél zárórészének az „ecclesia propria” szellemében megszerkesztett mondataival szemben, s mind a patrónusok, mind pedig a megyéspüspök szempontjából a joggal ellenkezőnek tartván azt, egyik veszélyes mondatát törölte.¹⁵⁵

3. Az 1377-ben véget ért patronátusi per folyamán az 1061-i oklevelének ezt az 1257-i megcsönkített, interpolált s a királyi kápolnaispán által 1374-ben ártirt confirmációjával bizonyít az apát, tehát csak birtokjogot és legfeljebb patronátust olvashat ki belőle, az országbírói ítélet pedig — hatalmaskodásnak minősülő birtokfoglalásért a patrónusok egy csoportját megfosztja kegyúri jogaiktól.

4. 1422-ben Mátyás apát az 1377-i ítélettel transsumptumával és Ottó ispán 1061-i eredetijével lép föl patronusai ellen — mondván, hogy e két documentumának tanúsága szerint a kegyúri jog nem illeti meg őket. Úgy látszik tehát, hogy az 1377-i patronátusi jogfosztást az 1061-i teljes clausulával köti most össze a monostor, abból indulva ki, hogy az alapító a királyra hagyományozta alapítványát, azt azonban még nem állítja, hogy patrónusa maga a király; az 1422-i ítélettel is kitér a clausula elemzése elől, s meghagyja az apátságot a Szerdahelyiek kegyurasága alatt.

5. A patrónusok, bár ők nyerték meg az 1422-i pert, úgy látszik, veszélyesnek tartják monostoruk e felfogását, azért 1425-ben az 1377-i ítéletnek bírói uton való megsemmisítését tűzik ki céljukul. E szándékukat teljes világításba helyezi az 1422-i ítéletnek Albert király által való 1428-i megerősítése, mert a benne foglalt petíciójuk szerint a monostor nem őket, hanem már nyíltan is a királyt tekinti kegyurának.

Az oklevelünkkel folytatott ezen évszázados játéknak a tisztázása tehát nemcsak jogtörténeti szempontból érdekes, hanem kritikája szempontjából is hasznos azért, mert plasztikusan világlik ki belőle később a historikusok által is gyanúba vett (tilalmi) formulájának eredeti tartalma s általa az egész 1061-es alapítólevél hitelessége.

Oklevelünk elemzését tovább folytatva csak a legszükségesebbekre térünk ki, mert ezekben a kevésbé problematikus részeiben szövege önmagáért beszél. E részben mindenképp azt kell megállapítanunk, hogy — bár néhány XI. századi magánoklevelünk között társtalanul áll, mégis ebben a csoportban a legrangosabb hely illeti meg,¹⁵⁶ testvéreire pedig (a VII—XI. századig bezárólag) az egykori frank területek Karoling- és Kapeting-kori magánokleveleiben ismerünk rá.¹⁵⁷ E megfigyelésünket csattanósan erősíti meg apprecatiója, a végén olvasható *Amen*-je is,¹⁵⁸ amely A. de Bouiard megállapítása szerint a Karoling-korban váltotta fel a Meroving-kori *feliciter*-t.¹⁵⁹ Ha pedig ez — mint hisszük — igaz, joggal vallhatjuk azt is, hogy oklevelünk szerkesztője s egyben írója: György püspök nyugati műveltségű, vagy talán onnan is származó férfiú volt.¹⁶⁰ Mivel pedig fáradozásáért Drugh faluban két szolgálomást, egy szőlőt és szőlőművest kapott megbízójától, s e mellett az oklevelébe-

¹⁵⁵ E szövegcsönkítés a patrónusok kívánságára történhetett azért, mert ők jártak azokban a napokban a királyi udvarban (1257. szept. 9.), s két nappal később (1257. szept. 11-én) a király (a Győr-nembeli) Konrád mesternek engedte át a zselici apátság népeitől szedendő dénár- és terménycollektát. (L. a 69. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.) E mellett szól az is, hogy az oklevél intituatiójának a bővítése (l. az *a* jegyzetet) csak nekik állhatott érdekükben. Ez, mint már rámutattunk, inkább 1257-ben, mint 1377-ben történt.

¹⁵⁶ L. a 45. jegyzetet.

¹⁵⁷ L. a Gallia Christiana (I—XVI.) és a MGH. Dipl. kötetekinek korszakunkból való darabjait.

¹⁵⁸ Az 1257-i confirmatio tartotta fenn; Zsigmond 1422-i ítéletleveléből kihagyták.

¹⁵⁹ Bouiard de A.: Manuel de diplomatique française et pontificale. Paris, 1929. I. 318—319. (Le mot *feliciter*, par quoi les Romains exprimaient déjà même idée, fut adopté par la chancellerie des rois mérovingiens, qui le christianisèrent par l'adjonction d'une invocation: *in Dei nomine feliciter*. Les Carolingiens y ajoutèrent le mot *amen*.)

¹⁶⁰ A magyar-francia XI. századi kapcsolatokra vonatkozólag l. Kumorovitz: Die erste Epoche 30., 145. jegyzet.

foglalt cselekmény tanúja is volt, véleményünk szerint magyarországi, mégpedig veszprémi püspöknek kell tekintenünk azért is, mert a zselici monostor a veszprémi egyházmegye területén fekszik, alapításához tehát a megyéspüspök engedélyére is szükség volt.¹⁶¹ Munkájában valamilyen rokon tárgyú idegen oklevelet vagy formuláskönyvet használhatott. Az alapítólevél szerkezetéből kivehetően nem ragaszkodott sablonokhoz. Az úgynevezett protocollumban az intitulatíót és a promulgatiót egy mondatba foglalja, amely átcsap a contextusba is; contextusában pedig az arenga, a narratio, a promulgatio, a dispositio, a sanctio és az anathema (részben keveredve) követi egymást.¹⁶² Corroboratiója hiányzik. Eschatocolumát egyedül csak az appreciatio képviseli, mert dátum-formulája is hiányzik már. Ránkmaradt szövegéből az sem vehető ki, hogy volt-e corroboratiója, mert Zsigmond 1422-i ítéletlevelé csak azt írja róla, hogy peccételetlen volt.¹⁶³ Dátum-formulájának azonban kellett lennie, mert mind az 1377-i országbírói,¹⁶⁴ mind pedig az 1422-i Zsigmond-féle ítéletlevelél rövidített keltezését adja,¹⁶⁵ s emiatt Szepesi Jakab országbíró Salamon király privilégiumának is mondja a comes oklevelét, ami azonban csak kancelláriájának téves historizálása, mint amilyen az is, hogy IV. Bélát III. Bélával cseréli fel.¹⁶⁶ Dátumával kapcsolatban felvethetjük még azt a kérdést is, vajon az alapítás kezdetének, avagy befejezésének az ideje-e, mert a comes a prologusban és a promulgatióban arról tájékoztatja olvasóját, hogy miképpen kezdte el, és hogyan fejezte be művét.¹⁶⁷ E mondatának az értelmezése azért fontos, mert csak belőle tudhatjuk meg, hogy kik voltak azok a „principes”, kiknek jóvoltából gazdagnak mondhatta magát, s ezért állott módjában, hogy monostort alapíthasson.¹⁶⁸ A cselekmény kezdete ugyanis a 15. indictio alapján kétségtelenül az 1061. év szept. elsejével kezdődő harmadára, befejezése pedig, mint erről a Krónika értesít, a karantán háború befejezésének az idejére: az 1066. évre teendő.¹⁶⁹ Ha tehát — a prologus szövegét komolyan véve — az oklevél kiállítását 1066-ra tesszük, az indictióval kerülünk ellentmondásba. Ha pedig ez az eset valóban fennállna, az indictio alapján a „nem egységes keltezés” feltételezésével oldhatnók fel, amely szerint bármikor is szentelték fel a kolostort, az alapításáról kiállított oklevelet a fundatio első lépésének az időpontjával datálták.¹⁷⁰ Ami pedig az emli-

¹⁶¹ ... terram villae... Drugh... sancto Iacobo tradidi... Excepti de eadem ipsa terra aliquantum, quod dedi Georgio episcopo testi et scriptori donationum istarum cum duabus servorum mansionibus et cum una vinea et cum vinatore donatum est. — Lukács sematizmusában nem szerepel. (Lukács, J.: *Series episcoporum Vesprimensium*... Budapest, 1907. Kny. a Mon. Rom. Ep. Vespri. IV. kötetéből.)

¹⁶² Vö. *Kumorovitz*: Die erste Epoche 6., 16. jegyzet.

¹⁶³ Uo. 7., 20. jegyzet.

¹⁶⁴ L. az 52. jegyzetet.

¹⁶⁵ L. a 6. jegyzetet.

¹⁶⁶ L. az 52. jegyzetet. — Szepesi Jakab országbírótól ismertünk olyan ítéletlevelet, amely a Krónikából meríti kritikai anyagát. 1379-ben például elveti IV. László egyik oklevelét többek között azért, mert hibás annus regni-t tartalmazott: „mind a krónikából, mind pedig más igen igaz okból és tapasztalatból kitűnt, hogy a mondott kiváltságlevelé kibocsájtásának évében... nem a mondott László úr... uralkodott...” (*Gerics J.*: *Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. Levéltári Közlemények* 33(1962) 12.) Az 1061-i oklevél esetében az országbíró azért tévedett, mert a Krónika nem közli a zselici monostor felszentelésének az évét, magát a tényt azonban ismerteti. Az ítéletlevelé frója tehát tudván, hogy a monostor felszentelésén ott volt Salamon király és Géza herceg, az 1061-i alapítólevelet is (tévesen) Salamonhoz kötötte.

¹⁶⁷ ... qualiter hoc... inchoaverim et opere compleverim, audiant omnes christiani.

¹⁶⁸ Dei respectu ac principum nostrorum benevolentia cum locuples essem et universis opibus redundarem...

¹⁶⁹ L. a 36. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

¹⁷⁰ A XII. század elejéről olyan esetet is ismerünk, amikor az alapításkor és felszenteléskor is adtak ki oklevelet. *Szentpétery I.*: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. *Magyar Nyelv* 23 (1927) 360—370.

tett principes-t illeti, 1061-ben I. Bélát és Géza herceget,¹⁷¹ 1066-ban pedig Salamon királyt és Gézát¹⁷² kellene velük azonosítanunk.

A dispositióba hajló narratívában Ottó ispán elmondja, hogy a Kapos folyó közelében lévő Szent Jakab-hegyen volt egy — az említett szent tiszteletére épült, de régisége és gondozatlansága miatt már elhagyott templom, azért az ott élő népet máshová telepítve, ezt (a templomot) s a körülötte fekvő földet szerezte meg urától monostora helyéül, templomául és központi birtokául.¹⁷³ E részben meg kell jegyeznünk, hogy az alapító elbeszélése teljesen fedí a valóságot: oklevelünk e nyomán a Kaposvár Város Tanácsa VB. kezdeményezésére és támogatásával 1960-ban a Nagy Emese által folytatott ásátások máris bebizonyították, hogy a kolostor XI. századi templomát másodlagosan felhasznált római téglanyagból építették, a terület X—XI. századi lakosságát pedig kerámiai leletek és sírok igazolják.¹⁷⁴

Oklevelünknek legfontosabb része a dispositiója, mely a monostornak juttatott birtokokat, szolgálomansióit és egyéb gazdasági felszerelését tartalmazza. Mivel az oklevelet teljes szövegében már leközlöttük, regesztájának összeállításától most eltekintünk. Csak annyit jegyünk meg itt róla, hogy a zselicszentjakabi monostor 26 megnevezett helyen, zömében a Zselicségben és az Ormánságban, továbbá a Rába és a Duna mentén, valamint Biharban (vagy a Fejér megyei Bihar faluban?) nagy vagyonhoz jutott általa. Történeti, földrajzi, gazdasági és társadalomtörténeti, nemkülönben nyelvészeti szempontból való feldolgozása különleges felkészültséget és még igen komoly kutatómunkát igénylő feladat, amely azonban nemcsak a Zselicség és Ormánság településtörténetébe, hanem a magyar feudalizmus korai alakulásába is értékes betekintést nyújthat.¹⁷⁵ E mellett az 1061-es alapítólevélből s a hozzákapcsolódó XIV. és XV. századi patronátusi perből egy igen érdekes, eddig azonban még fel nem vetett probléma rajzolódik ki előttünk: a nemzeti monostorok problémája. Mert ezt a közel 80 kolostorunkat ma már csak statikusan, mint csupán egy-két szerzetessel tengődő családi monostort tartjuk nyilván, noha nem is egy közülük, például a százdi vagy a csatári a zselicihez hasonló terjedelmű, (ha nem nagyobb) vagyonnal kezdte el működését. Véleményünk szerint optikai csalódással van itt dolgunk, mert úgyszólván valamennyi ugyanazt az utat járta meg a XII. és XIII. század irástalan korszakában, mint a zselici a XIV. és XV. században. Vagy világosabban: ezek a monostorok annak a XII. századi szekularizációs folyamatnak ma már néma tanúi, amely a világi és az egyházi nagybirtok között a poli-

¹⁷¹ Vagyis az oklevelet I. Béla uralkodása idejében állították ki. *Pauler*: i. m. I. 105—112.

¹⁷² Akkor már Salamon uralkodott, s 1064-től 1071-ig békében élt Géza herceggel. *Pauler*: i. m. I. 113—127.

¹⁷³ L. az oklevélben.

¹⁷⁴ Nagy Emese az ásátás vezetője és eredményeinek tudományos feldolgozója erről a következő szíves közléssel szolgált nekünk: „Az első két év kutatásai alapján megállapítható volt, hogy a dombhát tetején két egymástól teljesen független épületegyüttes áll: a dombhát északi végén ma is magasan fennálló falak egy nyolcszögű kis kápolna hajójának oldalfalai; ettől délre, távolabb, teljesen külön áll a kolostor. A kolostor épületegyüttesének északi oldalán álló, komoly méretű és igen érdekes alaprajzi megoldású templomot másodlagosan felhasznált római téglanyagból építették a XI. században, s fennállása idején többször átépítették. Faragott középkori kőanyagában XI. és XII. századi igen minőségű román töredékek és a XIV. század végéről származó gótikus építészeti tagozatok vannak. Bár a kutatások jelenlegi stádiumában eredeti római falak még nem kerültek elő, másodlagosan felhasznált római téglakon kívül római faragványok, kerámiai anyag és elég sok római pénz igazolja, hogy az építőanyagot nem távolabbról hozták ide, hanem a helyszínen használt falazóanyagot használták fel az építkezéshez. Ugyanitt korábbi, bronzkori település nyomai is mutatkoznak. A terület X—XI. századi lakottságát igazolják az e korból származó kerámiai leletek és két szláv típusú hajkarikával datált sír. Az első évi tájékozódó kutatás eredményei alapján feltehető, hogy a kolostor lakóépületeinek feltárása során a korábbi lakosság településének nyomait is megtaláljuk.”

¹⁷⁵ Oklevelünk gazdasági és társadalmi vonatkozásaira utalt már *Lederer E.* is (l. a 4. jegyzetet), azonban még olyasféle feldolgozásra is gondolunk, mint amilyen követte a dömösi oklevél modern publikációját.

tikai hatalom megszerzéséért megvívott harcnak volt az eredménye. A zselici monostor azért tud erről beszélni, mert távol feküdvén Moson megyei hatalmas kegyuraitól, a nemzetség elszegényedett, s a XIII. században a szomszédságába telepedett késő utódai csak a XIV. század közepén látnak hozzá vagyonának kisajátításához.^{175a}

Oklevelünk egészének, de különösen a szóban forgó részének (*dispositio*) a szótára (*possessio*, *villa*, *curtis*, *terra*, *terra villae*, *terra ad...* *aratra*, *locus*, *pomerium*, *victima*, *aratum*, *mola*, *molarius*, *piscina*, *captura* — *clausura piscium*, *mercatus*, *tributum*, *redditus terrae*, *tributarii*, *tributarii ministri*, *mansio*, *domus*, *mansiones servorum*, *mansiones hominum*, *mansiones* vagy *domus ministrorum*, *mansiones* vagy *domus vinitorum*, *mansiones* vagy *domus piscatorum*, *mansiones...* *operarii*, *mansiones cubiculariorum*, *mansiones currus praeparantium*; *operarii*, *torneator*, *subulcus*, *armentarius*, *ortularius*, *apiarius*, *procurator*, *edilis curtis*; *ecclesia*, *custos ecclesiae*, *capella*, *patronus* — mint védszent; a Függelékben: *possessio*, *terra...* *aratro sufficiens*, *locus molae*, *saltus*, *saltus lignorum*, *arbusum* stb.) minden vonatkozásban azonos a nyugati okleveles gyakorlat korabeli szóhasználatával. Szabó István barátom¹⁷⁶ az egész oklevélben csak a „*possessio*” szót tartja kissé korainak. Véleményünk szerint azonban nem valószínű, hogy ez a XIII. században vagy később (*interpolatio* vagy szóváltoztatás formájában) került volna az oklevélbe. A hasonló tárgyú nyugati oklevelekben ugyanis a „*possessio*” megfigyelésünk szerint a XI. században már szokott dolog, tehát Ottó comes oklevelében sem lehet ellene kifogásunk¹⁷⁷ — már csak azért sem, mert kérdéses mondata a monostor központi és legnagyobb birtokára vonatkozik, vele kapcsolatban pedig egyszer már használta a „*terra*” kifejezést, s úgy látszik, az ismétlés elkerülése végett s a mondat numerosítása céljából veszi most igénybe helyütt a gyűjtő jellegű *possessio* szót.

Noha őket is magában foglalja, két helyét külön is ki kell emelnünk még azért, mert tulajdonképpen miattuk bocsátkoztunk oklevelünknek ilyen gondos kritikai vizsgálatába. Ezek pedig: az „*insula Pest*”¹⁷⁸ és a „*locus Pesti*”¹⁷⁹ nevű apátság birtokok.

A „*Pest*” szónak mint helynévnek legrégebbi hiteles okleveles említését eddig II. Géza királyi privilégiumából ismertük, aki Micu prépost kérésére a budai egyháznak adományozta 1148-ban „a Szent László király által rendelt évi 360 pensáért Geyza-vásárvámjának, Pest és Kerepes kikötőjének vámját... , továbbá a Meger-i révtől a nagy szigeteig terjedő halászat jogát, miként ezt is már László király rendelte volt az egyháznak”.¹⁸⁰ Szent László

^{175a} I. Ders leszármazóinak: II. Péternek és Miklósnak 1346. évi esztozkodása után. *Karácsonyi*: Magyar nemzetségek II. 104.

¹⁷⁶ Szóbeli szíves közlése.

¹⁷⁷ Használatában mindenestre bizonyos fejlődést figyelhetünk meg. A X. században még inkább igenév vagy ige alakjában szerepel az oklevelekben, például 952-ben: *Prun*, *videlicet frater Hoholti hobas ad eundem (!) monasterium IIII concessit possessas* (M. G. H. Dipl. I. 239.—240. 158. sz.); 960-ban: *qui ipsas res perenni tempore possideant* (Gallia Christiana XV. Instr. 131. col.); 965-ben: *ea lege, qua et nos eamdem villam possidemus, ad monasterii redeat usus...* (uo. X. Instr. 16—17. col.); ezzel szemben a XI. században már a *possessio* (mint birtok) is következetesen használt szava az okleveleknek, például: 1025. k.: *quia vero in eodem loco non erat tanta facultas possessionis...* (uo. XV. Instr. 144—145. col.); 1028-ban: *in ecclesiis, loca vel agros seu reliquas possessiones, quae ab antiquis temporibus vel modernis iuste et legaliter collatae sunt memoratae ecclesiae...* (uo. VIII. Instr. 295—297. col.); 1047-ben: *... ego Gaufredus comes et uxor mea Agnes... deliberavimus monasterium puellarum in honore dei... in possessione nostra apud civitatem Santonas...* (uo. II. 478—481. col.); 1070-ben: *... post mortem meam nullus comes, neque alius quislibet homo vel femina ullam potestatem, neque ullam dominationem habeat in dicto monasterio...*, *neque in omnibus villis vel possessionibus, quae pertinent ad praedictum monasterium, nisi abbas Thomesiensis...* (uo. VI. Instr. 78—79. col.)

¹⁷⁸ L. az oklevélben.

¹⁷⁹ L. az oklevélben.

¹⁸⁰ *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 77. reg.

ezen intézkedéséről azonban írott szó nem maradt ránk, legrégebbi ellenségeinknek tehát II. Gézának ezt az oklevelét kellett tekintenünk. Az elbeszélő források közül Pestre vonatkozólag Anonymus¹⁸¹ s a Gellért-legenda¹⁸² és a vele egyező Krónika-rész¹⁸³ tartalmaz adatokat. E „pesti” forrásainkhoz most Ottó somogyi ispán 1061-i oklevele csatlakozik. Idézett két helyének teljes értékű azonosítása Árpád-kori történeti földrajzunk feldolgozójára vár. Mi csak annyit merünk megkockáztatni, hogy az „insula Pest” valamelyik Pest közelében fekvő szigetre vonatkozhatik, mert Gyöffy Gy. szerint¹⁸⁴ nem valószínű, hogy királyaink vadászterületükön, az erdőspánság-jellegű és „nagy sziget”-nek (insula magna) nevezett Csepelszigeten¹⁸⁵ ilyen korán adományoztak volna akár egyháznak is birtokot. Ellenben Pest és Buda nyílt környékén már több egyház (mint például a pécsváradi,¹⁸⁶ a százdi,¹⁸⁷ a bélakuti¹⁸⁸ és a leleszi monostor¹⁸⁹) részesült királyi adományban, így nem meglepő, hogy — bár magánostól — már a zselici apátság is kapott ott földet, szőlőt és malmot. Ezt a birtokát a monostor későbbi oklevelei nem említik, jelölül annak, hogy elég korán elenyészhetett. A „locus Pesti” értelmezése és megfejtése még szintén a jövő kutatás feladatai közé tartozik.¹⁹⁰

¹⁸¹ *Szentpétery*: Scriptorum I. 88—89. (44. c. De insula Danubii); 115. (157. c.... castrum, quod dicitur Pest...)

¹⁸² *Szentpétery*: Scriptorum II. 501—504. (15. c.)

¹⁸³ *Szentpétery*: Scriptorum I. 339—340. (83. c.)

¹⁸⁴ Szíves közlése.

¹⁸⁵ *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 77. reg. (1148.); 316. reg. (1217.)

¹⁸⁶ Est villa Newegh iuxta Kana, dimidio millario in montibus sita. *Fejér*: C. D. I. 299. — *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 6. reg. (Mai formájában XIII. század eleji hamisítvány.)

¹⁸⁷ 1067. k.... do predium Chabarakusa cum vinitoribus et duodecim mansionibus aratorum; do predium Gubach cum septem piscatoribus et cum insula in Danobio existenti cum tribus aratris et tribus servis; do predium Nywyg ad quinque aratra cum aratoribus. *Wenzel*: ÁUO. I. 27.

¹⁸⁸ 1237.... plebanias utriusque Pesth cum patronatibus et omnibus proventibus in decimis maioribus et minutis et capellis... *Gárdonyi A.*: Budapest történetének okleveles emlékei. I. Budapest, 1936. 35—36. — *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 621. reg. — *Pataki V.*: A péterváradai ciszterciak a középkori Kelenföldön. Kny. a budapesti Szt. Imre-gimn. 1941/42. évi Évkönyvéből. 7.

¹⁸⁹ 1214 e. Predium etiam contulit, quod est circa Budam Besseneu nomine...; vineas, quas habebat in Buda... *Fejér*: C. D. III/1. 153. sk. — *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 295. reg. (Meg kell jegyeznünk, hogy a pécsváradi és a leleszi oklevél mai formájában hamis, a százdi pedig az idézett helyen valószínűleg interpolált, ami azonban az adomány tényén nem változtat.)

¹⁹⁰ Pest-re von. l. *Melich J.*: „Melyik nép nevezte el Pestet Pest-nek?” c. értekezését. *Magyar Nyelv* 34 (1938). Kny. 1—12., amely az idevágó korábbi irodalomról is tájékoztat, s l. még: *Pais D.*: Budapest kialakulásának kezdetei. *Magyar Nyelv* 50 (1954) 506—513.

DIE STIFTUNGSURKUNDE VON ZSELICSZENTJAKAB AUS DEM JAHRE 1061

(*Die früheste Erwähnung von „Pest“*)

In ihrem grundlegenden Werk: „A feudalizmus kialakulása Magyarországon“ (Die Ausbildung des Feudalismus in Ungarn. Budapest 1959) bemerkt E. Lederer, gelegentlich einer Erörterung der frühmittelalterlichen ungarischen gesellschaftlichen Entwicklung, dass zu einer befriedigenden Lösung der Frage nur dann zu kommen sei, wenn man die Untersuchung der wirtschaftlichen Organisation des in Entstehung begriffenen feudalen Grossgrundbesitzes zum Ausgangspunkt wählt. Dies ist ihrer Auffassung nach (im Gegensatz zur früheren Auffassung heute bereits) auch möglich, „da uns ein an Zahl geringes, jedoch äusserst instruktives und wertvolles Urkundenmaterial zur Verfügung steht“. Und unser Verdienst wird ihrerseits durch die Bemerkung hervorgehoben, dass ihre Aufmerksamkeit hierauf durch eine unserer über die juristische Privatschriftlichkeit verfasste Abhandlung gelenkt wurde. In der Reihe unserer Privaturkunden nimmt ihrer Meinung nach die von Otto, dem Comes von Somogy über die Stiftung des Klosters von Zselicszentjakab im Jahre 1061 ausgefertigte Urkunde, die wir 1957 entdeckten, einen besonders hervorragenden Platz ein. Die Zeit, aus der die Urkunde stammt, und der wahrlich ausserordentliche Wert des Textes veranlasst uns, dass wir in unserer vorliegenden Abhandlung mit der diplomatischen und (rechts)geschichtlichen Kritik und Auslegung denjenigen Forschern, die diese Urkunde zukünftig noch gebrauchen werden, Hilfe leisten. Was wir darüber mitzuteilen haben, legen wir (aus methodischen Gründen) in den Rahmen des grossen Patronatsprozesses eingefügt vor, der zwischen der Abtei und ihren Kirchenpatronen in den Jahren 1377 und 1422 stattgefunden hat.

In der zwanziger Jahren des 15. Jahrhunderts wurden selbst zwei Varianten der Urkunde benutzt: 1. das Originalstück aus dem Jahre 1061 und 2. die Konfirmation von König Béla IV. aus dem Jahre 1257. Keine dieser wurde jedoch unberührt und in vollem Texte uns überliefert: aus dem Original wurde im Jahre 1422 nur der Schlussteil herausgeschrieben, der uns in der aus dem Jahre 1438 datierten Urkunde Königs Albert, sowie in der Umschreibung von 1499, die von König Ulászló II. herkommt, erhalten blieb; der Text des Königs Béla IV. wurde 1374 vom Comes der königlichen Kapelle umgeschrieben, von hier wurde der Text — im Auszug, mit Verkürzungen und Auslassungen — von der Kanzlei des Judex Curiae Jakob Szepesi in seine aus dem Jahre 1377 datierte Urteilsurkunde eingefügt (in welcher das Patronatsrecht der Kirchenpatrone wegen der als Gewalttätigkeit beurteilten Besitznahme aberkannt wurde). Diese erhielt in der Umschrift des Veszprémer Kapitels (im Jahre 1432) eine Privilegsform. Wir kennen sie aber nicht aus dieser (Veszprémer) Urkunde, sondern aus einer einfachen Kopie, die im 17. Jahrhundert eine (bisher unbekannte) Hand zum eigenen Gebrauch verfasste. Der ursprüngliche Text war daher mehrmals der Möglichkeit einer bald absichtlichen, bald zufälligen Änderung und fehlerhaften Schreibung ausgesetzt.

Ein Vergleich der beiden Textteile machte evident, dass aus diesem von König Béla IV. (im Jahre 1257) umgeschriebenen und vom Judex Curiae Jakob Szepesi in seinen Urteilsbrief von 1377 aufgenommenen Punkt der 1061-er Urkunde — im Vergleich mit dem vom Jahre 1422 überlieferten Text — ein Satz fehlt, der eine wichtige Verordnung enthielt, die man in den einzelnen Zeiten verschieden auslegte. Indem wir die Frage im Lichte der Institutionen der Ecclesia propria, des Patronats und der Exemption, sowie der 1377-er und 1422-er Patronatsprozesse betrachteten, vermochten wir festzustellen, dass der königlichen Hofkanzlei bereits im Jahre 1257, als die Bestätigung der behandelten Urkunde erfolgte, jedes Verständnis für den im Geiste der Rechtsauffassung des 11. Jahrhunderts

(ecclesia propria) abgefassten Satz des Schlussteiles fehlte und sie diesen deshalb als dem damals geltenden Recht widersprechend und gefährlich scheinend tilgte und die Intitulation anscheinend auf den Wunsch der Patrone mit auf ihr Geschlecht bezüglichen Angaben erweiterte. Im Jahre 1377 also, im Verlaufe des ersten Patronatsprozesses, konnten dieser verstümmelten und vom Comes der königlichen Kapelle 1374 umgeschriebenen Confirmatio der Urkunde von 1061 sowohl das Gericht wie beide prozessierenden Parteien nichts anderes als Besitzrecht und Patronat entnehmen. Im Jahre 1422, als das Kloster sich entgültig seiner Patrone entledigen wollte, trat es gegen die Kirchenpatrone auf mit der Abschrift der 1377-er Gerichtsurkunde und dem 1061-er Original des Comes Otto; dessen unverkürzten Text legte es dahin aus, dass der Stifter den König mit der Ordnung des weiteren Schicksals des Klosters betraut habe; so stehe laut der Stiftungsurkunde ihnen keinerlei Patronatsrecht zu; das Gericht vermied jedoch (auch aus politischen Gründen) die Auslegung der 1061-er Klausel, und anerkannte die Rechte der Patrone. Endlich beschwerten sich in den Jahren 1425 und 1438 die Kirchenpatrone darüber, dass das Kloster als Patron nicht sie, sondern bereits unumwunden den König ansähe.

Die Klarstellung dieses jahrhundertlang dauernden Spieles, das mit der zur Diskussion stehenden Urkunde getrieben wurde, ist nicht allein von rechtsgeschichtlichem Gesichtspunkte aus von besonderem Interesse, sondern auch hinsichtlich ihrer Kritik von ausschlaggebendem Wert, da daraus der ursprüngliche Inhalt der später den Historikern verdächtig erschienen Verbotsformel plastisch erhellt und dadurch auch die Authentizität der ganzen Gründungsurkunde aus dem Jahre 1061, was von anderer Seite auch durch den Vergleich des Textes mit aus der gleichen Zeit stammenden westlichen Urkunden ähnlichen Inhaltes bestärkt wird: Bischof Georg (von Veszprém) legte der 1061-er Fundations-„Charta“ des Comes Otto (die bereits 1422 als mit archaischen Buschstaben geschrieben und ungesiegelt erscheint) ein westliches Muster zugrunde.

Darüber hinaus, dass die Urkunde das Kloster von Zselicszentjakab an etwa dreissig benannten Orten, vorwiegend im Bereich der Landschaften Zselicség und Ormánság, ferner längs der Flüsse Raab und Donau, sowie im Komitat „Bihar“ (?) mit einem grossen Besitz bedachte, ist sie infolge der beiden Güter der Abtei: der „insula Pest“ und des „locus Pesti“ auch von Gesichtspunkte der Geschichte von Budapest aus deshalb wetrvoll, weil uns die früheste urkundliche (authentische) Erwähnung des Wortes Pest aus dem Privilegium des Königs Géza II. aus dem Jahre 1148 bekannt war, infolgedessen bisher als die älteste diesbezügliche Quelle galt. Auf Pest bezügliche Angaben enthalten von den narrativen Quellen die Chronik des Anonymus, die Gellértlegende und die diesbezüglichen Stellen der Bilderchronik. Diesen unseren Quellen über „Pest“ schliesst sich nun als früheste Quelle die aus dem Jahre 1061 datierte Urkunde des Comes von Komitat Somogy, Otto an.

KUBINYI ANDRÁS

BUDAFELHÉVÍZ TOPOGRÁFIÁJA ÉS GAZDASÁGI
FEJLŐDÉSE

A mai Császárfürdőtől délre egészen a Bem József utcáig elterülő vidék a középkorban Felhévíz vagy Budafelhévíz néven földesúri hatalom alatt álló önálló település volt, amely a XV. század végétől mezővárosi kiváltságokkal is rendelkezett. Ugyanakkor azonban — már a XIII. századtól — Buda külvárosának is nevezik. Nemcsak ez az elnevezés utal hazánk középkori fővárosa és a vele szomszédos jobbágyközség szorosabb kapcsolatára. Területének egyes részeit Buda városhoz tartozónak mondják, itt tartják Buda legfontosabb vásárait, a budai polgárság pedig jelentős gazdasági érdekeltségekkel rendelkezik Felhévízen. Mindez igazolja, hogy a suburbium, külváros kifejezés jogosan kapcsolódik nevéhez, nemcsak a szomszédságot jelenti, hanem utal a gazdasági és társadalmi kapcsolatokra is. Talán a polgári történetírásnak a gazdasági problémák iránti viszonylagos érdektelenségével magyarázható, hogy Felhévíz történetét máig sem írta meg senki. *Salamon Ferenc* is csak néhány helyen emlékezik meg róla Budapest történetének nagy monográfiájában. Igaz, ez az élesszemű szerző már észrevette a gazdasági fejlődését elősegítő két legfontosabb tényezőt: a be nem fagyó melegvízforrásoknál télen is működő malmokat, és a fontos jeníi révátklőhelyet, azonban meglátásait nem dolgozta ki.¹ A meglevő hévízi irodalom elsősorban a Hévízen megtelepült Johannita-konvent, majd társaskáptalan iránti érdeklődés eredményeként jött létre, ezenkívül rövid említéseket találunk a budapesti helytörténeti irodalomban is.² Jelen tanulmányunkban Buda és külvárosa kapcsolataira kívánunk rámutatni, és foglalkozunk a helység fejlődésével is. Módszertanilag a vonatkozó forrásanyag hiányosságai miatt a német várostörténeti irodalomban kialakult „Verfassungstopographie” módszert igyekeztünk alkalmazni amit nálunk *Fügedi Erik* ismertetett³ és óbudai tanulmányában erdményesen alkalmazott is.⁴

¹ *Salamon F.*: Budapest története. II. Budapest, 1885. 212—213.

² A johannitákra, illetve a társaskáptalanra vonatkozó irodalomból megemlíthetjük: *Némethy L.*: Adatok a budai felhévízi Szent-Háromságról nevezett prépostság és káptalan történetéhez. Budapest, 1883. — *Reiszig E.*: A János-lovagrend Budafelhévízen. Katholikus Szemle 1903. 15—26, 116—125. — *Supka G.*: A budafelhévízi Szentháromság-templom. Budapest, 1907. (Művelődéstörténeti Értekezések 25. sz.) — *Reiszig E.*: A János-lovagok birtokviszonyai Magyarországon. Történelmi Tár (a továbbiakban TT) 1911. 379—380. — *Reiszig E.*: A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. II. Budapest, 1928. 17—31. — *Gárdonyi A.*: Középkori prépostságok a főváros területén. Történetírás. II. 1938. 185—187. — A helytörténeti irodalomból *Gárdonyi A.* két tanulmányát említhetjük: A középkori Buda határai. Bud. Rég. XIV (1945) 389 skk., Óbuda és környéke a középkorban. Bud. Rég. XIV (1945) 582—583.

³ A legújabb német nyelvű középkori várostörténeti irodalomból. Tanulmányok Budapest Múltjából (a továbbiakban TBM) XII (1957) 543—544.

⁴ Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. TBM XIII (1959) 7—56.

A mai Budapest területén már ősidőktől fogva három helyen lehetett átkelni a Dunán: északon, a mai Óbudánál alakult ki az *óbudai-*, délen kb. az Erzsébet-híd helyén a *pesti-*, és a kettő között a Margitszigeti déli végén a *jenői-rév*, ahogyan ezeket a réveket a középkorban nevezték. Az úthálózat ezekhez a révekhez igazodott, és mellettük alakultak ki az első települések. A római korban is, de a magyar honfoglalást követő időszakban is Óbuda volt a legjelentősebb. Azonban már ekkor sem volt ismeretlen a másik két rév sem. A jenői rév Duna-jobbparti kikötője arra a területre esett, ahol a József-hegy lába szinte közvetlenül a Dunáig ért, és ahol a földből melegvízforrások törtek elő.⁵ Nem sokkal délre ettől kiszélesedik a Duna völgye, de itt ér le a Dunához az a völgy is, amely a budai Várhegyet elválasztja a Rózsadombtól és vidékétől. A környező dombok és keletről a Duna által védett területen alakult ki a középkori Felhévíz, ott, ahol egyébként a kelet-nyugati és észak-déli irányú útvonalak természetes metszópontját is találjuk.

Már a római korban is lakott terület volt. Számos római sírt találtak itt⁶, s a hegy és a Duna között erre vezetett a római út is.⁷ Feltehető tehát, hogy egyrészt a természeti adottságok, másrészt a római örökség következtében már a honfoglalás idején betelepült ez a vidék.

Sajnos, ezt nem tudjuk igazolni. Anonymus szövege ugyan arra látszik utalni, hogy Felhévíz valóban megvolt már ekkor. Szerinte ugyanis, amikor Árpád magyarjai átkeltek a

⁵ Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. TBM XIII (1959) 7—12.

⁶ *Kaba M.*: Későrómai sírok a Fényes Elek utcában. Bud. Rég. XIX (1959) 160. 4. jegyzetben található összeállítás 4, 92, 103—105. sz. Sőt, a mai Bem tér déli részén, épp ott, ahol, mint látni fogjuk, a felhévízi királyi palotát tétélezzük fel, római tábor is állott. (Budapest Műemlékei, II. k. Budapest, 1962. 157.) — A tábor lehet, hogy délebbre, a mai Víziváros északi felére is kiterjedt, ugyanis Kaba Melinda erre római épületeket ásott ki. (Szíves közlését ezuttal is köszönöm.) Feltehető, hogy a középkorban a királyi kuriát római romok felhasználásával építették fel, sőt amennyiben a római tábor valóban kiterjedt a Bem térre, és a Víziváros északi felére is, ez is valószínűvé teszi azt az alábbi feltevésünket, hogy Felhévíz eredetileg egységes települést képezett Buda későbbi külvárosával. — Római maradványokra utal Felhévízen az is, hogy a középkor végén még több helyen szabadon állottak római sírkövek. Így a keresztetek Szentháromság temploma előtt volt egy sírkő, melyen a nimfákhoz intézett dedikáció volt olvasható. Ez talán fürdőre utal, és így talán a Császárfürdő római kori ősenél lehetett eredetileg. (Corpus Inscriptionum Latinarum, III/1. k. Berlin, 1873. 3488. sz.) A Malomtó falában is láttak még a középkor végén másodlagosan befalazott római sírkövet. (Uo. 3513. sz.)

⁷ *Gerevich L.*: Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV (1950) 130.

⁸ „Transito Danubio castra metati sunt iuxta Danubium usque ad Aquas Calidas Superiores.” *Anonymus* 46. c. (Scriptores rerum Hungaricarum. Szerk. *Szentpétery I.* I. k. Budapest, 1937. 94.

megyeri réven, a Duna mellett ütöttek táborn egészen Felhévizig.⁸ Még egyszer említi Hévizet, amikor Óbuda helyét határozza meg. Attila városa, Buduar vagy Ecilburgu a Duna mellett a hévizek felett épült fel (super calidas aquas).⁹ Anonymus azonban, Szilágyi Loránd feltevése szerint a XII—XIII. század fordulóján élt,¹⁰ kérdéses tehát, hogy van-e jogunk adatát a honfoglalás korára visszavonatoztatni. Különös ugyanis, hogy krónikáink, amelyek pedig az elveszett XI. századi Gesta szövegét őrizték meg,¹¹ nem tudnak a felhévi táborozásról, és Héviz nevét sem említik.¹² Ha ehhez még hozzátesszük, hogy a krónika szövegek tanúsága szerint a szerző vagy átdolgozó igen jól ismerte Budát és környékét,¹³ mégsem ír Hévizről, csak arra a következtetésre juthatunk, hogy az Ősgesta valóban nem tudott róla, és így történetírásunkban Anonymus említi először. Ez tehát csak azt bizonyítja, hogy Felhéviz a XII. században már létezett. Feltevésünket egy 1148-ból származó oklevél alátámasztja, és néhány új szemponttal egészíti ki. Ebben az oklevélben II. Géza király ugyanis elmondja, hogy László király a budai káptalannak évi 360 pensát adományozott, amit azonban a királyi kamara sáfárai rendszerint nem adtak meg, és ezért cserébe adja „tributum fori Geysa et tributum portus Pest et Kerepes, navium etiam cum vino sive cum salibus ascenduntium sive cum aliis venalibus descenduntium eidem ecclesie”; megerősíti továbbá a káptalannak ugyancsak László királytól kapott dunai halászati jogát a megyeri révtől egészen a Nagy-(Csepel) szigetig.¹⁴ Az oklevél szövege alapján (az etiam, azaz „is” szócska használata miatt) arra lehetne következtetni, hogy a király a Gézavásár és a pesti és kerepesi rév vámján kívül hajóvámot is adott a káptalannak. A későbbi oklevelek a révekben szedett hajóvámról emlékeznek meg. Ezért úgy véljük, hogy a hajóvámra vonatkozó és az etiam szócskát tartalmazó mellékmondat a rév vámokra vonatkozó szakasz értelmezője csupán: az uralkodó a révekben szedett hajóvámot adományozta a káptalannak. Mit értett azonban az uralkodó Gézavásár és Kerepesrév alatt? A kerepesi rév nem tartozhatott a mai Kerepeshez, ezt már Salamon Ferenc is bebizonyította, aki szerint ez a jeníi révvel volt azonos.¹⁵ Gárdonyi Albert két éven belül két elméletet dolgozott ki a kerepesi révre, természetesen második alkalommal nem említve saját előbbi ellentétes nézetét. Először ő is a jeníi

A továbbiakban *Szentpétery*: *Scriptores*.) — Hogy az „ad Aquas Calidas Superiores” kifejezés valóban Budafelhévizet jelenti, azt utóljára *Révhelyi E.* bizonyította be részletesen: Kelenföld (Tabán) helye és neve. *TBM IV* (1936) 42—43. Szerinte azonban Anonymus megyeri réve nem a későbbi megyeri, hanem a pesti révvel azonos. *TBM IV* (1936) 41. — Ezzel szemben *Györfly György* szerint Anonymus megyeri révér. valóban az Óbuda feletti révet kell értenünk: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 149—150.

⁸ *Anonymus* 1. c. (*Szentpétery*: *Scriptores* I. 35.)

¹⁰ Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 71 (1937) 1—54, 136—202. — Újabban *Csóka L.*: Ki volt Anonymus? című tanulmányában (*Magyar Nyelv* LVIII [1962] 158.) újra a Jakubovich—Heilig féle elméletet fogadva el Szilágyival szemben azt bizonygatja, hogy Anonymus II. és nem III. Béla jegyzője lett volna. Még ha feltevése helytálló lenne is, eredményeinket ez nem befolyásolja.

¹¹ *Gerics J.*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest, 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. sz.) 68—70.

¹² A XIV. századi szerkesztés 9. caputja csak ennyit mond: „Huni super utres noctis in silentio in Sicambria Danubium transeuntis...” (*Szentpétery*: *Scriptores* I. 259.)

¹³ *Györfly Gy.*: Krónikáink és a magyar őstörténet, Budapest, 1948. 125—177.

¹⁴ Budapest történetének okleveles emlékei. Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert (továbbiakban *Bp. O.*) I. k. Budapest, 1936. 3. — Az oklevél hitelességét kétségbe vonta *Salamon F.*: i. m. III. k. 17 skk. — Állításait már *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. k. Budapest, 1899. 451., 337. jegyzetében megcáfolta, s azóta is többen igazolták hitelességét. Vö. *Gárdonyi A.*: Buda és Pest a tatárjárás előtt. Budapest, 1941. (Tallózás Budapest és környéke múltjából 1. sz.) 20 skk. — *Gárdonyi A.*: Az óbudai káptalan kritikus oklevelei. *Turul* 57 (1943) 15 skk.

¹⁵ I. m. III. k. 20.

révvel azonosította,¹⁶ míg másodszer a Dunán-inneni Pest révjének tartotta.¹⁷ Ezzel szemben a kerepesi rév, illetve kikötő csak az óbudai révvel és kikötővel lehet azonos. A káptalan ugyanis erre is jogot formált,¹⁸ pedig adományozására nincs adatunk. A későbbi időben a káptalan három dunai rév, a pesti, a jenői (Gézavására) és óbudai vámját élvezte. Az előbbi kettőre vonatkozó jogainak forrása az 1148-as kiváltságlevél volt, amelyben — mint láttuk — még egy harmadik, a kerepesi rév is előfordult. Ezek szerint az itt kerepesinek nevezett rév csak a később óbudainak nevezett révvel lehet azonos. Hasonló névváltozás történt Gézavására vámjánál is, amely a felhévízi kikötő, és a Felhévíz és Jenő közti, később jenőinek nevezett rév vámjára vonatkozott.¹⁹ Ezért nem állíthatjuk azt, hogy II. Géza ezzel az oklevelével itt vásárvámost adományozott volna a káptalannak.²⁰ A király nem Gézavására vásárvámját, hanem Gézavására valamilyen vámját (a szövegben csak egyszer fordul elő a forum!) adta a budai egyháznak. Ez a Gézavására település kapcsolatban állott a révvel. A keleti kereskedelem egyik fő útiránya éppen a jenői réven haladt át,²¹ és a Duna jobb partján Gézavásár volt a kikötője. Itt, a nyugatra nyíló völgy szájában nyilván már igen korán megszálltak a kereskedők, és így lassan kialakult az ideiglenes kereskedői szállások körül a vásár.²² Ennek jelentőségét az uralkodó is felismerte, aki itt vásárt engedélyezett. Hogy ki volt ez az uralkodó, azt a vásár neve árulja el: Géza. Igaz, ez még nem oldja meg a nehézségeket, szinte minden kutató más Gézához köti. Fügedi Erik Géza fejedelemhez kapcsolja,²³ ezt azonban nem fo-

¹⁶ *Gárdonyi A.* : Buda és Pest. 21—22. *Gárdonyi* rámutatott arra, hogy a kerepesi révet nem kell a mai Kerepes község határában keresnünk. 1465. április 13-án ugyanis Ország Mihály nádor okleveléből arról értesülünk, hogy a réveknél használt nagy átkelőhajókat (azaz kompokat), magyarul kerephnek neveztek (Dl. 16186). Ezek szerint Kerepes portus alatt olyan kikötőt és vámját kell értenünk, ahol kerep hajókat használtak, nem pedig egy Kerepes nevű település kikötőjét.

¹⁷ *Gárdonyi A.* : Az óbudai káptalan... 16—17.

¹⁸ *Fügedi E.* : Topográfia... 11.

¹⁹ Pálóczi László országbíró 1465. december 8-i oklevele szerint a budai prépost és káptalan „habeant quoddam tributum circa Calidas aquas superiores Budenses in portu danoby in comitatu pilisiensi... quodque Tributum fori Geysa vocaretur”. *Knauz N.* : A budai káptalan regestái. Magyar Történelmi Tár (A továbbiakban MTT) XII/1863/21.

²⁰ *Gárdonyi A.* : Buda és Pest... 60—61. elfogadja a vásárt, mivel azonban — leszámítva 1465-öt — sohasem neveztek így Hévizet, úgy hiszi, hogy a káptalan annak idején a hévízi királyi vásár (azért nevezik Géza névvel) jogát kapta meg, ez azonban nem lett soha helynév. Később vámjogukat elvesztették, és mivel a régi jog feledésbe ment, azonosították később a révvámmal. A felhévizi vásárok azonban nem szűntek meg, és így ha a káptalannak egyszer joga volt rá, elképzelhetetlen, hogy sohasem próbálta azt érvényesíteni, hiszen a középkorban a legkisebb jogigény látszatát is megszokták kísérlni kihasználni. A Gézavásár vámja alatt tehát csak a rév és hajóvámot érthették, amit valóban birtokolt is a káptalan. *Fügedi* szellemesen próbálta a nehézségeket megoldani. Szerinte 1148 és 1212 között a felhévizi Géza-vásárt Óbudára helyezték át. (Topográfia... 29.) Nincs azonban semmi adatunk arra, hogy a későbbi hévízi vásárokat mikor alapították volna, így azok csak a Géza-vásár jogutódai lehettek. Ha viszont Fügedinek lenne igaza, és a Géza-vásár vámja alatt valóban a vásár- és nem a révvámost értették, és a vásárt helyezték át Óbudára, akkor miért kapcsolják össze a vásár-jogot 1212-ben a csöböradóval és az óbudai tulajdonjoggal? (*Bp. O. I. 8.*)

²¹ *Fügedi E.* : i. h.

²² Ez megfelel a nyugati városok kialakulásánál szerepet játszó wic-eknek, portus-oknak. — *Vö. Planitz, H.* : Die deutsche Stadt im Mittelalter. Graz-Köln, 1954. 54 skk. — *La Ville. II. Institutions économiques et sociales.* Bruxelles, 1955. 372 skk., 409. — A wic kérdés marxista értékelését *l. Junghanns, K.* : Die deutsche Stadt im Frühfeudalismus. Berlin, 1959. 122 skk. — Hasonló módon jöttek létre a kijevi Oroszország területén a kereskedő és iparos települések, a poszad-ok. Ezek is többnyire kikötőhelyek mellett keletkeztek. *Bunin, A. W.* : Geschichte des russischen Städtebaues bis zum 19. Jahrhundert. Berlin, 1961. 20, 26.

²³ „kialakulása még a királyság előtti korszakra nyúlik vissza.” (Topográfia... i. m. 12.)

gadhajtuk el. Volt ugyanis Magyarországon még egy Gézavásár Komárom megyében, amit locus fori Geyses regis-nek neveztek.²⁴ Gárdonyi²⁵ és később Mályusz Elemér²⁶ rámutattak arra, hogy a két Gézavásár egy időben jött létre, csak míg Gárdonyi II. Géza, addig Mályusz I. Géza korába helyezi keletkezésüket. Véleményünk szerint több valószínűség szól Mályusz mellett.

Ezek szerint tehát feltehetően a XI. század végén egy — esetleg már jóval korábban használt — átkelőhely mellett vásárhely, időszaki kereskedők által látogatott telep (mint amilyenek a nyugat-európai wic-ek, vagy az orosz poszádok voltak) jött létre, amely a Gézavására nevet viselte. Az itteni kikötő vámja 1148-ban az óbudai káptalan birtokába jutott. Mikor nyerte el azonban Felhévíz későbbi nevét? Mindenesetre legkésőbb a XII. század folyamán, hiszen Anonymus már így ismeri. 1187. január 23-án Veronában kelt oklevelében III. Orbán pápa megerősítette az esztergomi Szent István királyt ispotály kiváltságait.²⁷ Ebből kiderül, hogy az ispotályt tulajdonképpen II. Géza király alapította, belső szervezetét pedig Manfréd bíboros pápai legatus állapította meg, aki itt Szent Ágoston regulája szerinti kanonokrendet létesített.²⁸ Az ispotályhoz tartozott 1187-ben több egyház mellett királyi adományból az „Ecclesia sancte Trinitatis de aqua calida”, azaz a későbbi felhévizi Szentháromság konvent öse. Úgy látszik, hogy a Manfréd-féle rendezés idején még nem a johaniták, hanem a Szent Ágoston szabályai szerint élő Szent-sír kanonokrend működött Esztergom—Szentkirályon.²⁹ Kétségtelen azonban hogy 1187-ben már johannita kézen volt, és ott is maradt a XV. század közepéig.³⁰ Felhévizen úgy látszik ekkor még csak a templom volt a johaniták birtokában, sem itteni konventjükről, sem birtokaikról nem tudunk. Anonymust is igazolja ez az 1187-es adat. A XII. század vége felé Gézavásárt már Felhévíznek nevezték, és Anonymus is így ismerte már. Elnevezése arra utal, hogy a Császárfürdő körüli melegvízforrásokat kezdték jobban megismerni és felhasználni, és így a körülötte alakuló település innen kölcsönözte nevét. Később a hozzá dél felé kapcsolódó Gézavására is átvette az új nevet. 1187-ben mindenesetre Hévíz már jelentősebb település, hiszen temploma volt.

Következő Hévízre vonatkozó adatunk 1212-ből származik: Óbuda határjárása. Ekkor Óbuda déli határa Felhévizzel volt szomszédos³¹ (a határ inter Budam et Calidas Aquas halad), tehát ekkor még a későbbi Szentjakabfalva területe Hévízhez tartozott.³² A tatárjárás alatt feltehetően Hévíz is elpusztult, bár erre nincs adatunk.³³ Utána tűnik fel Hévízen

²⁴ *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* (továbbiakban MonStrig.) II. k. 177.

²⁵ *Gárdonyi A.*: Az óbudai káptalan... i. m. 16.

²⁶ *Mályusz E.*: A mezővárosi fejlődés (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. Budapest, 1953. 128.)

²⁷ *Kiadva MonStrig.* I. k. 132—4.

²⁸ Manfréd legátójára l. *Pauler*: i. m. I. k. 501. o. 519. j. Ő az időpontot 1171-re teszi, amit *Szentpétery I.*: is elfogad. (Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. k. Budapest, 1923. 118. sz.) Újabban *Győry J.*: *Gesta regum-gesta nobilium*, Budapest, 1948. 18. Holtzmann nyomán 1169-re határozza meg időpontját.

²⁹ Mezey László szíves közlése. A kanonokrend magyarországi működésére l. *Balics L.*: A római katolikus egyház története. Magyarországon. II/2. k. Budapest, 1890. 285. skk.

³⁰ *Reiszig E.*: A jeruzsálemi Szt. János-lovagrend. II. k. 42. skk. — *Zolnay L.*: Esztergom. h. n. 1957. 33.

³¹ *Bp. O.* I. k. 9.

³² *Belitzky J.*: Adatok Budapest koraközépkori helyrajzához. TBM. VI (1938) 82. skk. vette észre, hogy az összes óbudai határjárásnál (1212, 1355, 1524) Óbuda déli határa azonos helyen húzódik. (1355-ben ugyan a szigeten kezdik el, de a budai parton ekkor is ugyanott halad.) 1212-ben a határ kezdeténél Óbuda Felhévizzel határos, később ugyanott Óbuda Szentjakabfalvával: a Szentjakab-templom pedig épp a határvonalon állott. Világos tehát, hogy a Szent Jakab egyháza és a hozzá tartozó falu csak 1212 után, hévízi területen keletkezett.

³³ *Reiszig E.*: A János-lovagok birtokviszonyai. 372. forrásidézet nélkül állítja ezt.

a johannita konvent. 1245-ben már említik a Pest környéki Pardeu villa-nál a terra cruciferorum de Calidis Aquis-t,³⁴ a keresztesek ezek szerint ekkor már önálló jogi személyt képeztek. Pedig a tatárjárás előtt még nem mutatható ki rendházuk Hévízen, csak a templom volt tulajdonukban.³⁵ A konvent ezek szerint a tatárjárás és 1245 között alakulhatott ki. Templomuk eredetileg az esztergomi szentkirályi konvent birtoka lévén, a kapcsolat a két keresztes konvent között továbbra is fennmaradt, Felhévíz soha sem szakadt el teljesen Esztergomtól. A szentkirályi konvent magistere a felhévízinek is főnöke volt, de ez utóbbit helyette egy prior kormányozta. IV. Ince pápa 1248. augusztus 18-i oklevele is igazolja ezt: a buda-újhegyi Mária-egyház és dézsmája ügyében a veszprémi püspökkel a „magister et frater domorum sancti Stephani regis de Strigonio et de Calidis aquis iuxta Budam” pereskedik, tehát a két konvent közös főnök alá tartozott.³⁶ 1249-től vannak adataink a hévízi konvent hiteleshelyi működésére.³⁷

Minden jel arra mutat, hogy a tatárjárás körül, az 1240-es évek folyamán Felhévíz életében változások következtek be. Ilyen változással járt a keresztesek idetelepedése és konventjük hiteleshelyé válása. A budai Újhegyen épült Mária-egyház és a Szent Jakab-templom alapításával azonban a keresztesek egyházi hatásköri területe csökkent.³⁸ Nem sokkal később a Nyulak-szigeti apácák szereztek itt birtokokat. Mindez azt mutatja, hogy a XIII. század közepén lezárult egy korszak településünk életében. Az előző korszak gyér adataiból megtudtuk azt, hogy itt a révátkelőhely közelében régi vásárhely volt, aminek a neve a XII. század második felében megváltozott, templomát pedig, amelyet Szentháromság titulására alapították, a királyok a johannitáknak adták. Ezen adatok értelmezéséhez a későbbi korszak tanúságát kell segítségül hívunk.

Mekkora volt vajon a XIII. század közepéig Felhévíz területe? Láttuk, hogy eredetileg Szentjakabfalva is ide tartozott, tehát észak felé Óbudával volt határos. Nyugati határa a felhévizi egyház tizedkörzetével esett egybe. A tizedjogról több per irata maradt fenn,³⁹ a tizedhatárt mégsem tudjuk meghatározni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az ún. Kunc ispán majora, amely a mai Szépilona helyére esik, a felhévizi keresztesek tizedterületéhez tartozott.⁴⁰ Itt ágazott el az út egyrészt Nyék, másrészt Nándor (a pálosok Szt. Lőrinc-kolostora) felé.⁴¹ Valószínű, hogy ez a két falu már nem tartozott a keresztesek területéhez, mégis a hévízi határ elég mélyen benyúlott nyugat felé. Hévíz déli határára ugyancsak tizedperek adnak felvilágosítást. Mivel 1248-ban a keresztesek a buda-újhegyi Mária-egyház

³⁴ 1245. november 24.: *Bp. O. I.* 45.

³⁵ *Reiszig E.*: A jeruzsálemi... II. k. 18. azt állítja, hogy a tatárjárás előtt a rendnek még nem voltak birtokai, csak kórháza Hévízen. Ez utóbbi sem áll fenn. L. alább.

³⁶ *B. O. I.* 49. — A veszprémi püspöknek ebben az oklevélben még több ellenfele és tőle elvett jövedelemforrása van felsorolva, de a hévízi konvent csak a Mária-egyház elvételében lehetett érdekelt. — *Reiszig* a két konvent közös vezetését csak a XIV. századtól ismeri el (előbbi jegyzetben i. m. 19.) de ez a fentiek szerint téves. *Némethy L.*: i. m. 3. a két konvent egységét kezdettől fogva elismeri.

³⁷ *Uo.* 4. — *Reiszig E.*: előbb i. m. 18.

³⁸ 1247-ben említik már a budai Szent Jakab-egyházat, *Bp. O. I.* 48.

³⁹ L. a II/3. fej. — A keresztesek tizedhatárát először 1290 körül határozták meg. *Bártfai—Szabó L.*: Pest megye történetének okleveles emlékei, 128. sz.

⁴⁰ *Csánki D.*: Kunc ispán majora Budán. Századok, 40 (1906) 690 — 691. *Gárdonyi A.*: A középkori Buda határai. 390. skk. összekeveri a Kunc ispán majorára és a nyéki királyi kúriára vonatkozó adatokat.

⁴¹ *Csánki D.*: i. m. 715. — 1412. július 8.: Sancti Laurentii de monte Nandor, ubi... corpus beati Pauli... quiescit... Ol. Mohács előtti gyűjt. (A továbbiakban DI.) 927. — Ezek szerint téves *Gárdonyi* előbb i. h. állítása, hogy a Kunc ispán majora Nándoron lett volna. Nándor és Nyék valóban szomszédos, azonban a Csánki adat szerint észak-déli és nem kelet-nyugati irányban. *Gárdonyi* különben Nándort is johannita birtoknak hiszi, pedig csak a Szentlélek rendnek volt ott birtokrésze. (L. alább.)

és dézsmajoga felett pereskednek a veszprémi püspökkel,⁴² nyilvánvaló, hogy Buda-Újhegy is eredetileg Felhévíz része volt. Déli határa tehát a kelenföldi Szt. Gellért-egyház határaival esett egybe, amelyről ugyancsak tizedper tudósít bennünket.⁴³ Ezek szerint a mai budai várhegy és annak nyugati oldalának északi fele is a Szentháromság-egyházhoz tartozott. Helyesen járunk-e el azonban, ha az egyházi határvonalat a települési határokkal azonosítjuk? Úgy véljük, igen. A korai feudalizmus korában, amikor egyes birtokokon különféle, és olykor különböző uraknak is szolgáló, szolgálónépek éltek együtt föld és faluközösségben,⁴⁴ a plébániahatár — legalábbis Európa jó részében — egybeesett a földközösség határával.⁴⁵ Előfordult persze, hogy a plébániakörzeten belül más, földesúri tulajdonban levő egyházak is voltak, amelyek lassan bizonyos önállóságot értek el, hogy végül is teljesen elszakadjanak az anyaplébániától.⁴⁶ Így történt Buda területén a Szent Gellért-egyházal. Eredetileg királyi alapítású egyház, királyi kápolna, később a bélakúti ciszterciek kegyurasága alá került. Területén királyi birtokon, talán királyi kúriák mellett két újabb királyi kápolna, Sasad és Őrs keletkezett. Később ezek is önállósultak, és mint királyi alapítású egyházak, exempciót élveztek.⁴⁷ Felhévíz esetében ugyanez történt. A Szentháromság-templom eredetileg szintén királyi egyház volt, azonban a XII. században az esztergomi keresztesek tulajdonába jutott. Plébániai jogkörét és tizedhatárait megtartotta. A megyéspüspök hatósága és tizedjoga alól exempciót élvezett, ugyis mint királyi alapítású és úgyis mint johannita egyház. A johanniták ugyanis igen magas fokú exempcióval rendelkeztek.⁴⁸ Plébániakörzetében, királyi földön épült a Szentjakab-egyház⁴⁹ és a buda-újhegyi Mária-egyház.⁵⁰ Mindkettő királyi kápolna. Szükségképpen ezek is lassan teljes önállóságot nyertek, mégpedig a Szentjakab-egyház előbb, mint a Mária-egyház.⁵¹ A két új plébánia létesítésével Felhévíz területe is fogyott. Új északi határa a jelek szerint valószínűleg hosszabb ideig nem volt tisztázva. 1269-ben Szentjakabegyházát még Felhévíz mellett állónak mondja a király,⁵² pedig mint láttuk épp az északi határon épült fel, Óbuda mellett. Később alakul ki végleges faluhatára. Az új falu déli határa eredetileg az ottani királyi birtok határaival eshetett egybe, hiszen a melegvízforrások mellett működő királyi malom még a XVI. században is Szentjakabfalvához tartozott.⁵³ Közben a szigeti apácák és mások is szereztek itt malmokat. Az apácák ezt hévízi javaikkal együtt igazgatták,⁵⁴ így azután — ha éppen nem Buda részének tekintették⁵⁵ — a melegvízforrások területét a középkor végéig Hévízhez és nem Szentjakabfalvához számí-

⁴² L. fenn 36. j.

⁴³ Gerevich—Seitl—Holl: Megjegyzések a budai vár XIII. századi építéstörténetéhez. Műv. Tört. Ért. 2. 1953. 211—13.

⁴⁴ Molnár E.: A magyar társadalom története az Őskortól az Árpádkorig, Budapest 1949. 233. skk. — Lederer E., A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest, 1959. 130—40. — A faluközösségre I. Horváth P.: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Budapest, 1960. 200 skk., 211. skk. stb.

⁴⁵ Plöchl W. M.: Geschichte des Kirchenrechts. II. k. Wien—München, 1955. 148.

⁴⁶ Feine H. E.: Kirchliche Rechtsgeschichte, I k.² Weimar 1954. 170—171.

⁴⁷ Jankovich M.: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Bud. Rég. XIX (1959) 81, 83—5.

⁴⁸ Feine H. E.: i. m. I. k. 313—4.

⁴⁹ Jankovich M.: i. m. 86.

⁵⁰ Uo. 82—83. (Tévesen Kispesthez kapcsolva.) — Kubinyi A.: Buda város pecsétaszna-
latának kialakulása. TBM. XIV (1961) 126.

⁵¹ Bár 1247-ben már említik a Szent Jakab egyházat (l. fenn 38. j.), 1248-ban a keresztesek már csak a budaújhegyi Mária egyházért pereskednek, Szentjakab tehát már önálló tőlük. (l. fenn 36. j.)

⁵² 1269. október 3.: Bp. O. I. 105—6.

⁵³ L. alább a malmoknál.

⁵⁴ L. alább a malmoknál.

⁵⁵ 1364. március 5.: in Calidis Aquis prope ecclesiam hospitalis Sancti Spiritus Bude... DI. 5289. — 1373. február 22.: in Calidis Aquis in fine civitatis Budensis. DI. 6096. stb.

tották. Ezek szerint Felhézv északon a melegvízforrásoknál működő malmoknál zárult, úgyhogy a malmok és a fürdők még ide tartoztak. Délen a buda-újhegyi és felhézvi plébániahatár választotta el egymástól a régi révtelepülést az új királyi várostól. Ennek helyét pontosan meg tudjuk határozni: a mai Bem József utca vonulatának, a régi külvárosi városfalnak felelt meg. A szigeti apácák hévizi birtokrésze ugyanis a középkorban a Duna mellett, a budai városfal szomszédságában terült el, ⁵⁶ egyházilag pedig a felhézvi plébániához tartozott. ⁵⁷

Hézv birtokviszonyainak kialakulását a honfoglaláskori állapotok tisztázásából érthetjük meg. A régi Felhézv területe a honfoglaláskor a magyarok akkori főfejedelmének, Kurszán kendének a birtokába jutott, ahogy azt Anonymus régi nemzetségi hagyományok alapján jól tudta. Nála olvassuk ugyanis, hogy Kündünek, Kurszán apjának adta Árpád a földet Attila városától (Óbuda) egészen Százhalomig és Gyoyg-ig (azaz Fejér megye északi végéig).⁵⁸ Györffy György kutatásai igazolták a Névtelen Jegyző állítását, egyben kihámozták a mondából a történeti valóságot, rámutatva arra, hogy Árpád Kurszán halála után nemzetségi javainak egy részét kisajátította.⁵⁹ A kisajátítás ellenére épp itt Héviz és környékén a XIII. századig fennmaradtak a Kurszán-Kartal nemzetség birtokjogai. Így a Kartal nembeli Uza fia Péteré volt egy malom a hévizi melegvízforrásoknál,⁶⁰ nemzetségének másik tagja, Kabas Tamás fia Tamás pedig Szentjakabfalván birtokolt és Felhézven élt.⁶¹ Eredetileg övek lehetett a jenői rév is, hiszen Hévizzel szemben Révjenőn szintén voltak a Kurszán nemzetségnek birtokrészei.⁶² Itt volt a Kurszánok nemzetségi központja is Óbuda és Szentjakabfalva határában Uzaháza hegyén.⁶³ A Kartal nemzetségi birtokok azonban amint feltűnnek a forrásokban már csak birtokrészek, amelyek ugyan igazolhatják az ősi birtoklás tényét, azonban ekkor már ősi szállásuk helyén a király a legnagyobb birtokos. Javikat részben a kisajátítás következményeképp veszíthették el, részben azonban azért, mert a feudalizmus kialakulása idején még nem a földtulajdon, hanem az azt megmunkáló emberi kéz volt jelentős. A földművelésre való áttérés idején a Kurszán nemzetségnek csak kevés rabszolgája lehetett, és így kevés földet tudott megművelni. Helyette királyi népek foglalták el az üresen maradt területet,⁶⁴ és így lett a királyság Héviz és környéke tényleges

⁵⁶ 1418. március 21: circa Qualidas (!) Aquas superiores penes murum civitatis Budensis in terris dominarum sanctimonialium site... DI. 10680. — 1442. május 27.: fundum curie ipsarum dominarum... penes portam seu muros iuxta Danubium, DI. 13678.

⁵⁷ 1277. április 26: Bp. O. I. 164.

⁵⁸ Anonymus 46. c. (*Szentpétery*: Scriptorum I. k. 95.)

⁵⁹ Györffy: Tanulmányok i. m. 142. skk. — Vö. még *Belitzky* J.: i. m. 67. skk.

⁶⁰ Bp. O. I. 181.

⁶¹ Uo. 298—9.

⁶² Vö. ezekre *Karácsonyi* J.: A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig, II. k. Budapest, 1901. 305—9. — *Wertner* M., A Korzán nemzetség. Századok, 33 (1899) 722—4. — L. még *Belitzky* J., és *Györffy* Gy.: i. h. továbbá *Bántfai Szabó* L.: Pest megye történetének okleveles emlékei. Budapest, 1938. 433—4. — *Gárdonyi* A.: Középkori települések Pest határában. TBM. VIII (1940) 15—16. (Jenőre.) — *Makkai* L.: Pest megye története. (Pest megye műemlékei I. k. Budapest, 1958.) 62—63.

⁶³ *Gerevich* L.: (Budapest Műemlékei II. k. Budapest 1962.) 380—81. Vagy ez volt a szövegben Kurszán váranak nevezett hely, vagy — és az a valószínűbb — az Óbuda területére esett Kurszán vára helyett (amphitéátrum), amit Árpád foglalt le, ez lett az új birtokközpontja a Kurszán nemzetségnek.

⁶⁴ Vö. *Makkai* L.: i. m. 64. skk.

⁶⁵ Feltehetően maradtak még elenyésző számban régi nemzetségi szabadok leszármazottai is, akik még megőrizték szabadságukat. XIII. századi forrásainkban találunk ugyanis több olyan hévizi lakosra adatokat, akik a jelek szerint sem a Kurszán nemzetséghez nem tartoztak, sem a királyi vagy keresztes függőségben nem voltak. Az Árpádházi Margit szenttéavatási perében felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint több liber állapotú hévizi lakost hallgattak ki. Bár ezek nagy része nyilván terragiumot fizető hospes volt, de a magát gazdagnak nevező Mihályt nem hisszük, hogy ennek számíthatnánk. (1276. október 12: *A veszprémi püspökség római oklevéltára* [továbbiakban *MonVespr.*] I. k. Budapest,

birtokosa a feudális földtulajdon kialakulásakor.⁶⁵ A királyság kezére került a rév: hajósai zömében királyi conditionariusok voltak,⁶⁶ és vámját (l. fenn), továbbá a vásárt és területét, a templomot és környékét az uralkodó adományozta el. A keresztések a királytól kapott templommal megkapták a terület egyházi iurisdictionját, és így az egész területre földesúri jogokat vindikáltak.⁶⁷ Ez azonban inkább csak a XIII. század második felétől kezdődő folyamat, amikor a keresztések már megtelepültek.

A XIII. század közepén tehát a birtoklási helyzet a következő. A felhévízi Szentháromság-templom plébániakörzetének az uralkodó (illetve felesége) a birtokosa, azonban a templom körül már kezd kialakulni a keresztések önálló birtoka, és elszórtan birtokos még a Kartal nemzetség, továbbá közszabadok. Ekkor azonban két település kiválik Felhévíz területéből: Buda és Szentjakabfalva. Fővárosunk története szempontjából elsődlegesen fontos kérdés, hogy mikor és milyen módon ment ez végbe. Más alkalommal rámutattunk arra, hogy a későbbi Buda város területén még a városalapítás előtt királynéi népek éltek, birtokközpontjuk pedig a később Kammerhofnak nevezett és Zolnay által a mai Táncsics utca 9. helyére lokalizált kuria volt.⁶⁸ Fügedi Erik viszont azt próbálta valószínűsíteni, hogy a későbbi budai Szombathely (a mai Kapisztrán tér), szombati vásáraival szintén megelőzte a tatárjárást.⁶⁹ Véleményünk szerint a szombatpiaci település a később Tótfalunak nevezett külvárossal függött össze,⁷⁰ ami a Nyék és Nándor irányába haladó út, a mai Ostrom utcában terült el. Maga a későbbi Buda városa az 1240-es évek végén a pesti németek feltelepítésével jött létre, akik magukkal hozták városi kiváltságlevelüket és eredeti városuknevét is átadták Budának. (Castrum Pest, Mons Pestiensis, később Castrum novi montis Pestiensis.)⁷¹ A pesti németek a várhegy középső részét, a régi királyi kápolna környékét kapták meg, tehát azt a városrészt, amely kb. a mai Dísz tér déli végétől addig a vonalig terjedt, amely a mai Hess András téren állt középkori domonkos kolostortól nyugati irányban húzódott.⁷² A Várhegy déli részén a Szent János és Zsidó utca az 1250-es évek végétől 1264-ig épült déli királyi palotával kapcsolatban települt be.⁷³

A vár északi részének a Mária Magdolna, a német résznek a régi királyi Mária kápolna, míg a mai Vízi városnak megfelelő külvárosnak a Szent Péter mártír egyháza lett a plébániája.

1896. 383.) Ugyancsak ilyen lehetett az a hévízi Erős fia fekete Miklós comes, aki hévízi kúriáján kívül szőlőket és Cinkota melletti birtokát adományozza az apácáknak. (1291: *Bp. O. I.* 277—8, 1294: *uo.* 286, [1295] január 17: *uo.* 289—90.) Ilyen kisnemessé váló közszabad utódok nagy számban éltek Pest és Pilis megyében, vö. *Makkai L.*: i. m. 78—9. — Budapest területén Gercse falu, amely Hévíz egyik nyugati szomszédja volt, ilyen kisnemesei település. Számos adat van rájuk a budai káptalan XVI. századi protokollumában. (Ol. Ft. Pozsonyi káptalan lt. Prothocollon Budense, a továbbiakban Prot. Bud.)

⁶⁶ 1267 körül a Nyulak-szigeti apácáknak adományozzák őket. Szolgálatuk szerint Esztergomból a Csepel-szigetig kellett hajón szállítaniuk a királyt. *Bp. O. I.* k. 95.

⁶⁷ Igen jól mutatja ezt a Kunc ispán majora körüli per. A keresztéseknek tulajdonképpen csak tizedjoga volt a majorra, ők azonban földesúri jogokat akartak érvényesíteni. Vö. *Csánki D.*: i. m. passim. — Az apácákkal szemben is, pedig azok népei mind királyi szolgálatból kerültek hozzájuk, szintén érvényesíteni akarták a földesúri jogokat, és itt is csak egyházi joghatóságukat tudták elismertetni. (L. alább.)

⁶⁸ *Kubinyi A.*: i. m. 125. skk. — *Kubinyi A.*: A király és királyné kúriái a XIII. századi Budán. Arch. Ért. (1962) 168—9.

⁶⁹ *Fügedi E.*: Középkori magyar városprivilegiumok. TBM. XIV (1961) 78. sk.

⁷⁰ *Kubinyi A.*: A király és királyné... i. m. 162.

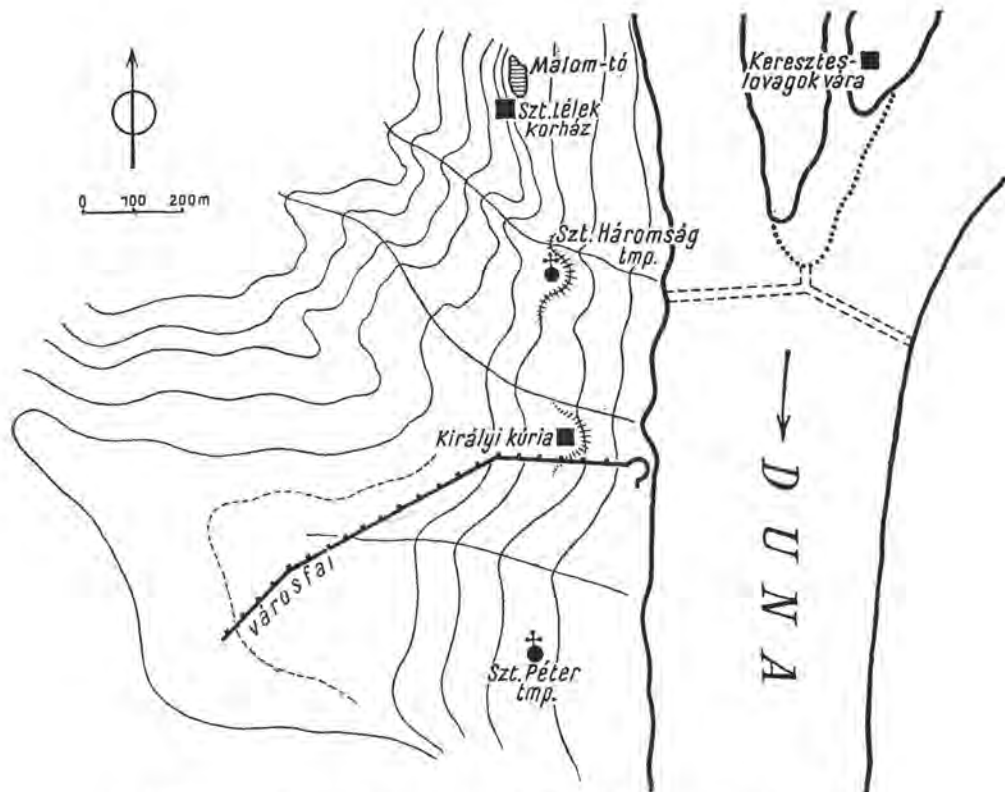
⁷¹ *Kubinyi A.*: Buda város... i. m.

⁷² Ez a Mária-templom későbbi plébániakörzetével esett egybe, hiszen a Mária-egyház lett később a németek plébániatemploma. A határvonalat a későbbi perekből állapíthatjuk meg. 1390. december 1: *Schier X.*: Buda sacra sub priscis regibus. Vienna, 1774. 104. skk. — 1441. január 3. Esztergomi Prímási Levéltár Arch. Eccl. vetus. 46.

⁷³ *Kubinyi A.*: A király és királyné... i. m. 162.



1. Buda és Pest 1686-ban (De la Vigne térképe).
Buda und Pest im Jahre 1686 (Karte von De la Vigne)



2. Felhéz domborzati térképe a középkorban (Seitl Kornél rekonstrukciója).
Reliefkarte von Felhéz im Mittelalter (Rekonstruktion von Kornél Seitl)

A Magdolna- és a Péter-egyház eredetileg kápolnaként létesült a nem német anyanyelvű lakosság lelki gondozására, azonban hamar önálló plébániakörzetet szerzett magának. Alapítóiknak a külvárosi hospeseket tartották.⁷⁴ Ez a megjegyzés teljes mértékben áll a Szent Péter-egyházra, azonban a Magdolna-templom a Várban volt, híveinek zöme itt élt, és területét (a várban) sohasem tartották suburbiumnak, külvárosnak. Láttuk azonban, hogy a Szombatpiac közvetlenül összefüggött Tótfaluvával,⁷⁵ amely szintén plébániájához tartozott. Híveinek egy része tehát alapításától kezdve külvárosi volt, és így mivel a Péter-templom

⁷⁴ 1352. július 31. *MonVesp.* II. k. 383—4. — *Fügedi E.*: Városprivilegiumok i. h. nem tartja a Magdolna-templomot a Mária-egyház filiájának. Az a tény azonban, amit Fügedi is idéz, hogy a templom papja adót fizet a Mária-egyháznak (1298. előtt, Ladomér érsek oklevele, *Bp. O.* I. 323. skk.) arra látszik utalni, hogy mégis megvolt ez az alávetettségi viszony eredetileg a két templom között. A kérdés csak látszólag bonyolult, a Magdolna- és Péter-templomok eredetileg a Mária-egyház alá tartoztak egyházjogilag, annak kápolnái voltak. A kegyuraságot azonban felettük az alapító külvárosi magyarok gyakorolták, szemben az anyaegyházzal, mely eredetileg királyi kápolna volt. (Innen származik exemptiója, *Jankovich M.*: i. m. 82—3.) Igen hamar kezdtek azonban a kápolnák papjai a magyar lakosság felett plébánia jogokat gyakorolni, úgyhogy már a XIII. század folyamán önálló plébániák, amelyek, mint egykori exempt templom kápolnái szintén elnyerték ezt az exemptiót. Régi alávetettséjük jelképeként azonban bizonyos adóval tartoztak a másik templom felé (l. különben ezekre még lent).

⁷⁵ *Kubinyi A.*: A király és a királyné i. m. 162.

hívei amúgy is kizárólag külvárosiak voltak, lehet, hogy az oklevél szerkesztői egyszerűségből mondták csak a külvárosiakat a két templom alapítóinak. Ha azonban az oklevél szó szerint értelmezzük, akkor a Magdolna-templom alapítói csak külvárosiak lehettek, akik legkorábban a templom építésével egy időben költöztek fel a külvárosból. Ez lenne a legkézenfekvőbb magyarázat, azonban ennek ellentmond Fügedi érvelése, aki elég meggyőzően mutat rá a szombatnap piacok korai keletkezésére. Érvelésének többi része (piactérkérdés)⁷⁶ azonban nem egészen bizonyítható adatokon épül fel (l. alább), ezért talán feltételezhető egy közvetítő megoldás, hogy a tatárjárás előtt valahol létezett szombati hetipiacot a városalapítás után helyezték fel a Várhegyre. Jelenleg a kérdés nem dönthető el, és csak akkor tudjuk megoldani a problémát, ha a Szombathely területének felásása tisztázza a piactér kronológiáját.

A Magdolna- és Péter-templom és a Mária-templom között már Benedek és Fülöp esztergomi érsek idején, azaz 1254 és 1272 között joghatósági perek folytak.⁷⁷ Ugyancsak említi a két egyházat, bár titulus nélkül egy 1269. évi oklevél, amelyben IV. Béla király a Jakab-egyházat és a Mária-egyházat kápolnáival együtt visszaadta a veszprémi püspöknek. Ez a „kápolnák” kifejezés csak a Magdolna- és Péter-templomokra vonatkozhat. Ha tehát Buda alapítása után, amikor a németek kisajátították a régi egyházat, a külvárosi magyarok lelki gondozására nyomban két új templomot kellett építeni, azt mutatja, hogy már nagyszámú lakosság élt a külvárosban (illetve a Szombathelyen). Tudjuk azonban, hogy a Várhegy területe még a XIV. században sem volt teljesen betelepítve.⁷⁸ Ha a külvárosi lakosság Buda alapítása után költözött volna a városba, akkor kézenfekvőbb lett volna, hogy a védhetőbb Várba települjenek. Nem ez történt, tehát a külvárosi lakosságnak már előbb itt kellett élnie. Ezt az is igazolja, hogy már a XIII. században előkelő polgárokat találunk a

⁷⁶ Fügedi E.: Városprivilegiumok i. h.

⁷⁷ 1352. július 31-én pápai oklevélben olvassuk, hogy a budai Mária-egyház plébánosa hivatkozott arra a perre, amelyet néhai Benedek esztergomi érsek előtt folytattak Cristian az akkori plébános és a külvárosi hospesek a Magdolna-és Péter-kápolnák ügyében. (MonVesp. II. k. 383—4.) Ladomér érsek viszont (aki 1298-ban halt meg) egy keltezetlen oklevélben említi elődeinek Benedek és Fülöp érsekeknek a Mária- és Magdolna-templomok vizzályában kiadott okleveleit. (Bp. O. I. k. 326.) E korban két Benedek érsekről tudunk. Az első 1254. február 25. és 1261. július 2. után között, a második 1274. március és 1276. december között szerepelt érsekként. Fülöp az előbbi Benedek utóda volt, 1262. január 11-től 1272. december 18-ig vannak rá okleveleink. (MonStrig. I. k. XXXVIII, XLI, II. k. II. o.) A Ladomér levelében említett Benedek csak az előbbi lehet, hiszen az őt követő Fülöp előtt nevezi meg. Fel kell tételeznünk, hogy a Ladomér által idézett Benedek érseki oklevél azonos az 1352-ben említett, annál is inkább, mert a másodsor említett Benedek csak választott érsek volt, aki nem kapta meg a jóváhagyást, erre pedig a pápai oklevél okvetlenül utalt volna. Azért kellett ezzel ilyen részletesen foglalkoznunk, mert Gárdonyi szerint (Buda középkori helyrajza, TBM IV [1936] 69.) az 1274—76. között az érseki széken ült Benedekről van szó, ugyanis Cristian plébánost említik az 1276. évi Margit-szenttéavatási jegyzőkönyvben. Ez ugyan nem rontja le elméletünk helyességét, hiszen Cristian elődjét nem ismerjük, és így lehetett már 1261 előtt is budai plébános. Azonban az adat szerint nem is kellett feltétlenül 1276-ban életben lennie, mert egy elmúlt eseményrel kapcsolatban hivatkoznak rá. — Gárdonyi továbbá alapos indokolás nélkül elveti az 1352-es oklevélnek a Szent Péter-templomra vonatkozó részét, szerinte ezt csak a budai plébános szúratta be az oklevélbe. Ezt azonban nem tartjuk valószínűnek. A budai plébános nem tulajdoníthatott olyan szavakat Benedek érsek oklevelének, amelyek abban nem szerepeltek, hiszen ezzel összes saját jogigényét lejárathatta volna, mert a Szentszék előtti tárgyaláson az ellenfél joggal hivatkozhatott volna arra, hogy a templom akkor még fel sem épült, tehát a felperes hamisított. A perben az eredeti oklevelet pedig be kellett mutatni. A Péter-templom és a Mária-templom közötti perre hivatkozik egyébként egy fennmaradt oklevél is: 1301: MonStrig. II. k. 501.

⁷⁸ 1269. október 3.: Bp. O. I. 106. — A Várhegy be nem települtségét tisztázza Lócsy E. folyamatban levő kutatása is, aki kimutatja, hogy pl. a mai Országház, és középkori Olasz utca csak a XIV. század folyamán épült be. Szíves közlését ezúttal is köszönöm.

külvárosban, akik ha nem laktak volna itt már régebben, nyilván a Várba költöztek volna.⁷⁹

A jelek szerint a későbbi Szent Péter külváros megelőzte a budai városalapítást. Területe a Várhegytől északkeleti irányban a Dunáig terjedt, északi határa pedig egybeesett a XV. századi városfallal, a korábbi plébániahatárral. Ez a határ volt azonban Felhézv víz déli határa is, és mivel a budai terület eredetileg Felhézv vízhez tartozott, kézenfekvő az a feltevés, hogy a későbbi külváros összefüggött a hévízi településsel. A földesúr mind Hévizen, mind pedig a későbbi külvárosban a király és a királyné volt, a birtokrészek egymással elkeveredtek.⁸⁰ Társadalmi állapot szerint egyrészt Gézavásárra költöző hospesek, másrészt conditionariusok lehettek.⁸¹ A korai település egységét a XVII—XVIII. századi térképek is igazolják.⁸² A jelentősebb vízivárosi útvonalaknak ugyanis megvan a folytatása észak felé Felhézv víz területén, és a barokk kori Landstrasse városrész (a középkori Felhézv víz utóda) háromszög alakban elnyúló települése mintegy kiegészítője a Vízivárosnak (1. kép). Feltevésünket erősíti az is, hogy a Vízivárosban a mai Horvát utcától nyugatra eső városrész élesen elválik a Horvát utca és a Duna közötti területtől. Ez utóbbi tartozott a középkorban a Szent Péter mártír templom plébániájához, míg az előbbi, a Taschental, a Magdolna-templomtól függött.⁸³ Ha szintvonalas térkép alapján rekonstruáljuk Felhézv víz és a Víziváros domborzatát, kiderül az, hogy a mai Rómer Flóris utca helyén egy árok húzódik a Dunai árnyába, amely a Feketesas utcán keresztül éri el a Bem térnél a Dunát (2. kép). Ezt az árok-irányt a régi térképek szerint már igen korán útnak használták. Egy másik árok a mai Vízivárosban a Varsányi Irén utca vonulatát követi, és ér el a Dunához.⁸⁴ A két mélyedés közötti hát nagyjából követi a Bem József utca irányát, azaz a középkori városfalat. Ezek szerint Hévizet a Szent Péter külvárostól természetes határ zárta volna el. Ez igaz, azonban elgondolkodtató az, hogy a városfal hévízi oldalán állott valahol a Duna közelében a királyi hévízi kúriája, körülvéve conditionariusok házaival.⁸⁵ A királyi kúria valószínűleg a hátság legmagasabb pontján állott, és nem véletlen, hogy a Bem József utcát már a XVIII. században Königsberg

⁷⁹ 1290: András mester, Ivánka comes veje, a budai vár suburbiumának polgára. *Bp. O. I.* k. 263. (Persze lehet az is, hogy csak az olcsób telekárak miatt költözött ide.)

⁸⁰ A később Budához tartozó terület királynéságára I. *Kubinyi A.*: A király és királyné kúriái. — Hévizen az apácák palotája mellett (ami a korábbi királyi kúria volt) még a XIV. században is királynéi föld terült el. 1332. június 20.: *Anjou-kori Ökmánytár* (a továbbiakban AO.) II. k. 606. — Később ez is az apácák birtokába jutott. (1337. március 6.: *uo.* III. k. 325.)

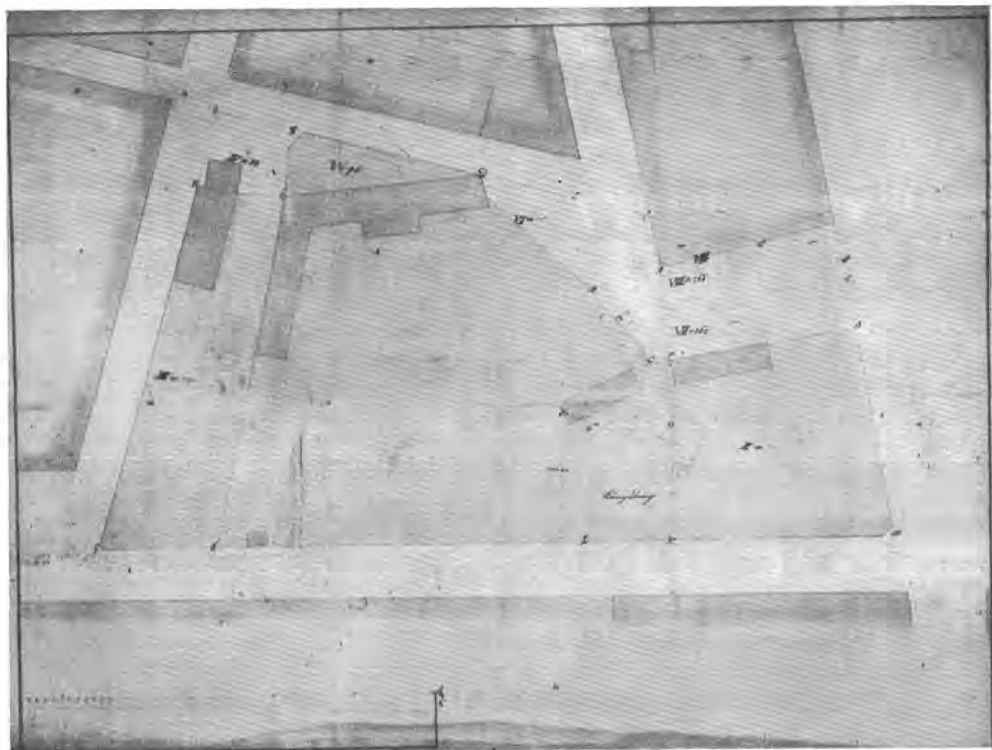
⁸¹ Hévizen pl. hajóval szolgáló királyi libertinusokat, félfertőfizetőket és vinidator conditionariusokat adományoz a király, ill. a királyné az apácáknak. L. alább. A hospesek viszonylag elég jelentős szabadságokkal rendelkeztek, vö. *Lederer E.*: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. Klny. a Századokból. Budapest, 1928. 21. skk. — A hospesek terragiumot fizettek a földtulajdonosnak, ahogy ezt a hévízi keresztetek birtokába jutott területen látjuk: terragium et omnes proventus consuetos, quos quilibet hospitium de Calidis Aquis köteles adni a kereszteteknek. 1286: *Bp. O. I.* 227. Vö. *uo.* 226.

⁸² Ilyen térkép pl. a De la Vigne-féle 1686-ból, és különösen jól használható egy 1777. január 25-i: *Ol. Htt. Lt. Act. Oec. Lad. A.* 33—60.

⁸³ L. alább részletesen.

⁸⁴ *Horusitzky H.*: Budapest Duna-jobbparti részének (Budának) hidrológiája. Budapest, 1939. térképmelléklete alapján. Seítl Kornél főmérnöknek köszönöm a domborzat értelmezését.

⁸⁵ Láttuk fenn, hogy az apácák hévízi birtokai a Duna és a budai városfal szögletében terültek el, itt voltak a XIII. században nekik adományozott conditionarius-telek. XV. századi adatokból tudjuk, hogy ezek között épült „Béla király kúriája.” 1432. április 25: *DI.* 12452. (Az adatot *Gerevich Lászlónak* köszönjük.) IV. Béla valóban tartózkodott Felhézv vízén, hiszen keltez innen oklevelet is. (1246. január 10: *Szentpétery*: *Krit. jegyz. i. m. I.* k. 827. sz.) Azokban az oklevelekben, amelyek a XIII. század második felében felsorolják az apácák birtokait, is szerepel hévízi palatiumuk, ill. palatiumjaik. 1288. június 5. *Bp. O. I.* 241, 1289. április 26: *uo.* 246.

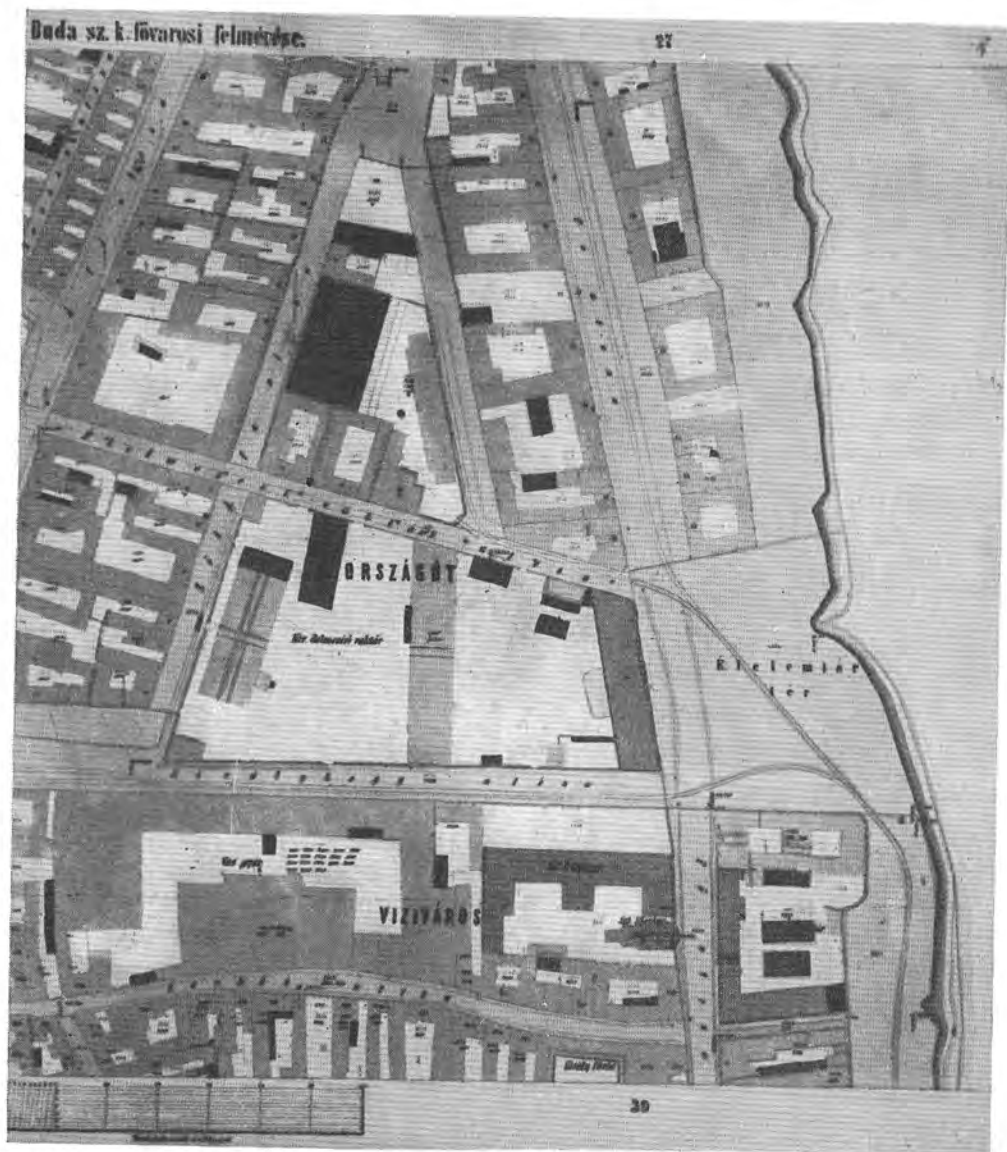


3. A Bem tér és a Bem József utca a XVIII—XIX. század fordulóján (a térképen jól látszik a Königsberg). Der Bem-Platz und die Bem József-Gasse zur Wende des XVIII—XIX. Jahrhunderts (Auf der Karte ist der Königsberg deutlich zu sehen)

Gassénak nevezték ⁸⁶ (3—4. kép). A hát tetején álló kúria és a körülötte lévő conditionariusi házak mellett, a Feketesas utcai mélyedés torkolatánál jött létre a vásár, amely eredetileg a mai vízivárosi Fő utca felé is kiterjedt. Még a XVIII. században is itt, a városfal két oldalán tartották a Fő utcában Buda vásárait (5. kép), ugyancsak igazolható, hogy eredetileg — leszámítva a királyi kúriát és környező épületeit —, a városfal mindkét oldala közvetlenül üresen maradt, nyilván azért, hogy a kúria uralhassa a környéket.⁸⁷ A beépítetlenséget pedig a városfal építése után védelmi okokból tartották fenn. Hihetetlen lenne, hogy a kúriától északra település legyen, délre pedig nem, tehát majdnem bizonyos, hogy a Víziváros északi fele szintén a kúria körzetéhez tartozott. Ezt igazolja a Szentháromság-templom elhelyezése is: ugyanilyen hátságon épült fel, mint a kúria. A Császárfürdőtől délre a mai Várhegy alatti területig elnyúló egységes település közepén, egymással szemben két emelkedésen épült fel

⁸⁶ L. pl. Föv. lt. B. III. 7. sz. — Ezen a térképen a mai Bem József u. végénél egy üres telket „Königsberg”-nek neveznek, az utca elnevezését erről nyerte. A telek ott van, ahol a középkori kúria állott az oklevelek szerint.

⁸⁷ A mai Vízivárosban a XVIII. századi térképek tanúsága szerint is, a mai Gyorskocsis utca nem volt kiépítve a városfalig, valószínűleg azért, mert eredetileg ott egy üres térségbe torkollott, a későbbi beépítés idején pedig már megvolt a városfal, és így a beépítés már ahhoz igazodott. A térképeken kívül erre a véleményre jutott Nagy Lajos barátom is, aki a XVII. század végi Zaiger alapján rekonstruálta a Víziváros beépítettségét. Szíves közlését ezúton is köszönöm. (De la Vigne térkép, továbbá Föv. lt. B. IV. 13. és Ol. HTT. lt. Act. Oec. Lad. A. — 33—60.)



4. A Bem tér és a Bem József utca a XIX. század második felében (Marek-féle térkép). Der Bem-Platz und die Bem József-Gasse in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts (Die Mareksche Karte)

tehát a település egyházi és világi központja. Ez az egységes település az oka annak, hogy Buda vásárait Hévízen tartják (l. alább), és Hévizet Buda külvárosának nevezik.⁸⁸ Csak a plébániahatár, illetve városfal vágta ketté.

A Szt. Péter külváros eredetileg Hévízzel egyszerre épülhetett, helyesebben mindkettő a régi Gézavásárhoz, ami helyileg éppen a település központja, tartozott. Az itt élő királyi

⁸⁸ Lovas E.: Árpádházi boldog Margit élete. Budapest, é. n. (1939) 314. és *uo.* 2. j. mutatott rá, hogy felhévizi Vóka fia Jánost 1271–1274. között bekövetkezett gyógyulásánál suburbium castris Budensis-belinek nevezik.

népeket a hévízi, a királynéiakat a várhegyi kúriából igazgatták. Nem ismerjük a hévízi kúria építési idejét, mert elnevezése, Béla király kúriája, épp úgy jelentheti, hogy Béla építette, mint azt, hogy Béla adományozta el. Az építési idő tisztázásánál nehézségeink vannak a Kammerhof, a királynéi kúria esetében is. Ugyancsak problematikus Buda és Hévíz területi elválasztásának időpontja is, csak annyit tételezhetünk fel, hogy ez a Mária-kápolna, a későbbi városi főplébánia építésével függött össze. Irodalmunkban vitatott a Mária-egyház, a mai Mátyás-templom építési ideje.⁸⁹ Mi egyik előző tanulmányunkban Gerevich Lászlóra hivatkozva felvetettük annak lehetőségét, hogy esetleg a tatárjárás előtt épült, hiszen területén román stílusú kövek is előkerültek. Jankovich tanulmánya is megerősített ebben a véleményünkben, hiszen szerinte régi típusú, plébániakörzettel bíró királyi kápolnákat ekkor már nem létesítettek.⁹⁰ A jelek tehát amellet szólnak, hogy valóban megelőzte volna 1241-et.⁹¹ Nem keletkezhettek azonban az 1210-es évek előtt. Láttuk ugyanis, hogy a Szent Jakab-templom 1212 és 1247 között épült, és hamarabb vált függetlenné Felhévitzől, mint a Mária-egyház. Valószínű tehát, hogy építése megelőzte a Mária-templomét. Feltehetően II. András uralkodása végén, vagy IV. Béla uralkodása első évtizedében épült. Más nyomok is utalnak arra, hogy ebben a korszakban Budapest területén a településben bizonyos változások következtek be. 1218-ban Pesten még jelentős számú mohamedán (volgai bolgár) élt,⁹² akiről Rogerius már nem tud. A pesti németek a harmincas években tűntek fel, egy időben a kelenföldi szászokkal. Pest a harmincas években nyerte el városjogát, és kapott pecsétet, ami valószínűleg a németek idetelepülésével volt kapcsolatban. 1241-ben Pest Rogerius mester szerint már gazdag német település volt.⁹³ Ugyanebben a korszakban létesült Pest mellett Szentersébetfalva, a későbbi Szentfalva is.⁹⁴ Kialakulását és vele együtt Szentjakabfalva, vagy a városalapítást megelőző Buda alapítását nem helyezhetjük a tatárjárás után. A nagymérvű mongol pusztítás után elsősorban a meglévő települések benépesítésével, nem pedig új falvak létesítésével törődtek.⁹⁵ Tehát az 1230-as évekre tehetjük a Mária-templom, a Kammerhof és esetleg a Szombathely létesítését. Valószínűleg ebben az időben a Felhévizzel összeépült külvárosi terület már a Várhegy oldalában terjeszkedett, hiszen a Kammerhof helyzete szerint a hegyoldalt uralta. Ez a Hévízből kivált vidék ebben az időben kaphatta a Nova Buda elnevezést, hiszen az itt élő népek amennyiben nem rendelkeztek valami hospes-szabadsággal, vagy a budai királyi clitiumhoz, vagy ahhoz a királynéi

⁸⁹ *Csemegi J.* a tatárjárás után épültek tartja. A budavári főtemplom középkori építéstörténete. Bp. 1955. 10, 59. stb.

⁹⁰ *Kubinyi A.*: Pecséthasználat. 126—127.

⁹¹ Meg kell itt jegyeznünk, hogy annak az 1255-ös oklevélnek a hitelességét, amely a templomot „construenda”-nak, építendőnek nevezi (1255. július 25: *Bp. O. I. k. 54.*) *Varju Elemér* kétségbe vonta. (Saját Szentpétery, Kritikai jegyzék példányában az oklevél regesztája mellé írt kéziratosszéjjegyzetben, most a mi birtokunkban.) Varju ugyan állítását nem indokolta meg, de más nyomos indokok is gyengítik az oklevél hitelét. Ezekre újabbban (1964 január) Kumorovitz L. B. mutatott rá Gerevich L. doktori disszertációjának opponensi véleményében.

⁹² 1218. május 16.: *Bp. O. I. k. 16.* — *Vö. Gárdonyi A.*: Buda és Pest . . 45.

⁹³ 1235 után Wernherus de Ouen pere: *Bp. O. I. k. 23. skk.* — 1240. március 25: említik a maior pest-i theutonicusokat és a minor Pest-i saxo-kat. *uo. 37.* — *Rogerius*: *Carmen miserabile* 16. c.: in magna et ditissima Theutonica villa, que Pesth dicitur, *Szentpétery*: *Scriptores*, II. k. 562. — *Vö. még Kubinyi A.*: Pecséthasználat 117, 125—6. — *Gárdonyi A.*: Buda és Pest 49, 57.

⁹⁴ *Csánki D.*: Szentersébetfalva Pest mellett, Századok, 1893. 16—26. — *Gárdonyi A.*: A ferencvárosi pusztatemplom. TBM. I (1932) 60. — *uő.*: Középkori települések Pest határában. 22. Szentersébetfalva 1270-ben kap királyi kiváltságlevelet. (*Szentpétery*: *Krit. jegyz.* II/1. k. Budapest, 1943. 1960. sz.) 1235 előtt nem keletkezhett: *Fekete Nagy A.*: Településtörténet és egyháztörténet. Századok 71 (1937.) 426.

⁹⁵ *Györffy Gy.*: Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. *Studia Historica*, 42. sz. Budapest, 1960. 25—29. Az ország legjobban elpusztult területei közt szerepelt a váci és veszprémi püspökség, amelyek területén Pest és Buda épült.

uradalomhoz tartoztak, amelyet szintén „budai”-nak nevezett jobbágyok igazgattak. Hévizet magát is budainak nevezték. Talán nem véletlen, hogy közvetlenül a tatárjárás után IV. Béla már Óbudának nevezte a régebbi Budát.⁹⁶

Eredményeinket összefoglalva a következőképpen vázolhatjuk Felhézv kialakulását. A jení rév Duna-jobbparti kikötőjében viszonylag korán keletkezett Gézavására, ahol kereskedők is megszálltak. A XII. század második felében észak felé, a melegvízforrások irányában terjeszkedett, és azokról a Héviz nevet nyerte el. A lakosság száma ebben az időben már plébániát igényelt, amely rövidesen a keresztes lovagok birtokába ment át. Felhézv eredeti határa nagyobb volt a későbbinél. Magába foglalta a későbbi Buda és Szentjakabfalva helységeket is. Eredetileg a Kurszán nemzetség volt egyedüli birtokosa, azonban javaiknak egy részét még a X. században kisajátította a fejedelem, a megmaradt területen tehát a királyi népekkel osztottak. A királyi népek nagyobb számot tettek ki, nagyobb földterületet tudtak megművelni, és így lassan a hévizi terület nagy részén a földesúri hatalom a király és a királyné kezébe ment át. A conditionariusok közé hospesek is települtek, akik nagyobb szabadságjogokkal rendelkeztek. A keresztes lovagok a hévizi templommal az egyházi iurisdictio élvezetét is elnyerték. Földesúri jogaikat is ki akarták ennek alapján terjeszteni, ami a templom környékén sikerült is. Szentjakabfalva a tatárjárás előtt vált ki Héviz területéből és ekkor kezdődött Buda kiválása is. A későbbi Szentpéter külváros (a mai Víziváros) eredetileg összeépült Hévizzel, a kettőjük közé vont későbbi határ épp a vásárteret vágta ketté. Ez a Duna menti település volt az a mag, amelyből a budai vár magyar lakossága származott, bár sokan a városalapítás után is régi lakhelyükön maradtak. Az egykori közös település emlékéül a török időkig Buda városa országos vásárt tartott Felhézven.

⁹⁶ 1243: *Bp. O. I. k. 39.* — *Kubinyi A.*: Pecséhasználat. 125. skk.

II. FELHÉVÍZ HELYRAJZA A KÖZÉPKORBAN

Felhévíz életében Buda és Szentjakabfalva kiválása és a johannita-konvent létesítése új korszakot nyitott. A gazdasági, társadalmi és közigazgatási fejlődés ismertetése előtt ismertetnünk kell a település helyrajzát, hogy rámutassunk azokra a helyi tényezőkre, amelyek befolyásolták a fejlődést.

I. A rév és kikötő

Említettük, hogy Hévíz kialakulását jelentős mértékben elősegítette a jenői rév. A rév vámjogát 1148-ban a budai káptalan kapta meg, és ennek értelmében szedte a Dunán felfelé és lefelé haladó hajók vámját. A hajózási forgalomban ebben az időben úgy látszik a só volt az egyik legjelentősebb árutétel,⁹⁷ ezért ennek vámját külön feltüntetik az oklevélben. A káptalan jogát a középkor végéig gyakorolta, és ez már korán pereskedések forrásává lett. A három rév közül az óbudai révet további vizsgálódásainkból kikapcsolhatjuk. A káptalan vámjoga itt sem volt háborítatlan, mert a vámot az óbudai királyi vár tisztjei az uralkodó számára kisajátították. A káptalan és a vár között ez és más ok következtében jogviták keletkeztek, amelyeket a XIV. század közepén birtokcserével rendeztek. A káptalan ekkor lemondott a vámról az uralkodó javára. Nem sokkal később I. Lajos király anyja, mint Óbuda úrnője, fia hozzájárulásával a vámot csereként az óbudai apácák birtokába bocsátotta.⁹⁸ A budai, pesti és felhévízi polgárok rendszerint csak a pesti és jenői révet használták, így az óbudai rév — Óbudát leszámítva — nem sok befolyást gyakorolt Budapest fejlődésére. Voltak persze itt is ellentétek az egyházi révtulajdonos és a révet használó kereskedők között,⁹⁹ de ezek jelentősége elenyészett a másik két rév körüli vitákkal szemben.

Az óbudai káptalan azáltal, hogy megszerezte a vámszedési jogot, magát a vám tulajdonosának tekintette,¹⁰⁰ ez azonban csak részben felelt meg a valóságnak. Más volt a helyzet a pesti és megint más a jenői rév esetében. Hévíz szempontjából ugyan a jenői révnek van elsődleges jelentősége, de azáltal, hogy a jenői révet a pesti hajósok is használták, szükséges foglal-

⁹⁷ *Domanovszky A.*: Die Vergangenheit der ungarischen Donau-Handelsschiffahrt. Ungarische Jahrbücher II (1922) 170.

⁹⁸ *Gárdonyi A.*: Az óbudai káptalan . . . 19. — *Fügedi E.*: Óbuda. 11. — 1366. március 29-én Lajos király hozzájárul, hogy anyja, Erzsébet királyné az óbudai káptalantól csereképp reáháramlott vámot, amelyet Óbudán super fluvio Danobii szednek, a szentjakabfalvi szárazvámért cserébe átadja az óbudai apácáknak. Dl. 5445.

⁹⁹ Vö.: 1472. december 19.: Dl. 17636.

¹⁰⁰ Vö.: *Lederer E.*: Iparososztály, 49—50.

kozunk a pesti rév történetével is, mert a pesti rév körüli viták magyarázzák a jenői révre vonatkozó adatokat is.

Meg kell először különböztetnünk a réveket a kikötőktől. Előbbi az átkelésre alkalmas Duna-szakaszt, utóbbi a kikötésre alkalmas helyet jelenti. Természetesen a kikötők a révhez tartoztak — bizonyos fokig. A pesti rév kikötői Pesten és Budán,¹⁰¹ míg a jenői Jenőn és Felhévizen voltak.¹⁰² A kikötők amellet, hogy a révátkelés céljait szolgálták, a dunai hajózás központjai is voltak. A folyón felfelé való hajózás már abban az időben is vontatással történt, miként a XVIII. században.¹⁰³ Más hajótípus volt alkalmas a távolsági szállításra és megint más a révátkelésre. Okleveleink is megkülönböztetik a hajókat és hajósokat (navis és nauta) a révhajóktól és révészekről (carina és carinarius).¹⁰⁴ Ezek szerint egy kikötőben két különféle típusú hajós működött. Közöttük az időnkénti ellentéteket az okozza, hogy míg a hajósok átkelésekre is vállalkozhattak, a révészek csak a helyi forgalom lebonyolítását tudták ellátni. Így aztán olykor egymás ellen is pereskedtek.¹⁰⁵ Bár a közös ellenfél, az egyházi vámtulajdonos ellen többnyire közösen lépnek fel.¹⁰⁶

A pesti kikötőben élő hajósok, illetve révészek már igen korán¹⁰⁷ szervezeteket hoztak létre. Egy-egy révben belül ugyanahhoz a közösséghez tartoztak mindkét kikötő révészei, illetve hajósai.¹⁰⁸ Lehet, hogy a későbbi időben már egybeolvadtak a révész és hajósközösségek, de igazolni ezt nem tudjuk. Szervezetüket többnyire csak „magistri nautarum seu carinariorum portuum civitatum regalium Pesthiensis et Budensis”, vagy ehhez hasonló néven emlegetik,¹⁰⁹ de már 1285-ben universitas societatis nautarum de Pest et de Yeneu elnevezés is szerepel.¹¹⁰ 1466-ban azonban confraternitas-nak, és a confraternitas székházát magyarul céhháznak nevezik, ami arra mutat, hogy lényegében céhszerű szervezetük volt.¹¹¹ A pesti révénél a központ Pesten volt, ide tartozott a budai kikötő is. A pesti hajóscéh szervezete azonban eltért a többi magyar céhtől. Élén egy rector, villicus vagy iudexnek nevezett bíró állott,¹¹² testületük pedig — bár Pest város területén működött — nem tartozott a városi tanács alá: önálló községi szervezet.¹¹³ Ez a jogi különállás a révészközség kialakulásából vette eredetét. A hajósok, illetve révészek ugyanis eredetileg királyi conditionariusok voltak, akik az uralkodót hajóval szolgálták, amint ezt a jenői és hévízi hajósok példája is igazolja. Ezek ugyan a XIII. század második felében az apácák birtokába kerültek,¹¹⁴ a pestiek azonban megőrizték a királytól való függést, annak ellenére, hogy a conditionarius réteg egyébként a XIV. század folyamán lényegében eltűnt. Kezdetben Pesten is minden jel arra mutatott, hogy a hajósok a többi Buda területén élt királyi szolgálnéphez hasonlóan beol-

¹⁰¹ Vö.: pl. 1495. július 1.: Dl. 20336.

¹⁰² Pl. 1462. november 30.: Dl. 15785—87.

¹⁰³ *Domanovszky A.*: i. m. 171. skk.

¹⁰⁴ Vö.: 1392. december 9.: *Fejér*: X/2. 39—42.

¹⁰⁵ Vö.: 1425. január 25.: Dl. 11628.

¹⁰⁶ L. fenn 104. j.

¹⁰⁷ Már 1268-ban villicusa van a pesti nautáknak. *Bp. O. I. k.* 100—1.

¹⁰⁸ L. 101—2. j.

¹⁰⁹ Vö. 1494.: 01. Ft. Veszprémi kpt. orsz. lt. Instr. regn. B. 37. — 1495. július 1.: Dl. 20336 stb.

¹¹⁰ 1285. június 14.: *Bp. O. I.* 217.

¹¹¹ *Kovachich M. G.*: *Formulae solennes styli. Pest, 1799.* 377. — Vö. *Lederer E.*: i. m. (Iparososztály) 48—49.

¹¹² 1268: villicus, *Bp. O.* 100. — 1287: villicus, *uo.* 231. — 1290: rector; *uo.* 260. — 1326: iudex, *Fejér G.*: VIII/3. 56. — 1454: iudex, *Capsa Bud. l. a. fasc.* 3 nr. 7. — 1466: magister, mellette seniores, vagy iurati, *Kovachich M. G.*: i. m. 376—7. — 1492: magister, *Knauz N.*: *A budai káptalan...* 54. sz. — 1495: iudex, Dl. 20336.

¹¹³ Ezt legjobban bizonyítja a 111. j-ben idézett 1466. évi szerződés a város és a céh között: a hajósok az idegen borok után egy eléggé jelképes városi adót fizetnek, saját termésű boraikat házaikban adófizetés nélkül mérhetik ki. Ebből következik, hogy házaik sem tartoztak a tanács alá.

¹¹⁴ L. fenn.

vadtak a városi polgárságba. Buda bírói hatósága előtt perelték őket 1268-ban, ők is megjelentek, tehát elismerték a bíróság joghatóságát.¹¹⁵ 1285-ben azonban önálló jogi személyként ők vonták perbe az óbudai káptalant,¹¹⁶ míg IV. László király teljes függetlenségüket elismerve nekik adományozta a révvámat, bár ezt az adományt 1287-ben visszavonta.¹¹⁷ Önálló közösségként említik őket Buda és Pest mellett harmadiknak 1290-ben,¹¹⁸ de az 1290-es évek folyamán a révvám-perekben mindenütt a városi tanács lép előtérbe helyettük. Látszik tehát, hogy a XIII. század folyamán már erősödik a tendencia, hogy conditionariusi multjukra való tekintettel kivonják magukat a város hatósága alól, ez azonban ekkor még nem következett be teljesen. 1326-ban már közvetlenül ők tárgyalnak a király előtt — mintha maguk is szabad királyi város lennének — a budai rektor és pesti bíró pedig ügyükben nem hivatalból, hanem felkérésre közvetít.¹¹⁹ A XV. század folyamán már csak királyi hajósoknak nevezik őket,¹²⁰ 1466-ban egyenrangú félként kötnék megállapodást a pesti tanáccsal,¹²¹ de azután 1495-ben a királyi ügyigazgató perbeli előadásából értesülünk jogi helyzetükről: még mindig a király kikötőiben élő királyi conditionariusok.¹²² Érthető, hogy a hajósok és révészek ki akarták vonni magukat a városi tanács joghatósága alól. Megkönnyítette helyzetüket, hogy a kikötők (a káptalan vámjogát nem számítva) nem jutottak idegen kézre, királyi földesuraság alatt maradtak. Ezért nem gyakorolhatott joghatóságot felettük a város sem. A közigazgatási és földesúri bírói joghatóságot a céh feje gyakorolta valószínűleg felettük, aki ezért kapta a bíró címet. Fellebbviteli foruma a király budai provizora lett. A királyi földesuraság gyakorlatilag ezek szerint nem sokat jelentett. A királynak, mint földesúrnak járó vámat a káptalan szedte, azonban a kikötők és a rév földesuraságát nem kapta meg. Szállításért — ha borralvaló jelleggel is — valamit fizet a király.¹²³ A hajósok célja kezdetből az volt, hogy a révvám alóli mentességet elérjék, helyesebben, hogy a révvám birtokába jussanak. Bár, mint láttuk, több ízben valóban meg is kapták a királytól, ezt nem tudták megtartani. Ha sikerült volna, akkor olyan gazdasági függetlenséget értek volna el, amit még egy szabad királyi város sem élvezett. A városi hatóság védelmére legfeljebb a XIII. században voltak csak rászorulva, amikor az 1290-es évek vámperei során azt tolták előtérbe. Később erre már nem volt szükség. A várostól való függetlenség számtalan előnnyel járt. Nem tartoztak a tanács felügyelete alá és így megkerülhették a városi polgárookra és a városban tartózkodó idegenekre érvényes kereskedelmi jogszabályokat.¹²⁴ A hajósközösség tagjai kezdetben valószínűleg örökölték a conditionariusi állapotot, később azonban már teljesen szabad céhhé alakultak. A céhtagság nem volt életfogytiglan tartó, hanem szabad társulás, ahol a céhtagok céhjogaikat csak addig gyakorolták, amíg vállalták a hajózást.¹²⁵ Feltehetően tagságuk zöme a városi polgárságból került ki, és a magukat megszedett céhtagok is oda léptek be. A céh már igen korán, ahogy arra Lederer rámutatott, kereskedő Gilde-nek felelt meg,¹²⁶ amely elsősorban a dunai keres-

¹¹⁵ L. 107 j.

¹¹⁶ L. 110. j.

¹¹⁷ 1287. július 6.: *Bp. O. I. k.* 231.

¹¹⁸ 1290. szeptember 6.: *uo.* 260.

¹¹⁹ 1292. május 6.: *uo.* 279. skk. — 1295. június 29.: *uo.* 291. — 1295. október 18.: *uo.* 296. stb. — 1326. július 20.: *Fejér G.*: VIII/3. 56—9.

¹²⁰ 1437. május 1.: *Fejér G.*: X/7. 862.

¹²¹ L. 111. j.

¹²² 1495. július 1.: *DI.* 20336. — másik példánya *Knauz N.*: A budai káptalan regestái. *MTT.* XII (1863) 56. sz. — Pest városa 1512. február 3-án a budai káptalan előtt az ellen tiltakozik, hogy a király újabb kiváltságokat adjon a hajósoknak. *Prot. Bud.* 83.

¹²³ 1525. február 3.: *Fraknói V.*: II. Lajos király számadási könyve. *MTT.* XXII. k. 1877. 70.

¹²⁴ L. a 111. j.

¹²⁵ Egy 1520-as évek közepén kelt tanúvallatási jegyzőkönyvben volt hajósokat hallgatnak ki. *DI.* 32685.

¹²⁶ *Lederer E.*: Iparososztály. i. h.

kedelmet próbálta monopolizálni.¹²⁷ Véleményünk szerint a hajósközösség archaikus intézmény volt, a feudalizmus kialakulása korabeli állapotát őrizte meg, és így a fejlődésnek primitívebb formáját képviselte. A várostól való gazdasági elzárkózása gyengítette a város gazdasági erejét. Noha a feudális erőkkel szemben egyforma ellentétek voltak, és ezért gyakran közösen is léptek fel, az egymás közti rivalizálás következtében az is előfordult, hogy a polgárok a hajósok ellen összefogtak az egyháziakkal.¹²⁸ Ez is mutatja, hogy lényegében nem mondható egészséges jelenségnek a hajóscég függetlensége.

A káptalan vámjoga igen súlyosan érintette a hajósokat, ezért állandóan igyekeztek kijátszani. 1268-ban Buda város tanácsa előtt kiegészítkeztek a káptalannal, hogy ezentúl a révátkelődíj egyharmadát adják a káptalannak vám fejében. A révészek jövedelmének tekintélyes részére ezzel a káptalan tette rá a kezét. A további egyezségek és ítéletek mind ezt vették alapul.¹²⁹ Ugyanebben az egyezésben sóvámjogát is biztosította a káptalan. 1285-ben viszont a pesti és jenői hajósok közös ellentámadást indítottak a vámtulajdonos ellen: perbe fogták az esztergomi érsek előtt, azt állítván, hogy vámmentességet élveznek. Lodomér érsek természetesen újból jóvá hagyta a káptalan egyharmados vámjogát.¹³⁰ Ettől kezdve több évtizeden át elkeseredett harc folyt az egyházi vámtulajdonos és a hajósok, illetve a hajósok oldalán álló városi polgárok között. A polgárságot a sóvám érintette, míg a tulajdonképpeni rév vám kevéssé, hiszen azt az átkelési díjakból a révészek fizették.¹³¹ 1326-ban azután újabb rendezésre került sor. A sóvám ügyében a pesti polgárok az országbíró és a budavári rektor közbenjárására kiegészítkeztek a káptalannal, lényegében elfogadva a XIII. századi, akkor sérelmezett állapotot.¹³² Nem sokkal később, 1326. július 20-án ugyancsak a budavári rektor — most azonban a pesti bíróval közösen — közvetített a révészek és a káptalan között. A révészek elismerték a káptalan jogát a rév vám egyharmadára, és ennek fejében egy vámtarifát fogadtak el.¹³³ A pesti megegyezést 1345. április 1-én Erzsébet királyné is jóvá hagyta, és utasította Buda és Pest lakóit annak megtartására.¹³⁴ A XV. század közepén újra kiéleződtek az ellentétek. A révészek újra megpróbálták a már IV. László alatt is eredményesen gyakorolt módszerek alkalmazását, be akarták magukat iktattni a vám teljes tulajdonjogába. 1453-ban a káptalan megtiltotta a királynak, hogy a pesti révet új adományként az ottani révészeknek adja.¹³⁵ 1454-ben Perényi János tárnokmester ítélőszéke elé került az ügy, aki úgy ítélte, hogy függetlenül a tényleges helyzettől, a rév egyharmada a káptalané. Így tehát a rév vám egyharmada fejében a káptalan már a rév egyharmadára is igényt tartott.¹³⁶ Úgy látszik, hogy a révészek nem engedelmeskedtek az ítéletnek, mert néhány hónap múlva az uralkodó utasította Bodó Gergely és Buzlai László budai várnagyot, hogy kényszerítsék rá a révészeket az egyharmad fizetésére.¹³⁷ Néhány nappal később pedig ünnepélyesen megerősítette a tárnokmester ítéletévelét.¹³⁸ 1469-ben újra tiltakozott a káptalan a nem fizetés miatt.¹³⁹ Új per kezdődött 1492-ben a révészek és a káptalan között, utóbbiak ugyanis azzal vádolták a révészeket, hogy az 1467. évi Pest megyei közgyűlés óta nem fizették az

¹²⁷ A Nyulak-szigeti apácák egyik keltezetlen, de kb. az 1510-es évek elején kelt kérvénye szerint Bataíg is hajóztak. Dl. 26166.

¹²⁸ Vö. 1335. április 26.: Dl. 2906. — 1336. december 13.: AO. III. 312—5.

¹²⁹ L. fenn 107. j.

¹³⁰ L. fenn 110. j.

¹³¹ Utalunk itt *Salamon F.*: i. m. II. 235. skk.

¹³² 1326. június 2.: *Knauz N.*: A budai káptalan... 113—6.

¹³³ 1326. július 20.: *Fejér G.*: VIII/3. 56—9.

¹³⁴ 1345. augusztus 1.: Ol. Ft. Pozsonyi kpt. lt. Capsa Budensis I. fasc. 2. nr. 4.

¹³⁵ 1453. február 18. Ol. Ft. Eszterg. érs. vil. lt. U. fasc. 4. nr. 94.

¹³⁶ 1454. január 21. Capsa Bud. I. a. fasc. 3. nr. 7.

¹³⁷ 1454. június 5. *Knauz N.*: A budai káptalan... 35. sz.

¹³⁸ 1454. június 14. Capsa Bud. I. a. fasc. 3. nr. 8.

¹³⁹ 1469. október 16. *Knauz N.*: A budai káptalan... 45. sz.

egyharmadot.¹⁴⁰ 1494-ben végül a personalis praesentia bíróság újra megerősíti ítéletével a káptalan jogait, és elrendelte a káptalan beiktatását az egyharmad birtokába.¹⁴¹ Ez az ítélet váltotta ki a királyi jogügyszagató beavatkozását a perbe: a révészek belátván, hogy saját erejükből nem tudnak szembeállni a káptalannal, inkább vállalták közel kétszáz éves önállóságuk jogtalanra nyilvánítását (pedig önállóságukat a káptalan sem vitatta). A jogügyszagató arra hivatkozott, hogy a hajósok conditionariusai a királynak, és ezért az 1326-os megegyezés érvénytelen, mint conditionariusok ugyanis nem vállalhattak saját nevükben kötelezettségeket. A rév és a kikötők tulajdonjoga a királyé, a vámmal kapcsolatban pedig ügyvédi fogással az 1355-ös óbudai egyezsége hivatkozva azt állította, hogy akkor a rév-vámok birtokadomány fejében csereképpen a királyra szállottak. (Pedig csak az óbudai rév-ről volt szó.) Mindezt nem a király és a fiskus, hanem a révészek érdekében adta elő, amit bizonyít Borsvai ügyszagató perbeli előadásának befejező szakasza: az eljárással a káptalan a hajósoknak okozott több, mint ezer forintnyi kárt!¹⁴² A per még a következő években is folyt.¹⁴³

Kissé részletesen foglalkoztunk a pesti hajósok és a pesti rév történetével. A jeníi rév bonyolult tulajdonviszonyainak megértéséhez azonban szükséges a pesti rév történetének ismerete is, de a pesti révészek szintén részt vettek a jeníi rév forgalmában. A jeníi rév földesúri joron került a szigeti apácák birtokába. A kikötők hajóseit az apácák adományozták, övék lett a jeníi kikötő is, érthető, hogy a révre is igényt formáltak. A jeníi révnel tehát az apácák játszották azt a szerepet, amit a pestinél a király. A rév-vám ugyan itt is a káptalané (egyharmada), azonban a kikötő földesúri joga nem a királyé, hanem a Nyulak-szigeti konventé, a hajósok pedig nem királyi népek, hanem az apácák jobbágjai. A földesúri hatalom érhetően sokkal erősebben érvényesült, és ez a jeníi hajósok gazdasági erejét gyengítette. A XIII—XIV. században még rendszeren együtt harcoltak a káptalan ellen pesti társaikkal, de később már az apácák tárgyaltak helyettük a vámtulajdonossal. Az apácák birtoklási joga azonban nem volt egészen zavartalan. A káptalan itt is igényelte az 1268-as ítélet, és az 1326-os megegyezés értelmében a rév-vám egyharmadát, amelynek fejében magát a rév egyharmada tulajdonosának tekintette. Az apácák azonban a révészek feletti földesúri jog alapján a teljes tulajdonjogot vitatták a rév felett. A pereskedéseket¹⁴⁴ azonban itt is egyezség zárta le. 1375. május 23-án az esztergomi káptalan előtt egyeztek ki a káptalan és a szigeti apácák képviselői a jeníi rév egyharmada ügyében. A káptalan biztosította tulajdonjogát az egyharmadra, míg az apácák a kétharmadot tartották meg. Megállapodtak továbbá a rév közös bérbeadásában.¹⁴⁵ Ezt végre is hajtották, mert 1425-ben a két egyházi testület közösen adja bérbe 50 Ft-ért a révet az apácák jeníi és szigeti jobbágjainak.¹⁴⁶ A közös birtoklás következtében együttesen tiltakoztak 1462-ben a budai polgároknak a dunai hajózást a Felhévíz és Jenő közti szakaszon akadályozó hajómalmai ellen.¹⁴⁷

A káptalannal viszonylag simán megegyeztek az apácák, nehezebben ment ez a felhévizi konventtel. A keresztesek idetelepítése — mint látni fogjuk — az akkor még királyi rév védelmét is szolgálta, ezért építették fel a szigeti várukat. Ők lettek Felhévíz legnagyobb birtokosai, és így a kikötő tulajdonjogára igényt emeltek. Az apácák ugyan egyszerre kapták meg a hévizi és jeníi hajósokat a királytól, azonban maradhettek még Hévizben olyan hajósok, akik nem kerültek az apácák fennhatósága alá. A XIV. században ezek elfoglalták a jeníi kikötőt is, és nyilvánvalóan a keresztesek jobbágjai voltak. Az apácák panaszára a király

¹⁴⁰ 1492. szeptember 25. *uo.* 54. sz.

¹⁴¹ 1494: Veszpr. kpt. orsz. lt. Instr. regn. B. 37.

¹⁴² L. fenn 122. j.

¹⁴³ 1503. szeptember 9. *Knuz N.*: A budai kápt... 62. sz. — 1506. október 13. *Uo.* 64. sz.

¹⁴⁴ 1365. október 27.: Dl. 5418. Perhalasztás az egyharmad vámrész fizetése ügyében a káptalan és az apácák közt.

¹⁴⁵ *Fejér*: IX/5. 57—60.

¹⁴⁶ 1425. november 28.: Dl. 11735.

¹⁴⁷ 1462. november 30.: Dl. 15785—7.

intézkedett, és erre János budavári rektor (bár ezt a címét most nem teszi ki) a budai polgárokkal, mint bírótársakkal úgy ítélkezik, hogy a kikötőt vissza kell adni az apácáknak.¹⁴⁸ 1337-ben az apácák újabb panaszt emeltek a keresztések ellen, és ekkor a kereszties prior kénytelen a felhévízi kikötőről is lemondani az apácák javára, és belegyezni abba, ha a kikötő jóvedelmét hajósai lefoglalnák, akkor az apácák elkobozhatják hajóikat.¹⁴⁹ Valószínű tehát, hogy amikor a királyi conditionarius hajósok az apácák jobbágyai lettek, voltak rajtuk kívül is hajósok Hévízen, akik a keresztések fenntartása alá kerültek. Megpróbálták a jenői kikötő megszerzését is, és mivel ez nem sikerült, az apácák indítottak ellentámadást a hévízi kikötő teljes birtoklásáért, ami viszont eredménnyel járt.

Nem véletlen, hogy ezek után a felhévízi hajósokról többet nem hallunk, és ezentúl a jenői rév mindkét kikötője az apácák birtoka. A keresztésekkel való ellentéteik persze teljesen nem szűntek meg, ezek jobbágyai több esetben hatalmaskodtak a hévízi kikötőben.¹⁵⁰

A káptalannal ugyan megkötötte a szigeti kolostor az 1375-ös egyezséget, amit többé-kevésbé meg is tartottak, de azért a káptalan olykor igyekezett a hévízi kikötőre, mint egykori Gézavásárra vonatkozó jogait az apácák megkerülésével is érvényesíteni. Igaz, a kikötő tulajdonjoga fejében megelégedett a vámmal. 1465-ben tiltakozott a budai polgárok ellen, hogy nem fizetik a hévízi kikötő vámját, amit itt Gézavásárnak nevez az oklevél.¹⁵¹ Rövidesen azonban kiegyezett a budaiakkal, bérbe adta nekik a vámot.¹⁵² A káptalannak is meggyűlt a baja a felhévízi prépostsággal, mert amikor a prépostság a XV. század második felében hatalmát igyekezett kiterjeszteni, nem engedte meg a káptalannak a vámszedést a nem is az ő birtokához tartozó kikötőben.¹⁵³

Az apácák hévízi jogait még a pesti hajósok részéről is érte sérelem. Ezek ugyan nem a kolostornak okoztak közvetlen kárt, hanem konkurenciájukkal azok jenői jobbágyainak. Közvetve persze ez is sértette a földesúr jóvedelmeit. Zsigmond király úgy látszik a pesti hajósok kérésére elfoglalta a jenői révet és kikötőt, és azoknak adományozta. Erre utal ugyanis a király egy 1425. évi parancsa, melyben közli a pesti hajósokkal, hogy a révet visszaadta az apácáknak, tehát ne merjék zavarni azok jenői hajóseit.¹⁵⁴ 1437-ben arról hallunk, hogy fagy idején a pesti hajósok a káptalan vámharmadáának fizetése nélkül használják a jenői révet. (Ez ugyanis a hévízi melegvízforrások következtében nem fagyott be.)¹⁵⁵ A XVI. században a bonyodalmakat az okozta, hogy a hévízi vásárra igyekvő pestieket az ottani hajósok szállították át a jenői réven, az itteni révészek nagy kárára. 1514-ben az uralkodó Laskay Miklós bodonyi püspököt, Péchy Balázs és Bíró Gergely óbudai, valamint Thassol János, Zany Imre és Koppány János felhévízi polgárokat utasította, hogy a hajósok és az apácák között előttük mint fogott bírák előtt létrejött egyezséget foglaltassák a jogügyigazgatóval írásba.¹⁵⁶ Ezzel lehet kapcsolatban az apácák egy keltezetlen kérvénye Szatmári György kancellárhoz (egyben a felhévízi prépostság kormányzója), amelyből értesülünk az egyezés tartalmáról.¹⁵⁷ A hajósok és az apácák, mint jenői jobbágyaik képviselői közti vita eldöntését ugyanis az uralkodó Szatmárirra bízta, aki viszont a maga nevében Pernyezy Miklóst, Henczelffy Istvánt (a királyi jogügyigazgatót), (Baracsi) Mátyás jelenlegi és (Kubinyi) László deák volt budavári udvarbírákat jelölte ki az ügy elintézésére. A jenőiek tanú Szatmári jelenlegi és volt hévízi udvarbírái, két hévízi esküdt, az óbudai bíró és egyik esküdtje voltak, míg a pesti hajósok

¹⁴⁸ 1335. március 17.: *AO.* III. 141. — 1335. április 26.: *Dl.* 2906.

¹⁴⁹ 1337. június 29.: *AO.* III. 386—7.

¹⁵⁰ 1359. február 22.: *AO.* VII. 596—8.

¹⁵¹ 1465. december 16.: *Knauz N.*: i. m. 38. sz.

¹⁵² 1468. július 28.: *uo.* 42. sz. A város fizette is a bért: 1470. augusztus 1.: *Dl.* 17052.

¹⁵³ 1493. április 18.: *Dl.* 20002.

¹⁵⁴ 1425. január 25.: *Dl.* 11628.

¹⁵⁵ 1437. május 1.: *Fejér G.*: X/7. 862.

¹⁵⁶ *Dl.* 22618.

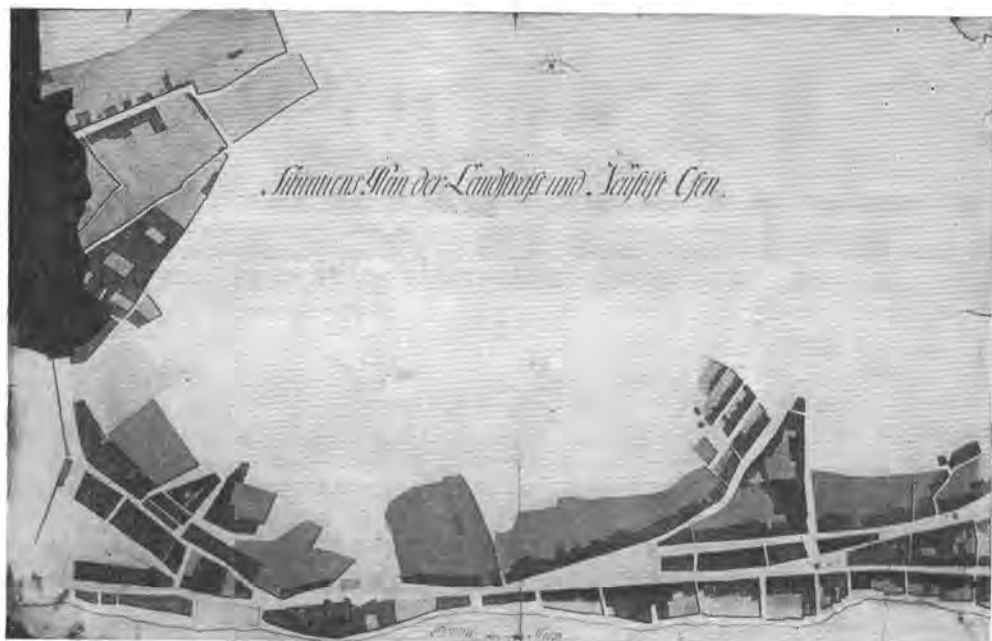
¹⁵⁷ *Dl.* 26166.

részéről két pesti polgár tanúskodott. Az egyezmény értelmében a pesti hajósok a Pesten hajóra vett árukat a hévízi réven kirakodhatták, azonban új árut Hévízen csak a nagy kikötőnél lejjebb, a „Nagy gané”-nak nevezett trágyadombnál rakhatták hajóikra. Ezt az árut azonban tilos volt Pestre szállítaniuk, hanem tovább kellett hajózniuk dél felé a bátai vásárookra. Az egyezményt persze egyik fél sem tartotta meg, és így a húszas évek közepén újabb vizzályra került sor. Fennmaradt ezzel kapcsolatban ötvennyolc, zömében pesti lakos tanúvallomása, köztük több nő is szerepel.¹⁵⁸ A vallomásokból kiderült, hogy mindkét fél hibás volt: a pestiek elcsalták a jenőiek utasait, ezek viszont vagy nem engedték kikötni a pestieket, vagy eloldozták a kikötött hajókat. A vallomásokból megtudjuk, hogy a hévízi vásárok idején nagy tömegben keltek át a pestiek a Dunán. Egyes iparágak képviselői, mint a tímárok közösen béreltek a vásár tartalmára hajót, amellyel ezalatt közösen rendelkeztek. Olykor hat pesti hajó is volt egyszerre kikötve a hévízi kikötőben. A kihallgatott személyek között — már amennyire a vezetéknevből a foglalkozásra következtethetünk — tíz tímár (köztük három nő, tímárok feleségei), két tűgyártó, egy-egy mészáros, varga, kővágó, posztós, szűcs, asztalgyártó, szabó, kovács, erszénygyártó, szekeres (özvegye) szerepel. Rajtuk kívül nyolc volt hajósmestert, illetve hajóslegényt hallgattak ki. A tímárok nagy száma onnan ered, hogy ők mint hajóberlők a hajókkal történt zavarokról jobban voltak értesülve a közönséges utasoknál. A tanúvallatási jegyzőkönyv topográfiailag is elsősorú adatokkal szolgál. Megtudjuk ugyanis, hogy a hajókat a vágóhídnál kötötték ki, tehát itt volt a kikötő. Ez egyébként érthető is, a magyar marhakereskedelem az Alföldről származott marhát vitte át a budai oldalra. Megtudjuk a vallomásokból, hogy a jenőiek itt akadályozták a pestiek kikötését, és csak ettől délre egy trágyadombnál, illetve egy szűk utcánál (vicus strictus) engedték azt meg.

Nyilvánvaló, hogy a trágyadomb azonos a másik oklevélben említett „Nagy gané”-val, és ezek szerint a vágóhíd a nagy kikötővel. Előfordult azonban az is elég gyakran, hogy még itt sem köthettek ki a pestiek, hanem csak még délebbre, a városfalnál, sőt attól délre, Buda territoriumán. Ez a per világosan mutatja, hogy a kikötő az apácák birtokában volt. A jenői hajósok, az apácák jobbágysai ugyanis bántatlanul elzavarhatták a pestieket. Az apácák azonban kénytelenek voltak a prépostsággal egyetértésben eljárni, hiszen a kikötő mellett az volt a földesúr, és nyilván a vágóhíd is az övé volt. Említik is György érsek rendelkezését (Szatmári, a prépostság kormányzója), bár lehet, hogy ez a fentebb említett egyezséggel azonos.

A vallomások és más adatok egyeztetésével meg tudjuk határozni a kikötő helyét a mai városalaprészben. Nyilvánvaló, hogy a kikötő, a trágyadomb, a szűk utca és a városfal egymásután következnek, és nincsenek egymástól messze. A városfal helyét a mai Bem téren ismerjük, tehát ettől kell északra elhelyezni a másik három topográfiai pontot. A továbbiakban látni fogjuk, hogy a Szentháromság-egyház helye a mai Mártírok útja 5. számú ház telkén, valamivel beljebb épült, a templom temetőjét pedig ettől északra tárta fel Supka Géza. Ugyancsak látni fogjuk, hogy a temető fala mellett mészárszékek voltak, tehát a mészárosok sorát is itt, kb. a Frankel Leó utca és a Török utca találkozására tájára lokalizálhatjuk. Ha a szintvonalas térkép alapján a terület domborzatát rekonstruáljuk, akkor a mai Gül baba utca vonalában húzódó árok folytatása kb. az Üstökös utcánál éri el a Dunát. Mivel ez pontosan odaesik, ahol a mészárszékeket feltételezzük, valószínűleg itt kellett lennie a vágóhídnak, és az árok torkolata táján a kikötőnek. Ez ugyanis környezeténél alacsonyabban fekvő természetes térséget képezett, amit még a XVIII. században sem építettek be. Ezek szerint itt, a Margithíd budai hídfőjénél valamivel magasabban, az Üstökös és Vidra utca között a legnagyobb valószínűséggel lokalizálhatjuk a portust. A vicus strictus helyét szintén meg tudjuk határozni. Megjegyezzük, hogy a mai Duna-part jóval kijebb van a középkorinál. Még a XIX. század második feléből származó térképek tanúsága szerint is kb. a mai Liphay utcánál lehetett a Duna-part. A XVIII. század végi térképeken itt két keskeny kis utcát is találunk, helyesebben közt (6. kép), amelyek közül

¹⁵⁸ Dl. 32685.



6. Országút és Újlak (a középkori Felhéz és Szentjakabfalva) városrészek 1786—1792 között.
Die Stadtteile Országút und Újlak (das mittelalterliche Felhéz und Szentjakabfalva)
zwischen 1786 und 1792

ma csak a Bodrog utca van meg. Vagy ennél vagy az azóta eltűnt másik köznél köthettek ki a pesti hajósok, és valahol itt lehetett a „Nagy gané”.¹⁵⁹

Összefoglalóan megállapíthatjuk a hévízi révről, hogy bár a vásárok kifejlesztésével Hévíz gazdagságának egyik legjelentősebb tényezője volt, azáltal, hogy egyházi kézre került, a település lakossága számára sokat veszített eredeti jelentőségéből. Az apácák megakadályozták a keresztesek hévíz hajósainak működését, és így az átkelés hasznából a vámtulajdonoson kívül csak a pesti és jenői hajósok részesültek, Hévíz már csak passzív szerepet játszott. Az egyházi vám szintén bénítóan hatott. Gyakorlatilag az egyházakkal szemben semmi eredményt nem lehetett elérni, mert az érdekeltek ellentétei akadályozták a XV. században az egységes fejlődést, és míg a keresztesek, az apácák és a káptalan ki tudtak egymással egyezni (noha később is voltak olykor ellentétek), a pesti és jenői hajósok egymással marakodtak.

¹⁵⁹ Marek-féle térkép és a már említett térképek alapján. — Egy 1336. december 13-i oklevél (AO. III. 312—5.) elmondja, hogy az apácák jenői és a pesti hajósok pesti révei között a budai külvárosban volt még egy kikötő, amelynek hajósa IV. Bélától és IV. Lászlótól kiváltságokat kaptak. Az ellenük pereskedő apácák és pesti hajósok a kiváltságlevelek hitelét nem vonták kétségbe, azonban azzal érveltek, hogy ez sohasem volt használatban, és így a kikötőt eltörölték. Érdekes módon a buda-külvárosi hajósok csak azért veszítették el a pert, mert a saját, Buda városi vezetőségük ellenük foglalt állást. Nyilvánvalóan meg akarták akadályozni, hogy Budán is kialakuljon egy független hajósközösség. Többet nem is hallunk a kikötőről.

A XVI. század elején Európa egyik akkori legnagyobb kereskedőházának, az augsburgi Paumgartner cégnek a vezetője Budán járt, és itteni tapasztalatait bedolgozta kereskedelmi kézikönyvébe. Buda kereskedelmi viszonyait is ismerteti és elmondja, hogy Budán is, Pesten is két országos vásárt tartanak. A budai vásárokat Kisasszonynapján (szeptember 8.) és Pünkösdkor tartották.¹⁶⁰ A XV. század első feléből származó Budai Jogkönyv is két országos vásárról tud, ő ugyan nem időpontjukat, hanem helyüket mondja meg: anger és aigen iarmarckt néven említi.¹⁶¹ Az Aigenről tudjuk, hogy az Felhévízet jelenti, annak német neve.¹⁶² (Az Anger értelmezésére visszatérünk.) Felhévízen a pünkösdi vásárokat tartották.¹⁶³ Míg a XV. század végén csak ezt a két országos vásárt tartották Budán,¹⁶⁴ addig a XVI. század elején, de még II. Ulászló uralkodása alatt két újabb vásáregedélyhez jutottak a budaiak: egyet a Várban Mária Magdolna napjára (július 22.) és egyet a külvárosban, a Szent Péter mártír templom mellé Péter és Pál napjára (június 29.).¹⁶⁵ Ez a két újabb vásár nyilvánvalóan a két plébánia egyházközségeinek érdekeit képviselte, azonban különösebb gazdasági jelentőségük nem lehetett.¹⁶⁶

Kérdéses, hogy a felhévizi vásár mikor keletkezett. Láttuk, hogy a régi Gézavásár jogutódja volt, amely már a XII. században létezett. Viszont nincs nyom, legalábbis látszólag, a vásárra a XIII—XIV. századi oklevelekben. Így azután a hévízi vásárok problémájának megoldásához ismernünk kell a többi budai vásár, ill. piac bonyolult történetét is. A kérdéssel a legalaposabb módon eddig Salamon¹⁶⁷ és Fügedi¹⁶⁸ foglalkozott. Eredményeik nagyjából helytállóak, azonban bizonyos kiegészítésekre szorulnak. A probléma: a piac, az országos vásár és kettőjük vámszedési joga. 1255. július 25-én IV. Béla király a Nyulak-szigeti apácamonostornak adományozza „tributum fori sive sollempnis seu cottidiani in Castro Pestiensis, necnon extra districtum eiusdem castri, quod nobis provenire solebat”.¹⁶⁹ Fügedi ebből igen helyesen arra következtetett, hogy részben évenkénti, tehát országos vásárok, részben piacok voltak Budán, és mindkettőjük vámját megkapták az apácák. Kétségtelen azonban, hogy az országos vásár engedélyt csak 1287-ben kapta meg Buda városa, az ezt adományozó oklevél hitelét épp a hiperkritikus Salamon ismerte el, majd most

¹⁶⁰ Müller, K. O.: Welthandelsbräuche, Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit. V. k. Stuttgart, 1934. 149.

¹⁶¹ Jogkönyv 427. §. — Mollay, K.: Das Ofner Stadtrecht. Budapest, 1959. 198.

¹⁶² Jogkönyv 211. §. — „Der Creucziger Von der heiligen drualtikait auf dem aigen”, *uo.* 132.

¹⁶³ In nundinis pro festo Penthecostes hic Bude in superioribus aquis calidis celebratis. (1510. május 21.: Dl. 22030.) 1522-ben a felhévizi pünkösdi vásárokról hazatérő jobbágyokat rabolnak ki Baranya megyében. Dl. 25311.

¹⁶⁴ 1497. december 8.: Dl. 20631. (Pünkösöd és Kisasszonynap.)

¹⁶⁵ Ezzel szemben a Nyulak-szigeti apácák egy keltezetlen felségfolyamodványt adnak be: Dl. 36498. — Erre a királyi intézkedés: 1524. július 13. Dl. 23972.

¹⁶⁶ Elképzelhetetlen, hogy ugyanabban a városban lényegében három hónapig egyfolytában országos vásárt tartsanak. Az országos vásárok két hétig tartottak (egy-egy hét az ünnep előtt és után). Pünkösöd változó ünnep május 10 és június 13 között, a vásáridő (mert ez a Szentháromság ünnepéhez igazodott) május 10-től június 27. közti időpontban zajlódot le. A Szent Péter napi vásár viszont a június 29. előtti vasárnapoktól legkésőbb július 12-ig, a Magdolna napi a július 22. előtti vasárnapoktól legkésőbb augusztus 5-ig, a pesti az augusztus 1. előtti vasárnapoktól legkésőbb augusztus 14-ig. (A vasárnapi kezdést a másik két budai vásár analógiájára vettük.)

Bár egy esetben talán mégis feltételezhető, hogy az újabb vásároknak volt mégis létjogosultsága, mivel időpontjuk a száraz utak hónapjaiba estek; gondolhatunk talán permanens állatvásárookra: hiszen Buda volt a magyar állatkereskedelem központja. (Pesttel együtt!)

¹⁶⁷ I. m. II. k. 237. skk.

¹⁶⁸ I. m. (Városprivilegiumok) 89. o. 128 j. és 78. skk.

¹⁶⁹ Bp. O. I. 56.

a hitelességével szemben felmerült kétségeket ragyogó forráskritikai elemzéssel Fügedi oszlatta el.¹⁷⁰ Az 1287-es adomány után az apácák minden erővel küzdöttek: nem az új vásár vámjának megszerzéséért, hanem a vásár eltörléséért. Elvben el is érték céljukat.¹⁷¹ Gyakorlatilag persze már III. András elismerte a vásárt, viszont szigorúan elrendelte a vámfizetést.¹⁷² Fügedi bebizonyította, hogy bár ez a vásár később kisasszony napi vásár néven szerepelt, lényegében a ferencesek budai Szent János-kolostorának felszentelési ünnepéhez kapcsolódott, amely ünnepet a Kisasszony nap utáni vasárnapon tartottak. A vásár az ünnep előtt és után egy-egy hétig tartott.¹⁷³ Helyét Fügedi a vár és a város közötti szabad térségen vélte meghatározhatónak.¹⁷⁴ Semmiképpen sem lehet azonban azonos a Szombathellyel, ahogy azt Salamon¹⁷⁵ és utána Relkovič¹⁷⁶ a Jogkönyv Anger Iarmarck elnevezéséből következtették. Salamon ugyanis a Vas megyei Szombathely német nevéből, Stein am Angerből indult ki. Nem valószínű azonban, hogy Vas megyei lakosok (és németek!) adtak volna nevet a magyar település központjának. Anger német szó, ami falun belüli füves térséget jelent, és így egy külön településforma terminus technicusává vált (Angerdorf).¹⁷⁷ Ez az elnevezés és az Angerek helyi elrendeződése azonban Fügedi elméletével szemben leginkább a mai Tárnok és Üri utca közötti területre illik rá, ahol a XIV. században a Szent György-kápolnát építtette a király.¹⁷⁸ A mai Tárnok utca volt a legfontosabb piactere a középkori Budának. Ez a Mária-templomnál, a főplébániánál kezdődött, és a Szent György térben végződött.¹⁷⁹ Lehetséges azonban, hogy a vásártér eredetileg valóban tovább nyúlt a Szent János-kolostor felé, amit az is támogatni látszik, hogy még a XV. század végén is egyedül a ferenceseknek volt joguk a régi vásártéren kéregetni.¹⁸⁰

Piactere a XIII. századi Budának hetipiacok számára a Szombathely volt, azonban elképzelhetetlen, hogy ez lett volna az egyedüli piac. Nem valószínű, hogy a várost irányító, és kereskedelmileg érdekelt német patriciátus engedélyezte a magyaroknak a piactartást, saját magának viszont nem létesített.¹⁸¹ A későbbi piacnak a Mária- és a Szent György-templom között, amelyről fentebb beszéltünk a vásárral kapcsolatban, a város alapításától meg kellett lennie. Igaz ugyan, hogy az oklevelekben a Szombatpiac hamarabb és gyakrab-

¹⁷⁰ Ih.

¹⁷¹ 1287. július 20.: *Bp. O. I.* 231—2. — 1332. április 8.: *AO. II.* 586—6. A pápától kérnek határozatot ez ellen.

¹⁷² 1290. szeptember 6.: *Bp. O. I.* 260—1, 1290. szept. 9. *uo.* 261—2.

¹⁷³ *Fügedi E.*: Városprivilegiumok 128. j. — *Bp. O. I.* 229.

¹⁷⁴ III. András 1290. szeptember 6-i oklevele szerint extra castrum tartották. *Bp. O. I.* 260. — Ez az adat egyaránt jelentheti a castrumnak nevezett váron kívüli területet, mint a külvárost. (Hiszen magát a várost is hívták castrumnak.) A külváros mellett szólna Zsigmond 1429. szeptember 23-i oklevele, amely világosan kimondja, hogy a kisasszony napi vásárt a külvárosban tartották. *DI.* 12126. Talán közvetítő megoldásként azt tételezhetjük fel, hogy a vásár ugyan valóban a Szent János kolostorhoz kapcsolódott, (ha talán inkább a kolostornak a város felőli részén volt), de az olyan árukat, melyeknek a várba szállítása nehézségeket okozott volna (pl. állatok) a külvárosi vásártéren, tehát valószínűleg Hévízen, bocsátották áruba.

¹⁷⁵ *I. m.* II. 432. o. 1. j.

¹⁷⁶ Buda város jogkönyve (Ofner Stadtrecht), Budapest, 1905. 259. o. 8. j.

¹⁷⁷ *Radig W.*: Die Siedlungstypen in Deutschland und ihre frühgeschichtlichen Wurzeln, Berlin, 1955. 88, 96—7.

¹⁷⁸ *Pataki V.*: A budai vár középkori helyrajza, *BudRég.* XV. 1950. 241. sk.

¹⁷⁹ *Jogkönyv* 227. § (*Mollay*: i. m. 137. o.).

¹⁸⁰ *Tóth—Szabó P.*: Magyarország a XV. század végén a pápai supplicatiók világánál. Századok, 1903. 225.

¹⁸¹ Fügedi csak a Szombatpiacot tartja piactérnek, szerinte a Mária-templom körül „nyoma sincs piactérnek”. (Városprivilegiumok 79.) Ez a megállapítás ellentétben áll a 179. j-ben idézett *Jogkönyv*-adattal. Ezért nem tudunk teljes mértékben támaszkodni Fügedi ebből a megállapításából kiinduló topográfiai bizonyítására.

ban szerepel, ez azonban az apácák vámjából következik. Bár a vásárvámost kapták meg IV. Bélától, ez tulajdonképpen kapuvám volt, a városkapunál szedték. Vámszedési módja (több tétel mutatja, hogy értékvám) azonban igazolja vásárvám jellegét.¹⁸² Már az 1255-ös tarifa is bizonyítja, hogy a kapunál szedték.¹⁸³ Az apácák vámjának kapuvám jellegét számos oklevél igazolja. 1288-ban IV. László tributum fori seu porte castri Budensisnek nevezi.¹⁸⁴ 1332-ben XXII. János pápa „deforo porte Castrabude” ír.¹⁸⁵ 1380-ban Erzsébet anyakirályné szerint az apácák vámját „in civitate nostra Budensi in porta Zombathkapu vocata” szokták szedni. (Utolsó nyoma a királyné budai földesuraságának).¹⁸⁶ A vízvárosi városfal építése után az ottani kapuknál is szedték a vámost: „iuxta portas civitatis nostre Budensis Thothfalw et Tossanthalkapw”¹⁸⁷ 1508-ban azt írják a vámokról, hogy azt „in hac civitate nostra Budensi, in egressu scilicet portarum eiusdem civitatis nostre” szedik.¹⁸⁸ Pesten is a kapuknál volt az apácák vámjá: „in civitate Pesthiensi prope scilicet portam Hathwan kapu”.¹⁸⁹

Hogyan illik be azonban ezek közé az adatok közé az általunk feltételezett felhévizi vásár? Hogyan szedték a vámost Hévízen, ha kapuvám, hiszen még nem volt meg a városfal? És ha annyira küzd a kolostor a kisasszony napi vásár ellen, akkor miért nem küzd a pünkösdi ellen? Mielőtt ezekre a kérdésekre megfelelően, tisztáznunk kell a hévizi országos vásárok keletkezésének idejét.

A Gézavásár elnevezésből ugyanis nem szabad okvetlenül forum annualét, nundinát feltételeznünk, csak piacot, annál is inkább, mert még a XIII. században is egész Magyarországon csak két országos vásárendélyről tudunk: a fentebb említett budai kisasszonynapiról, és a fehérváriról.¹⁹⁰ Ez tehát egy terminus post quemet jelentene, ami szerint a XIV. században alakult ki a vásár. (A XV. században a Jogkönyv tanúsága szerint már megvan.) Bizonyos támpontot nyújt azonban az, hogy Pünkösdkor tartották. A másik vásárt ugyan kisasszonynapnak nevezték, pedig mint láttuk egy Kisasszony nap után következő ünnep előtti és utáni héten tartották, Kisasszony napja a vásár első hetébe esett. Ugyanígy volt ez Kassán is. Ott is a vásárnap előtti és utáni egy-egy hét időtartalmára kapta a város a vásárjogot.¹⁹¹ Ha a hévizi pünkösdi vásárt a kisasszony napi vásár analógiájára úgy képzeljük el, hogy Pünkösdkor nyitották meg, akkor a kéthetes vásáridőszak középpontja a Pünkösd utáni első vasárnap, Szentháromság vasárnapja, azaz Felhéviz plébániájának ünnepe. Tehát a hévizi vásárok az ottani templombúcsúval állottak kapcsolatban, úgy, mint a XVI. századi újabb budai vásárok is. Ebből azonban más is következik. A vásár nem alakulhatott ki a keresztesek hévizi tulajdonjogának megszilárdulása után, mert különben elképzelhetetlen lett volna az, hogy ne emeljenek igényt a vásárra, amely az ő templomuk ünnepétől függ. Valószínű mindebből, hogy az 1255-ös oklevélben említett „sollempnis” vásár, ami Fügedi alapján éves vásárnak fordítandó,¹⁹² ezzel a hévizi vásárral azonos. Kezdő időpontját nem ismerjük, de nem tartjuk valószínűnek hogy a tatárjárást megelőzte volna.

¹⁸² Az értékvám ugyanis vásárvám szokott lenni: *Domanovszky S.*: A harmincadvám eredete. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIV/4. Budapest, 1916. 48. — Vö. a vámmra még *Fügedi*: Vároprivilegiumok, 36. skk.

¹⁸³ currus... cum castrum intraverit, de curru... qui intrat per portam, stb. *Bp. O. I.* 56.

¹⁸⁴ 1288. június 5.: *Bp. O. I.* 241.

¹⁸⁵ 1332. április 8.: *AO. II.* 586.

¹⁸⁶ 1380. július 25.: *DI.* 6726.

¹⁸⁷ 1497. december 8.: *DI.* 20631.

¹⁸⁸ 1508. április 9.: *A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára*, Lukinich Imre szerkesztésében. I. k. Budapest, 536.

¹⁸⁹ 1512. április 18.: *Prot. Bud.* 145.

¹⁹⁰ *Fügedi E.*: Vároprivilegiumok 33—4.

¹⁹¹ *Uo.* 91. o. 129. j.

¹⁹² *Uo.* 128. j.

Nyilvánvaló, hogy a Gézavásár idejében még csak piacról beszélhetünk, ami nyilván a vásár létesülése után is megmaradt. Lehetetlen, hogyha lett volna Budának vásárszabadalma a püNKöSDI vásároKra, akkor az oklevelek, amelyek pedig gyakran emlegetik a kisasszony-napi vásárt, ne emlékeztek volna meg róla. Hasonló eseteket azonban más városoknál is találunk, ahol ugyancsak nem maradt fenn a vásár kiváltságlevele. Fügedi bizonyította be, hogy az ilyen városoknál a vásár létesítése megelőzte a városi kiváltságlevél kiadását. A vásár pedig ezekben az esetekben eredetileg királyi tulajdonban volt, és rajta a vásári bíraskodást a király ispánja (vagy annak képviselője) gyakorolta.¹⁹³ Ez, a többi város példáiból merített analógia is megerősít bennünket előbbi bizonyításunkban: 1255 előtt, és pedig valószínűleg már a tatárjárás után, de Buda város alapítása előtt tartottak már Felhévízen országos vásárokat, és pedig PüNKöSD napján. Ugyanezekből az analógiákból következik, hogy a vásári joghatóságot itt is a királyi tisztjei gyakorolták, ami annál inkább is érthető, hiszen a hévízi királyi kúriát akkor még nem adományozták el. A királyi tisztiek vásárbíraskodása magyarázza meg továbbá — a már ismertetett topográfiai elemek mellett — azt, hogy hogyan került a vásár Budához. Ez annál is inkább érdekes probléma, hiszen az apácák hévízi birtoka, a kúria és a conditionarius házak a vásártér közelében voltak, övük volt a vásár vámja, mégsem gyakoroltak a vásár feletti joghatóságot. Buda alapítása után ugyanis az uralkodó a vásár feletti bíraskodás jogát nyilvánvalóan saját budavári képviselőjére, a rektorra ruházta át, aki egyben a város bírói tisztét is ellátta.¹⁹⁴ A rektor a vásárbíróságot megbízottai által gyakorolhatta, akik feltétlenül a városi polgárságból kerültek ki. A rektorság megszűnése és a városi autonómia helyreállítása után már kiveszett a köztudatból, hogy a hévízi vásárbíróság gyakorlása a rektor királyi várkapitányi és nem pedig városbírói jogkörből eredt. Így azután Buda háborítatlanul saját vásaraként igazgatta a hévízi vásárt.

A város és az apácák későbbi pereit, ha nem is említik név szerint Hévizet, szintén igazolják vásárunk meglétét. Az 1255-ös oklevelet ugyanis 1313-ban Tamás esztergomi érsek a következőképpen interpretálta: „quod ubique in districtu castris Pestiensis, siue in suburbio, siue in antiqua Pesth tributum solui debeat dominabus.”¹⁹⁵ A külváros és a régi Pest nem lehet a districtus értelmezése, mert az érsek előtt Pestvár, a suburbium és a régi Pest polgárai jelentek meg, tehát három külön közösség, amelynek mindegyike köteles fizetni a vámot. A Pestvár (Buda) districtusa alatt csak a várnegyedet érthetjük, de valószínűbb, hogy a budai tanács alá közvetlenül tartozó területet, tehát a Vízivárost is. A suburbium pedig véleményünk szerint vagy csak Hévizet, vagy ha előző feltételezésünk helytelen Hévizet és Szentpétert együtt jelenti. Hévizet ekkor már gyakran nevezik Buda külvárosának. A régi (és mai) Pest vásárvámja a Budától való függés következtében az 1255-ös privilegium alapján lett az apácáké. Az érseki értelmezést Nagy Lajos király is jóváhagyta 1367-ben, amikor ennek alapján rendelte el a vámfizetést.¹⁹⁶

Az apácák nem küzdöttek a hévízi országos vásároK ellen. Itteni vámszedési joguk — a polgárok elleni általános panaszaitak leszámítva — háborítatlan volt. Az apácák a vásártér melletti birtokukról könnyűszerrel ellenőrizhették a kereskedőket és bántatlanul szedhették a vámot. Ezt igazolja a már fentebb idézett 1497-es oklevél: A felhívízi prépostság emberei elkergették az apácák vámosait Buda külvárosának tótfalusi (a mai Széna téren) és tassentali (a mai Horvát utca és Mártírok útja sarok) kapuitól,¹⁹⁷ míg a közvetlenül a vásártérnél álló és a mai Fő utca végét lezáró kaputól nem.¹⁹⁸ Persze, itt már az apácák voltak a földesurak.

A király régi vásári joghatóságából csak nyomok maradtak meg. Ide kell számítanunk azt, amikor Szilágyi Erzsébet 1458-ban, nyilván mint Óbuda úrnője, lefoglaltatta a felhívízi

¹⁹³ *Uo.* 31—2.

¹⁹⁴ *Kubinyi A.*: Pecséhasználat. 124.

¹⁹⁵ *MonStrig.* II. k. 689—91.

¹⁹⁶ 1367. augusztus 15.: *Dl.* 5581.

¹⁹⁷ *L.* 187. j.

¹⁹⁸ Ez a kapu már 1442-ben megvan: *Dl.* 13678.

vámot.¹⁹⁹ Később azonban visszaadta. A királyi joghatóság utolsó maradéka a budai várhoz kapcsolódik. A vámok védelmével az uralkodó rendszerint a budai várnagyokat, vagy azok gazdasági funkcióit a XV. század közepén átvevő udvarbírákat, mint a rektor várkapitányi jogkörének utódait, bízta meg.²⁰⁰

A vásár és a piac azáltal, hogy joghatóságával együtt Buda város felügyelete alá került, nem gyakorolhatott valami „városfejlesztő” erőt Hévíz szempontjából.²⁰¹ Viszont éppen ezáltal hozzájárult Hévíz és Buda gazdasági kapcsolatainak elmélyüléséhez, és ahhoz, hogy Hévíz gyakorlatilag is Buda külvárosává váljon. Persze a fejlődést itt is gátolta az egyházi tulajdonos vámjoga. Ellenük a polgárság tehetetlen volt, még a „legvárosvédőbb” király, Mátyás is mindig az apácáknak adott igazat a polgársággal szemben.²⁰² Azáltal pedig, hogy a vásártér környéke az apácák birtokában maradt, jobbágyságot lakták, nem jöhetett létre Hévízen a vásártéren egy polgári városmag.

3. A felhévizi Szentháromság-egyház

A fentiekben már részletesen foglalkoztunk a keresztesek idetelepülésével és rámutatunk, hogy ez a XIII. század közepén következett be. Okát IV. Béla politikájában találjuk meg. Az újabb tatárveszély ellen kötött szövetséget a johannita-renddel, és bízta rájuk a Duna-vonal védelmét.²⁰³ Hévíz, ahol templomuk volt már ekkor, erre a célra igen alkalmas volt. A keresztesek esztergomi anyaháza is egy révnél épült fel,²⁰⁴ most pedig a jeníi rév védelmével is őket bízták meg. Az anyaháztól nem szakadtak el továbbra sem a hévízi johanniták, azonban itteni házuk könnyebb eltartására hiteleshelyi jogkört kaptak, és így ennek jövedelmeit élvezhették. Erődítményüket nem Hévízen építették meg, hiszen erre egyetlen okleveles adatunk sincs. Viszont bebizonyosodott, hogy várak a Margitszigeten állott, annak déli csúcán, amely így alkalmas volt a rév védelmére.²⁰⁵ A vár romjai még a múlt században is láthatók voltak, bizonyítva egy négyszög alakú, elég nagy erősség egykori létezését.²⁰⁶ A várat a XIV. századtól kezdve már nem említik, úgyhogy véleményünk szerint a tatárveszély elmúltával és amikor a rév a királytól az apácák birtokába

¹⁹⁹ 1458. június 20.: Dl. 15256.

²⁰⁰ 1492. május 23.: Ráskai Balázs udvarbíró és várnagy, Dl. 19844. — 1508. április 9.: Kubinyi László deák udvarbíró: *Podmaniczky Okl.* I. k. 537. — 1524. július 13.: Bornemisza János és Batthyány Benedek várnagyok, Dl. 23972.

²⁰¹ Óvakodnunk kell attól, hogy a vásárokból lássuk a városfejlesztés egyetlen elemét: *Fügedi E.*: Városprivilegiumok. 29.

²⁰² *Kubinyi A.*: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a Főváros kereskedelme a XV. század végén. TBM. XV (1963) 201.

²⁰³ A johannitákkal kötött szövetség: 1247. június 2.: *Theiner A.*: *Vetera monumenta historica Hungariorum sacram illustrantia*, I. k. Róma, 1859. 208—11. — Hogy a Duna vonal védelmével valóban a johanniták voltak megbízva, azt IV. Béla egy 1254-ben kelt oklevele igazolja. *Uo.* I. k. 231. Az oklevelet majd minden kutató más évre keltezi, mi Pauler álláspontját követjük, ugyanis — az ő érvein túl — az is e keltezés mellett szól, hogy múlt időben emlékezik meg a későbbi V. István és kun Erzsébet házasságáról, pedig azt 1254-ben kötötték, a budai domonkos nagykáptalan alkalmából. (*Kubinyi A.*: *Pécséthesználát*. 200. j.)

²⁰⁴ *Zolnay L.*: *Esztergom*. 33. — Az esztergomi konventre l. pl. *Reiszig E.*: *A jeruzsálemi . . .* II. k. 42. skk. — *Schünemann, K.*: *Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa*. Breslau-Oppeln, é. n. 51—2.

²⁰⁵ Az okleveles adatokat szépen összegyűjtötte *Reiszig E.*: előbb i. m. 28.

²⁰⁶ *Radányi I.*: *Margitsziget története*. Pest, 1858. 136—7. — *Osváth Gy.*: *Szent-Margitsziget hajdan és most*. Budafok, 1901. 67.

került, a vár létjogosultsága megszűnt. A keresztesek maguk is eltűntek Hévízről, s az épület a gondozatlanság következményeképpen tönkrement.

A hévízi johanniták történetére vonatkozó gazdag irodalmat tanulmányunk elején már ismertettük. Ez az irodalom felment bennünket attól, hogy különösen részletesen foglalkozunk a konvent történetével, ezért az alábbiakban inkább csak olyan szempontokat emelünk ki, amelyek az eddigi feldolgozók figyelmét elkerülték, vagy amelyeket félreértettek. Először meg kell állapítanunk, hogy a hévízi kereszteskonventnél, bár egyes kutatók, így Reiszig Ede, hajlandók voltak itt még „lovagházat” is feltételezni — leszámítva a szigeti várat — nem mutatható ki katonai jelleg. Már a szentkirályi konventnek (7. kép) Hévíz anyaházának pápai megerősítése kimondja, hogy birtokain „persona laica super ecclesiasticos viros nullam habeat potestatem, sed ad eas regendas fratres, qui clerici sint et idonei, presint”.²⁰⁷ Ez valószínűleg az eredeti kanonokrendi alapítás következménye, a pápa meg akarta akadályozni, hogy a kanonokok világi hatalom alá kerüljenek. A világi előljárók alatt a lovagokat kell értenünk. A szentkirályi konvent tehát a rend papi és nem lovagi tagjainak irányítása alá került. Ezt Hévízen is ki tudjuk mutatni. 1276-ban a hévízi konvent három tagja, Péter prior, Nyitrai Márton scolasticus és Domonkos pap tolmácsoltak a Margit szenttéavatási perében, tehát tudtak latinul. A jegyzőkönyv meg is jegyezi, hogy Péter prior úr presbiter.²⁰⁸ Hiteleshelyi működésében is papok jártak el²⁰⁹ (8. kép). A konvent helyzetében lényeges változás következett be a XIV. század közepén, amikor elvesztették hiteleshelyi jogaikat. Nemcsak a hévízi, hanem a szentkirályi anyaház is így járt.²¹⁰ Ezáltal legfontosabb jövedelemforrásukat, de leglényegesebb feladatkörüket is elvesztették. Nem véletlen, hogy a király által elkobzott hiteles pecsétjükét és ezáltal hiteleshelyi jogaikat pápai segítséggel próbálták visszaszerezni,²¹¹ ez azonban a jelek szerint nem

²⁰⁷ *MonStrig.* I. k. 133. (1187. január 23.)

²⁰⁸ 1276: *MonVespr.* I. k. 180, 274, 275, 301, 318, 322, 331, 353, 354, 371, 372, 378. — Bonyoldalmat okoz, hogy Péter priort és társait minden említéskor egy más adatokból nem ismert Szt. Kereszt egyház keresztesének nevezik. (Pl. 1276. szeptember 2.: Presbyter Petrus, prior ecclesie sancte crucis de ordine cruce signatorum [uo. 180.] — 1276. augusztus 8.: Dominus Petrus [prior] et rector monasterii sancte crucis de ordine signatorum [!] et Martinus de Nitra scholasticus predicti monasterii, uo. 274.) — Egy adatnál ezt az egyházat de Buda veteri névvel illetik (uo. 318.) annak ellenére, hogy a jegyzőkönyv Hévizet máshol Budához tartozónak mondja. (1276. július 28. uo. 295: Petrus filius Paus de calida aqua de Buda.) Óbudán viszont nincs sehol nyom a keresztesrendi Szentkereszt monostorra. (vö. *Bárfiai Szabó L.*: Óbuda egyházi intézményei a középkorban.) De fel kell-e okvetlenül tételeznünk ezekből az adatokból, hogy Felhévizen egy Szentkereszt monostor állott volna? Az egyháznak patrocíniuma, a templom címe kapcsolatban áll azzal a szenttel, vagy szent titokkal (pl. Szentháromság vagy Szentkereszt) akinek, vagy amelynek a tiszteletére szentelték fel a templomot. (*Schwartz E.*: A patrocíniuma a helynévfejtés és a településtörténet szolgálatában. Századok, 67 [1933] 185.) Ha azonban a templomot több titulusra szentelték fel, akkor valamelyiket kiemelnek, azonban olykor jogosan a többi közül egy másik nevéen is nevezik. Erre több példát hoz fel *Kumorovitz L.*: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez, TBM. XV (1963) 148. old. 198. j. (Idéz itt egy különös esetet, amikor egy kápolnát több, mint tíz titulusra szentelnek fel, mégsem azokról, hanem egy később odakerült ereklyéről nevezik el.) Tehát a Szentkereszt vagy második titulusa volt a Szentháromság egyháznak, vagy pedig időközben odakerült egy Szentkereszt ereklye. Lehet, hogy mind a két eset fennforog. A valószínűbb a második, ugyanis a Szentháromság-templomban a XVI. század elején volt egy Szentkereszt tiszteletére alapított oltárigazgatóság, ami azt jelenti, hogy a templomban Szentkereszt oltárnak és így valószínűleg ereklyének is kellett lennie. (1521: Prot. Bud. 585—6.)

²⁰⁹ 1315. december 20.: a hiteleshelyi kiküldte Clementem presbiterum ecclesie nostre, *MonStrig* II. 716.

²¹⁰ *Reiszig E.* téved, amikor azt állítja, hogy a XIV. században majd minden évből fennmaradt hiteleshelyi kiadványa. Csak a század közepéig áll ez fenn. (A jeruzsálemi . . . 19.)

²¹¹ 1372. november 25.: *Theiner A.*: i. m. II. k. 126—7.

7. Az esztergomi keresztes konvent pecsétje 1258-ból.
Konventssiegel des Kreuzordens der Johanniter von
Esztergom aus dem Jahre 1258 ▶

8. A felhévízi keresztes konvent pecsétje 1309-ből.
Konventssiegel des Kreuzordens der Johanniter von
Felhévíz aus dem Jahre 1309 ▼



sikerült. A konventek hanyatlásához hozzájárult, hogy az uralkodó a XIV. század közepétől a magisteri javadalmat (a cruciferatust) többnyire nem rendtagoknak, hanem püspököknek, udvari embereinek kezdte adományozni.²¹² Az 1440-es években a kereszteskonventeket, amelyeket ekkor már Buda közelsége miatt Hévízről kormányoztak udvari főember commendatorai, hivatalosan is megszüntették, és helyettük Felhévízen társaskáptalant szerveztek. Zeleméri Miklós, a cruciferatus utolsó magistere kérte a pápától a társaskáptalanná való alakítást, azzal, hogy a szentkirályi és a szintén esztergomi Szent Lázár javadalmakat kapcsolják hozzá. Ez meg is történt.²¹³ A prépostsági korszakban azonban folytatódott az eddigi gyakorlat. Ritkán töltötték be a préposti tisztelet, javadalmát pedig magas egyházi rangot viselő állami főtisztviselők mintegy fizetéskiegészítésként élvezték, mint a prépostság kormányzói. Így: Miklós nyitrai püspök,²¹⁴ Filipec János váradi püspök királyi kancellár,²¹⁵ Thuz Osvát zágrábi püspök királyi kincstartó,²¹⁶ Wémeri Zsigmond királyi kincstartó,²¹⁷ Szathmári György veszprémi, nagyváradi, pécsi püspök, majd esztergomi érsek, királyi kancellár,²¹⁸ végül Zalaházy Tamás veszprémi püspök királyi kancellár.²¹⁹ A magas egyházi és világi rangot viselő prépostsági kormányzók egyházuk jóvődelmét teljes mértékben ki tudták használni, sőt azokat nem mindig törvényes eszközökkel bővíteni. Jellemző példa erre a Kunc ispán majora körüli küzdelem,²²⁰ valamint az, hogy

²¹² Névsorukat l. *Reiszig E.* előbb i. m. II. k. 30—1, 56—7.

²¹³ *Némethy L.* még csak annyit sejtett (i. m. 14), hogy ez 1439—57. között következett be. *Reiszig E.* bizonyította be a fentieket (előbb i. m. 24.).

²¹⁴ 1452. február 23.: Dl. 14517. — 1455. június 20. Dl. 14966.

²¹⁵ 1497. december 8.: Dl. 20631. (régebbi eseményre visszatekintően) — *Némethy L.*: i. m. 16. — *Csánki D.*: i. m. 703.

²¹⁶ L. az előbbi jegyzetben idézett oklevelet, — *Reiszig E.*: előbb i. m. II. k. 31. — *Csánki D.*: i. m. 708. — *Némethy L.*: i. m. 17.

²¹⁷ *Reiszig E.*: előbb i. m. II. 31. — *Csánki D.*: i. m. 710.

²¹⁸ *Bunyitay V.*: A váradi püspökség története, I. k. Nagyvárad, 1883. 342—53. *Némethy L.*: i. m. 17.

²¹⁹ 1529. június 18.: Ol. Ft. Vasvári kpt. o. lt. Fasc. 46. (37. dob. 69. tek. 2 kocka.)

²²⁰ *Csánki D.*: i. m. 699. skk.

nem engedték a budai káptalannak a révvámszedést,²²¹ elfoglalták a Nyulak-szigeti apácák vámját²²² stb. Ugyanakkor módjuk volt ezeknek a nagy tekintélyű prépostsági kormányzóknak, hogy felhíví népeik számára minél több kiváltságot szerezzenek. Az 1490-es években pecsét használati jogot eszközölt ki Felhévíz számára Thuz püspök-kormányzó.²²³ 1516-ban viszont Szathmári püspök járta ki, hogy a király lefoglalja az esztergomi káptalan kakati vámját és Dorog birtokát azért, mert a káptalan az ő jobbágyainak, továbbá a budai és pesti polgároknak kárt okozott.²²⁴ A püspök-kormányzók nyilván igen búsán megfizettették támogatásukat a hévíziekkel.

A Szentháromság konvent, miként említettük, királyi alapítása és johannita kézre kerülése következtében igen magas fokú exemptiót élvezett. Már az 1187. évi pápai privilegium kimondja, hogy az esztergomi szentkirályi monostor „ab omnium iurisdictione liberum”. Mentések voltak a püspöki joghatóság alól. Ez a hévízi konvent esetében a veszprémi püspököt jelentette. A mentesség komoly előnyökkel járt, ami leginkább a dézsmaszedésnél éreztette hatását. A dézsmát Magyarországon csak a mezőgazdaságból származó jövedelem után szedték, és elvben a püspök részesült benne.²²⁵ Exemptiójukra hivatkozva a keresztesek igényt tartottak plébániájuk területének teljes tizedére, és ezáltal szükségképpen szembekerültek a megyéspüspökkel. A XIV. században hosszas pereskedések kezdődtek, amelyeket végül kompromisszummal oldottak meg: a hévízi tizedkerületet megosztották a püspök és a keresztesek között.²²⁶ A perben csak a bortizedet említik, ami arra utal, hogy a gabonatermelésnek nem volt jelentősége Hévízen. A felhívíi egyház tizedjoga egyedül a Nyulak-szigeti apácák népeivel szemben nem érvényesült, akik pápai tizedmentességet élveztek.²²⁷ (Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy ezáltal a jobbágyok jártak jól: mindössze annyi történt, hogy a keresztesek helyett az apácák szedték be a tizedet.²²⁸)

Exemptiójuk következtében a keresztesek szentszéki bíraskodást is folytathattak. Még plébánosok is gyakorolhatták a szentszéki bíraskodást,²²⁹ ha ilyen mentességet élveztek. Egész Hévíz területén kivétel nélkül mindenki a keresztesek szentszéki joghatósága alá tartozott: még a szigeti apácák is kénytelenek voltak elismerni, hogy jobbágyaik összes ügyeiben amelyek „ad censuram ecclesiasticam” tartoznak, a keresztesek illetékesek.²³⁰ Mindezt a jogkort a társaskáptalanná alakulás után a jogutód is átvette. A többnyire nem Felhívízen tartozkodó és országos ügyekben eljáró prépost vagy kormányzó helyett az egyházi joghatóságot a káptalan egyik tagja, mint helynök és szentszéki ügyhallgató gyako-

²²¹ 1493. április 18.: Dl. 20002.

²²² Vö. a 215. j-ben idézett okl. Persze már a keresztesek korában is gyakoriak voltak a hatalmaskodások az apácák kárára (Vö.: 1337: AO. III. 386—7. — 1359.: uo. VII. 596. — 1429: Dl. 12071. — 1429: Dl. 12126. — 1432: Dl. 12452. stb.)

²²³ Varju E.: Buda—Felhévíz mezőváros czimereslevele, Turul, XX. (1902) 39.

²²⁴ Az Esztergomi Főkáptalan fekvő és egyéb birtokaira vonatkozó Okmányok Tára, Pest, 1871. 45. Ez az oklevél nem mondja ki ugyan, hogy felhívíi jobbágyairól van szó, azonban már az a tény is, hogy budai és pesti polgárokkal együttesen szerepelnek, e mellett szól. Feltevésünket alátámasztja az ügy elintézéséről az esztergomi káptalan képviselőinek 1516. november 28-án Budán kelt és haza írt levele. Itt elmondják, hogy megjelentek a budai és pesti polgárokkal és a felhívíi népekkel a királyi tanács előtt, és itt, mivel előtte a sértetteknek kifizették a káptalan részéről a kártérítést, úgy határoztak, hogy visszaadják a káptalannak a lefoglalt birtokokat. A vámszedési pert viszont elhalsztják. (Ol. Ft. Esztergomi kpt. mag. lt. Lad. 25. fasc. 3 nr. 5.)

²²⁵ Mályusz E.: Az egyházi tizedkizsákmányolás (Székely Gy.: Tanulmányok i. m.) 320, 322. Vö. még Balics: i. m. I. 383.

²²⁶ 1304: Vasvári kpt. o. lt. Fasc. C/I. 2. — Kumorovitz L. B.: Veszprémi regeszták, Budapest, 1953. 23. sz. — 1329: MonStrig. III. 717—8. — 1331: Kumorovitz L. B.: i. m. 228. sz.

²²⁷ 1316: MonStrig. II. 722—3. — 1347: Uo. III. 622—4.

²²⁸ Mályusz E.: Az egyházi tizedkizsákmányolás i. m. 322. o. 14. j.

rolta.²³¹ Ezekhez az egyházi jellegű jogokhoz járult a plébániai jogkör is. Már a keresztesek idejében is a konventi templom volt a település plébániája, helyesebben a plébániatemplom alakult át a konvent egyházává, megtartva eredeti jogkörét. Így azután a keresztesek részeseültek a plébániák szokott jövedelmeiben: az oblatiókban, stólákban stb.²³² A káptalani korszakban a plébánosi tisztet az egyik kanonok töltötte be.²³³ A keresztesek illetve később a káptalan egyházi joghatósága Felhéziven nemcsak saját jobbágysai felett érvényesült, és így egy átlag földesúrnál nagyobb hatalommal és jövedelemmel rendelkezhetett.

Földesuraságuk kialakulását is az egyházi joghatóságukból vezették le, mert eddig még nem találtunk oly adatot, amely arra utalna, hogy a Szentháromság-egyházon kívül valami birtokadományban részesültek volna Felhéziven. Kezdetben még elég nagy számban találunk olyan adatokat, amely azt igazolja, hogy nem voltak egész Felhéziv birtokosai. A királyi népek például, amelyek az apácák birtokába kerültek, nem tartoztak alájuk. De szóltunk már a Kurszán nemzetség itt élő tagjairól is. A Kurszán nembeli Tamás fia Tamás 1295-ben szentjakabfalvai szőlőrészét eladta a hévízi konvent, mint hiteleshely előtt. A konvent concivis nosternek nevezi, kifejezvéen ezzel terjeszkedési igényét.²³⁴ Míg azonban a XIII. század végéig több, a keresztesektől független szabad, vagy másutt birtokos él Hévizen,²³⁵ addig a XIV. századra úgy látszik elérték, hogy leszámítva a révet, vásárteret, az apácák földjeit, továbbá a még ismertető malom- és fürdővidéket, földesuraságuk megszilárduljon a település felett. Legjobban egy 1319. évi oklevél igazolja ezt, amelyből egyébként megismerjük a hévízi lakosság földesúri szolgáltatásait is. Becsei Imre, Károly korának egyik főembere és nagy birtokszerzője egyik felhézivi háza vásárlása alkalmából kötelezi magát arra, hogy bárkit is helyez be a házba, az a felhézivi konvent bírói joghatósága alá tartozik (úriszék), minden évben pedig terragiumot köteles fizetni. (Ezenkívül részt kell még vállalnia a királyi adóban is.²³⁶) Tudunk ugyan olyan esetről is, amikor a konvent elengedi (pénzért) örökre a „terrarium et omnes proventus consueto, quos quilibet hospitium de Calidis Aquis” nekik telke utáni köteles.²³⁷ Persze a konvent, majd káptalan igyekezett jogait bővíteni (erre már hoztunk a rév és vám esetében példákat). Véletlenül ennek a XIII. századi szabad teleknek a történetét a XV. századig tudjuk nyomon követni. 1286-ban Kezui Sebestyén fia Simoné, akinek fiai 1346. február 5-én eladták azt János szepesi prépostnak. Ekkor megemlítik, hogy ez két utcára néző sarokház.²³⁸ A prépost 1348. augusztus 15-én végrendeletileg a szepesi prépostságra hagyományozta.²³⁹ 1448-ban azonban a szepesi prépost panasolja, hogy Zeleméri Miklós felhézivi prépost a ház után census seu proventus szedett, akár a többi, sibi subditis háztól, pedig a szepesiek háza „sine

²²⁹ *Gárdonyi A.*: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban (Károlyi Árpád Emlékkönyv, Budapest, 1933.) 163. skk. — A szentszékek jogkörére l. uo. 176. skk.

²³⁰ 1277. április 26.: *Bp. O. I.* 163—4. — l. még a 227. j-ben idézett 1347-es oklevelet.

²³¹ 1537-ben Ferenc pesti plébános és epiphaniai püspök viselte ezt a tisztséget: „necnon canonicus ac vicarius in spiritualibus generalis auditor causarum in ecclesia sanctissimae Trinitatis in suburbio civitatis Budensis ad Thermas superiores fundata”. *Némethy L.*: Budapestben volt egyházi testületek pecsétei, Turul V. 1887. 84—5.

²³² *Feine H. E.*: i. m. 357.

²³³ XVI. sz. eleje: magistro Clementi canonico et plebano ecclesie sancte Trinitatis de suburbio castri Budensis, Ol. Ft. Esztergomi érs. It. Nyási-féle formuláskönyv 69. b.

²³⁴ *Bp. O. I.* 298—9.

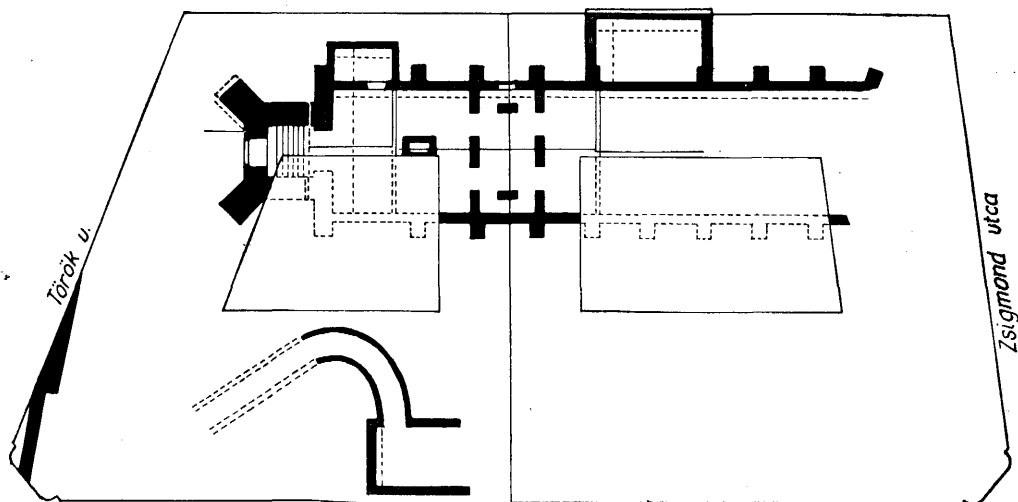
²³⁵ L. 65. j.

²³⁶ 1319. április 26.: nostro iudicio astare tenebitur et nostrum terragium singulis annis soluere, *AO. I.* 513.

²³⁷ 1286: *Bp. O. I.* 225—7.

²³⁸ *MonStrig.* III. 594—5.

²³⁹ *Uo.* 667—8.



9. A hévízi Szentháromság-templom alaprajza (Supka Géza nyomán).
Plan der Dreifaltigkeitskirche von Hévíz (Nach G. Supka)

aliquali solutione census sive proventuum”, továbbá a hévízi prépost elődei iurisdictionója alól is teljesen szabad és exempt volt.²⁴⁰

A prépostság helyét is meg tudjuk határozni. A Szentháromság-templomot 1906-ban Supka Géza ásta ki a mai Mártírok útja 5. a—b telek helyén (9. kép). Elég nagy templom volt, egyhajós, hajója alapterülete 48×11 m. Keletelve volt, nyugati végén torony csatlakozott hozzá. Északi oldalán két hozzáépült melléképületet tárt fel az ásató, a déli oldalon pedig nem messze a templomtól egy állítólagos alagút-nyílást. A templom az ásatásvezető véleménye szerint a XIII. században épült, és később átalakították. Mindenesetre ha ez igaz, akkor a korábbi templomnak a tatárjáráskor teljesen el kellett pusztulnia. A templomtól északra tárta fel Supka a hévízi temetőt (legalábbis itt csontokat talált), és ez a további topográfiai kutatás számára igen fontos adat.²⁴¹ Egy 1332-es oklevélben ugyanis meghatározzák egy mészárszék helyét a temető fala mellett.²⁴² Hévízen sok mészárszék volt, s ezek egy külön sort képeztek. A temető helyének ismeretével ennek a helyét is meg tudjuk határozni.²⁴³ A templom közelében kellett állnia annak a rendfőnöki kúriának, amely mellett a szőlőhegyekről az apácák birtokrésze felé vezető út vezetett el.²⁴⁴ Ez a kúria talán azonos volt magával az eredeti kolostorépülettel. A későbbi kanonoki házsor a jelek szerint a templom nyugati oldalán, a mai Török utca helyén állott.²⁴⁵ A templomban a minden bizonnyal Szentháromság tiszteletére szentelt főoltáron kívül legalább két oltárról tudunk:

²⁴⁰ Szepesi kpt. mag. lt. Scrin. II. fasc. 7. nr. 29.

²⁴¹ Supka G.: i. m. 8—12. — Budapest Műemlékei II. 296—7.

²⁴² Zichy Oklevéltár, XII. 9—10. — AO. II. 598.

²⁴³ L. alább. A mészárszékek sorára: 1521: Prot. Bud. 585—6.

²⁴⁴ 1429: Dl. 12126.

²⁴⁵ A Frankel Leó út nem lehet, illetőleg csak annak egy kis szakasza, ez az út ugyanis akkor a Duna utca nevet viselte. (1516: Prot. Bud. 384—5.) A templom közelében kellett azonban lennie. A kanonoki sor észak-déli irányú volt: 1511-ben északon Mochmolnai Balázs, közepén Apari Gergely, délen Tholnai Menyhért kanonokok házát említik. (Prot. Bud. 48—9.)

a már említett Szent Kereszt-oltárról, és a Szent Katalin-oltárról, amelyhez egy Kalandos társulat is tartozott.²⁴⁶ A Szentháromság egyházhoz tartozó terület igazgatására tanulmányunk harmadik fejezetében visszatérünk.

4. A szigeti apácák birtokai

A IV. Béla által a Nyulak szigetén alapított apácakolostor az utolsó Árpádok alatt igen jelentős birtokadományokban részesült. Elmondottuk már, hogy Felhévizen megszerezték a királyi kúriát, és egyéb adományokat is nyertek. Különös azonban, hogy a XIII. században kapott javaiknak egy része többet nem szerepel az oklevelekben. Ez a hévízi hajósok esetében érthető, az apácák nyilván áttelepítették őket Jenőre. A magtalanul elhalt hévízi Teku házát ugyan a király az apácáknak adományozta, ez a ház azonban a jelek szerint azzal azonos, amelyet Kezu-i Simon vett meg Teku unokaöccsétől, Istvántól, és amely, mint láttuk a szépei prépostság birtokába jutott.²⁴⁷ Különös azonban, hogy bár 1277-ben a király három unciáfizető hévízi emberét adományozta az apácáknak, amely adományt még ugyanebben az évben a királyné is megerősített (az unciáfizetőket félfertőfizetőknek nevezve), sőt még két vinidator adományozásával is bővített,²⁴⁸ mégis amikor ugyanebben az évben, április 26-án kiegyeztek az apácák a keresztesekkel a birtokjog tárgyában, csak nyolc conditionarius telekről van szó. Bár az egyezségben a telkek volt és jelenlegi birtokosait is felsorolják, az ebben az évben adományozott személyek közül egyedül Chudur lehet azonos a királynéi oklevélben említett Chydurral, annak ellenére, hogy az egyezmény szerint Chudur kúriája jelenleg üres.²⁴⁹ Az is furcsa, hogy ez alkalommal két felhévizi királyi conditionarius kijelenti, hogy több conditionarius telek nincs Felhévizen. (Megjegyezzük, hogy e két személy közül csak az egyik neve szerepel a nyolc között.) Mi a helyzet akkor a többi, 1277-ben adományozottal? Talán az adományokban felsorolt többi személy igazolta szabadságát, vagy megszökött, és mivel személyüket adományozták, a használatukra adott föld nem jutott az apácák birtokába. Ugyanígy nincs szó a továbbiakban Erős fia Fekete Miklós comes hévízi palotájáról, amit az szintén az apácákra hagyott.²⁵⁰

Kétségtelen ugyanis, hogy a XIV. századtól kezdve az apácák csak az 1277-es egyezményben felsorolt nyolc kúriát és a királyi kúriát birtokolták,²⁵¹ ha nem számítjuk a vám és révjövedelmeket, továbbá a még ismertetendő malmokat és fürdőt.²⁵² Az 1277-es egyezményben és azt megerősítő 1347-es meg egyezésben biztosították maguknak a nyolc telek feletti földesúri és ítélkezési jogukat, a szentszéki bíraskodás kivételével. Dézsmamentességgel is rendelkeztek. Eredetileg itt élő népeik különféle szolgáltatásokkal terhelt conditionariusok voltak. Bár az 1277-ben említett félfertő-fizetőkre és vinidatorokra nincs több adatunk,²⁵³ fel kell tételeznünk, hogy a nyolc conditionarius-kúrián is ilyen népek éltek. A félfertő-fizetők nyilván csak pénzáradékkal tartozó, a hospesi állapotot megközelítő népek lehettek. A vinidatorok említése a Hévíz körüli nagy szőlőtermelést igazolja. Később kialakulván az egységes jobbágyság, az apácák népei a földesúri taxán vagy censuson kívül Szent Mihálykor, karácsonykor és húsvétkor fizetendő ajándékokra voltak még kötelezve.²⁵⁴

²⁴⁶ L. az előbbi j-ben i. 1511-es oklevelet. A Kalandos társaságokra l. *Feine H. E.* : i. m. 316, 374—5.

²⁴⁷ 1276. június 3.: *Bp. O. I.* 156—7. — 1286: *uo.* 225—7.

²⁴⁸ (1277) január 20.: *uo.* 163. — 1277. május 6.: *uo.* 164—5.

²⁴⁹ 1277. április 26.: *uo.* 163—4.

²⁵⁰ 1291: *uo.* 277—8. 1294: *uo.* 286. — (1295): *uo.* 289—90.

²⁵¹ 1347. március 14.: *MonStrig.* III. 622—4. — 1432. április 25.: *DI.* 12452.

²⁵² Kisebb földadományban részesülnek 1337-ben: hévízi palotájuk (a régi királyi kúria) mellett üres királynéi telket kapnak. *AO* III. 325.

²⁵³ Vinidatorokra l. *Lederer E.* : *Feudalizmus*, 169. skk.

²⁵⁴ L. a 251. j-ben idézett 1432-es oklevelet.

Földesúri jogaikban a legtöbb sérelem a keresztesek részéről érte őket. A tizedfizetéssel és földesúri adóval kapcsolatba vitáikról, amelyeket az említett két egyezségben zártak le, már szóltunk. A legtöbb ellentét a XV. század első felében volt köztük, amikor a cruciferatust már commendatorok kormányozták. 1429-ben Csetneki László a cruciferatus kormányzója elfogatta az apácák egyik jobbágját, és csak akkor engedte el, amikor az átadta neki okleveleit. Ugyanakkor Jenőre is rátörtek a keresztesek jobbágjai és familiárisai.²⁵⁵ Csetneki még abban az évben megvámolta az apácák bortermését: a szőlőkből az apácák birtokrészébe szállított boroshordó felét kimerette, nyilván földesúri adó fejében.²⁵⁶ Mivel azonban az apácák és a keresztesek birtokai másutt is határosak voltak, nem tudjuk, hogy a köztük levő perek mind Hévízre vonatkoznak-e. 1431-ben és 1435-ben Csetneki foglalja el az apácák teljes hévízi birtokrészét.²⁵⁷ A vám és a rév körüli vitákról már szóltunk.

A budai polgársággal — a vám és révvitákon túl is — ugyancsak sok viszályuk volt az apácáknak.²⁵⁸ 1436-ban látszólag az apácák a kezdeményezők. Jobbágaik meggyilkolják György deák altárnokmester és budai polgár familiarisait — hogy milyen okból, azt nem tudjuk —, és a választott bíróság, melynek több hévízi tagja volt, Hévízen ült össze. (Erre az oklevélre még visszatérünk.²⁵⁹) 1441-ben Bornemissza (Onwein) Péter vezetésével huszonöt budai és négy felhévízi polgár elpusztította az apácák egyik, fából és kőből épült házát, amely a budai Szent Péter-templomhoz vezető, Duna melletti városkapunál állt.²⁶⁰ Nyilvánvaló, hogy ez a vámszedéssel kapcsolatos vitákkal függött össze, hiszen a kapuknál volt az apácák vámjá. Igen kevés adatunk van az apácák és saját jobbágaik vitáira. 1418-ban — felkérésre — Óbuda városa ítélik az apácák és egy Provinciarius Mátyás nevű hévízi lakos perében. Mátyás ugyanis az apácák egyik, budai városfal melletti házában lakott, de nem fizette a censust, a házat nem javította és nem engedelmeskedett az apácák hévízi bírójának. Az óbudai tanács nem hozott ítéletet, a döntést „fogott bírakra” bízta. A hévízi jobbágypolgár Provinciarius a maga részéről két Buda-külvárosi lakost jelölt bírónak, míg a földesúr apácák az óbudai esküdtek közül választottak két bírót. Ez a bíró-jelölés érdekesen mutat rá a külvárosi lakosság és a hévízi jobbágyság összefonódására.²⁶¹

Az apácák itteni javaikat már kezdettől fogva Hévízen lakó officialis által igazgatták.²⁶² Hévízi birtokrészük önálló községet képezett, ugyanis nem tartozván a keresztesek iurisdictiója alá, függetlenek voltak a hévízi tanácstól is, és így saját bírójuk volt.²⁶³ Hévíz fejlődése szempontjából ez a kettősség, a két földesúr területének igazgatási különállása nem volt szerencsés. Nem alakulhatott ki egységes, esetleg mindkét földesúrral szemben egységes fellépésre kész mezővárosi polgárság, sőt a két földesúr lehetőség szerint egymás-
közi viszályainál jobbágjait is egymás ellen úszította. Az apácák részének területi elhelyeződéséről már szóltunk.

²⁵⁵ 1429. május 26.: Dl. 12071.

²⁵⁶ 1429. szeptember 23.: Dl. 12126.

²⁵⁷ 1431. július 31.: Dl. 12407. — 1435. július 15.: Dl. 12737.

²⁵⁸ L. a 254. j.

²⁵⁹ 1436. augusztus 8.: Dl. 12990.

²⁶⁰ 1442. május 27.: Dl. 13678.

²⁶¹ 1418. március 21.: Dl. 10680.

²⁶² L. a 249. j-ben idézett oklevelet.

²⁶³ L. a 261. j-ben idézett okl.: az apácák bírója: „in terris ipsarum commorantis”.

5. A Szentlélek-ispotály²⁶⁴

A régebbi irodalom két ispotályról emlékezik meg Hévízen: a Szentháromság-egyház mellett állóról és a Szentlélek-ispotályról. Reiszig Ede, bár jól látta, hogy a tatárjárás előtt még nem működött Hévízen a johannita-konvent, mégis biztosra vette, hogy a Szentháromság-egyházhoz már akkor ispotály tartozott.²⁶⁵ Somogyi azonban kimutatta, hogy Budán és Pesten egyetlen egy ispotályról sem tudjuk igazolni, hogy johannita kézen lett volna.²⁶⁶ Az állítólagos Szentháromság-ispotályról egyetlen egy oklevél sem tud. Különben is a johanniták nemcsak betegápolással foglalkoztak, és rajtuk kívül még több ispotályos rend működött. Hazánkban ezek között a Szentlélek-rend volt a legjelentősebb. Később az ispotályok gyakran polgári kézre jutottak, sőt teljesen polgári ispotályok is keletkeztek.²⁶⁷

A középkori budai és pesti ispotályok közül a Szentlélek-ispotály volt a legismertebb, ami Felhévízen állott, és a középkor végéig kimutathatóan a Szentlélek-rend igazgatása alá tartozott. Ezt Pásztor Lajos²⁶⁸ és Somogyi Zoltán²⁶⁹ már 1940, illetve 1941-ben bebizonyította. Különösen Somogyi munkáját kell kiemelnünk, aki nagyjából ma is helytálló módon részletesen meg is írta az ispotály történetét, és egyben egy hosszú jegyzetben részletesen megcáfolta az eddigi irodalomban begyökerezett elméletet, amely szerint Felhévízen két johannita-konvent működött, s az ispotályt johanniták kezelték volna.²⁷⁰ Különös, hogy Somogyiék helyes megállapításait Gárdonyi Albert nem vette figyelembe.²⁷¹

A Szentlélek-rendet Montpellier-ben alapították a XII. század végén, mint szegénygondozással és betegápolással foglalkozó laikus közösséget. 1204-ben pápai megerősítést nyert, 1252 előtt pedig ágostonos-johannita regula alapján átszervezték papi renddé. Valószínűleg azóta hívják őket is kereszteseknek. A rend központja a római S. Spirito in Sassa-ispotály volt, itt székelt a nagymester. Majdnem minden európai országban voltak házaik.²⁷² A budai rendháza az első adatunk 1330-ból van, amikor Buda város tanácsa előtt Ortolfus frater, a budai vár suburbiumában álló Szentlélek ispotályos ház mestere, és magyarországi generalis praeceptor az ispotály Nandur falusi üres földjét 100 ezüst márkáért eladta Kunclinus ispán budavári esküdtnak, amely összeget „in structuram et edificium ecclesie Sancti Spiritus” költötték el.²⁷³ Ez az adat csak a templom építkezésének idejét határozza meg, azonban az a tény, hogy a konventnek már ekkor eladható földje volt, azt igazolja, hogy az ispotályt már valamivel korábban alapították.²⁷⁴ Bizonyos támpontot nyújt Ortolf fraternek, a rendház magisterének neve (10. kép). A XIII. század elején alapított bécsi

²⁶⁴ Az ispotály szót azért használjuk a kórház helyett, mert a középkori ispotály nem teljesen kórház jellegű, hanem — a leprosoriumokat leszámítva — inkább szegényház. Persze a munkaképtelen szegények többnyire betegek, és ezért az ispotályokban valóban zömében ápolásra szoruló betegek éltek. Az ispotály célja azonban nem a gyógyítás volt, hiszen sem orvos, sem felcser nem tartózkodott itt. *Somogyi Z.*: A középkori Magyarország szegényügye, Budapest, 1941. (Palaestra Calasanciana 37.) 4—5.

²⁶⁵ *Reiszig E.*: A jeruzsálemi... i. m. II. 18.

²⁶⁶ *Somogyi Z.*: i. m. 26.

²⁶⁷ *Pásztor L.*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest, 1940. 50—3.

²⁶⁸ I. m. 53, 56.

²⁶⁹ I. m. 37—48: a Szentlélek-rend története, 39—41: a budai Szentlélek-ispotály története.

²⁷⁰ I. m. 26. o. 1. j.

²⁷¹ A hajdani Szent János-kórház Budán, Bud. Rég. XV. (1950), 566.

²⁷² *Somogyi Z.*: i. m. 37. skk. — *Lexikon für Theologie und Kirche* V. k. 1960. 492—3.

²⁷³ 1330. február 9.: *MonStrig.* III. k. 157—8.

²⁷⁴ *Gárdonyi A.*: A középkori Buda határai. 391. félreérti ezt az adatot. Szerinte a földet a hévízi kereszteslovagok (!) adják el.



10. Ortoif bécsi szentlélekrendi magister pecsétje.
Siegel von Ortoif, des Magisters
des Wiener Heiligen-Geist-Hospitals

Szentlélek-kórház mestere 1304—1331-ig Ortoif volt.²⁷⁶ Ugyanabban a rendben, egy időben, ugyanolyan beosztásban kevésbé valószínű, hogy két ugyanolyan nevű rendtag legyen, és mivel tudjuk, hogy a későbbi időkben a budai rendház, és vele együtt az egész magyar rendtartomány a bécsi rendháztól függött,²⁷⁶ úgy gondoljuk, hogy alapításától kezdve ez volt a helyzet. Ortoif ekkor egy személyben viselte a bécsi és budai magisterséget, és ilyenformán lehetett magyarországi generalis praeceptor. (Ez a rang soha többé nem kerül elő!) Az a tény, hogy Buda város tanácsa előtt, amely Buda külvárosában állónak mondja a hévízi ispotályt, adja el telkét, szintén elgondolkoztató. Nem volt-e az ispotály a budaiak kegyurasága alatt? Ez ellen szól, hogy az oklevél nem említi a város consensusát, amire pedig ez esetben szükség lehetett volna. A további birtokeladások sem említik a budai tanács hozzájárulását. 1346. november 24-én Chrasto frater, aki magát magister hospitalis *ordinis Sancti Spiritus* ad Calidas Aquas Budensesnek nevezi (11. kép), rendtársaival egy szentendrei malmot zálogosít el Töttös mesternek.²⁷⁷ Ugyancsak Chrasto magister, egész káptalanával (!) ugyancsak Töttösnek egy évvel később pazanduki földeket ad el.²⁷⁸ Mindkét oklevél a szentléleki ispotály saját kiadványa. Ez, a városi beleegyezés hiánya, és a Budán kívüli birtokok cáfolják a városi kegyuraságot. Anyaháza, a bécsi Szentlélek-ispotály sem volt városi kézen. Az osztrák herceg alapította a városi falakon kívül. A belőle kisarjadt városi ispotály, a Bürgerspital felett ugyan a polgárság gyakorolta a felügyeletet, azonban az már a XIII. század folyamán más ispotályos rend kezelésébe jutott.²⁷⁹ Ez tehát azt gyaníttatja velünk, hogy a budai ispotály is fejedelmi, jelen esetben királyi alapítás volt.

Ezt igazolja az ispotály elhelyezése is. Eddigi vizsgálódásainknál a topográfiai elhelyezést a szöveg megértése szempontjából a fejezetek végén tárgyaltuk, itt azonban ebből kell kiindulnunk. Az ispotálllyal okleveleink leggyakrabban a malomperekkel kapcsolatban emlékeznek meg. Ezek a malmok a mai (és akkori!) Malomtótól a mai Lukács és Császár fürdő irányába elfolyó meleg vizeket használták fel. Mivel a malmok helyrajzára visszatérünk, itt csak az ispotály elrendezésével kapcsolatban foglalkozunk ezekkel az oklevelekkel. Az ispotálllyal kapcsolatban először 1339. december 13-án említenek egy malmot, amely a

²⁷⁶ *Geschichte der Stadt Wien* (hsgg. v. Alterthumsverein zu Wien) II/2. k. Wien, 1905. 939. o. 7. j. — Megjegyezzük, hogy Ortoif egyik késői bécsi utóda, aki alá a magyar rendtartomány is tartozik, szintén használja a praeceptor címet. Nyási-féle form. k. 274. a.

²⁷⁶ Nagy I.: Római magyar regesták. MTT. IV (1957) Pest 238. — *Somogyi*: i. m. 46—7.

²⁷⁷ Dl. 3865. — *Bártfai Szabó L.*: Pest megye 296. sz. a szöveg világos szavai ellenére a felhévízi keresztes (johannita) konventtel azonosítja!

²⁷⁸ 1347. április 5.: *Zichy O.*: XII. k. 24.

²⁷⁹ *Gesch. d. St. Wien*, I. k. Wien, 1897. 475—7. — II/2. k. 936—9.



11. A felhévízi Szentlélek-konvent 1346. évi oklevele.
Urkunde des Heiligen-Geist-Konvents von Felhéziv aus dem Jahre 1346

meleg vizek felső végénél, keletkezésénél áll, és amit Hévízfőnek neveznek. A malomhely királyi tulajdon, Szentjakabfalvához tartozik, és citra ecclesiam Sancti Spiritus, azaz a Szentlélek-templomon innen áll.²⁸⁰ 1349. július 19-én is említenek hévízfőnél álló malmot, in vicinitate fratrum cruciferorum ecclesie Sancti Spiritus. A malom felső vége „in capite ipsius calide aque a parte ecclesie Sancti Spiritus” áll.²⁸¹ 1335. július 4-én a malomrész „a parte et in vicinitate fratrum cruciferorum Sancti Spiritus” van.²⁸² A további oklevelek a XIV. században a malmoknak a Szentlélek-templomhoz való viszonyát az a parte,²⁸³ prope,²⁸⁴ in vicinitate,²⁸⁵ circa²⁸⁶ szavakkal fejezik ki. Ugyanezek az oklevelek a malmokat többnyire egyszerűen „Buda” helynévvel lokalizálják.²⁸⁷ A XV. században hasonló a helyzet. Egy 1438. március 27-i oklevélben elpusztult malmok helyét „a superiori parte earundem Calidarum aquarum a parte videlicet ecclesie seu domus hospitalis Sancti Spiritus” adják meg.²⁸⁸ Újból van adatunk, amely a malmokat az ispotály közelében (prope) helyezi el.²⁸⁹ Egy 1459. június 7-i oklevélben azt olvassuk, hogy az óbudaí apácák elfoglalták az ispotály malmát „iuxta vineam eorum prope eandem domum hospitalem”.²⁹⁰ Egy 1494. szeptember 12-én kelt oklevél szerint az ispotály egyik hidegforrása „in luminascantiis dicti hospitalis Sancti Spiritus” tör elő.²⁹¹ 1510. március 19-én Perényi Imre nádor a Malomtő helyét a Szentlélek-ispotály alatt jelöli meg. („Receptaculum illud aquarum calidarum seu lacus ille in Superioribus calidis aquis Budensibus infra scilicet hospitem ecclesiam Sancti Spiritus.”²⁹² 1511. március 19-én ugyanez a nádor azt írja, hogy a Malomtő gátja az ispotály kertje alatt van: „infra ortum hospitalis Sancti Spiritus ac penes

²⁸⁰ Fejér G.: VIII/4. 369—72.

²⁸¹ Dl. 3926, 4476.

²⁸² AO. VI. k. 354—5.

²⁸³ 1361. szept. 13.: Dl. 5080.

²⁸⁴ 1364: Dl. 5289, — 1367. március 17.: Dl. 5366, — március 24.: Fejér G.: IX/4. 110—1, — 1376: Dl. 6370 stb.

²⁸⁵ 1365. március 21.: Dl. 5385.

²⁸⁶ 1390: Dl. 7564.

²⁸⁷ 1364: Dl. 5289, — 1367: Dl. 5366. stb.

²⁸⁸ Dl. 13164.

²⁸⁹ Dl. 13441. (1439) — 1452: Dl. 14517, stb.

²⁹⁰ Dl. 15366.

²⁹¹ Dl. 20213.

²⁹² Dl. 26131.

repleturam sive aggerem cuiusdam piscine sive lacus aquam calidam in se continentem”.²⁹³ Ezekhez az adatokhoz két irodalmi utalást fűzhetünk: Oláh Miklós a Szentlélek-ispotályt oda helyezi „in quo thermae salubres erumpunt”,²⁹⁴ Wernher György viszont úgy tudja, hogy a hévizi fürdők egy részét kórháziaknak nevezik a közeli ispotályról.²⁹⁵ Ezen adatok alapján nagyjából pontosan meg tudjuk határozni az ispotály helyét. Az adatok egybehangzóan a hévízfőnél, a Malomtó felett, ott, ahol a meleg vizek előtörnek, helyezik el. Ezek szerint csak a Malomtó oldalában épülhetett fel, részben a hegyoldalra támaszkodva. Közvetlenül a tó felett nem lehetett, mert itt nagyon meredek a hegyoldal. Valószínűleg a tó és az ispotály között terült el szőlőjük, illetve kertjük.²⁹⁶ Bár a malmokat (és az ispotályt is) gyakran Buda város területére helyezik, az a tény, hogy első helyrajzi adatunk a szomszédos malmot királyinak, és a szentjakabfalvai királyi birtokhoz tartozónak mondja, azt jelentheti csak, hogy az ispotály maga is királyi területen épült, feltehetően királyi alapításként.

Az ispotály azonban igen korán, legkésőbb a XV. század elején Buda város kegyurasága alá került. Európa-szerte ez volt a fejlődés útja. Igaz, az ispotályokat a felebaráti szeretet gyakorlására kezdetben az egyházak alapították, és egyházas jellegüket akkor is megtartották, ha maga az alapító világi volt. Az ispotályokban működő szerzetesrendek, vagy esetleg világi papok is, igen magasfokú egyházi exemptióval rendelkeztek. Az ispotály papja olykor plébánosi jogkört is kapott.²⁹⁷ A városi ispotályok fejlődését elősegítette, hogy tekintélyes birtokaik voltak, különösen malmok terén.²⁹⁸ Nálunk is hasonló volt a helyzet.²⁹⁹ E vagyon ellenőrzésének igénye, de más egészségügyi és szociális szempontok is lassan, Európa-szerte arra bírták a polgárságot, hogy átvegye az ispotályok irányítását.³⁰⁰ Elsősorban a gazdasági ügyekben; továbbá gyakorolták a kegyúri jogot, beleszóltak az ispotály egyházi vezetőknek kijelölésébe, sőt gyakran teljesen szekularizálták.³⁰¹ Mindez véleményünk szerint nemcsak a vagyon irányításával függött össze. Persze ez sem volt lényegtelen, hiszen az ispotály felügyeletével megbízott patricius saját vagyonát növelhette. Komolyabb indítéknak érezzük az egészségügyi szempontokat (epidémiák esetén a betegek elkülönítése) valamint a szociális megfontolásokat, amelyek kívánatossá tették az ispotály feletti felügyelet megszerzését. A többnyire a város falain kívül elhelyezett ispotályok³⁰² betegek és munkanélküliek gyülekezetei voltak. A városi patriciátus számára állandó veszélyt jelenthettek ezek az összetömörített munkanélküliek. A Szentlélekrendi ispotályok a római rendfőnöktől függtek és nem tartoztak a városi plébános ellenőrzése alá. Ez is sértette a tanács érdekeit, mivel a plébános a város kegyurasága alá tartozott. Talán nem véletlen, hogy a XVI. század elején a bécsi rendház magistere, a páduai származású Filippo Torreano, aki egyben a magyar rendtartomány felettese is volt, prédikációiban Luthert megelőzve harcolt a búcsú és kép-

²⁹³ Dl. 22131. (vö. Dl. 22136, 22132 stb.)

²⁹⁴ *Olahus, N.*: Hungaria-Attila. Caput V. (*Eperjessy—Fuhász-féle* kiadás, Budapest, 1938. 10.)

²⁹⁵ *Wernher, G.*: De admirandis Hungariae aquis hypomnemation. (*Schwandtner*: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. I. k. 1746.) 848—9.

²⁹⁶ *Zolnay L.* egy kézirat tanulmányában foglalkozik az ispotály helyével. Megcáfolja azokat az irodalomban több helyen található feltevéseket, melyek szerint a Szentlélek-ispotály Óbuda felett lett volna. (Ezt azonban már *Gárdonyi A.* is helyesen látta: Óbuda és környéke, 583.) *Zolnay* szerint az ispotály mai Lukács-fürdő helyén állott Császármalommal lenne azonos. Ez a feltevés azonban ellentétben áll okleveles adatainkkal.

²⁹⁷ *Feine H. E.*: i. m. 372. — *Plöchl W.*: i. m. II. k. 154.

²⁹⁸ *Gesch. d. St. Wien*, II/2. k. 691. — A Wien és Schwechat folyókon álló malmok zöme a bécsi ispotályok birtokában volt.

²⁹⁹ A Szentlélek-ispotály malma Pazandukon volt: *Gárdonyi A.*: Óbuda és környéke, 584. — a magyarországi ispotályok birtokaira l. *Pásztor L.*: i. m. 58. skk.

³⁰⁰ *Pásztor L.*: i. m. 51. skk. — *Somogyi Z.*: i. m. 64. — *Feine H. E.*: i. m. 372.

³⁰¹ Számos adatot gyűjtött erre *Pásztor L.* és *Somogyi Z.*: i. m.

³⁰² *Planitz H.*: i. m. 243.

tisztelet ellen, úgyhogy 1510-ben a bécsi theológiai fakultás elé idézték. Bár végül visszavonni kényszerült eretnek tanait, később mégis felmentették állásától. Torreano, aki teológiai doktor, pápai paenitentiarus, a rendfőnök vikáriusa, és a német, magyar és lengyel rendtartományok visitatora volt, nem valószínű, hogy a rend általános szellemével ellentétes nézeteiket hirdette volna. (A bécsi fakultással való első összeütközése idején épp rendi funkciói alapján vonta ki magát a támadások alól. Megjegyezzük, hogy a bécsi renház nem tartozott az ottani városi tanács felügyelete alá!³⁰³)

Az ispotályok vagyoni viszonyai adtak a városoknak indokot arra, hogy beavatkozzanak belső életükbe. Az ispotályos rendek zöme — és így a Szentlélek-rend is — eredetileg laikus közösségek voltak, amelynek tagjai egyaránt lehettek férfiak és nők, csak vállalniuk kellett a szegénygondozás és ápolás feladatait. Rendházaikban csak egy vagy két pap lehetett az egyházi teendők ellátására, azonban ezek nem avatkozhattak be az ispotály anyagi ügyeibe. Később egyre inkább az egyházi funkcióban lévők léptek előtérbe, és így eredeti feladatkörükkel kevésbé törődtek.³⁰⁴ Az ápolási feladatokat, a felebaráti szeretet gyakorlását eredetileg önként válláló laikusok helyett egyre inkább olyan személyek léptek be a rendbe, akik a javadalmakat kívánták élvezni. Tudunk gazdag emberekről is, akik ispotályba költöztek.³⁰⁵ Az ispotályok hanyatlása már a XIV. században elkezdődött. A bécsi Szentlélek-ispotály például 1345-ben teljesen eladósodott, úgyhogy az osztrák hercegnek, mint kegyúrának kellett közbelépnie. Ekkor az ispotályban három pap és két laikus élt.³⁰⁶ Ugyanebben az időben — szinte alapítása után közvetlenül — következett be a felhézvi ispotály hanyatlása. Az ispotályra vonatkozó első három adatunk már birtok elidegenítéseikről maradt fenn. Valószínűleg ez az anyagi romlás bírta rá és főleg adott módot a városi tanácsban ülő patriociusoknak az ispotály gazdasági ügyeinek kézbevitelére.

A XV. század közepétől, ha a Szentlélek-ispotály nevében eljárnak, nem említik már a konventet, hanem magát az ispotályt, vagy a szegényeket, vagy pedig a városi tanácsot. Somogyi ebből arra következtetett, hogy a konvent már megszűnt, az ispotály mestere már többnyire nem a rend tagja, lényegében pedig a városi megbízott, a gondnok irányítja.³⁰⁷ Ugyancsak Somogyi tisztázta a magyar ispotályok városi irányításának módját is. Három tagolódást találunk: felsőfokon a városi önkormányzat hordozója a tanács, legalul az ispotály mestere mint a tényleges vezető, a kettő között az összekötő kapocs, és a tanács megbízottja a gondnok. E két utóbbi azonban gyakran azonos személy.³⁰⁸ Valóban, Budán is a tanács a legfelsőbb irányító, akinek megbízottja egy előkelő polgár mint gondnok, és alárendeltjük az ispotály egyházi vezetője. Somogyi fenti, Budával kapcsolatos megállapításai azonban nem egészen helyesek. Az ispotályra vonatkozó oklevelek ugyanis a megnevezésekben nem elég következetesek: különböző funkciót neveznek olykor azonos névvel. 1417-ben még Herricus frater keresztes, tehát kétségkívül rendtag képviseli az ispotályt.³⁰⁹ 1449. november 9-én Bertalan papot említik az ispotály rektoraként,³¹⁰ aki ugyanezzel a megnevezéssel egy 1452. március 6-i oklevélben is szerepel, vele együtt azonban egy György nevű procurator eiusdem ecclesie.³¹¹ Véleményünk szerint ez a György a városi tanács képviselője, annál is inkább, mert néhány nappal előbb 1452. február 23-án említenek egy „Georgius Hainburgii dictus rector hospitalis ecclesie Sancti Spiritus”-t,³¹² pedig ekkor még Bertalan a rektor!

³⁰³ *Gesch. d. St. Wien*, II/2. k. 935.

³⁰⁴ *Somogyi Z.*: i. m. 38, 64.

³⁰⁵ *Pásztor L.*: i. m. 50—1.

³⁰⁶ *Gesch. d. St. Wien*, II/2. k. 938.

³⁰⁷ *Somogyi Z.*: i. m. 40—1.

³⁰⁸ *I. m.* 68—70.

³⁰⁹ 1417. április 27.: DI. 10563, Vö.: 1417. július 9.: DI. 10588.

³¹⁰ DI. 14310.

³¹¹ DI. 14533.

³¹² DI. 14517.

A következő egyházi rektor Benedek pap, 1452. október 6-án és 1454. január 9-én említik.³¹³ 1475. március 3-án Theys Mátyás budai polgár,³¹⁴ 1483. július 31-én és 1484. január 14-én Jakab deák³¹⁵ viseli az ispotály rektora címét, ők nyilvánvalóan a város által behelyezett gondnokok. 1494. szeptember 12-én az ispotály rektora Ewthwes Mátyás budai polgár, 1515-ben pedig egy tanúkihallgatás alkalmával Harber János budai bíró azt vallja, hogy atyja az ispotály provizora, azaz gondnoka volt.³¹⁶ Somogyi az Eötvös-féle adatot használta fel az intézmény teljesen világi kézre jutásának bizonyítására, mert nem tudta, hogy Eötvös másik neve Harber volt, és így az 1515-ös adat is reá vonatkozik. Eötvös fia volt az említett Harber János, kinek vallomása világosan mutatja, hogy az 1494-ben Eötvössel kapcsolatban említett rektorság alatt a provizorátust, az ispotály gazdasági, nem pedig tényleges vezetését értették. Rektornak neveztek tehát egyaránt az ispotály egyházi fejét, és a tanácsi — Somogyi szavaival élve — gondnokot. Ugyanezt mutatta már Hainburgi kettős említése is. Az ispotály következő ismert nevű vezetője ismét egyházi személy, és pedig kimutathatóan a rend tagja. Esztergomi Jánosnak hívják, 1515-ben az ispotály plébánosának (!), 1516-ban rektorának nevezik, de nem mondják meg, hogy rendtag is. Egy keltezetlen oklevélben végül a következő néven említik: „venerabili domino Johanni de Strigonio, professor ordinis Sancti Spiritus, priori domus et hospitalis in Superioribus Calidis Aquis Budensibus”.³¹⁷ Tehát valóban még a Szentlélek-rend működik Hévizen, és az ispotály egyházi rektora a rendház priorja.

A XVI. század elején a már említett Filippo Torreano bécsi házfőnök megpróbálta a rend újraszervezését. Bár minden egyes rendház priorját a római nagymester nevezte ki, Magyarországon ez a kinevezési jog ekkor már a kegyuraságot gyakorló városi tanács által választott prior megerősítésére szorítkozott.³¹⁸ Számos ispotály volt azonban még a rendnek Magyarországon, amelyek felett a felhévizi gyakorolta a felügyeletet.³¹⁹ Torreano a rend anyagi ügyeit akarta rendbehozni a felhévizi prior segítségével, és ez által nyilván a városi gyámkodástól is szabadulni szeretett volna. Mindez persze a bécsi rendháznak is jól jött volna.³²⁰ Torreano abból indult ki, hogy rendje római anyaháza, a S. Spirito in Sassia konfraternitást létesített, amelybe a világ minden részéből léptek be ájtatos hívek, és fizették a belépési díjat.³²¹ A bécsi házfőnök most engedélyt eszközölt ki Esztergomi János felhévizi priornak „elemosinas colligendi, confraternitates instituendi, fratres inscribendi, eisque litteras fraternitatis tradendi, indulgentias... publicandi”.³²² A búcsúk ellen prédikáló Torreano persze saját kolostora javára maga is igénybe vette ezt a bevételi forrást! Érdekes bizonyítékunk van arra vonatkozóan, hogy Esztergomi János valóban élt is ezzel az engedéllyel. A budai vár ásatásánál előkerült egy elég gyenge kivitelű monoru alakú vörösréz pecsét-

³¹³ *Békefi R.*: A pilisi apátság története 1184—1541. Pécs, 1891. 414. — Az utóbbi adatnál ugyan Benedeket mint „rector hospitalis beate Elizabeth vidue de superioribus calidis aquis Budensibus”-t említik (*Zichy O.*: IX. k. 420. jegyzetben), de a Szentersébet-ispotály Alhévizen volt. Vagy az ispotály titulusában, vagy helyében tévedett a jegyző, mivel ekkor a Szentlélek-ispotály rektora valóban Benedek, az adat csak rá vonatkozhat.

³¹⁴ Esztergomi kpt. mag. lt. Lad. 67. fasc. 7. nr. 3.

³¹⁵ Dl. 18841, 18905.

³¹⁶ Dl. 20213. Megjegyezzük, hogy *B. Szabó L.*: Pest megye i. m. 1182. sz. félreérti a szöveget. — 1515. szept. 24.: *B. Szabó L.*: i. m. 1376. Harber, más néven Eötvös Mátyás budai bíróra 1. *Kubinyi A.*: A kincstári személyzet a XV. sz. második felében. TBM. XII (1957) 48. o. 169. j. — *Uő.*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Bud. Rég. XIX (1959) 104.

³¹⁷ 1515: *B. Szabó L.*: 1376. sz. — 1516: *uo.* 1382. sz. — Ol. Ft. Nyási-féle form. kv. 274. a.

³¹⁸ *Somogyi Z.*: i. m. 43—4, nagyszebeni és marosvásárhelyi példa.

³¹⁹ Felsorolva *Pásztor Z.*: i. m. 53.

³²⁰ A magyar prioratusok ugyanis adót fizettek a bécsi rendháznak, *Nagy I.*: i. m. 237—8.

³²¹ A konfraternitás történetére: *A római Szentlélek-társulat anyakönyve. 1446—1523.* (Monumenta Vaticana I/5. k.) Budapest, 1889. XVII. skk.

³²² Ol. Ft. Nyási-féle form. kv. 274. a.

12. A budai ásátásoknál előkerült
Szentlélekrendi pecsétnyomó (előlnézet).
Das bei den Ausgrabungen in Buda
zum Vorschein gekommene Siegel
des Heiligen-Geist-Ordens (vorderansicht)



13. A Szentlélek-rendi pecsétnyomó lenyomata.
Abdruck des Siegels
des Heiligen-Geist-Ordens

nyomó,³²³ amelyen a kettőskereszt, a Szentlélek-rend jelképe látható,³²⁴ körirata: S Sancti Spiritus de Vrbe (12—13. kép). Urbsnak csak Rómát nevezték ebben az időben, viszont a római ispotály pecsétnyomója nem vesztetett el Budán, és különben is bizonyára sokkal dízesebb kivitelű volt. Nyilván ezzel a pecséttel erősítette meg Esztergomi János a konfraternitásba való felvételt igazoló okleveleit.

Mohács után úgy látszik eltűnik a Szentlélek-rend Hévizről, és János király érvényesíteni próbálta kegyúri jogait. Először az 1520-as évek végén Athinai Márton királyi titkár és fehérvári érkanonoknak adományozta az ispotály rektori címét, tehát javadalmát, nyilván commenda-ként.³²⁵ Később azonban nagyarányú ispotály-építkezésekbe kezdett, amelyek befejezését még a Habsburgokkal való béketárgyalások alkalmával is kikötötte magának. Igaz, hogy itt a prépostság területén építendő ispotályról szól, de lehet, hogy csak a helymeghatározás pontatlan.³²⁶

6. A hévizi malmok és fürdők

A Józsefhegy és a Duna közti területen, ott ahol ma a Lukács- és a Császárfürdő áll, található Budapest egyik legjelentősebb melegvízű forrásokcsoportja. Nemcsak a hegy oldalában, a Malomtóban találunk forrásokat, hanem a mai fürdők területén is. A források különböző hőfokúak, találunk meleg és hidegvízű forrást egyaránt.³²⁷ A melegvízforrások (s talán kevésbé az ősmagyarok „víztisztelete”)³²⁸ következtében már a korai időkben vonzódott ide az ember. Láttuk, hogy ide települt a Szentlélek-ispotály, és malmokat, továbbá fürdőket létesítettek itt. Legkorábban a malmok mutathatók ki. A vízimalmokat már a római korban ismerték.³²⁹ Csehországba és Baltikumba a XII. században jutott el, hazánkban szintén a XII. század közepétől mutatható ki, sőt a XIII. század elején már kallómalmok is találhatóak

³²³ BTM. 51. 2132. lt. sz.

³²⁴ Lind K.: Blätter für ältere Sphragistik, Wien, 1878. 4. t. 3. sz.

³²⁵ A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára, II. Bp. 1939. 431—2.

³²⁶ 1536 elején János király követei által előterjesztett békeponatok között. *Magyar Tört. Emlékek*, I /1. k. Magyar Tört. okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból (I. k.) Pest, 1857. 332.

³²⁷ Liber E.: Budapest-fürdőváros kialakulása, I. k. Budapest, 1934. (Statisztikai Közlemények, 74/1. k.) 86—7. — Horusitzky H.: i. m. 166—70. — Ezt már Wernher is tudta: i. m. 848—9.

³²⁸ Liber: i. m. I. 206.

³²⁹ Feldhaus, F. M.: Die Technik der Antike und des Mittelalters. Potsdam, 1931. 162, 214, 223. — Bloch, M.: Avenement et conquêtes du moulin à eau, *Annales d'histoire économique et sociale*. VII. 1935. 538. skk.

Magyarországon.³³⁰ A hévízi melegvízforrásoknál már a XIII. századtól működtek a malmok. Véleményünk szerint a Malomtónak már ekkor meg kellett lennie, bár okleveleinkben csak a XVI. század elején tűnik fel. Ismeretes, hogy amidőn a múlt században három ízben lecsapolták a tó vizét, ez mindannyiszor a melegvízforrások vízének részleges eltűnését vonta magával.³³¹ A tó vízének ez a hidrosztatikai szabályozó ereje a malmok működéséhez nélkülözhetetlen volt. A tó segítségével nagyobb vízhozam elérése, és így több malom működtetése vált lehetővé. A Malomtavat a Józsefhegy lábánál kitoró források körül épített gáttal létesítették. Különösen jól mutatja ezt az 1686-os Fontana-féle metszet (14. kép), ahol látszik a három gátfal, a keleti gátfalnál pedig két vízlevezető nyílás. A tó keleti és déli gátfalát egy 1807-es térkép is mutatja.³³² A keleti gátfalon a két zsilipnyílás nemcsak a Fontana-metszeten, hanem egy 1798-as térképen is látszik.³³³ Ugyanezen a térképen a hatalmas Császármalom épületén kívül még négy kisebb-nagyobb kallómalom alaprajza van feltüntetve (15. kép). Jól látható, hogy a malmok nemcsak a Malomtó lefolyásából nyerték a vizet, hanem a többi forrásból is.

Ezek a topográfiai adottságok megvoltak a középkorban is. Az első malomra vonatkozó adatunk egy 1276-os oklevélben maradt fenn: a pápa többek közt megerősíti a Nyulak szigeti apácák malombirtokát Hévízen.³³⁴ Egy Gárdonyi által 1279-re datált keltezetlen oklevél szerint a párbajban elhalt (Kurszán nembeli) Uza fia Péter malma szállott Hévízen az apácákra.³³⁵ A két oklevélben említett malom-adatok valószínűleg nem két, hanem egy malomra vonatkoznak, melyet ezek szerint Uza fia Péter 1276 előtt adott az apácáknak, ugyanis amikor 1288. június 5-én IV. László visszadja a kolostor elkobzott javait, csak egy malomról emlékezik meg.³³⁶

A következő adatunk egy Hévízfő nevű malomra vonatkozik. Eredetileg üres malomhely volt ez Hévízfő (a Malomtó kifolyása véleményünk szerint), és a Duna közti többi malom között, és Szentjakabfalvához tartozott. Károly király Weidner fia Miklós és Ulving budavári patriciusoknak, továbbá Kunc fia Renald Buda-külvárosi malomépitőnek adományozta, illetve helyesebben örökbérbe adta. Ők a jelek szerint olyan malmot építettek, amely két keréssel dolgozott, és azonos helyen, de mégis két külön épületben helyezték el őket. A felső épület a Stainmul nevet kapta, Weidner fia Miklós és Ulving közösen birtokolta, az alsó Renald kezére jutott. 1337-ben Weidner fia Miklós fiai, Hannus és Domonkos saját részüket eladták 220 márka ezüstért Loránd ispán budai esküdtnak. 1337 és 1339 között azután Drugeth Vilmos nádor mindkét malmot lefoglaltatta, és mint királyi malmokat az óbudai várhoz csatolta, ugyanis a tulajdonosok elmulasztották a királyi adományt újabb királyi pecséttel megerősíttetni. Az uralkodó azonban Lorándnak engedményt tett: a saját félmalom (tulajdonképpen csak negyedmalom) részét meghagyta nála a 220 márka fejében zálogbirtokként azzal, hogy évente Szentjakabfalvának fél forint bért köteles fizetni.³³⁷ Később az egész malom, mind a felső teljes malom, mind az alsó Renald-féle része az óbudai apácák birtokába került.³³⁸ Az óbudai várhoz tartozott még egy malom Hévízen, amelynek helyét

³³⁰ Bloch M.: i. m. 540. — Váczy P.: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 92 (1958) 278.

³³¹ Horusitzky H.: i. h.

³³² Ol. Kam. lt. Dep. Civitatense, 1803. 13/75.

³³³ Ol. Kam. lt. Aedil. 1797. fons 9. pos. 151. — A térképre Bogdán István levéltáros hívta fel a figyelmünket, akinek ez úton is hálás köszönetet mondunk.

³³⁴ Bp. O. I. 152.

³³⁵ Uo. 181.

³³⁶ Uo. 241—2. Vö. 1289: uo. 246. Itt malmokról beszél, de a szövegből okvetlenül nem következik, hogy ezek mind Hévízen lettek volna.

³³⁷ 1337. december 12.: Dl. 3110. — 1339. december 13.: Fejér G.: VIII/4. 369—72.

³³⁸ Loránd részét 1367. március 17-én Lajos az apácáknak adományozta (Dl. 5366), akik néhány nap múlva, március 24-én kifizették Lorándnak a zálogösszeget (Buda város oklevele), és erre Loránd átadta a malmot. (Fejér G.: IX/4. 110—1.) — Ulving része ügyében hosszas pereskedés indult, végül

szintén a Szentlélek-ispotály közelébe helyezik, és ami egyes adatok szerint két malom között, más adatok szerint a Duna közelében és a szigeti apácák fürdője mellett állott. Ezt, mint malomhelyet adományozta Erzsébet királyné 1364-ben évi három garleta búza bérfizetés kötelezettsége mellett Kósa óbudai polgárnak, aki felépítette ott a malmot, melyet örökösei 1430-ig birtokoltak, amikor is eladták az óbudai apácáknak.³³⁹ A vár tulajdonjoga valószínűleg továbbra is fennmarad, de nem tudjuk, hogy ez-e a későbbi királyi malom. A másik kétrészes malmot Zsigmond lefoglaltatta, és helyette évi 32 garleta búzát rendelt adatni az apácáknak, és mivel ezt nem tartották be, 1416-ban utasította Nassis-i Zuborius Fejér megyei ispánt ennek kifizetésére.³⁴⁰

Minden jel szerint a XV. század közepére ezek a malmok elpusztultak, és ezért a király cserébe három másik malmot (vagy inkább malomhelyet?) adott az apácáknak. Ország Mihály kincstartó Zsigmond uralkodása végén azonban ezeket is elfoglaltatta egy Szász Miklós nevű familiarisa által. Albert király ugyan elrendelte visszaadatásukat, azonban időközben Szász az egyiket, mely egy kőhíd mellett állott, olasz Antal budai üvegyártónak adta át. A továbbiakban többrendbéli iktatás és visszaiktatás után az óbudaiak átengedték a malmot az üvegyártónak, aki bérfizetésre kötelezte magát az apácák irányában.³⁴¹ Az óbudai apácák igényt tartottak többi malomhelyeikre is, ugyanis 1439. szeptember 29-én eltiltják a királyt és a királynét, hogy Zenthi Miklósnak malomhelyet adományozzon.³⁴² 1452. január 30-án Hunyadi kormányzó parancslevelével iktattatják be magukat egy Szentlélek-templom melletti malomhely birtokába (meg is jelenik az iktatásnál az ispotály képviselőjeként Hainburgi György rektor).³⁴³ Valószínűleg ez a malomhely azonos azzal, amit később a Szentlélek-ispotály is magának követel, és ahol 1459-ben az óbudai apácák malmot építenek.³⁴⁴ A jelek tehát arra mutatnak, hogy a malmok zöme elpusztult, és most a régi malomhelyeken új malmokat építenek. A szigeti apácák malmára 1442. június 21-éről van adatunk, amikor Groblak Miklós budai péknek adják bérbe. A bérösszeg hét garleta liszté örölt tiszta búza és négy circulus. A bérlő köteles a malmot saját költségén jó karban tartani, kivéve a malomkövet, amelynek költsége az apácákat terheli.^{344a}

A XV. század vége felé újból megszokszorozódnak a malmokra vonatkozó adataink. Ekkor tűnik fel először az óbudai káptalan malma, amelyről eddig nem hallottunk. 1481. április 1-én a budai káptalan tiltakozik az ellen, hogy a király malmukat, amely felülről az óbudai vár, alulról a szigeti apácák malmaival szomszédos, elfoglaltatta néhai Pyber Benedek budavári udvarbíró által, és először artifices purgatorum armorum helyezett el, később

Buda városa (a bíró Loránd volt, és az egyik esküdt Ulving veje és örököse Miklós) malomrészét a király és királynénak ítélte oda. (Dl. 3926.) Lajos király 1355. június 26-án anyjának adja (Dl. 4476), aki először apácarokonainak, majd az óbudai apácakolostornak hagyja. (1355: *AO*. VI. 354–5, 1361: Dl. 5080, 1365: Dl. 5385.) — A Rénald-féle malomrész az óbudai vár tartozéka lett, ezt azonban Erzsébet királyné 1373. febr. 22-én szintén az óbudai apácáknak adta. (Dl. 6096, 6097.) Ekkor kő épülete volt, és az apácák másik malma mellett állónak mondják.

³³⁹ 1364: Dl. 5289, — 1376: Kósa fia Petermané, Dl. 6370. — 1379: Dl. 6625. — 1380: Dl. 6755. — 1390: Peterman volt óbudai bíró, Dl. 7564. — 1420-ban Jakab deák és felesége, Peterman leánya Klára elzalogosítják a malmot az óbudai apácáknak, Dl. 10956, akik 1421-ben helyettük fizetik már a bért az óbudai várnak, Dl. 11030, — és végül 1430. szeptember 27-én 800 ft-ért megveszik a Peterman örökösöktől, Dl. 12327. — 1430. október 9-én iktatják be őket, Dl. 12325.

³⁴⁰ 1416. április 30. Calais: Dl. 10456.

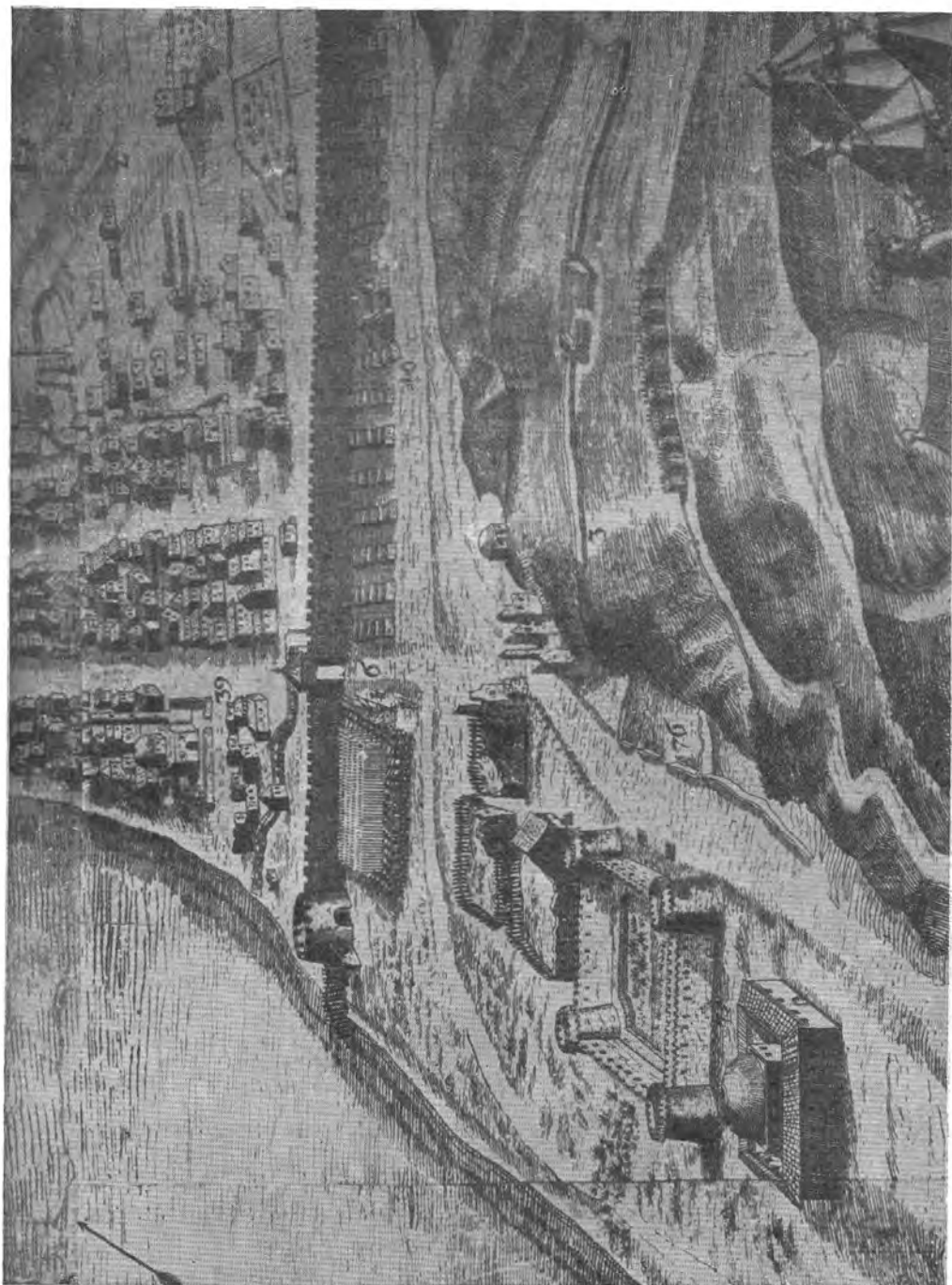
³⁴¹ 1438. március 27.: Dl. 13164. — április 24.: Dl. 13179. — május 5.: Dl. 13188. — június 24.: Dl. 13207. — 1439. január 31.: Dl. 13299. Úgy látszik, hogy ez csak malomhely lehetett, mert az üvegyártó felépítési kötelezettséget vállalt. A bérösszeg túl alacsony: 5 arany ft.

³⁴² Dl. 13441.

³⁴³ Dl. 14517.

³⁴⁴ Dl. 15366.

^{344a} Dl. 13682.



14. Felhéz romjai az 1686. évi Fontana metszeten. Jól felismerhető a Malomtó és a Császármalom
Die Ruinen von Felhéz auf einem Fontana-Stich aus dem Jahre 1686. Gut zu erkennen sind der
Mühlteich und die Kaisermühle

Mátyás nevű ötvöseinek adta, most tőle elvéve malleatoriumot épített benne. Régen a budai külvárosi takácsok évi 16 Ft bért fizettek a malom után a káptalannak.³⁴⁵ Egy 1487. évi oklevélben ezt a malmot „hamor, sive officina fabrilis regie maiestatis” néven említik, azonban 1503-ban újból a káptalan birtokában van, 1516-ban pedig felső és nagyobb malomkerékét bérbe adja a káptalan Babochay János budai külvárosi zsemlyesütőnek, azzal a feltétellel, hogy köépiletekkel köteles helyreállítani a malmot. Évi 20 Ft bérrel tartozik.³⁴⁶ Lefelé a szigeti apácák malma szomszédos a káptalanéval, amely mellett az apácáknak még egy malma van. A káptalani malom melletti malmot 1487-ben Báthi György pesti bíró és volt királyi sókamarásnak adják zálogba 200 arany Ft-ért hat évre. 1503-ban viszont az apácák a budai városi tanács előtt előadják, hogy a malom eddig Zsemlyesütő Gáspár budai esküdt-nél volt zálogban, azonban Zegegy Pál pesti bíró 200 arany Ft-ért kiváltotta. Most újból átadják Zsemlyesütőnek, de bérletképpen, évi 24 Ft bérért.³⁴⁷ Ezzel kapcsolatban kezdődnek azután a nagy malomperek. A malompereknél az óbudai apácák malmai okozták többnyire a zavart (vagy nekik okoztak mások). Ők újabb malmokat akartak itt építeni: így például a nyolcvanas évek elején egy Dus István nevű szentfalvai mesterral állapodnak meg — Kisvárdai János jobbágya — ugyanis malmot akartak építtetni másik malmuk mellé. Dus felvett 23 Ft-ot, de a malmot nem készítette el.³⁴⁸ 1497. április 24-én az óbudai apácák egyik javításra szolgáló malmukat azzal a feltétellel adják át Péchy Miklós budai külvárosi mesternek, hogy az köteles kijavítani. Ez a malom úgy látszik a régi Stainmuller azonos, mert a Hévízfőnél állott. Utána a (pa?)... pyros malom következik.³⁴⁹ Péchy más adatok szerint szintén zsemlyesütő volt.

Az első malomper 1502-ben kezdődött. Az óbudai apácák panaszt emeltek Zsemlyesütő Gáspár ellen, aki elmozdította az apácák vízleflyását és magasabbra emelte, aminek következtében a malom nem öröl. A per folyamán derül ki oka a vallomásokból: hogy magasabb lévén a vízleflyás, visszafolyt a víz az óbudai apáca-malomba. Az uralkodó ebben az ügyben parancsot adott ki Buda, Óbuda és Felhévíz városoknak, végül pedig a nádori ítélmester hallgatta ki a tanukat, számszerint huszonháromat. Ezek a következők: Sárközy Máté felhévízi bíró vezetésével két hévízi esküdt és tizenöt itteni polgár (köztük egy fűrdős), továbbá öt budai polgár: Péchy Miklós és Benedek zsemlyesütők, Péchy szolgálja és két csapó. Érdekes adalékot örökítettek meg a vallomások: Mátyás király annak idején a Hévízektől csatornát akart ásatni a hegyeken keresztül, hogy a melegvizeket a budai vár alatti halastóba vezesse. A mester, aki a munkát elvállalta, megkezdte ugyan, de azután megszökött. Elmondották a tanúk, hogy Gáspár malmát eredetileg Péchy és Benedek birtokolta. Már Péchy idejében új kanálist készítettek, és az eredetileg egykerékkel működő malmot kétkerekesre építették át, majd átvágták az óbudai apácák malomkeréke feletti falat, és ezáltal a víz esése kisebb lett. Végül szó van egy néhai Zsemlyesütő András malmáról is.³⁵⁰ A nagy pernek azonban nem sok haszna lehetett. 1509. március 8-án újból eltiltják a budai Szentpéter-templom mellett lakó Zsemlyesütő Gáspárt az óbudai apácák a malom vizének fel-emelésétől.³⁵¹ Ugyanebben az évben egy váci malomépitővel restauráltatták hévízi malmukat az apácák.³⁵²

³⁴⁵ Jászói kv. hiteleshelyi lt. Prot. ant. (A) 32. l. Mályusz E. reg. a BTM-ben.

³⁴⁶ 1487: Dl. 19334. — 1503: Dl. 21148. — 1516: *Knauz N.*: A budai kpt. reg. 107. sz. — Buda város ezt megerősíti: 1518: *uo.* 114. sz. Mátyás hámorára l. még: *Elekes L.*: Mátyás és kora, Bp. 1956. 124.

³⁴⁷ L. a 346. j. 1512. február 25-én György mester zsemlyesütőnek és budai esküdtnek adják bérbe: Dl. 22279.

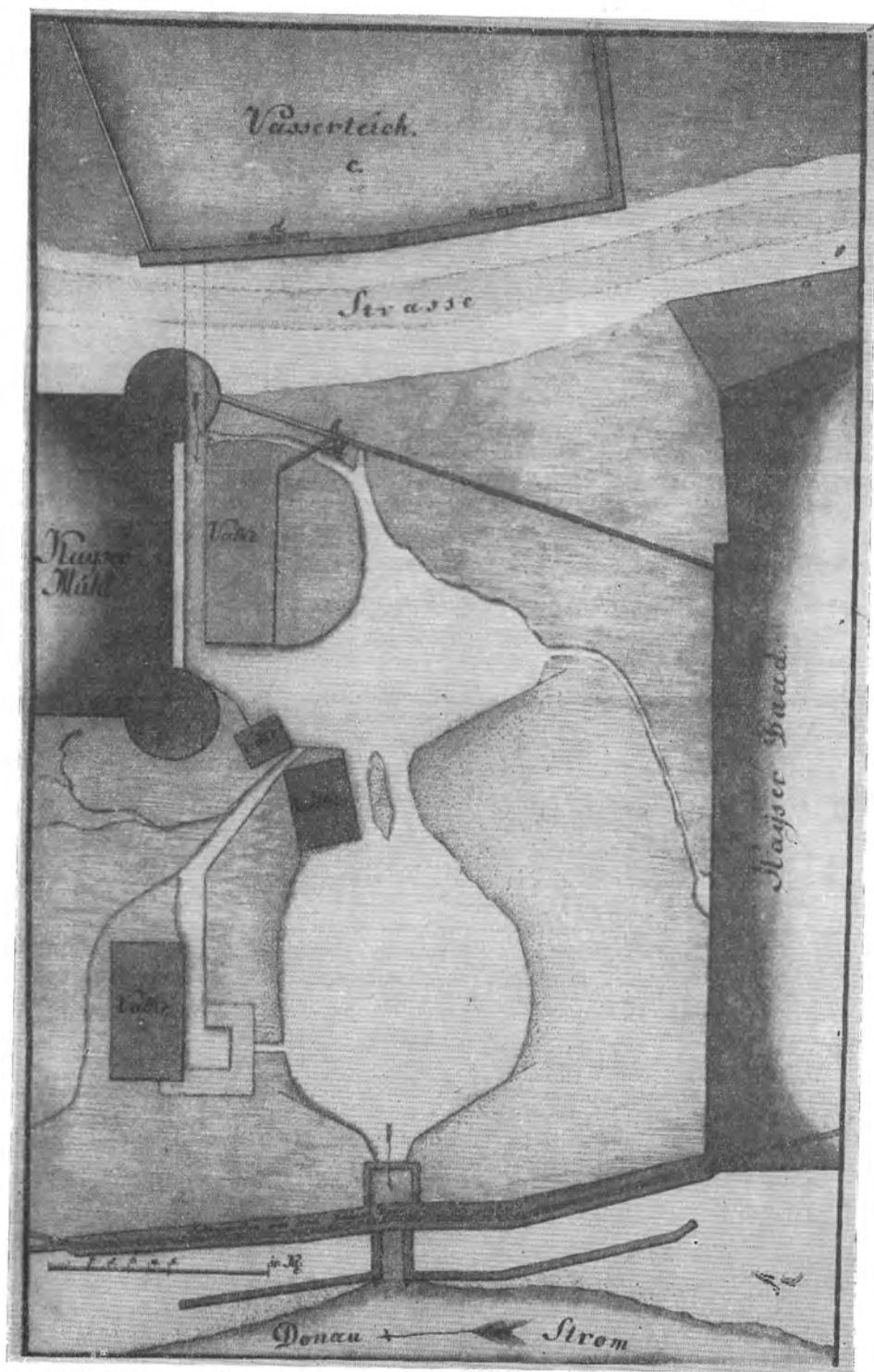
³⁴⁸ 1481: Dl. 18572. — 1483: Egyet. kv. litt. et ep. or. 669. *Elekes L.*: i. m. 99.

³⁴⁹ Dl. 20563.

³⁵⁰ 1503: Dl. 22546.

³⁵¹ Dl. 21905.

³⁵² Dl. 21930.



15. A Malomtó, a Császármalom és a többi malom egy XVIII. század végi térképen.
 Der Mühlteich und die Kaisermühle auf einer Karte zum Ende des XVIII. Jahrhunderts

A restaurálás következményeképpen azonban megkezdődött a második malomper. A panaszt most 1510-ben az óbudai káptalan és a szigeti apácakolostor adta be az óbudai apácák ellen. Panaszukban előadják, hogy a malomtó egyaránt tartozik minden malomhoz, az óbudai apácák malomátépítése pedig ezt sértette. Az átépített malom a tó felső végénél, az ispotály kertje alatt a Duna felé, a közút mellett épp a tó gátja alatt van (tehát ez a Hévízfő-Stainmul!), az átépítés következményeként egykeresről kétkeresre lett változtatva. Ezzel kapcsolatban új vízleflyást építettek, amellyel régi földalatti ciszternákat, sőt némely élő forrást is átvágtak, a vizet pedig a tóból saját malmukhoz hajtották, mert átfűrték. (Nyilván a tó gátját.) Az óbudai apácák a per során elismerték, hogy földalatti ciszternájukat kijavították. A nádor vizsgálatot rendelt el, melynek során tíz gercsei nemes (a mai Pesthidegkút határában volt Gercse) azt állította, hogy a ciszterna javítása előtt több víz volt a tóban, és a többi malom kerekei jobban forogtak. Hét mester, a jelek szerint mind budai zsemlyesütő egyaránt azt vallotta, hogy míg régen a káptalan malma 7—8 nap alatt 3 garleta búzát, most 8—9 nap alatt alig 2 garletát őröl meg. A szigetiek malma viszont eddig 5—5 1/2 nap alatt őrölt meg két garletát, most csak tizenkét nap alatt. A többi tanú: négy budai timár, két budai csapó, hat hévízi polgár (köztük két fürdős), hat óbudai lakos, két újabb budai zsemlyesütő, azután az a Tóth Antal, aki 1503-ban Péchy Miklós szolgájaként vallott, végül egy felhévízi, egy óbudai és egy szentpéter-külvárosi molnár ugyanazt vallotta lényegében. Összesen 41 tanút hallgattak ki. A nádor ítéletével elrendelte a régi állapot visszaállítását.³⁵³ Néhány nappal később a nádor kivizsgálhatta az ítélet végrehajtását, amely alkalommal kilenc molnármestert hallgattak ki: köztük két budai zsemlyesütőt, három timárt és egy csapót. A kilenc között egy hévízi és egy óbudai molnár volt. Persze, az ítéletet nem hajtották végre teljesen.³⁵⁴

A harmadik malomper a következő évben kezdődött. A panaszos régi ismerősünk, Zsemlyesütő Gáspár, aki az előbbi perben úgy látszik nem volt érdekelve, mert csak a tanúk közt szerepelt. Most a jelek szerint a király malmát bérelhette. Panasza szerint az elmúlt év Szent György napja táján az óbudai apácák tó melletti malmukat javítani kezdték, de nem fejezték be. Az apácák malmához vezető földalatti ciszternát javítva a tóba folyó földalatti ereket átvágták, és egy földalatti csatornával a vizeket elvezették, és ezáltal a tó vize csökkent az ő, köhíd mellett épült malma viszont kárt szenvedett. A szövegből nem derül ki, hogy a szóban forgó tó azonos-e a Malomtóval, vagy pedig a tó vízének lefolyásánál keletkezett tavacska valamelyike. A köhíd említése mégis inkább a Malomtó mellett szól. Úgy látszik tehát, hogy a tóba még a lefolyás irányából is vezettek forrásvizeket. Valószínűleg az 1510-es ítélet után az apácák újból javítani akarták malmukat, hogy a károsult káptalani és szigeti malom eredeti vízmennyisége helyreálljon, azonban ezáltal a káptalani malom előtt álló, de a jelek szerint önálló vízleflyással rendelkező királyi malom szenvedett kárt. Igaz, a vizsgálat nem igazolta Zsemlyesütő panaszát, illetve csak annyit mutatott ki, hogy az átépítés következtében nem látszik a víz mennyiségében változás, mégis igaz lehetett — ha kisebb mértékben is — a panaszosnak, mert az apácák 20 aranyforint kártérítést fizettek részére.³⁵⁵

Ezekből az adatokból nehéz meghatározni a malmok helyét. Nem tudjuk megállapítani sem azt, hogy a tó lefolyásánál, illetve melyik lefolyásánál milyen sorrendben következtek egymás után a malmok, sem azt, hogy melyik forrás vize táplálta egyiket vagy másikat. (Az, hogy a Malomtóval kapcsolatban említik a malmokat, nem jelent semmit, hiszen a jelek szerint már akkor is tudták, hogy a tó vízállása és a források vízhozama egymással kapcsolatban állanak.) Egy látszik csak biztosnak. Az óbudai apácák Hévízfő malma a közút és a Malomtó között épült, a többi pedig az úton túl, a köhídnál vagy másutt. A közút a mai

³⁵³ 1510: Dl. 26131.

³⁵⁴ 1510. április 7.: Dl. 22014. — *Knaus N.*: A budai kpt. reg. 77. sz.

³⁵⁵ 1511. márc. 12.: Dl. 22131. — Vö. még Dl. 22136, 22132. — június 9.: Prot. Bud. 36. — A budai káptalan 50 ft-ot kapott kár megtérítés fejében az óbudai apácáktól: Dl. 22204. *Knaus N.*: i. m. 94. sz.



16. A Császármalom 1859-ben (Rohbock metszet). Die Kaisermühle im Jahre 1859 (Stich von Rohbock)

Frankel Leo úttal azonos, ez azonban jóval keskenyebb lehetett a mainál, hiszen a Malomtó ma benyúlik az úttest alá.

Ezzel kapcsolatban felmerül egy fontos topográfiai probléma, a később Császármalomnak nevezett négytoronyú épület kora és eredeti rendeltetése (16—17. kép). A szakirodalomban ezzel kapcsolatban nem alakult ki egységes állásfoglalás. Bár a török forrásokban általában török eredetűnek mondják, építése középkorba helyezésének lehetőségét is felvetette Horváth Henrik. Szerinte ez a négy saroktoronyos vár a régi római castrum formáját, az „urbs quadrata”-t őrizte meg, és így „egyáltalán nem látszik lehetetlennek, hogy Arszlán basa löportára eredetileg szintén középkori építmény volt”.³⁵⁶ Horváth ezen, még eléggé bizonytalan feltevéséből indult ki Csemegi József, aki azután ebből új elméletet épített ki. Ismervén a szentjakabfalvai királyi vámra vonatkozó adatokat, és átvéve Bártfai Szabó egy téves fordítását, feltételez egy szentjakabfalvai királyi várat, és ezt a Császármalommal azonosítja. Szerinte az épület a XIV. században épült.³⁵⁷ Csemeginek a Szentjakabfalva déli határára vonatkozó megállapításaiban igaza van, láttuk, hogy a malmok egy időben oda tartoztak. Vár azonban Szentjakabfalván soha sem volt, és a Malomtó környékén sem mutatható ki, Csemegi várelmélete tehát nem helytálló. Ugyanez a helyzet Zolnay elméletével, aki az ispotállal igyekezett azonosítani: ez is ellentétben áll az okleveles adatokkal. Annyi bizonyos, hogy a Császármalom helyén (a mai Lukács-fürdő területén) (18—20. kép) már ekkor

³⁵⁶ Horváth H.: Hódoltság és felszabadítás a művészettörténelemben. TBM. V (1936) 204.

³⁵⁷ Ifj. Csemegi J.: A budai Császármalom eredete, Bp. é. n. (Klny. A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közleményei LXXVI. k. 39—40. sz.) 7. — Csemegi a szentjakabfalvai adatokat B. Szabótól vette, aki hibásan fordította le az oklevelet. (Óbudát cum suo castro et villis Sancti Jacobi ac Kelenfewlde így fordítja: „Óbuda vs. a szentjakabi és kelenföldi királyi várakkal”. i. m. 601. sz.)



17. A Császármalom az 1860-as évek elején (Mirkovszky rajza). Die Kaisermühle anfangs der 1860er Jahre (Zeichnung von Mirkovszky)

is malmoknak kellett lennie, mégpedig a királyi malom és a káptalani malom jöhet csak szóba. (Utóbbi volt, miként láttuk a királyi vashámor, és talán akkor a királyi malommal is össze volt kötve.) A káptalani malomnak a Császármalommal való azonosítása ellen szól a Babochayval kötött szerződés, hiszen Babochaynak kőépületeket kellett itt emelnie. Ezek szerint vagy a királyi malommal azonos a Császármalom, és akkor ez is a XV. század végi hámorhoz tartozott; és akkor a káptalan malma a XVIII. század végi térképeken a Császármalom melletti malommal azonos, ebben az esetben az épület XV. századi; vagy pedig a török forrásoknak van igaza, és ez esetben várszerű kiképzését akkor nyerte, amikor a meglévő középkori malmokat puskaporőrő malommá alakították át a törökök. A Császármalom a törökök után is malom volt.³⁵⁸ Pontos építési idejét csak ásatások tudnák tisztázni.

A malomper adatainak megértéséhez ismernünk kell a malomtechnikát is. Mi is a malom: „malomnak nevezünk minden olyan kerékműves szerkezetet, amely különböző anyagokat megőröl, azaz apróra zúz, tör, de olyanokat is, amelyek apró darabokat egybe gyúrnak”.³⁵⁹ A vízimalmoknak két fő fajtája van, a kánalas és a kerek malom. Az előbbinél a vízkerék tengelye függőleges és egyszersmind a malomkövet is hajtja. A vízkeréket a víz folyása forgatja. A kerek malom lehet alul- és felülsapó.³⁶⁰ Az alulcsapó malomnál már nem közös a tengely. A vízkerék tengelye vízszintes, a malomköveket hajtó szálvas függő-

³⁵⁸ Irodalmát l. *Bp. Műeml.* II. k. 290—1. — A malmok számát nem tudjuk megadni. Úgy látszik a XVI. sz. elején egy-egy óbudai apáca, káptalani és királyi malom mellett két szigeti apácatulajdonban levő malom volt itt. A XVI. század elején itt járt Pierre Choque valóban öt malmot említ. *Marczali H.*: Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból. MTT. XXIII. Bp. 1877. 111.

³⁵⁹ *Lambrecht K.*: A magyar malmok könyve. Történeti anyag. (Iparosok olvasótára, XXI. évf.) Bp. 1915. 10—1.

³⁶⁰ *Uo.* 30—1. — *A magyarság néprajza*, I. k. Tárgyi Néprajz. I. rész.³ é. n. h. n. 45.



18. A Császármalom egy 1865. évi térképen. Die Kaisermühle auf einer 1865er Karte

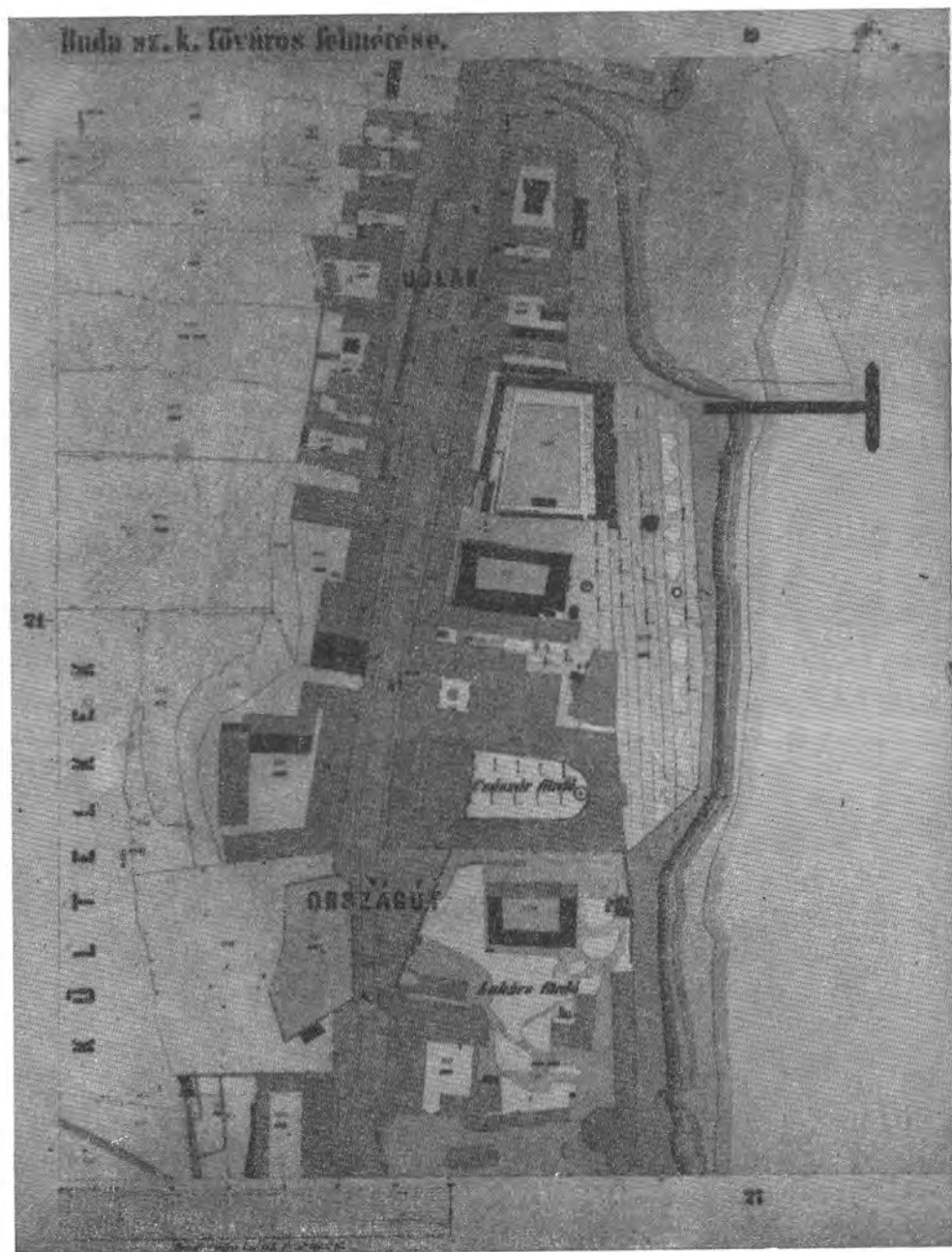
leges, a kettőt dobszerkezet kapcsolja össze. A malomház a patakparton áll, a vízkerék tengelye innen nyílik ki a vízikereket tartva, melynek lapátját alulról éri a folyó víz. Magyar nevén először 1369-ben említik.³⁶¹ Számunkra a felülcsapó malom a legfontosabb, „amelyet nem a víz folyása, hanem esése hajt, hegyi patakokon áll. Ennél a vízkerekhez vagy árokban, vagy lejtős csatornán vezetik a vizet, amely a vízkerek alatt zuhanva alá, esésével, súlyával forgatja azt”. 1359-ben már oklevél említi magyarul: „felyulchapomolon”, egyben latinul is megmagyarázza értelmét.³⁶² Ezt a leírást egybevetve a malomperek adataival, világos, hogy az összes hévizi malmok felülcsapók voltak. Ez érthető is; a víz viszonylag kevés, mégis sok malmot kellett hajtani. Az akkori viszonyokhoz képest komoly technikai felkészültséget igényelt a malmok üzemeltetése. Már maga a Malomtő létesítése is jelentős eredmény volt, ezzel sikerült elérni a vízszint magasán tartását. A malomkereket föld alatti ciszternákba helyezték el, és csatornákon át vezették a kerekekre a vizet. Ha a kerék előtti falat alacsonyabbra veszik, akkor a víz esése kisebb, és így a kerék lassabban forog. Viszont, ha felemelik valamely malom csatornáját, a víz esése nagyobb lesz, jobban hajtja a kereket, de ha ez a csatorna esetleg egy másik malom vízlevezető csatornája is egyben, akkor annak a malomnak lassabban folyik el a vize, sőt visszatörlik. Ez pedig akadályozza a működést. Mindez világosan igazolja a malomperekben található összes panaszok valóságát.

A vízimalmok megjelenése a technika fejlődésének jelentős állomását jelentette. Hévízen a gazdasági életnek már el kellett érnie a XIII. században egy bizonyos fejlődési szintet, ha itt akkor egy kisebb földesúrnak, mint Uza fia Péternek, vízimalma volt. A vízimalmok mellett a kézi vagy állati erővel hajtott, és így alacsonyabb fejlődési fokot képviselő malmok még Franciaországban és Németországban is fennmaradtak a XVII–XVIII. századig.³⁶³ A hévizi malmok először úgy látszik csak gabonát őröltek, és elsősorban városi patriciusok bérelték. A gabonaörlés jelentősége továbbra is fennmaradt, a XV. század közepétől a budai zsemlyesütő pékek bérelték a malmok nagy részét. Ettől az időtől kezdve azonban már egyre több adat szól arról, hogy a vízierőt ipari célokra is felhasználják. Persze ez nem jelenti azt,

³⁶¹ Lambrecht K. : i. m. 32, 34. — Feldhaus F. M. : i. m. 290. sz. kép közli a Herrad-féle Hortus deliciarum c. 1159-ből származó kódexből egy alulcsapó malom egykori ábrázolását.

³⁶² Lambrecht K. : i. m. 34. — Feldhaus F. M. : i. m. 283. a Sachsenspiegel XIII–XIV. századból származó képes példányaiban felismeri a felülcsapó, németül oberschlägig malmok ábrázolásait.

³⁶³ Bloch M. : i. m. 556–7.



19. A Császármalom és környéke a Marek-térképen.
Die Kaisermühle und ihre Umgebung auf der Karte von Marek

hogy korábban nem használták fel ipari célokra. Európában pl. a vasiparban először — adataink szerint — 1320-ban használják fel a vízimalmokat, de mivel ez az adat egy északkelet-németországi ciszterci kolostor malmára vonatkozik, feltehető, hogy fejlettebb gazdasági területeken már korábban megvolt. Tény, hogy a XIV. században már elég sok adat igazolja a víz vasiparban felhasználását.³⁶⁴ Annál is inkább tehetjük korábbi időszakra, mert pl. a posztófestéshez használt festő csülleng (Waid, guède) őrlésére és festégyártásra Namur vidékén kimutathatóan már 1265-től felhasználják a malmokat.³⁶⁵ Hévízen a malom ipari felhasználására az első adat a Budán élő olasz Antal üvegyártó malombérlete. Nem valószínű, hogy az üvegyártó gabonát akart volna őrletetni a malommal. A vízierő felhasználása ipari célokra különösen jól látszik az óbudai káptalan malma esetében. Ezt eredetileg a budai szürkeposztó készítő takácsok bérelték, majd fegyvertisztító iparosok (?) kerültek ide, akik után egy nagykereskedő budai ötvös ült be a malomba. Nem valószínű, hogy a liszt-őrlés végett. Utána lett vashámor a malomból. (A vas Hévízre kerülésére és az itteni vasiparra l. a harmadik fejezetet.) Érdekes, hogy a posztóképző malomról viszonylag kis technikai változtatással, tehát kisebb költséggel át lehetett térni a vas megmunkálására. Mind a posztóványoló malom, mind a vashámor ugyanis a köllýű elve alapján működik, azaz zúzva, törve, kallva működő malom. Két fő fajtája van a köllýűnek, nyilas és ütő (hámor). A nyilasnál a vízkerék tengelyének fogai bütykös cölöpöket, ún. nyilakat emelgetnek, amelyek leesve mozgási energiájukkal törik és zúzzák az alattuk levő tárgyat. A másik fajta az ütő, vagy hámor elvén alapszik, ahol a nyilakat kalapácsok helyettesítik. A ványoló lehet nyilas vagy ütős, míg a vashámor csak ütős. A káptalan malmában tehát valószínűleg hámor elv alapján működő posztóványoló volt elhelyezve, amit könnyen át lehetett alakítani vashámorrá.³⁶⁶ A hévízi malmok között esetleg papírgyártó is lehetett, biztosan működött azonban több csapó itten a malomperek tanúsága szerint.³⁶⁷ Feltűnő továbbá a timár-molnárok nagy száma is. Ezek gazdasági jelentőségére még visszatérünk. Technikai szempontból a timárok szerepe a bőr készítési módjából érthető. A bőrt ugyanis cserzéssel készítik ki, a csáva elkészítése előtt pedig a cserfa kérge és gubacsainak megtörését a csertörő malmok végezték. Ezek a malmok nyilas elvén működő köllýűk. A Hévízen működő malombérlők zöme budai, de ez nem jelenti azt, hogy Budának csak itt voltak malmai. Sok adatunk van hajómalomokra,³⁶⁸ sőt a Budánál távolabb, Óbuda feletti hévizekre is telepítettek malmokat.³⁶⁹

A malmok közelében állottak a fürdők. Történetük eléggé ismert. Egykorú leírások, Oláh Miklós³⁷⁰ és Wernher György elég részletesen foglalkoznak velük. Utóbbi szerint voltak itt királyi és ispotályi fürdők.³⁷¹ Kétségtelen, hogy már igen korán vannak fürdők Hévízen. 1322-ben egy „baliator” özvegyéről hallunk,³⁷² és a malomperek alkalmával is több hévízi fürdőt hallgatnak ki. Ugyancsak sok adatunk van a király által használt für-

³⁶⁴ *Feldhaus F. M.*: i. m. 310.

³⁶⁵ *Joris, A.*: Les moulins à guède dans le comté de Namur pendant la seconde moitié du XIII^e siècle. (Le Moyen Age LXV. 1959.) 263.

³⁶⁶ *Lambrecht K.*: i. m. 43—6, 58—60, 74.

³⁶⁷ Csapómalomokra l. *Kring M.*: A tatai csapómesterek, Domanovszky Emlékkönyv, Bp. 1937. 398. skk.

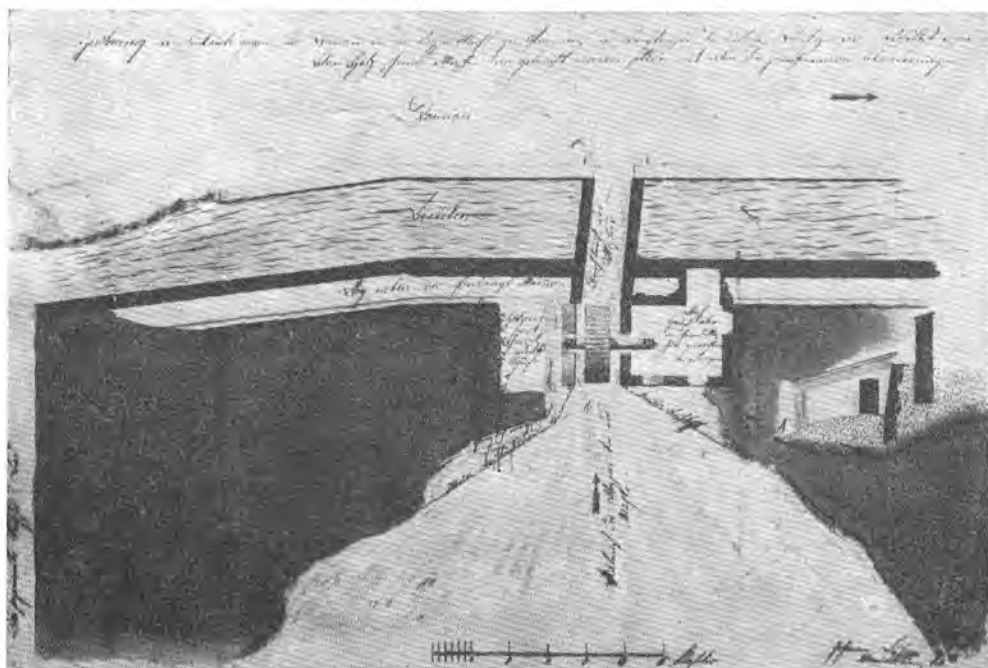
³⁶⁸ Már 1292. május 6-án tiltakozik Posen mester budai kanonok, hogy a budai polgárok a káptalan dunai halászóhelyein malmokat tartanak. *Bp. O. I.* 280. — 1305-ben a Nyulak-szigeti apácák tiltják a budai külvárosi molnárokat a jení révben levő malomhelyek bérbévevéséről, *AO. I.* 102—3. — 1467-ben megint a halászóhelyeket zavaró malmok miatt panaszodik a káptalan, *Knausz N.*: A budai kpt. reg. 41. sz. stb.

³⁶⁹ 1383: *DI.* 30727. — 1421: *DI.* 11131. — *DI.* 11152. — 1448: *B. Szabó L.*: Pest megye 746. sz. — 1449: *DI.* 14310. — 1452. márc 6.: *DI.* 14533. — október 6.: *Békefi R.*: i. m. 412—3. stb.

³⁷⁰ *Oláh M.*: i. h.

³⁷¹ *I. m.* 848—9.

³⁷² 1322: *AO. II.* 58—9.



20. A Császármalom egy részének alaprajza metszettel 1798-ból.

Plan eines Teiles der Kaisermühle mit dem Querschnitt des Gebäudes aus dem Jahre 1798

dőkről.³⁷³ Eredetileg Buda városának, illetve helyesebben a Mária-templomnak is volt fürdője Felhévízen, ezt azonban 1355. április 22-én átadták a szigeti apácának.³⁷⁴ A szigeti apácák fürdője a Duna mellett állott. A malmokkal kapcsolatban több ízben említik. A fürdőknek annyiban volt jelentőségük Hévíz életében, hogy gyógyulásuk érdekében sokan keresték fel, köztük olyan előkelő személyek, mint pl. a XVI. század első felében Brodarics István váci püspök.³⁷⁵ A fürdők helyét nem tudjuk pontosan, de annyi bizonyosnak látszik, hogy a mai Császár- és Lukács-fürdő területén lehettek.³⁷⁶

7. Felhévíz mint ítélkezési központ

A XIV. század húszas éveiben a királyi országbíró, azaz a királyi kúria bírása (1323—24-ben) Felhévízen székelt. Ez annál jelentősebb tény, mivel abban a korban, amikor az uralkodó többnyire az országot járta, egyedül az oktávákon rendszeresen ítélkező királyi kúria jelentett valamiféle helyi állandóságot, és így a kúria székhelye mintegy az ország központjának tekinthető. Felhévíz esetében azonban úgy látszik csak ideiglenes központra gondoltak. Előtte Temesváron működött a kúria, Felhévízre költözése egybeesett az uralkodó

³⁷³ Vö. pl. Engel, J. Chr.: Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer, I. k. Halle, 1797. 110. stb.

³⁷⁴ AO. VI. k. 288—9.

³⁷⁵ 1538: TT. 1908. 338. — A hévízi prépostságnak is volt itt fürdője, mert annak a számára vezetik el egy malom vizét 1459-ben. Dl. 14966.

³⁷⁶ Vö. még Liber E.: i. m. I. k. 209, 220—221, 230.

Visegrádra költözésével. Valószínűleg Visegrád még nem volt berendezkedve a dikasztériumok elhelyezésére, és ezért kiépüléséig a központi fekvésű Hévízen működött ideiglenesen a kúria. Helyi elhelyezésére valószínűleg az apácák tulajdonába átmenő régi királyi kúriaépületet használták.³⁷⁷

Nemcsak a királyi bíraskodás központja volt azonban Hévíz, hanem — a fenténél állandóbb jelleggel — Pilis megyéé is. Legalábbis a XV. század végétől a Pilis megyei szolgabírák rendszeresen Felhévízen székelnek, és itt tartják a megye ítélőszékét.³⁷⁸

8. Felhévíz a mai városalaprajzban

Ha meg akarjuk ismerni a középkori Felhévíz elhelyezését, a XVII—XVIII. századi térképekből kell kiindulnunk. A legalkalmasabb erre a célra a De la Vigne féle 1686. évi térkép, amelynek arányai ugyan nem mindig pontosak, de utcahálózata hitelesnek látszik (21. kép). Ezen kívül egy 1777-es és egy 1786—1792. évi térképet lehet felhasználni.³⁷⁹ Látszólag ellentétes a De la Vigne térkép és a két utóbbi. Az előbbin látszik ugyanis egy a Duna melletti városkaputól északnyugati irányban haladó útvonal, továbbá a városfal első megtörésétől két útvonal indul ki észak felé, amelyek közül az egyik inkább északkeleti irányt követ és az előbbi utat metszi, míg a másik jobban észak felé a Császármalomhoz vezet. Úgy tűnik, hogy a későbbi térképek csak ez utóbbit mutatják. Valójában a másik két útvonal is megvan. A városkaputól kiinduló útvonal, ha törésekkel is rajta van az 1777-es térképen, de hiányzik a hegyvidék irányában a folytatása, míg az 1786—1792-es térképen épp a hegyvidéki része látszik világosan. Ez az út a már fentebb ismertetett árok vonalát követi pontosan, és megfelel a mai Fekete Sas — Rómer Flóris utcának. A másik, ezt keresztező útvonal, ha nem egészen pontosan azonos a De la Vigne térképen láthatóval, szintén fel van tüntetve mindkét későbbi térképen: a mai Bem József — Tölgyfa utca — Mártírok útja vonala a hídig. Az eltérés kizárólag a De la Vigne térkép hibájából származik.

³⁷⁷ Az országbíró és a kúria működése lényegében ma is tisztázatlan, pedig tisztázása mind közigazgatás- mind jogtörténeti szempontból igen fontos lenne. Vö. *Hajnik I.*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegey-házi királyok alatt. Bp. 1899. 33. — Az alábbiakban — kiadott forrásokra támaszkodva — kívánunk néhány adalékot szolgáltatni ehhez a kérdéshez. Az uralkodó 1323 elején még Temesváron van (AO. II. k. 65—66.) onnan Nyugat-Magyarországra megy, majd július 1—6-ig Budán tartózkodik (uo. II. k. 79—80.), július 13-án pedig már Visegrádon keltez. (uo. II. k. 80—1.). Ezzel kezdődik az Anjouk visegrádi tartózkodása. Ezalatt az országbíró — Hontpázmány nembeli Lampert mester, csanádi ispán — rendszeresen Temesváron adja ki okleveleit. Vö. 1319: uo. I. k. 517, 519; 1320: 565; 1321: 605, 616, 633; 1322: II. k. 3, 5—6. *A nagykállói Kállay-család levéltára* (a továbbiakban Kállay) I. k. Bp. 1943. 155. sz., AO. II. 17—8, 29—35, az év végén azonban — nyilván a háborús események következtében — Zágrábban van (október 2) és egy ügyet a hadoszólás utánra halaszt: uo. II. k. 50—1. Az uralkodó 1323 közepén bekövetkezett Visegrádra költözésével egyidejűleg Lampert Budafelhévízen jelenik meg, és ezentúl itt működik a kúria: augusztus 8.: AO. II. 84 és Kállay 192. sz.; szeptember 23.: Kállay 194. sz.; december 15.: AO. II. k. 106—107; 1324. február 17.: uo. 113—4. Három nappal később azonban Visegrádon ítéleznek: úgy látszik, a visegrádi építkezések már előre haladtak, vagy az uralkodó rendelte sürgősen magához: 1324. február 20.: Archiv mesta Bratislavy. Inventár stredovekých listin... Praha, 1956. 46. sz. A tavasszal azonban újból Felhévízen találjuk működni: május 16.: *Kumorovitz L. B.*: Veszprémi regeszták. 147. sz. Július 15-én már halott: AO. II. k. 147—8. — Utóda Köcski Sándor már csak Visegrádon működik, első adatunk 1324. december 16-áról van: *Kumorovitz L. B.*: előbb i. m. 157. sz. Köcskivel kezdődik az a rendszer, ami aztán végig megmarad: az országbíró neve elé kiteszik a comes címet. Lehet, hogy valami változás következett be ekkor.

³⁷⁸ L. pl. 1502: a budai káptalan egy vizsgálat alkalmával „ad oppidum Felhewyz locum scilicet sedis iudicarie comitatus Pilisiensis” száll ki. Dl. 21130.

³⁷⁹ L. a 22., 5. és 6. sz. képet.

Ezek az utakon kívül megvolt a Dunával párhuzamosan a mai Frankel Leó utca, és a Mártírok útja (a Horvát utca torkolatától) és folytatása, a mai Török utca. Látszik még a De la Vigne-en a középkori prépostság helye is. Feltehető tehát, hogy mindezen utak már a középkorban megvoltak. Azt kell még megjegyeznünk, hogy a Frankel Leó út öse már akkor is a vízivárosi városkapuhoz vezető és a mai Fő utca őset képező út folytatása volt, míg a másik két északi irányú út a mai Horvát utca elődjét folytatta a városfalon túl. Itt azonban a törökkor végén nem volt városkapu, kérdéses tehát, hogy mi volt a helyzet a középkorban (22—23. kép.)

Erre a kérdésre csak úgy adhatunk választ, ha foglalkozunk a középkori budai külváros helyrajzával. Amikor I. Ulászló király 1441. január 3-án megerősítette a budai tanács által a Mária-, Mária Magdolna- és Szent Péter-templom plébániahatárainak szétválasztására hozott határozatot, leírták a plébániahatárokat is. A Várban a nagyobb déli terület esik a Nagyboldogasszony-, míg a kisebb északi a Magdolna-templom plébániakörzetébe. A külvárosban a Magdolna- és Szent Péter-templom határa a Szombatkapunál kezdődik, és a város árján át halad a régi királyi kuria (a volt királynéi) irányába, majd letér egy a városból a Szent Péter-templom irányába vezető útra, amelyen egy darabon továbbmenve egy kőlépcsőhöz ér, amelyen lemegy az Irgalmasság Anyja-kolostor felé. Ettől a vonaltól balra a Magdolna-, jobbra a Péter-templom plébániaterülete esik. A határ tehát a mai Hunfalvy, Jácint, Kapás és Horvát utca (vagy csak a Kapás utca?) vonalát követte. Mivel a Szent Péter-templom a ma Medve és Csalogány utca sarkán állott, az oda vezető út a mai Hunfalvy és Kagyló, a kőlépcső a Jácint utcával azonos. A Kapás utca végén kellett állania körülbelül az Irgalmasság Anyja-kolostornak.³⁸⁰ Ez a kolostor a karmelitáké volt,³⁸¹ és a Jogkönyvből tudjuk, hogy a Taschentálnak nevezett városrészben állott.³⁸² Az is tény, hogy a kolostor a Magdolna-templom plébániaterületéhez tartozott.³⁸³ Taschentál alatt ezek szerint csak a mai Varsányi Irén utcának szabad szemmel is látható völgyét érthetjük. Ezzel azonban még mindig nem magyaráztuk meg az általunk feltételezett Horvát utcai kaput. Egy 1469—1499. között készült feljegyzésben említenek egy házat, amely „est extra portam Sabbathi, penes gradus, per quos itur versus calidas aquas superiores”.³⁸⁴ Tehát a külvárosban lépcső vezet Felhévíz irányába, ezek szerint a lépcső folytatásában a külvárosi falon kapunk kellett nyílnia Felhévíz felé. A kőlépcső, ahogy azt helyszíni szemlénken is megállapítottuk, csak a mai Jácint utca lehet, aminek a folytatása a Kapás utca, illetve kissé eltérve a Kácsa utcán a Horvát utca. Ennek a végén kellett állania — a hévízi utak vonalának tanúsága szerint is — a városkapunak. Ezt igazolják a már idézett oklevelek is. 1497. december 8-án említik „Tótfalu és Tassontal” kapuit.³⁸⁵ Mivel a Taschentál — Tótfaluvál együtt — a Magdolna-templom plébániakörzetébe esett, amelynek határát ismerjük, a taschentali kapu nem lehetett nagyon messze tőle. A harmadik vízivárosi kapu, ami a Duna mellett állott, szintén Hévízre vezetett, és erre mondja egy 1442. május 27-i oklevél, hogy ezen a kapun keresztül lehet Szentpéterről Hévízre menni: ez volt tehát a szentpéteri tele-

³⁸⁰ Ol. Ft. Esztergomi primási lt. Arch. eccl. vet. 46. — Csak kivonatosan ismertettük a határjárást, mert sem a részletes taglalása, sem pedig a Szentpéter-plébánia és a Mária-templom körzetének a határvonala nem tartozik Felhévíz történetéhez. A Mária-templom a külvárostól kb. a mai vízivárosi Kapucinus-templomtól délre elterülő vidéket, a Várhegy egy részével kapta meg. A plébániahatárokat 1962. június 5-én Nagy Lajos és Szűcs Jenő barátainkkal a helyszínen azonosítottuk.

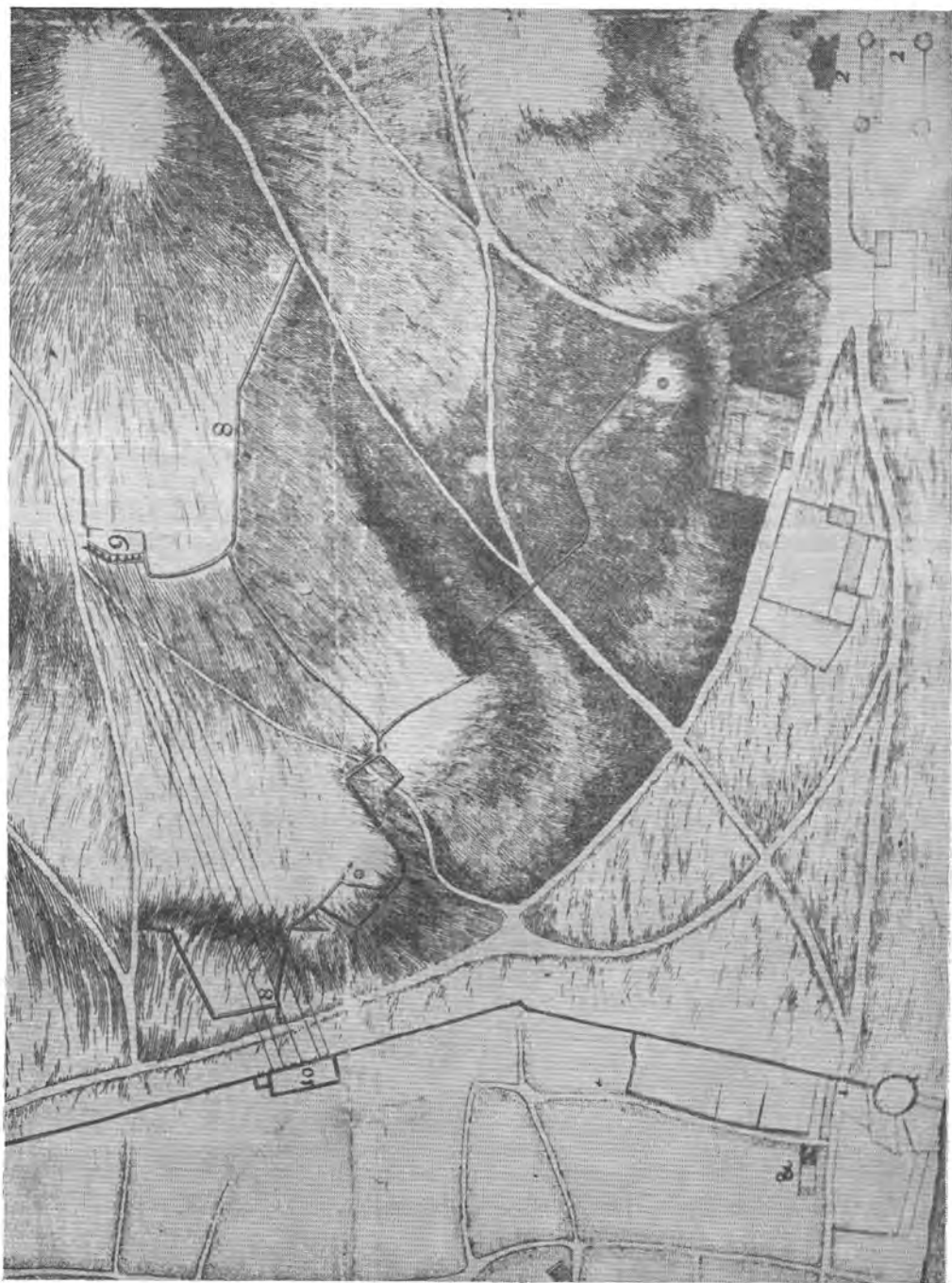
³⁸¹ 1494: Dl. 93640. — 1515: MTT. XII. k. 146—8.

³⁸² Jogkönyv X. D. pont. — *Mollay*: i. m. 46.

³⁸³ L. a 381. j-ben idézett 1515-ös oklevelet.

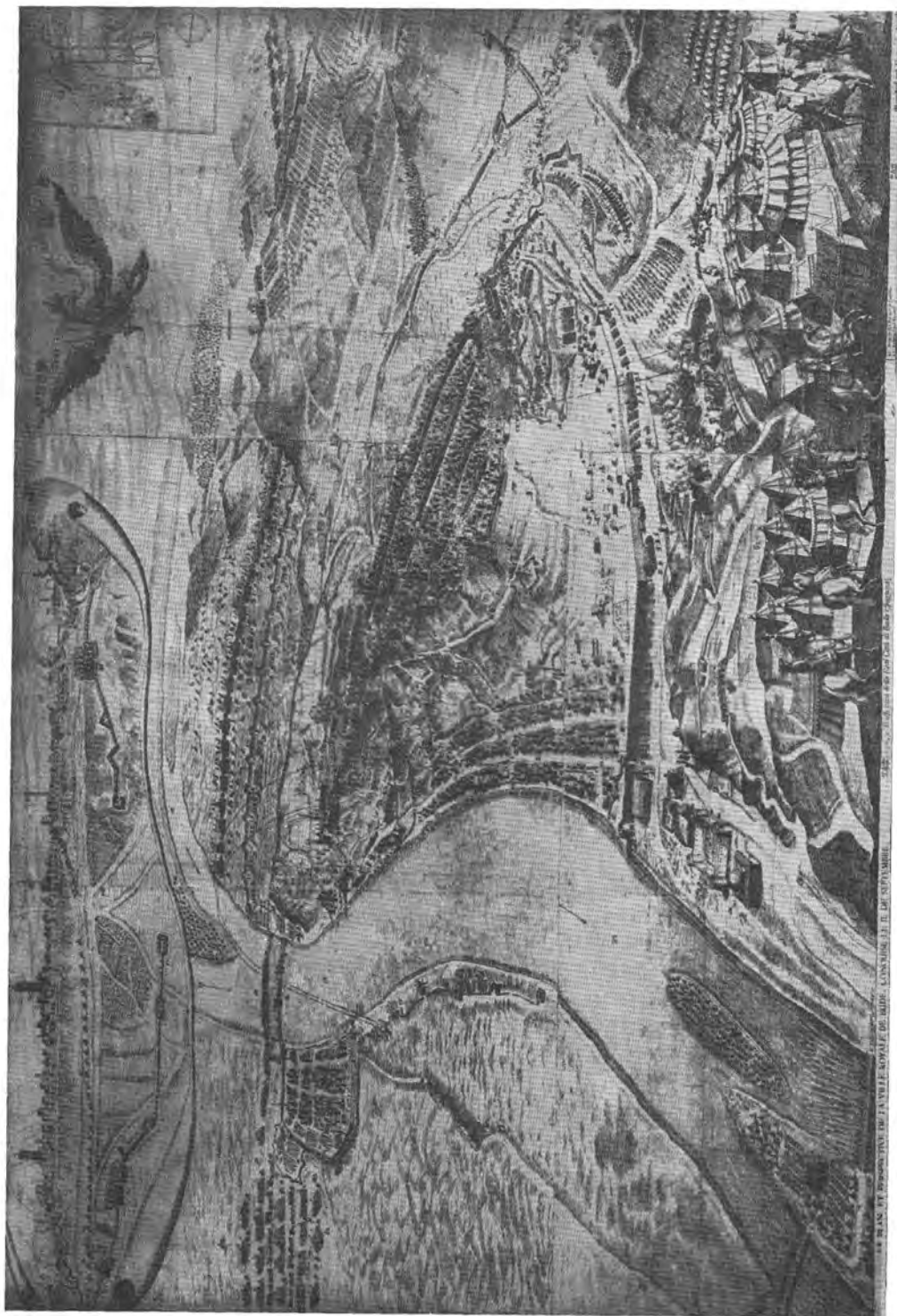
³⁸⁴ *Kollányi F.*: Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397. TT. 1901. 256. — A feljegyzés korára *uo.* 73.

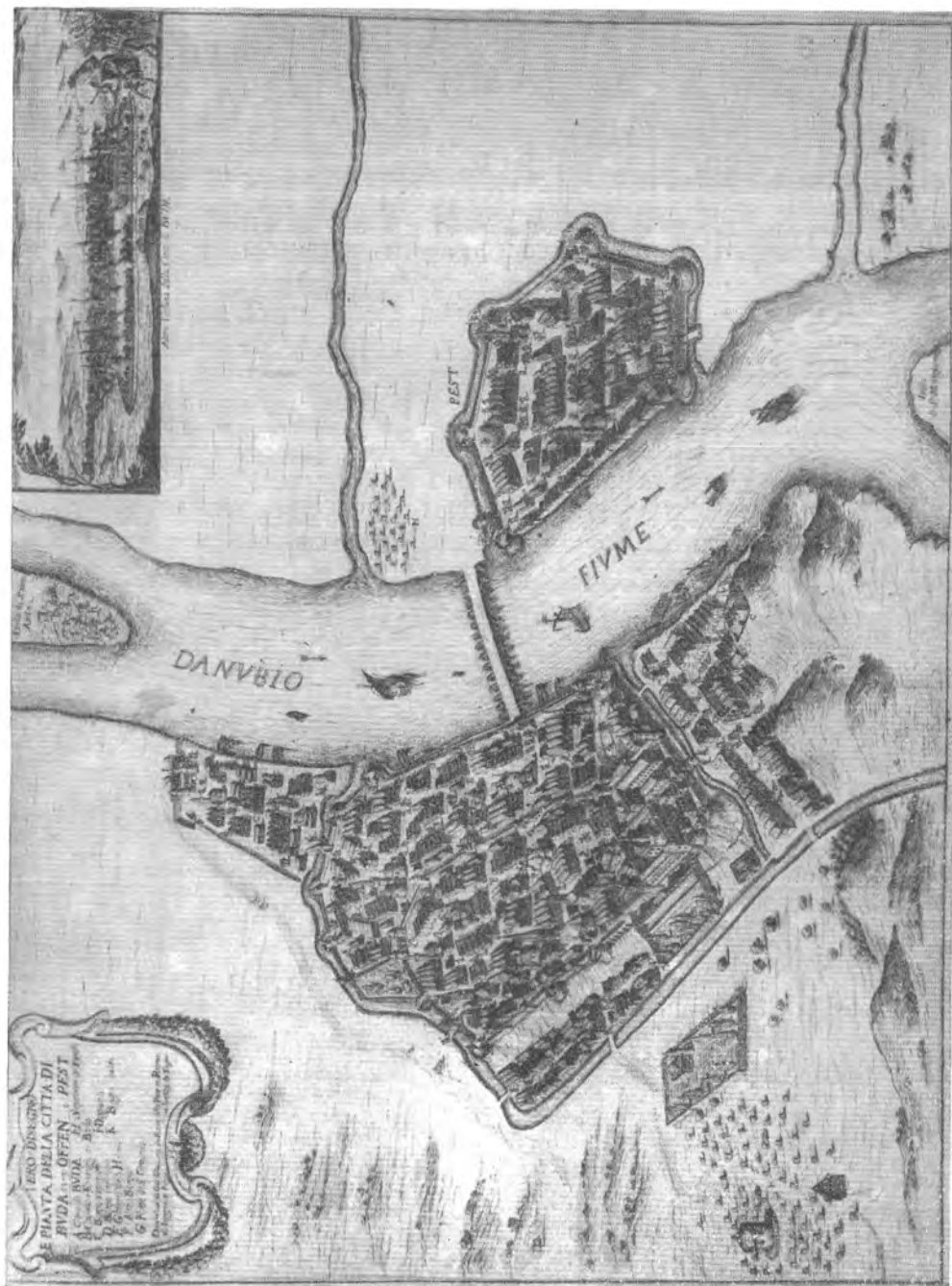
³⁸⁵ Dl. 20631. — A tótfalusi kapu helyére l. egy 1493. évi oklevelet; extra portam sabbati in platea Thotfalw dicta, in fine eiusdem platee versus exteriorem portam, Erdődy lt. Galgóc. Lad. 37. fasc. 1. nr. 12. Mályusz regesztája a BTM-ben.



21. Felhéz alaprajza 1686-ban
 (De la Vigne térképe).
 Plan von Felhéz im Jahre 1686
 (Karte von De la Vigne)

22. Buda, Pest és Felhéz a Fontana →
 metszeten 1686-ban.
 Buda, Pest und Felhéz im Jahre 1686
 auf dem Stich von Fontana





23. Buda, Pest és Felhévíz 1683-ban (Rossi-féle metszet).
 Buda, Pest und Felhévíz im Jahre 1686 (Stich von Rossi)



24. Felhézviz és Buda külvárosa a XIX. század második felében (Marek féle térkép).
 Felhézviz und die Vorstadt von Buda in der zweiten Hälfte des XIX. Jhs.

pülés főkapuja.³⁸⁶ Ha akár a taschentali, akár a felhévizi kapun keresztül kilépünk Hévíz területére, az apácák földjére értünk. Ez véleményünk szerint a Tölgyfa, Fekete Sas és Bem József utca által bezárt részen lehetett, középen állott a IV. Béla féle kúria. (Lehetséges azonban, hogy területük kinyúlott a Mártírok útjág.) Mindjárt a szentpéteri kapun túl, a Bem téren és a Fekete Sas és Frankel Leó út torkolatában volt a vásártér, amely egészen a Dunáig leért. Az 1510-es évek elején egy bortizedlajstromban említik „Johannes Mezarus in superioribus termis prope Wasar penes Danubium”-ot.³⁸⁷ Ez a budai vásár ilyenformán a XIV. század közepén tűnik fel egy budai patricius-család nevében (de foro Danubii, vagy de Dunamarchya).³⁸⁸ A szentpéteri kapun túl a Duna utca vezetett a hévizek felé, ez az utca a mai Frankel Leó úttal azonos. A Duna mellett lakó hévizekről az előbb említett bortizedlajstrom is megemlékezik. A Duna utcában állott Josyk Domokos háza, amellyel észak felé János kovács, dél felé Fekethe Imre háza volt szomszédos.³⁸⁹ Már szoltunk a Szentháromság-templom helyéről (Mártírok útja 5), a Mészárosok soráról (vagy a Frankel Leó út egy szakasza az Űstökös utca táján, vagy maga az Űstökös utca), a révről (az Űstökös utcától a mai Margithíd felé), a malmokról és a fürdőkről. (A mai Lukács- és Császárfürdők.) A káptalansort a Török utcának a Mártírok útja és Űstökös utca közti szakaszával igyekeztünk azonosítani. Még egy utcáról kell megemlékeznünk, amelyet az oklevelek Wywarasnak neveznek. Először 1494. szeptember 8-án említik, amikor Septhei Péter kancelláriai jegyző házát „in platea Wywaras sitam ad Calidas aquas superiores” az Irgalmasság anyja-kolostorban élő karmelitáknak adományozza.³⁹⁰ Az idézett bortizedlajstromban két helyen említik: a Thykermalon van szőlője „Michael Kapas in superioribus termis in Wywaros”-nak, és a Kegleer dülöben „Mathias Seripar in Wywarus penes Kysaytho”-nak.³⁹¹ Mindebből nem tudunk meg semmit topográfiailag, és így csak feltevésekre szorítkozhatunk. Igaz, hogy messze van Hévíz tulajdonképpeni területétől, de mégis ehhez tartozott a mai Mártírok útjának a Horvát utcától nyugatra forduló része. Talán ez az Űjváros. Ugyanis a Kisajtó kifejezésnek csak akkor van értelme, ha ez valami jelentős objektum nyílása pl. a városfalnak. Mivel az Űjvárosban épp azok a karmeliták kapnak házat, akiknek kolostora ennek a területnek a városfalon belüli szakaszán épült fel, és egyes metszeten itt a városfalon nyílás látszik, feltételezhetjük, hogy ez volt a Kisajtó és ezek szerint itt volt az Űjváros (24. kép).

³⁸⁶ Dl. 13678.

³⁸⁷ Ol. Ft. Veszprémi kpt. lt. Gazdasági lt. osztály Fényképe a BTM-ben.

³⁸⁸ Miután Dunavásárhely helység tudtunkkal nincs Magyarországon, e néven csakis egy helyi városrészt jelölhettek. Hasonló patricius nevekre l. *Planitz* : i. m. 257—60. — Petrus de foro Danubii városi tanács tag 1347. február 18.: *MonStrig* III. k. 619. — Kunclinus volt budai bíró a keresztesekkel való viszályban 1351-ben két előkelő patriciussal, Petrus de Jaurino-val és Johannes de Agria-val együtt harmadiknak Petrus dictus de Dunamarchya veszi maga mellé tanúnak. Ol. Ft. Esztergomi kpt. o. lt. Capsa 14. fasc. 3. nr. 22. — (Véleményünk szerint ez azonos lehet a de foro Danubii-vel.) 1370-ben említik magister Petrus dictus de foro Danubii várbeli házát. Dl. 5865. — Valószínűleg a hévízi vásártér mellől költözött fel Budára.

³⁸⁹ 1516. dec. 8.: Prot. Bud. 384—5.

³⁹⁰ Dl. 93640.

³⁹¹ L. 387. j.

III. A GAZDASÁGI, TÁRSADALMI ÉS IGAZGATÁSI FEJLŐDÉS

1. A külvárosok szerepe Buda életében

Bár jogilag Felhévíz nem tartozott Budához, említettük, hogy a XIII. századtól igen gyakran nevezik Buda külvárosának. Suburbium jellegét még a földesúr felhévízi prépostság is elismerte. Amikor a prépostsági kormányzó az 1490-es években pecsét-használati jogot eszközöl ki városának, az uralkodó szerint a kérése „pro parte circumspectorum iudicis et iuratorum caeterorumque civium eiusdem ecclesiae seu praepositurae *suburbii huius civitatis nostrae Budensis* vulgariter Felhevíz appellati” szólt.³⁹² A felhévízi bíró és városa magát saját oklevelükben „iudex oppidi vel suburbii civitatis Budensis de Felhevíz”-nek nevezi.³⁹³ Lényegében így is volt ez igaz. Közös eredetükön kívül a rév, a budai tulajdonban levő vásár, a felügyeletük alá tartozó ispotály, és a budai polgárok által bérelt malmok mind-mind szükségképpen összekapcsolták egymással a fővárost és a jobbágyfalut. A kapcsolat elsősorban a külvárosok irányában volt erős. A malombérlők zöme Buda szentpéteri külvárosából származik, így Zsemlyesütő Gáspár is ott lakik, bár budai esküdt. Az apácák egyik jobbágyának ügyében ugyancsak szentpéteri lakosok a fogott bírák, stb.³⁹⁴ Külvárosi iparosok, de egyben malombérlők, és a városi tanács tagjai? Nyilván vagyonuk alapján jutottak a tanácsba, vagyonuk egyik alapja pedig épp hévízi malmuk. Ezért foglalkoznunk kell szerepükkel Buda irányításában, a patriciátus szerepével a XV—XVI. századi Budán. Nemcsak az indokolja ezt, hogy ebben az időben kétségtelenül külvárosi „iparosok” kerülnek be a budai tanácsba, hanem egy, az 1439-es budai népmozgalmmal összefüggő eset is. Székely György vette ugyanis észre, hogy egy 1436. évi oklevélben szerepel több budai polgárral együtt Kopácsi Dénes felhévízi lakos, aki az 1439-es mozgalom után Buda első „magyar” részről megválasztott bírója lesz. Ugyanebben az oklevélben Kopácsival együtt szerepel az a János ötvös, akinek — mint a „magyar” párt vezetőjének — meggyilkolása az 1439-es mozgalom közvetlenül kiváltó oka lett.³⁹⁵ Kopácsi, aki a „német” párt által megválasztott, és a német posztónyíró patriciátus bizalmi embereként működő Farkas Lászlót³⁹⁶ követte a bírói széken, kétségtelenül Ötvös János utóda volt a „magyar” polgári ellenzék vezetésében. Négy év alatt érte el ezt a befolyást a hévízi lakos? Elképzelhetetlen. Kopácsi már 1436-ban az ellenzék vezetői közé tartozott. De így annál inkább érdekfeszítő a budai patricius vezetés kérdésének tisztázása.

³⁹² Turul XX. 1902. 39.

³⁹³ 1509. július 17.: Dl. 46899.

³⁹⁴ L. fenn.

³⁹⁵ Székely Gy.: A huszitzizmus és a magyar nép. Századok, 90 (1956) 574—5., 577. o. 165. j. — Az oklevelet (Dl. 12990.) már idéztük, amikor az apácák és a György deák altárnokmester közti viszályról emlékeztünk meg.

³⁹⁶ Mályusz E.: Budai Farkas László, TBM. XV (1963) 158., 162.

Az 1439-es mozgalom történetével és értékelésével újabban Szűcs Jenő³⁹⁷ és Székely György³⁹⁸ foglalkozott a legalaposabban. Szűcs a budai ellentétek gyökerét a német tőke és a legszegényebb magyar plebejusok, a széles külvárosi tömegek szembenállásában látja. A német patriciátus uralma alatt, ha nehezebben is, de erősödik a magyar középpolgárág, amely azonban bizonyos vagyont elérve, már kevésbé hangoztat forradalmi jelszavakat. Azért a középpolgári ellenzék és a külvárosi szegénység között — az egész magyar lakosságot sújtó megkülönböztetések miatt — volt még összekötő kapocs. A harcot azonban a középpolgárság helyett a nincstelenek vívták meg, de a jogokból az előbbiek részesültek. Szűcs a mozgalmat 1438-ra helyezi. Székely viszont bebizonyítja, hogy valójában 1439-ben zajlott le a mozgalom, és rámutat, hogy Szűcs túlságosan leegyszerűsíti etnikailag az ellentéteket. A felkelésbe a plebejüstömeg, és a parasztságtól még teljesen el nem szakadt népelemek kapcsolódtak be (szőlőkapások), és jelentős tény, hogy a magyar származású gazdag polgárok házaít is — mint pl. Érdi László esküdtét — kirabolták. A mozgalom huszitagyánús, bizonyos népi patriotizmustól is át van fűtve, eredményeit a magyar céhpolgárság élvezte.

Székely több helyen javította Szűcs elképzeléseit. Értékelésével, a plebejus tömeg szerepének ismertetésével teljes mértékben egyet is értünk. Úgy látjuk azonban, hogy a mozgalomban élesen el kell választanunk egymástól a mozgalom eredményeként a hatalomban való részesedést elért „magyar középpolgárság” mozgalomát és a plebejusok felkelését. A „magyar középpolgárság” ugyanis nem más, mint az időközben kialakult „magyar patriciátus”.³⁹⁹ A két vonal egymástól teljesen független volt, azonban pillanatnyilag összekapcsolódott az alsóbbak küzdelme és a felsőbbek eredménymegragadása. Székely jól látta: „hogy a magyar bíró választása kezdetben nem annyira a céhpolgárság előretörését jelentette, mint inkább megtévesztő, leszerelő célzatú lehetett a feudális-patricius erők részéről”.⁴⁰⁰ A magyar patricius-klikk, amelyhez magyar nemesi elemek is tartoztak, frakcióharcot folytatott a hatalomért a zömében német posztónyíró-patricius csoporttal, és amikor kirobant — általuk sem remélt mértékben — a népmozgalom, igyekeztek minél előbb kiegyezni a másik csoporttal, hogy minél előbb helyre lehessen állítani a városi vezető réteg egységét a plebejusokkal szemben.

Miben állott ez a frakció-harc a városi uralkodóosztály két csoportja között? A Jogkönyv paragrafusai alapján kétségtelennek látszik, hogy ez elsősorban nemzetiségi jellegű volt. A városban csak a gazdag, birtokos, és német anyanyelvű polgárok gyakorolhatták a hatalmat. Bíróvá csak tisztavérű németet választhattak, a tizenkét esküdt között pedig tíz németnek kellett lennie.⁴⁰¹ Leszámítva Farkas László bíróságát, a bírák esetében ezt a szabályt meg is tartották. De nemcsak ez az ellentét mutatható ki adatainkból. Közismert, hogy a XIII. századtól kezdve egyrészt a városi lakosság plébániája, a Nagyboldogasszony-templom, másrészt a vári magyarok plébániája, a Magdolna-templom (melyhez tekintélyes külvárosi terület is tartozott) és a külvárosi Szent Péter-plébániatemplom között a joghatóság és az alávetés szempontjából hosszas viták voltak, és ezt közvetlenül az 1439-es mozgalom után, a magyar Kopácsai Dénes bírósága alatt zárta le a város.⁴⁰² A középkori városi plébániák-

³⁹⁷ Szűcs J.: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon, Bp. 1955. 287—95.

³⁹⁸ Székely Gy.: A huszitizmus. . . i. m. 574—7. Vö. még újabban Mályusz E.: i. m. 162. skk.

³⁹⁹ Szűcs J.: i. m. 292. o. azt írja: „... a céhek szerepe intézményesebbé vált a városi igazgatásban, mindez azonban azt jelentette, hogy kialakult a magyar patriciátus (kiemelés Szűcs Jenőtől), amely paritásos alapon, most már a némileg visszaszorult német patriciátussal együtt (kiemelés Szűcs Jenőtől) tartotta kézben a hatalmat.” Ezzel a megállapítással — a céhek szerepét leszámítva, mert az alig, illetve csak néhány céh esetében érvényesült, egyetértünk, csak annyiban helytelen Szűcs érvelése, hogy bizonyítékul jpp a német patriciátus bizalmi férfiát, Farkas Lászlót emeli ki.

⁴⁰⁰ I. m. 577. o. 165. j.

⁴⁰¹ Vö. Szűcs J.: i. m. 282—7.

⁴⁰² Gárdonyi A.: Buda középkori helyrajza i. m. 68—71. — Némethy L.: Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom történelme. Esztergom, 1876.² 20—2.

Leben weissen leben heben und gumen. In dem welligen dyest zumer vore lufften auß uffen
 Das uns nochten am abent die ebeten mittel palonir und hunc well land zuvergen zu verporen
 Die privilegia von euren wegen gaudenmet haben in wallu von uns vinnigen die zu
 euren in der Camerley aber doch litten von derselben privilegia bei uns allre gehabt. So
 weit der Stephan Anno allre ist gewesen die lute uns ycholtten ychube bei dem wirtliche
 In der waltung der preys Durch uns lieben heben Das wir mit Gemen wesen von allre
 vinnig gewide huten der fact des Durchschreiber preys zu verporen und werden welche
 und haft machtig und der jell kein freygeyffer Schenken ist und demsel den beuchheit
 bestat hest erkennet den jelligen lyncherten melles drumd hinnen und hinc kompt Es sey
 auch wol vuslich. wenn der in werheit bey euch gewesen ist und habet auch das vore
 dummig die er den Durchschreiber allre festlichlich must durch den was er in den facten
 erzeuge kommen. Das lute uns fuer der lute ycholtten von dem der jell muesslich hest
 auch vore und lute. Durch luffen von vore von oben der durch zuevergen waser
 den jell ist. Es in ja gemunt habe aber nicht lufft uns in die facte von der vore
 was die er jell hat von jelligen Durch und vore was in der jelligen facten was jell
 Das lute uns von dem Durch als in vore ycholtten habe. Das wir gelt unversamlen
 jell bey dem lufften erzeuge der ist zu dymmal mehr lute und auch habe in uns
 unversamlet zu den mittel vore. Das hest vore vormal und in den gehabt. und
 jell bey in gewesen und hat uns auch zuevergen ycholtten. So habet von vore in in
 dummig. Das er jell mehr erzeuge ist wenn er uns jell bligt. Das Durchschreiber und
 privilegia nicht hest in hest. Die er haben die durch im gelt. und hat uns
 auch selber gesagt das er in der jelligen waltung erliche Gemen gelt hest unversamlen lufften
 oder durch vore von uns jelligen darvon vore als vore hinnen und jelligen durch
 von uns die obigen privilegia mit der boden Camerley ungen brennen. Durch
 geduldet das in mer gelt zum jelligen preys wenn vore mit dem gelt das in mer geachtet
 habe mitte ungen unversamen. Durch hest heron lufften von vore vore. Das der jell
 durch ein selichen janner allre mit der preys schaft und bestandelich mit dem phand auß in
 janner gemacht hat und wir uns janner hest zu einer Capelle und selichen
 und unversamlen durch und durch hest die lufften hest. und jell unversamlen
 ungen. Die jell lute zu der obigen von jelligen vore jell unversamlen und gelt hest
 und bestandelich das die gelt ist wider in der lufften ungen. jell. und jell die durchschreiber
 Clarynt und mit ungen bestandelich jell vore der lufften hest. so ist in
 Durchschreiber nicht jell. jell ungen vore jell ungen vore unversamlen.

Stephan Comes Die facte
 ungen der dade die
 preys und vore
 durchschreiber

25. A pozsonyi követek 1436. július 15-i jelentése.
 Bericht der Pressburger Abgesandten am 15. Juli 1436

hoz egyházközségek tartoztak, vagyonukat a városi patriciátus egyik képviselője, mint vitricus, templomgondnok kezelte.⁴⁰³ Buda esetében a Mária-templom, mint főplébánia kegyúri jogát a városi tanács gyakorolta,⁴⁰⁴ szemben a másik két plébániával, ahol a plébánia lakosságának, az egyházközségnek volt a kezében a kegyúri jog.⁴⁰⁵ A városi tanács ez időben a „rath der Tewtschen”⁴⁰⁶ azaz a plébániakörzet német patriciusainak érdekvédelmi szerve volt elsősorban.⁴⁰⁷ Nem véletlen, hogy templomgondnoknak a legelőkelőbb patriciusokat választották meg.⁴⁰⁸ Ugyancsak a plébánia körül alakult ki a budai német patriciátus egyesülete. Európa-szerte alakítottak maguknak a patriciusok külön céheket, asztaltársaságokat, vagy egyéb egyesületeket,⁴⁰⁹ amelyekre azért volt szükség, mert habár a tanácsban is többnyire saját képviselőik ültek, ide olykor — kényszerből, vagy politikából — be kellett venniük rajtuk kívül álló egyéneket, és különben is a tanácsnak csak meghatározott számú tagja lehetett. Szükség volt tehát olyan szervezetre, amelynek minden patricius tagja lehetett, és amelybe idegeneket nem vettek fel. Kováts Ferenc éles szeme vette észre Pozsony esetében, hogy a városi vezetőréteg tagjai bizonyos tekintetben külsőleg is szervezve voltak a Krisztus teste, vagy Úrteste társaságban.⁴¹⁰ A Krisztus teste társaságot Budán is megtaláljuk, és ez a XV—XVI. században a Nürnberggel szoros kapcsolatot tartó nagykereskedő réteg szervezete.⁴¹¹ Persze kérdéses, hogy vehetjük-e ezt a vezetőréteget patriciátusnak. Szücs — szemben Kovátsal — elismeri ennek a rétegnek patriciusi voltát, véleményünk szerint helyesen, viszont tagadja a „családuralom” meglétét.⁴¹² Bizonyos fokig valóban igaza is van, a városi tanácsban nemcsak kizárólag öröklés útján helyet foglaló esküdtek ültek. Hasonló volt a helyzet Bécsben is. A régi és eltűnő helyi földesúr „Erbburger” réteg mellett lassan kialakul a kereskedőkből, császári pénzügyi tisztviselőkből egy új, bár ezen a néven soha nem nevezett patriciátus. Bár egy 1396-os városi alkotmány értelmében a tanácsban az Erbburgerek, kereskedők és iparosok foglalnak helyet, iparosok sohasem kerültek be a tanácsba. Őt patricius korporációból kerültek ki a tanácstagok: az apothekáriusokból, a posztónyírókból, a pénzverőkből, a kereskedőkből és az írkokból.⁴¹³ Mindennek ellenére bizonyos formában megvan a családuralom Budán is, azonban ez elsősorban leányági leszármazás útján következik be. Nagyon sok esetben, ha addig nem tanácsbeli család tagját esküdtnak választják, kimutatható, hogy vagy veje egy volt tanácstagnak, vagy annak özvegyét vette el feleségül.⁴¹⁴

⁴⁰³ Vö. *Planitz*: i. m. 205. skk. — A templomgondnokokra *Plöchl*: i. m. II. k. 392.

⁴⁰⁴ *Jogkönyv* 23 §. — *Mollay K.*: i. m. 67.

⁴⁰⁵ *Kubinyi A.*: A király és királyné kúriái. i. m. 162—163.

⁴⁰⁶ *Jogkönyv* 404. §. — *Mollay K.*: i. m. 189.

⁴⁰⁷ A magyar Farkas László származása ellenére bíró lehetett, mert ezekhez a német posztónyírókhoz tartozott, háza is köztük állott. Vö. *Mályusz E.*: Budai Farkas László. i. m. 162.

⁴⁰⁸ Pl. Nadler Mihályt, *Székely*: A huszitizmus i. m. 579. Vagy Münzer János többszörös bíró (1461. Dl. 15670.) stb.

⁴⁰⁹ *Planitz*: i. m. 285—6.

⁴¹⁰ *Kováts F.*: A pozsonyi városgazdaság a középkor végén. Pozsony, 1918. 15. (Szerinte azonban ez csak „pszeudopatriciátus”.)

⁴¹¹ Vö. *Haller v. Hallerstein, H. Frh.*: Deutsche Kaufleute in Ofen zur Zeit der Jagellonen, *Nürnberg* Mitteilungen. 51 (1962) 471.

⁴¹² I. m. 266—7.

⁴¹³ *Schalk, K.*: Aus der Zeit des Österreichischen Faustrechtes 1440—1463. (Das Wiener Patriziat um die Zeit des Aufstandes um 1462 und die Gründe dieses Ergebnisses.) (Abhandlungen zur Geschichte und Quellenkunde der Stadt Wien, III. k.) Wien, 1919. 5—11, 456, 472—79. A kötetre Mályusz prof. úr hívta fel a figyelmünket, amiért ez úton is köszönetet mondunk. — Vö. még *Planitz*: i. m. 286.

⁴¹⁴ Legjobban igazolja ezt a Siebenlinder rokonság. A XV. század elején Siebenlinder János több ízben viseli a budai városbírói tisztelet. Veje, Munich Henrik több üzletében társa, nagykereskedő.

Mindezeket előrebocsátva térjünk vissza a Kopácsit először említő, és már több ízben idézett 1436. évi oklevélre. Mind Szücs, mind pedig Székely figyelmét felkeltette az az oklevél, és helyesen látták meg ennek jelentőségét.⁴¹⁵ Az oklevélben le van írva, hogy a György deák altárnokmester emberein a Nyulak-szigeti apácák népei által elkövetett hatalmaskodások ügyében egy tizenöt tagú választott bíróság ült össze Felhévizen, amelynek három nemes (köztük a budai patricius Loránd-család egyik feudalizálódott tagja), kilenc budai polgár és három felhévizi lakos voltak tagjai. A budai polgárok közül István apothekárius az 1446—1447-es, Maior Miklós az 1448—1449-es bírói években kimutathatóan városi esküdt, míg Szőlősi Péter az 1439-es mozgalom utáni második bírói évben, 1441—1442-ben a pénz-bírói méltóságot viselte, tehát a bíró után következő rangot. Mivel abban az évben német bírója volt a városnak, Szőlősi volt a tanácsbeli magyarok vezetője. A felhévizi Kopácsiról már említettük, hogy ő volt a mozgalom utáni év bírója és itt látjuk János ötvöst, a magyarok 1439. előtti vezetőjét is.⁴¹⁶ A „magyar” „középpolgári” ellenzék három egymást követő vezetője tehát ugyanabban az ügyben a mozgalom előtt négy évvel együtt szerepel. De ki az a György altárnokmester, akivel kapcsolatban az egész magyar csoport összeáll? Először neve — tudomásunk szerint — 1429-ben tűnik fel. Buda város vezetői között van felsorolva Buda, Pest és Óbuda városoknak a várnok és egyéb ügyek miatt a szigeti apácákkal folytatott viszályában. Mindhárom város vezetőinek nevét megismerjük ebből az oklevélből, amelyben testvéri egyetértésben vannak egymás után feltüntetve a legelőkelőbb német patriciusok és az úgynevezett magyar középpolgári ellenzék képviselői. Az apácáknak a város gazdasági életét bénító jogaival szemben egységes a teljes városi vezetőrét, összes frakciói közösen

Munich leányait többek közt a budai Münzer Jánoshoz és a pozsonyi patricius Gailsamhoz adta nőül. Münzer azután a XV. század közepén több mint harminc évig majd minden második évben Buda város bírója. Münzer bambergi származású volt. Úgy látszik kétszer nősült, második felesége a nürnbergi eredetű Mühlstein családból származott. A Mühlsteinek ugyan inkább a bányavárosokban voltak érdekelve (bár a Siebenlinder—Munich—Münzer atyafiságnak is voltak itteni érdekeltségei!) azonban, nyilván a sógorság révén, a család egyik tagja a budai tanácsba is bekerült. Münzer fia, akit szintén Jánosnak hívtak, nem folytatta atyja kereskedelmi üzleteit, hanem egyházi pályára lépett, a budai vár előtti Szt. Zsigmond káptalan prépostja lett. Münzernek a Mühlstein leánytól született leányát az ugyancsak Nürnbergből bevándorolt Haller Ruprecht vette el feleségül, és alig egy-két éves budai tartózkodás után a városi tanácsba is bekerült, a végén pedig úgy látszik bíró is lett. Haller fiai közül Ruprecht anyai nagybátyja példáját követve kanonok lett a Szt. Zsigmond-káptalanban, János viszont a nagykereskedő Szerencsés Imrével lépett tüzletársi kapcsolatra, és az alkincstartóságot is elnyerte. Így tehát négy generáción át leányágon, és csak az ötödik generációban fiágon öröklődött a Siebenlinder vagyon (pedig nem is vérszerinti leszármazottakra) és a városi tekintély. Feltehetően maga Siebenlinder is beházasodva került ide. L. mindezekre *Kubinyi A.*: Die Nürnberger Haller in Ofen. Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 52 (1963). 80. skk.

Fel kell még arra is hívnunk a figyelmet, hogyha új, a tanácsban eddig nem szerepelt vezeték-névvel találkozunk, az még lehet egy tanácsbeli család tagja fiágon is, nemcsak nőágon. A Nadler család (vö. *Székely Gy.*: A huszitizmus... 579.) amely *Szücs* szerint „új” család a patriciátusban (i. m. 266.), a valóságban az egyik legrégebb időtől kimutatható budai patriciuscsaládnak, a Tilmannoknak egyik oldalága, és mint ilyen birtokostárs a vidéki Tilmann jószágokban is. (1430. Dl. 12320.) — A Tilmann—Nadler család 1318-tól a XV. század közepéig megszakítás nélkül kimutatható a budai tanácsban!

⁴¹⁵ *Szücs J.*: i. m. 290. — *Székely Gy.*: A huszitizmus. 574. Szücs kissé félreérti a szöveget, szerinte a magyar polgárság és az apácák ellentétéről van itt szó. Ez nem áll fenn: választott bírák ítélnének György deák és az apácák ügyében. (Dl. 12990.) Igaz, egységesen lépnek fel polgártársuk oldalán, pedig a bírák felét nyilván az apácák jelölték.

⁴¹⁶ Kopácsira és Szőlősi-re I. Esztergomi pr. lt. Arch. eccl. vetus 46. (Plébániahátárper.) — Apothecariusra: 1446. aug. 10.: Dl. 93040. — Maior: 1448. nov. 19.: Dl. 14205.

foglalták le az apácák vámját. A vizsgálatra kiküldött személyek között a nádor részéről Szőlősi Péter, a már általunk ismert későbbi „magyar” frakcióvezető jelenik meg (úgy látszik ekkor a nádori kancellária tagja). Megtudjuk továbbá, hogy a veszprémi püspök budai tizedeit ebben az évben a következő társaság bérelte: Máté deák és Érdi László budai esküdtek, István apothekárius és György deák. Érdi az a budai magyar esküdt, akit az 1439-es mozgalomban kiraboltak, Máté deák a magyarok részéről tagja a tanácsnak 1441–1442-ben, István apothekárius — mint láttuk — Kopácsiékkal együtt szerepelt már 1436-ban György deák ügyében.⁴¹⁷ György deák 1434-ben királyinéi harmincadispán és a kassai *lucrum camerae cultellus dicatora*, később pedig szintén igen gyakran szerepel, elsősorban jogi tanácsokat ad a városoknak, vagy kijáráásokat végez.⁴¹⁸

Mindezen adatokat ismerve, vegyük elő a pozsonyi polgármesternek és egyik társának ebben az 1436-os évben, néhány nappal a szigeti apácák és György deák ügyében kelt választott bírósági határozat előtt Budáról városukhoz intézett egyik jelentését⁴¹⁹ (25. kép). „Lassen wir euch wissen, das der Jorig dyak ain solichen Jamer alhie mit der priesterschaft vnd besonderlich mit dem pharrer vnser liben frawen gemacht hat, vnd wil vnser frawen kurchen machen zu einer Capellen vnd filialen sand Marie Magdalene kuchen vnd wil haben dy Claynat mit seinen anhengunden vngeren, dy früm lewt zu der obgenanten vnser frawn kurchen vor zeiten geschafft vnd geben haben vnd besonderlich das do geben ist worden in Gotzleichnams zech, vnd sind dy grösisten Claynot vnd tuet manigerley wunderliche sach vnder der lewten.” Nincs okunk kételkedni a jelentés hitelességében. György deák néhány nap múlva együtt szerepel a magyar párt vezetőivel, altárnokmesteri és harmincadispáni (vagy volt harmincadispáni) beosztásában módjában állott beavatkozni Buda belső ügyeibe a „magyar” párt oldalán. Miről is van itt szó? A Magdolna-templom egyházközsége át akarta venni az egyházi irányítást. Egyrészt meg akarták szüntetni a Mária-templom városplébániai kiváltságait, saját plébániájuk érdekében, másrészt azonban — és ez az adat lényege — fel akarta oszlatni a német patriciátus egyesületét, a Krisztus teste társaságot. Mert mi mást jelenthet az, hogy György deák és hozzá csatlakozott magyarok el akarják venni a Krisztus teste céh ékszereit? Talán tételezzünk fel egyszerű rablási szándékot? (Persze ez is szerepet játszott bizonyos fokig.) Nyilván nemcsak az ékszerekre, hanem a céh teljes ingó vagyonára szemet vetettek, és ez által ki akarták vonni az anyagi alapot a céh működése alól. Valószínű, hogy részben a bírói úton akarták elérni céljaikat, hiszen az 1441-es plébániahatárperből tudjuk, hogy már Zsigmond bírói széke előtt is folyt a per.

A „magyar” vezetőréteg ezek szerint a Magdolna- (és az itt nem említett, de a plébániahatárból igazolhatóan a Szent Péter-) templom egyházközségeibe tömörült, és rajtuk keresztül kért részt a hatalomból. Kikből állott ez a vezetőréteg? Tizedbérlő konzorciumok tagjaiból, királyi kincstári, kancelláriai tisztviselőkből, kereskedőkből, nem pedig holmi „középpolgárokból”. Úgy látszik csak a posztónyírok nem voltak közöttük képviselve, hiszen azok a posztónyíró utcában — a mai Úri utca végé —, azaz a Mindszent utcának a Mária-templom plébánia területére eső szakaszában laktak és működtek.⁴²⁰ A „magyar” vezetőréteghez csatlakoztak a felhívji polgárság hangadó tagjai, akik a budaiakkal a szigeti apácák elleni közös fellépéseik idején kapcsolódtak össze. Ezek helyi vezetőszerpüket nyilván nem kívánták elcserélni a budai alárendelt szerepkörrel, ami a német posztónyírói céh vezetéséből következett volna. Kopácsi családja Felhévizen a földesúr kereszttesek teljes bizalmát élvezte. 1429-ben pl. Kopáchi János vezetésével támadnak a kereszttesek familiárisai és jobbágyai

⁴¹⁷ 1429. szept. 23.: Dl. 12126. — Érdire l. *Székely Gy.*: A huszitizmus 576.

⁴¹⁸ 1434. okt. 28.: *Fejér*: X/7. k. 546—7. — A számos rávonatkozó későbbi oklevél közül kettőt idézünk: 1469. febr. 17-én és jún. 22-én Pozsony városa ügyvédeknek vall, és egyik helyen elsőként, a másik helyen a nem pozsonyiak után elsőként említi budai György deákot. Ol. Ft. Pozsony v. lt. 4758, 4765. sz.

⁴¹⁹ 1436. július 15.: Pozsony v. lt. 3612. sz.

⁴²⁰ *Pataki*: i. m. 269—70.

az apácák jení birtokára.⁴²¹ A magyar patricius frakció két célt tűzött ki maga-élé: a város vezetésében való részvételt, és a plébániák egyenjogúsítását. Ez azonban a külvárosi vezetőréteg egyenjogúsítását jelentette a városival. Amint céljaikat elérték, szükségesnek látták, hogy a vitás kérdéseket egyszersmindenkorra lezárják.

A legjobban látszik ez a plébánia-viszály terén. Az új városi tanács, amely Kopácsi elnöklete alatt ült össze, és magát „ex utraque communitate hungaricali scilicet et theuthonicali” választottnak nevezte, a hosszas pereskedést a plébániahatárok újbóli megvonásával zárta le, és ezt 1441. január 3-án I. Ulászló királlyal is megerősítette. A határozatban a Mária-templom plébánosa nem nyugodott bele, és ezért a másik két plébános még ugyan-ebben az évben — de már Bornemisza (Onwein) Péter bíróságában tiltakozott a városi tanács előtt, és közjegyzővel átíratva a királyi oklevelet. A jelek szerint — bár német bírja volt a városnak — a tanács nem a Mária-templom oldalán foglalt állást: az oklevél átírás alkalmával jelen volt a teljes tanács, a vizsályról pedig több adatunk nincs.⁴²² A német és magyar, vagy helyesebben a Nagyboldogasszony-templom körzetében lakó posztónyíró és a többi templom körzetében lakó egyéb patriciusi csoportok kompromisszuma következtében már nem volt érdeke egyik csoportnak sem a lényegtelen plébánia-per kiélezése. Különben is a tanácsban a „német” communitas részéről már külvárosi mézárasmester is helyet foglalt, tehát a régi patriciátus már a paritas kedvezményében sem részesült.

Az 1441—1442-es tanácsban ülő két „iparos”, egy mézárós és egy szücs,⁴²³ jelenléte újabb problémákat vet fel. A szücsök már a legtisztább patricius-városuralom idején is rendelkeztek tanácstagsággal,⁴²⁴ míg a mézárósok a jelek szerint szarva-marhával és állatbőrökkel kereskedelmet is folytattak.⁴²⁵ Mindezek a tanácsban helyetfoglaló „iparosok”,

⁴²¹ 1429. május 26.: Dl. 12071. — Sem ezt a Kopácsit, sem a későbbi budai bírót nem mondják nemesnek, pedig az 1436-os oklevélben a nemeseknél kiteszik a rangot. Székely felveti annak a lehetőségét, hogy Kopácsi esetleg nemes lett volna (i. m. 577. o. 165. j.) Kéziratomban nyomdába adása után Mályusz professzor úr figyelmeztetett, hogy a két Kopácsi, Dénes és János 1428-ban *lucrum cemerac* adó ügyében jár el Vas megyében (Dl. 92740.). Nyilván így kerültek kapcsolatba Budai György deákkal és bizonyára nem jobbágyként, hanem gazdatisztként szolgálták a keresztesekeket. (Mályusz prof. szíves közlését ezúton is köszönöm.)

⁴²² Plébániahatárper: Arch. eccl. vet. 46. — L. még *Mályusz* i. m. 163. skk.

⁴²³ A magyarok közül Benedek szücs és a németek közül Hertauff János mézárós. Benedek szücs az 1446—1447-es bírói évben is esküdt, és olyan formában szerepel, ami teljesen patricius-jellegre utal. Mikolai István deák budai bíró és a tanács 1446. aug. 10-i oklevélben (*Apothecarius István relatiója!*) *dominus Benedictus pellifex* városi esküdt és *Stephanus litteratus Armenus vocatus* (később Buda magyar részről többszörös bírja, l. *Kubinyi A.*: A városi rend... 224. old. 155. j.), mint a ferencesek Szent János kolostorának *rectores seu vitrici-jei* tűnnek fel. (Dl. 93040.) Ha tehát a város egyik legjelentősebb kolostorának anyagi gondnokságával egy szücsöt bíznak meg (együtt egy nagykereskedő patriciussal), az nem középpolgár, hanem maga is patricius. — A szücsök közül Gergely 1462/63-tól 1480/81-ig mutatható ki még állandóan a tanácsban. — Hertauff mézárós volt és háza a külvárosban állott a mézárósok utcájában. 1458. május 28.: *Pannonhalmi Rendtörténet* X. k. 663—4. (ekkor is városi esküdt). Igen gyakran szerepel a tanácstagok között, utolsó adat rá 1465. ápr. 13.: Dl. 16188—89.

⁴²⁴ *Jacobus longus pellifex* 1370-től mutatható ki éveken keresztül a város vezetésében: Dl. 5865. — Egy Balázs nevű szücs 1426/27-ben városi esküdt: 1427. márc. 23. Ol. Ft. Pannonhami kv. orsz. lt. 56.

⁴²⁵ Szücs mutatta ki, hogy a soproni Agendorfer Mihály mézárós rendszeresen üzött marhakereskedelmet (i. m. 59.). A budai német mézáróscéh (a külvárosban!) úgy látszik állatbőrkereskedelemmel foglalkozott. (Fővárosi Levéltár, Mézáróscéhkönyv 27. r. Az adatra Baraczká István levéltárvezető hívta fel figyelmünket.) Mézárósokat találunk marhakereskedőként Székesfehérvárott (ahol egy mézárós-marhakereskedő városbíró is lett), sőt Nyugaton is: Zürichben és Nürnbergben. *Székely Gy.*: Vidéki termelőágak és árukereskedelem a XV—XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1961. 321—322. — A budai tanácsban Hertauff óta rendszeresen képviselve volt a mézáróscéh,

még ha egyesek céhszerű keretekben dolgoztak is, nem annyira a céhpolgárság képviselőinek, mint inkább a középrétegekből a patriciátusba emelkedő homo novusoknak tekinthetők. 1439 előtt és után az ismert esküdtek között nagyjában egyforma alacsony számban találunk iparos neveket. Azok az iparágak, amelyeknek képviselői kimutathatóan bejutottak a tanácsba, vagy olyan mesterségek voltak, amelyek közel állottak a kereskedelemhez, egyes tagjai tehát már csak elvétve iparúzéssel, inkább iparcikkék kereskedelmével foglalkoztak,⁴²⁶ vagy pedig olyanok, amelyek ipari eredetű tőkéjükkel már más iparágakat vetettek maguk alá, mint pl. a molnárokat a pékek. A szorosan vett kereskedelmi tőke mellett lassan mód nyílott egyes mestereknek néhány különösen alkalmas adottságokkal rendelkező iparágban mesterségük gyakorlása által tőkét gyűjteni, melyet vagy szőlőbe, földbe fektettek,⁴²⁷ vagy e mellett, esetleg nélkül már valóban polgári vállalkozásokba, elsősorban kereskedelemre fordítottak, vagy talán az eddiginél jelentősebb ipari célokra is megpróbáltak alkalmazni. Már több tanulmányunkban foglalkoztunk — más és más keretek között — Harber Mátyás budai ötvös személyével.⁴²⁸ Mátyás király kereskedelmi ügynöke, szarvasmarhakereskedő, harmincadbérllő, bíróságot is viselő városi esküdt, fia is bíró lesz. Tipikus példa tehát a budai kereskedő-

szinte az egyetlen céh, ahol valóban rendszeres képviselőről beszélhetünk. Meyxner Tamás 1478/79: 1478. júl. 1.: a városi tanács oklevelet állít ki egy Olasz utcai házról Gergely szűcs és Meyxner Tamás relációjára. Ol. Ft. Egri kpt. mag. lt. Nr. 29. Fasc. 4—5. Fr. 1. — Meyxner még 1503-ban is kapcsolatban áll a mészároscéhkel, pedig mészárszékét időközben úgy látszik, már eladta: Mészároscéhkönyv 27 r. Mészáros utcai házát már bérbe adta. — Schaur Tamás esküdt 1501/2-től: 1502. márc. 22.: DL 46582., 1503/4.: 1504. márc. 17.: DL 46663. Ugyanakkor nem lép ki a céhből és rendszeren fizeti mészárszéke után a járulékokat: Mészároscéhkönyv: 1500: 16. r., 1501: 19. r. stb.

⁴²⁶ Ilyenek voltak a már említett szűcsök mellett a szabók. Péter szabó az 1377/78-as bírói évben, Dl. 74836, míg Jakab az 1409/10-es évben városi esküdt. *Zsigmondkori Oklevéltár* II/2. 6943. sz. — 1439 után pedig Zabó János az 1523/24-es évben Dl. 90530. — Más iparos tanácstagok 1439 előtt: Borgyas Péter aurifusor, 1409/10: *Zs. O.* II/2. k. 7094. sz. — Melmeister Konrád 1427/28: Dl. 11944. — 1439 után ötvösöket, (Márton ötvös esküdt az 1489—90-es évben: Ol. Ft. Esztergomi kpt. o. lt. Capsa 18. f. 7. nr. 5. — Harber Mátyás ötvös, városbíró is lesz, l. fenn.) — Üveggyártókat (Tamás esküdt az 1456/57-es, Esztergomi kpt. magán lt. Lad. 64. f. l. nr. 10. és az 1457/58-as bírói években, Dl. 15153. Külvárosi lakos lehetett, mert ekkor a külvárosi Hertauffal együtt jár el külvárosi ház ügyében. Már 1451-ben szerepel, ha nem is esküdtként, külvárosi ház ügyében. Dl. 14451. Üveggyártó Mátéra először az 1462/63-as évből van adatunk, amikor esküdt. Dl. 15766. 1478/79-ben magyar részről Buda bírójává. Vö. pl. Dl. 18202, 88620. stb. Háza Szombathelyen állott, és a jelek szerint az üveggyártás valóban foglalkozása volt. *Pataki V.*: i. m. 293. o. 74. j.) — továbbá kovácsot (Kovách István 1470/71, 1472/73, 1476/77 budai bíró, azonban Kováchy néven — ha nem is budai viszonylatban — is nevezik, úgyhogy nem feltétlenül biztos, hogy foglalkozását jelölte. Vö. *Kubinyi A.*: A kincstári személyzet a XV. század második felében. TBM. XII (1957) 41 o. 113. j.) ácsot (János carpentarius az 1473/74-es és 1475/76-os években tanácstag. Dl. 17500 és Ol. Ft. Zágrábi érseki lt. 40. Priv.), tegzest (1464/65-ös évben Thegez Miklós esküdt, Dl. 16188—89, lehet, hogy azonos az 1475/76-ban említett Thegez Miklós esküdttel. Zágrábi ér. lt. 40. Priv.), végül kenyerest. (Kenyeres Demeter esküdt 1478/79: Dl. 88620.) említenek okleveleink az esküdtek között. A szűcsök és szabók a királyi udvar és az előkelők stb. jelenléte miatt részben luxusárakat készítettek. Az is tény, hogy épp ezeknél az iparágaknál a XV. században egyre inkább előtérbe lép a piacra, nem pedig a megrendelő számára való termelés, és ezáltal szükségképpen a kereskedőhöz hasonulnak. (Vö. *Bechtel, H.*: *Wirtschaftsstil des deutschen Spätmittelalters*, München—Leipzig, 1930. 185—6, 188.) Az ötvösök szintén a legtekintélyesebb iparágakhoz tartoztak, vö. *Szűcs J.*: 68. skk. Bécsben is kerülnek be gazdag iparosok, különösen szintén szűcsök, még a patriciusuralom alatt is a tanácsba. *Zatschek, H.*: *Handwerk und Gewerbe in Wien*, Wien, 1949. 127. skk. Vö. még *Brunner, O.*: *Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen, 1956. 135—136.

⁴²⁷ *Szűcs J.*: i. m. 59. o. 138. j.

⁴²⁸ *Kubinyi A.*: A kincstári személyzet... 45. o. 169. j. — *Uő*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban, Bud. Rég. XIX (1959) 104.

tőkés karrierjére. Az, hogy mellesleg a városi ispotály gondnoka, szintén tekintélyes patriciusvoltát igazolja. Ezen kívül a Mária plébánia vitricusa is, ami pedig lényegében a német patriciátus fejének a funkcióját jelölte. Ugyanez a Harber azonban iparos, és olyan iparos, aki mindvégig nem szakadt el mesterségétől. 1481-ben királyi ötvös (a király a hévízi malmot „*Mathie aurifabro suo*” adományozta), és később is készített ötvösmunkákat az udvarnak.⁴²⁹ Lehet, hogy osztrák származású volt.⁴³⁰ Az, hogy átvette a hévízi kallómalmot, később hámort (ha el is vette tőle újra a király) azt mutatja, hogy hajlandó volt ötvösmesterségével szerzett tőkéjét vagy a szövő- vagy a fémiparba is fektetni. Ugyanez állhat a szintén hévízi malombérlő olasz Antal üvegyártóra is. Nem véletlen, hogy üvegyártók is kerültek a tanácsba, sőt a városbírói méltóságot is elnyerték. A mi szempontunkból most azonban a malmok kérdése a legérdekesebb. Bár a molnárok Szücs szerint⁴³¹ a leggazdagabb iparosok közé tartoztak, Budán kezdettől fogva alávetett szerepkörben tűnnek fel. A molnármester és a malmok tulajdonosa, vagy bérlője (minden esetre a haszonélvezője) a legritkább esetben azonos személy. Mát kezdettől fogva a budai patriciátus színe-java, a Weidner, Ulving és Loránd családok tagjai bérelnek hévízi malmokat, melyeknek igen tekintélyes értékük volt. Az első korszakban mindössze Kunc fia Réald budai külvárosi molnár látszik tényleges iparosnak (jellemző, hogy külvárosi!). A budai patriciátusnak a malmokkal való kapcsolata továbbra is fennmaradt. Jellemző példa erre a következő: 1521 előtt Théthény Péter (a szövegben tévesen István, de folytatásában már helyesen Péter) volt budai bíró miscalapítvány fejében malmát a Magdolna-templomra hagyta. (Helyét sajnos nem tudjuk.) A plébánia pedig 200 Ft tőke évi kamata fejében átadja felerészben Harber János bírónak, (Mátyás fia), fele részben pedig Théthény Istvánnak, Péter fiának. (Valószínű persze, hogy a malom sohasem került a plébániához, hanem az elhunyt bíró 200 Ft-os miscalapítványa fedezetül kötötte le a malmát, amely így a törvényes örökösökre szállt. A „német” polgárság vezetője, Harber és a „magyar” patriciusok képviselője Théthény ezek szerint rokonok lehetnek. Véleményünk szerint Harber Théthény veje volt.)⁴³² Ekkor azonban nem annyira olyan személyek bérlék a malmokat, akiknek patricius-mivolta vitán felül áll, hanem iparosok: zsemlyesütők, tímárok és csapók. A molnármesterségnek ez a más iparágak (vagy patriciusok) általi alávetettsége nem budai különlegesség. Ugyanez volt a helyzet Bécsben is, ahol a molnárok csak Mátyás uralkodása idején nyerték el egyenjogúságukat a többi iparossal szemben.⁴³³ Nem volt rossz üzlet malombérlőnek lenni. Különösen kifizető volt ez a pékek esetében, akik így ingyen jutottak hozzá lisztszükségletük jó részéhez: kizsákmányolták a termelőt, a molnárt és végül vevőiket. A molnárok ugyanis az őrlési díjat nem pénzben, hanem természetben kapták meg, mert ezt a legszegényebb termelő is tudta fizetni.⁴³⁴ Buda esetében a lisztvám — papíron — elég alacsony, tizenketted rész volt.⁴³⁵

Az 1439-es mozgalom eredményeként tehát a városi hatalomban új rétegek is részesültek, a külvárosi, részben iparos eredetű gazdag polgárok. Ettől kezdve tehát a tanács nem egy üzletág képviselőiből tevődött össze, hanem bonyolultabb összetételű. Közös összekötő kapcsolatot a plebejus réteggel szemben (és természetesen, bár kisebb mértékben a céhpolgárok

⁴²⁹ L. fenn, továbbá 1501. január 26.: Mathias Harber Ewthwes dictus iuratus, a budai Mária templom vitricusa. (Ol. Ft. Esztergomi Kpt. magánlevéltára, lad. 64. fasc. 1. nr. 24.) — Ötvösségére a Jagelló-korban: *Kubinyi A.*: Die Nürnberger Haller... 96. j.

⁴³⁰ *Haller H.*: i. m. 473. o. 51. j.

⁴³¹ L. fenn 427. j.

⁴³² 1521. okt. 23.: *Knausz*: A budai káptalan reg. 153—4. — 1519. jan. 27-én Théthény István és a már általunk ismert Zsemlyesütő György szentpéteri lakos Buda város tanácsa nevében tiltakoznak a budai káptalan előtt. Nyilván a városi tanács tagjai lehettek. Prot. Bud. 470—1.

⁴³³ *Gesch. d. St. Wien*, II/2. k. 691—2. — Polgárok, mint malomtulajdonosok vagy bérlők Magyarországon l. még *Székely Gy.*: Tanulmányok. 394—5.

⁴³⁴ Vö. *Bechtel H.*: i. m. 166.

⁴³⁵ Jogkönyv 144 §. — *Mollay*: i. m. 110.

tömegeivel szembeni) birtokos jellegükből következő ellentéteik képeztek. De nem lehet mindenben azonos érdeket találni a nagykereskedők különféle típusai között: a posztó és szarvasmarhakereskedők, külföldi cégek, vagy hazai feudális urak ügynökei, ipari érdekelt-séggel is rendelkezők, vagy elsősorban mezőgazdasági ingatlanból élők között. Megint más volt az érdeke a kül- és megint más a belkereskedelem területén működőknek. Úgy tűnik, hogy előbbi inkább a „német”, utóbbi a „magyar” patriciusok területe volt.⁴³⁶

Budán a külvárosok voltak elsősorban ipari jellegűek: közöttük pedig főleg Szentpéter. (Tótfalu és Lógod talán inkább mezőgazdasági, Alhéziv vegyesen ipari és mezőgazdasági.) A külváros ipari jellegét a XIV. század elejétől ki tudjuk mutatni. 1345-ben arról hallunk, hogy egymás mellett áll a külvárosban egy-egy takácsnak, szücsnek és nyílkészítőnek a háza.⁴³⁷ 1354-ben külvárosi carpentariust említnek.⁴³⁸ Adatainkat szaporíthatnánk. Különösen sok adat van a XVI. század eleji bortizedlajstromokban. A külvárosban találjuk meg az iparos neveket viselő utcák többségét is.⁴³⁹ A vár — talán a magas házáruk következtében is ⁴⁴⁰ — elsősorban a kereskedő patriciusok (és az udvari tisztviselők, főpapok és főurak) negyede volt, ahol ha iparos háztulajdonost látunk, az általában csak a vezetőrétegből származhatott. (Pl. Máté üveggyártó budai bír.) Iparosokra utaló utcanév csak kettő volt a várban: az ötvös és a posztómető, azonban ez utóbbi a posztókereskedőt jelentette.⁴⁴¹ A szentpéteri külváros gazdasági jelentőségét jól látta Pierre Choque, a XVI. század elején Budán járt francia herold.⁴⁴² Szerinte a kereskedők és iparosok a Várhegy és a Duna közti városrészben laknak. Megjegyezzük azonban, hogy ezek mellett a szőlőtermelésnek is nagy jelentősége volt. A hévízi lakosságot ezer szál fűzte ehhez a külvároshoz: annak lakosai uralták malmaikat stb. Vajon ez a kapcsolat a lakosság foglalkozásában is hasonlóságot hozott-e létre, a hévízi lakosság azonos gazdasági szinten élt-e, a szentpéteri külvárossal?

2. Hévíz lakói és foglalkozásuk

I p a r

Hévízi lakosokra elég nagyszámú adatot találunk okleveleinkben, különösen a XVI. században. Az 1500—1530-ig terjedő korszakból kilencvenhárom itteni világi lakosra találunk adatot, melyek egyharmada a bortizedlajstromokból, másik harmada a malomperekből származik. A kilencvenhárom névből negyvenegy foglalkozást jelöl, ami tehát vagy saját, esetleg szülei foglalkozására utal, ezen kívül további három személy foglalkozását egyéb adatok alapján tudjuk megállapítani. (egy-egy mészárosmester, építőmester és deák). Így tehát negyvennégy embernek, a névről ismert felhévízi lakosság közel felének ismerjük a foglalkozását.

⁴³⁶ *Kubinyi A.*: Budai kereskedők... 106. — *Uő.*: A városi rend... 223 old. 155 j.

⁴³⁷ 1345. dec. 12.: Ol. Fkgy. Révay cs. lt. Doc. div. fam. fasc. I. nr. 10. — Már 1303-ban említenek egy külvárosi szabót. *MonStrig.* II. 523.

⁴³⁸ *AO.* VI. k. 191—2.

⁴³⁹ A Takács utcát már az 1441-es plébánia-határper is említette. A bortizedlajstromok feldolgozását Szűcs Jenőtől várjuk.

⁴⁴⁰ *Gerevich L.*: Gótikus házak 158.

⁴⁴¹ *Pataki* tévesen a Várba helyezi a német mészárosok utcáját. (i. m. 252, 254,) — A német mészáros és mészáros utcák azonosak, mint ahogy a német mészáros céhben is sok magyar van. (Vö. a Céh-könyvet.) A mészáros utca helye a külvárosban volt: 1513: in suburbio Budensi in vico Mezaroswca vocato, Prot. Bud. 189. A mészároscéh oltára a taschentali Irgalmasság anyja kolostorban volt (1502: Dl. 46582.) ez is mutatja, hogy a külvárosban is éltek németek.

⁴⁴² „Au dessous de la dite ville et chateau y a une ville hors de murs d'icelle qui respand jusques au fleuve et riviere de le Dunavie, ou font résidence les marchans et mécanicyens ayans l'administration et cognoissance des marchandises venantes y tant de l' autre part d'icelluy fleuve.“ *MTT* XXIII. 109.

Felhívíz foglalkozásilag ismert lakosságának kimutatása
(XVI. századi állapot)

Foglalkozási ágak		Szám szerint	%-ban
Vas és fémipar ⁴⁴³	kovács	1	2,3
	lakatos	3	6,8
	összesen	4	9,1
Élelmezési ipar ⁴⁴⁴	mészáros	6	13,6
	molnár	1	2,3
	seres	1	2,3
	összesen	8	18,2
Ruházati ipar ⁴⁴⁵	szabó	2	4,5
	összesen	2	4,5
Építőipar ⁴⁴⁶	téglás	2	4,5
	építőmester	1	2,3
	összesen	3	6,8
Egészségügyi ipar ⁴⁴⁷	fürdős	4	9,1
	borbély	2	4,5
	összesen	6	13,6
Kereskedő ⁴⁴⁸	kalmár	3	6,8
	összesen	3	6,8

⁴⁴³ János faber, háztulajdonos. 1516: Prot. Bud. 384—385. — Seripar Mátyás, szőlője van, az Újvárosban lakik. Veszprémi kpt. lt. Gazd. lt. — a továbbiakban: V. dézsm. — Seripar László és Seripar András özvegye, szőlője van Budán. Dl. 38658.

⁴⁴⁴ Mezaros Ferenc: 1503-ban hévizi polgár. Dl. 22546, 1529-ben esküdt. *B. Szabó L.*: 1502: sz. Hamza mezaros: házában lakik egy kapás. V. dézsm. — Mezaros János, a dunai vásár mellett lakik, szőlője van. V. dézsm. — Mezaros Miklós hévizi polgár 1503: Dl. 22546., 1510: Dl. 26131. — Mizaros Péter szőlője van. V. dézsm. esküdt: 1529: *B. Szabó L.*: Pest m. 1502. sz. — Koppányi János: tanú hévizi oklevélben 1509-ben. Dl. 46899, fogott bíró az apácák és hajósok ügyében 1514-ben. Dl. 22618, felhívízi bíró, mészárszéke és szőlője van 1521-ben: Prot. Bud. 585—586. — Molnár János: 1510: Dl. 22014, 26131. — Seres Antal: szőlője van: V. Dézsm.

⁴⁴⁵ Zabó Péter szőlőbirtokos 1514, 1516: Prot. Bud. 509—510, 381.

⁴⁴⁶ Theglas István esküdt 1529-ben *B. Szabó L.*: Pest m. 1502. sz. — Téglás Márton özvegye (háztulajdonos) V. dézsm. — Laurentius Toth murator 1522: Prot. Bud. 598—599.

⁴⁴⁷ Fyrdős Gergely 1503: Dl. 22546, — Feredeus György: 1510: Dl. 26131. — Barbel Dénes no. — Barber István háza a Duna mellett, V. dézsm. Feredeus László 1505: Dl. 38658 (szőlője van).

⁴⁴⁸ Kalmár Miklós szőlője van, 1509: Dl. 46899. — Kalamar Imre, szőlője van, V. dézsm. — Kalmár János, szőlője van 1505: Dl. 38658.

Mezőgazdaság ⁴⁴⁹	kapás	10		22,7
	összesen		10	22,7
Mezőgazdasági ipar ^{449 a}	korcsolyás	1		2,3
	összesen		1	2,3
Értelmiség ⁴⁵⁰	deák	3		6,8
	hegedús	2		4,5
	lantos	1		2,3
	összesen		6	13,6
Egyházi szolgálat ⁴⁵¹	harangozó	1		2,3
	összesen		1	2,3
Összesen		44	44	100 100

A kimutatás az ipari foglalkozások túlsúlyát bizonyítja. Igaz, ez az arány csak a foglalkozást jelentő neveknel áll fenn, és lehet, hogy a többi személy egészen más foglalkozást űzött, de még úgy is kedvező a kép. Igaz, az itt feltüntetett iparágak elsősorban olyanok, amelyek a mezővárosokra jellemzőek. Pontosán ugyanaz áll fenn Felhézven, amit Székely György Szegedre mutatott ki: nincs pékipara, posztóipara, és nincsenek céhjei.⁴⁵² Ez azonban csak felületi észlelés, találkozzunk ugyanis olyan jelenségekkel, amelyek mutatják, hogy a hévízi ipar különleges helyzetű volt. Saját szövőipara ugyanis valóban nem volt, de területén működtek a budai takácsok kallómalmai; saját péküzeme nem volt, de Hévíz központjához közelebb volt a budai zsemlyesütő szentpéteri műhelye, mint ugyanannak hévízi malma. Jelentős bőrfeldolgozó ipara volt (ezt épp úgy vehetjük mezővárosi, mint városi iparnak), csak hogy ez sem hévízi, hanem Buda-külvárosi kézben volt.

Visszont vannak olyan iparágak, illetve foglalkozások, amelyek különösen jellemzőek Hévízre. Ilyen például az általunk egészségügyi iparnak nevezett borbély és fürdős mesterség, melyek jelentősége érthető a hévízi fürdők miatt. Másik ilyen, mezővárosokban ritka foglalkozás a hegedús és a lantos. Ezeket nyugodtan az értelmiséghez számíthatjuk, hiszen feltehetően deákműveltséggel rendelkeztek (vö. Tinódi *Lantos* Sebestyén). A zenészeken kívül több deák is élt itt, és így viszonylag jelentős értelmiségi rétegről beszélhetünk.⁴⁵³

⁴⁴⁹ Kapás Albert, Balázs, Kelemen, Mihály és Márk: szőlőik vannak, V. dézsm. — Kapás Fülöp, István, két Péter és Simon, szőlőik vannak. 1505: Dl. 38658.

^{449a} Korchylas János, szőlője van. 1505: Dl. 38658.

⁴⁵⁰ János deák, 1510: Dl. 26131, — Lőrinc deák háztulajdonos, V. dézsm. — Nagybányai Ferenc deák felesége útján házat és szőlőt örököl, 1516: Prot. Bud. 384—385. — Hegedús György szőlője van, Hegedús Benedek özvegye, szőlője van, Lanthws Lőrinc szőlője van, I. mind a V. dézsm.

⁴⁵¹ Harangozó Benedek, szőlője van. V. dézsm.

⁴⁵² *Székely Gy.*: Vidéki termelőágak és árukereskedelem a XV—XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1961. 325. L. még uo. 322. stb.

⁴⁵³ *Gerézdi Rabán*: A magyar világi líra kezdetei. Budapest, 1962. 19. skk., 119. skk. — Az értelmiség szerepére utal, hogy a XV. század végén két hévízi, Ferenc és Bálint tanul a krakkói egyetemen. *Schrauf K.*: A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (Magyarországi tanulók külföldön III.) Budapest, 1893. 5, 8, 57, 64—65. Bálintból baccalaureus is lett.

A zenészek nyilván az értelmiség alsó kategóriáját képviselték Felhévizen, nem igen valószínű, hogy ezek előkelő urak familiárisai lettek volna; inkább vándordalosok, akik a vásárokra ideseregülő népeket szórakoztatták, és közben valami vagyonkát szereztek. (Egyedül Lantos Lőrincnek van valamirevaló szülője, úgyhogy talán őt lehetne „nyugalomba vonult” familiáris-zenésznek tartani.)

A legjelentősebb hévízi iparág a mészárosság. Hat mészárossal, az összes foglalkozások 13,6%-val az egyik legjelentősebb foglalkozási ág, és egyben a város vezetőrétege volt: Koppányi János mészáros Hévíz bírása, két másik mészáros pedig esküdt polgára volt. A mészárosok külön sort képeztek a településen belül, és fontosságukat láttuk már a XIV. században is. Ez azonban megint csak Felhévíz és Szentpéter hasonló fejlődésére utal: ott is jelentős a mészárosok szerepe, és a külváros előretörésével a budai városi tanácsba is bekerültek.

Hévíz építőipara a jelek szerint szintén meghaladja a mezővárosi méreteket. Az építőipar módot nyújtott a tőkeképződésre,⁴⁵⁴ és ezt a meglévő hévízi adatok is igazolják. Tóth Lőrinc hévízi építőmester (murator) ugyanis 1522. január 24-én 511 és fél aranyforintot és 32 dénárt vett fel Péth vára építéséért, tehát igen nagy összeget. Nagyvállalkozó építész volt, aki társával, az olasz Laurentius italus de Florentia-val együtt dolgozott. A firenzei mester ugyanaznap ugyanazért a munkáért többet kapott, nagyobb volt részesedése: 713 aranyforintot és 26 dénárt.⁴⁵⁵ A téglakészítés által is mód nyílt bizonyos tőke-akkumulációra. Buda téglavetői a városon kívül kerültek el már akkor, akár később az újkorban,⁴⁵⁶ azaz körülbelül a mai Moszkva téren és a mai Mártírok útján álló Ferences-templom környékén. Ez utóbbi már Felhévíz területéhez tartozott. A téglások nemcsak a városban, hanem azon kívül is árulták áruikat, úgyhogy Buda város egyik árszabályzata a szállítási költségekről is megemlékezik.⁴⁵⁷ Zömében megrendelésre dolgoztak, azonban előleget kaptak. Gergely budakülvárosi téglakészítő például 100 Ft előleget vett fel a garamszentbenedeki apátságtól.⁴⁵⁸

Ezek az adatok a hévízi ipar kétarcúságáról tanúskodnak, egyrészt valóban mezővárosi jellegű, másrészt igazi városi. Több iparága (és éppen a legvárosiasabbak) a budai polgárok kezében volt. Ebben a kettős jellegben is megmutatkozik, hogy Hévíz Magyarország fővárosának „külvárosa” volt. XVI. századi adataink értékeléséhez azonban szükségünk van az előző évszázadok ismeretére is. Igaz, adataink jóval szegényebbek. Nincsenek olyan forrásaink, mint a bortizedlajstromok vagy a malomperek. A XV. századból mindössze 24 hévízi személy nevét ismerjük, akik közül a következők foglalkozását lehet megállapítani: egy-egy méhserfőző,⁴⁵⁹ ács,⁴⁶⁰ kulcsár,⁴⁶¹ két-két kovács⁴⁶² és deák,⁴⁶³ egy-egy szűcs,⁴⁶⁴ királyi

⁴⁵⁴ Szűcs J.: i. m. 244. skk.

⁴⁵⁵ Prot. Bud. 598—599. — *Horváth H.*: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Budapest, 1935. 43—44. noha isméri mindkét oklevelet, érthetetlen okból azonosítja a két személyt, de csak a 713 aranyforintos tételről szól.

⁴⁵⁶ Ol. Kam. It. Dep. Civit. 1808. 13. 157. 4—5. sz.

⁴⁵⁷ *Kemény L.*: Buda város árszabása II. Lajos korában (1522). TT 1889. 382, ill. 383.

⁴⁵⁸ *Knausz N.*: A Garam melletti Szent Benedek-apátság. I. k. Budapest, 1890. 43—44.

⁴⁵⁹ *Ulricus braxator medonis*, 1421: Dl. 11101.

⁴⁶⁰ *Andreas carpentarius* a nándorfehérvári váron dolgozik 1494-ben, *Engel J. Chr.*: i. m. 92.

⁴⁶¹ A keresztesek jobbágya lévén, nyilván az ő kulcsárunk, 1429: 12071.

⁴⁶² *Jakab*, mint a keresztesek jobbágya Kopácsai János vezetése alatt hatalmaskodik a szigeti apácák birtokain, l. 461. j. — János pedig 1495-ben a király számára dolgozik. (*Engel*: I. 170.) Talán azonos az 1516-ban említettrel?

⁴⁶³ György deák 1483-ban igali jobbágytelket örököl. Dl. 18831. — Nyilván értelmiségi pályára lépett jobbágyfiú, aki a fővárosban próbált megélni. — János deák borkereskedő: Századok 1887. évi vidéki kirándulás, 55.

⁴⁶⁴ János, szülője van Fehéregyházán, 1493-ban: Dl. 13325.

festő (Bertalan mester),⁴⁶⁵ és pintér,⁴⁶⁶ végül egy fürdős.⁴⁶⁷ A XIV. században még rosszabb a helyzetünk. Bár — nőket is beleszámítva — több nevet, harmincnyolcat tudunk összeszedni, ezek között igen kevés foglalkozást jelentő név fordul elő. Mindössze: egy-egy deák,⁴⁶⁸ fürdős,⁴⁶⁹ és mézszáros,⁴⁷⁰ végül három kovács.⁴⁷¹ A XIII. században — hála az apácák adományainak és a Margit-féle jegyzőkönyvnek — nagyszámú hévízi lakosról tudunk, azonban statisztikai összeállításra adataink nem alkalmasak.

Így kiegészítve foglalkozási statisztikánkat — bár a XV. századra nincs ilyen adatunk — továbbra is állíthatjuk, hogy a mézszárosipar az egyik legfontosabb hévízi iparág.⁴⁷² Mellette azonban okvetlenül meg kell említenünk a fémfeldolgozó ipart is, mégpedig kezdettől fogva. A XVI. században már a lakatos mesterség levált róla. A fémművesség jelentőségére utal, hogy Mátyás vashámort létesített Hévízen és a királyi udvar hévízi mestert foglalkoztatott. Honnan szerezték be a vasat? Buda környékén vasbánya nincs. Szerencsére vannak adatok, amelyek mintha választ adnának erre a kérdésre. A királyi kincstár pl. vasszükségletét a Gömör megyei (Csetnek) vasbányákból a hévízi vásárokra érkező vasból fedezte,⁴⁷³ tehát úgy látszik, hogy a hévízi vásárok a vaskereskedelem központjai is voltak, és így módot nyújtottak a fémpipar kibontakozására.

Mezőgazdaság

Az ipar jelentőségének felméréséhez azonban ismernünk kell a többi foglalkozási ágakat. Minden okunk meg lett volna, hogy fejtegetésünket a mezőgazdasággal kezdjük, azonban a foglalkozási statisztika erre kevés támpontot nyújtott, továbbá meglepően nagy százalékarányú iparosságra találtunk a statisztikában adatokat. (XVI. század 93 ismert névből 24, XV. század: 24 névből 7, XIV. század 38 névből 5 ipari foglalkozást jelent, vagy más adatokból kimutathatóan iparos: azaz 25,8%, 29,2% illetve 13,1%.) Tehát ezek szerint Hévíz életében az iparosság legalább olyan magas számarányt képezett, mint az átlagos magyar városokban.⁴⁷⁴ Hogyan aránylott azonban az ipar a mezőgazdasághoz, nem mellékfoglalkozás volt-e az ipar a túlnyomóan mezőgazdasági lakosság számára?

A mezőgazdasági ágak közül a gabonatermelésre egyetlen közvetlen adatunk sincs. A fennmaradt nagyszámú hévízi föld adás-vételi szerződésekből sehol sem említenek szántóföldet, a tizedpereknél csak bortizedről hallunk, és minden jel arra mutat, hogy az egész hévízi határ szőlőhegyekkel volt betelepítve. (Mindössze nyugati határán, a Kunc ispán

⁴⁶⁵ Házát vesz Hévízen 1421-ben, Dl. 11101.

⁴⁶⁶ A budaiakkal közösen hatalmaskodik az apácák birtokán 1442-ben. Dl. 13678.

⁴⁶⁷ Gergely, akinél a király fürdőzik Hévízen. *Engel J. Chr.* : 110. (Ugyanaz lehet, aki 1503-ban is meg van említve.)

⁴⁶⁸ 1366. november 26.: Komárom megye lt. Mályusz E. reg. a BTM-ben.

⁴⁶⁹ 1322-ben özvegyét említik: *AO.* II. 58—9.

⁴⁷⁰ 1317: *AO.* I. 432—3, — 1319: *AO.* I. 513. — ezenkívül a mézszárosságra utal egy clericus esete, aki mézszárszéket ad el 1332-ben, *Zichy O.* : XII. 9—10.

⁴⁷¹ Néhai Péter hévízi kovács özvegye férjhez ment János kovácshoz, 1353. Dl. 4388. Vö. még *AO.* VII. 596—8. — László kovácsra *uo.*

⁴⁷² Adatainknál kizárólag az itt élő, és állandóan megtelepedett személyeket vettük figyelembe. Nem foglalkozhattunk sem az itt malombérlő budai polgárokkal, sem a házat vásárló országos főméltóságokkal (pl. Becsei Imre és fia Töttös, vagy a Szécsényiek), sem a földesurak tisztjeivel. Ez utóbbiak közül csak azokat vettük be a statisztikákba, akik kimutathatóan hévízi jobbágyok voltak, vagy pedig hivatalnokoskodásuk után itt földet vásárolva, Hévízen maradtak. Ez a három kategória ugyanis a hévízi lakosság életmódjára nem nyújthat adatokat.

⁴⁷³ 1510. május 21.: Dl. 22030. Pünkösöd harmadik napján Várday Ferenc kincstartó tizenhét mázsa vasat vesz hitelben a felhévízi vásáron Chetneky Jánostól.

⁴⁷⁴ Vö. *Szűcs J.* : i. m. 126. — Persze az iparágak már említett mezővárosi jellegére tekintet nélkül.

majora táján tételezhetünk fel szántóföldeket, ezek azonban a budai polgárok majorságai voltak.) Közvetett adatok azonban arra mutatnak, mindtha mégis lett volna gabonatermesztés Felhéziven. Az 1503-as malomperben kihallgatott hévízi polgárok közül ugyanis többen (Was Ferenc, Jóna Domokos, Mészáros Miklós, Fohnagh András és Hidegkuthy János) azt vallották, hogy a hévízi malmokban örlettek gabonájukat.⁴⁷⁵ De vajon saját szántóföldjükön termett gabonáról volt-e szó? Jósára (Jósyk Domokos néven) még két adatunk van, amelyek közül egyik a végrendelete. Ezek szerint szőlői vannak Óbudán, Borosjenőn és Szentjakabfalván, háza a hévízi Duna utcán, de szántóföldje — nincs!⁴⁷⁶ Fel kell tehát tételeznünk, hogy mivel sehol sincs szántóföldekre adat, a malomban örlető hévíziek közül pedig egynek kimutathatóan nincs szántója, hogy ezek az öröltetők vásárolták gabonájukat (esetleg gabonakereskedők is lehettek) és nem maguk termelték parasztként.

Ha szántóföldekre nincs is adatunk, annál több van a szőlőkre. A hévíziek — akár iparos nevet viselnek, akár nem — többségükben szőlőtulajdonosok. Adataink ezt bizonyítják szakadatlan sorban a XIII. századtól a XVI. századig. Most azonban csak a XVI. századi adatokkal foglalkozunk, ugyanis itt a bortizedlajstromok módot nyújtanak a budai, míg az ugyanebből az időből fennmaradt budai káptalani jegyzőkönyvek az óbudai határban elterülő és hévízi tulajdonban levő szőlőkre vonatkozó adatok összeállítására. A XVI. században névszerint ismert nyolcvan hévízi személy közül kimutathatóan harminchétnak van szőlője. (Sajnos, a malomperben nagyszámban kimutatható hévízieknél a szőlőterületre szükségesképpen nem utalnak.) A negyvenkilenc személy közül 35 Buda város, 8 Óbuda város, 5 Felhéziv, 2 Borosjenő és 1-1 Szentjakabfalva és Békásmegyér határában birtokos. (Van köztük néhány, aki több helységben is.) Mivel épp a felhézivi szőlőhegyekre van viszonylag a legkevesebb adatunk, pedig nyilván itt volt a legtöbb hévízi tulajdonban levő szőlő, nyilvánvaló, hogy adataink alapján megállapítható számarány alacsonyabb a valóságnál.⁴⁷⁷ A jelek szerint azonban a hévízi tulajdonban levő szőlők viszonylag igen kicsik. Leszámítva néhány, több szőlőt birtokló tekintélyes polgárt, mint a már említett Jósykot, alig lehet nagyobb szőlőtulajdont találni. Igaz, egy hévízi lakosunk van, aki a legtekintélyesebb budai patriciusokkal egyenlő nagyságú bordézmát fizetett, Seres Antal. Bordézmája 6 Ft 85 dénárt tett ki, ennél többet csak Ádám Gergely bíró özvegye (13 Ft), a bíróviselt Tétényi Péter (8 Ft), Gazon Mihály budai esküdt és nagykereskedő (7 Ft 12 d) fizetett. Közvetlenül utána a külvárosi Zsemlyesütő János (6 Ft 5 d), a bíróviselt nagykereskedő Haller (5 Ft) fizetett. Ez a serföző nyilván nagyban gyártotta a sört és azzal kereskedett. A patricius szinten álló Seres mögött másféltől három és fél Ft-ig terjedő bordézmával, de még száz köbölt meghaladó terméssel Dékán Benedeket (145 köből), Pladlinger Jánost (143 köből), Nagy Imre volt hévízi udvarbíró⁴⁷⁸ (107 köből), és Dékán Istvánt (104,5

⁴⁷⁵ 1503. június 21.: Dl. 22546.

⁴⁷⁶ 1511. ápr. 9.: Prot. Bud. 27. — 1516. nov. 8.: Prot. Bud. 384—5.

⁴⁷⁷ Neveik a következők: Budán van szőlője: Barachy Mátyás, Dékán Benedek és István, Farkas Péter, Fekete Kelemen, Feredees László, Harangozó Balázs, Hegedűs Benedekné, Hegedűs György, Kalmár Imre és János, Kapás Albert, Balázs, Fülöp, István, Kelemen, Mihály, Márk, két Péter és Simon, Káthay Gergely, Kenczel Benedek, Kís Demeter, Korchylas János, Lantos Lőrinc, Mészáros János és Péter, Nagy Imre (a prépostság volt provizora, Óbudán is van szőlője), Pladlinger János, Seres Antal, Seripar (lakatos) András özvegye, László és Mátyás, Zegházy Pál. — Óbudán van szőlője: Ábray János, Alcz Osvát, Farkas Bereck, Hosszú Bálint, Jósik Domokos, Koppányi János, Nagy Imre és Szabó Péter. — Felhéziven Chethy Illésné, Lengyel Jakab fia János remete, Kalmár Miklós, Zepywo Ambrus. — Borosjenő: Csévy Tamás és Jósik Domokos (egyiküknek ezenkívül Békásmegyeren, másikuknak Szentjakabfalván is van szőlője).

⁴⁷⁸ Dl. 26166. Mivel ezenkívül neki Óbudán is van szőlője, az pedig nem valószínű, hogy provizorsága idején a hévízi határban ne szerzett volna, esetleg őt is inkább a városi patriciusszinthez kell számítanunk. Prot. Bud. 504—504. a.

köböl, összesen) a budai középpolgári szintnek megfelelőnek vehetjük. A hévízi szőlőbirtokosok többsége azonban csak 40—100 köblös átlagterméssel rendelkezett. (11 személy.) Hét személynek csak 8—27 köböl termése volt. Ez utóbbi kategória semmiképpen nem tudott megélni terméséből, hiszen pl. Kapás Balázs 25 köblös termése után 35 dénárt fizetett tehát termésének értékét 3 Ft 50 dénár-ra becsülték! Nem véletlen, hogy e hét név között három kapást, tehát szőlőmunkást, és egy-egy mészáros, harangozót és hegedűst, tehát más foglalkozású embert találunk. Valamivel jobb helyzete volt, de kizárólag szőlőből szintén nem igen élhetett meg a következő kategória sem. Mészáros János 84 köblös termése után 1 Ft 19 dénárt fizetett, termése becsértéke tehát 11 Ft és 90 d volt. Ebben a rétegben két kapást találunk.

Úgy gondoljuk, hogy amennyiben teljesen egyedül művelte meg szőlőjét, akkor igen szűkös megélhetést nyújthatott ennek a kategóriának a szőlőbirtok, de valószínűbb, hogy ezek sem ebből éltek.

A szőlőtulajdonosok nem voltak egyben háztulajdonosok is. Pl. Kapás Kelemen Lőrinc deák házában lakott, Kapás Márk Hamza mészárosnál, a 15 köböl termésű Barachy Mátyás pedig Téglás Márton özvegyénél.⁴⁷⁹

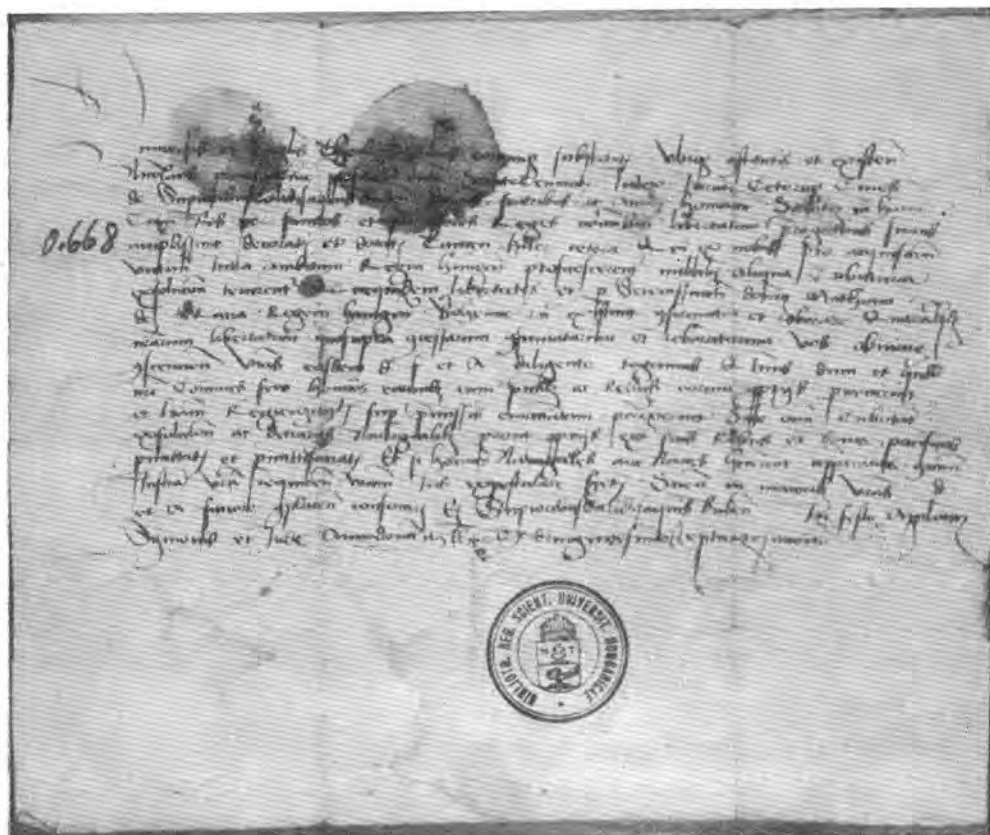
Ezek szerint 23 szőlőbirtokosból csak öt személyt, azaz 21,8%-ot vehetünk olyanak, aki minden esetben meg tudott élni szőlőjéből (a leggazdagabb pedig nem ebből élt), 30,4% egyáltalán nem, míg 47,8% csak igen-igen szűkiesen élhetett meg a szőlőtulajdonából. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a szőlő tulajdon nem lehetett Hévíz népe többségének megélhetési forrása. Szőlőt vásárolt, esetleg bérelt a szőlőkapás, talán abban a reményben, hogy egykor önálló legyen; a szegényebb iparos, hogy szerény jövedelmét kiegészíthesse, vagy hogy ne kelljen a piacon vennie; végül a tekintélyesebb polgár is, hogy tőkájének egy részét biztosítsa a vállalkozás kockázata elől. Leginkább a szőlőmunkások lehettek a kisebb szőlőtulajdonosok között jelentősek. Összehasonlítva ezeket az eredményeket a foglalkozási statisztikával, az onnan levont következtetéseket azzal egészíthetjük ki, hogy Felhévíz lakossága egy viszonylag szűk — a budai középpolgár, sőt patriciusi szintet megközelítő részben ipari tőkés szőlőbirtokos réteg mellett szegényebb iparosokból és szőlőmunkásokból állott.⁴⁸⁰ A szőlőbirtok azonban a kapások számára a felemelkedés eszközévé válhatott.⁴⁸¹ Nemcsak a hévízi, hanem a szomszédos budai szőlőkben is dolgoztak, sőt talán épp Hévízről és a többi külvárosból kerültek ki a budai szőlőkben dolgozó kapások. Igen nagy számú szőlőmunkást igényeltek a budai szőlők. Egy példát hozunk fel erre. Egyetlen nap, 1525 július 21-én Gallintzer Lénárd budai polgár három szőlőjében összesen 71 napszámot dolgozott! (Magosájan 17, Kövesen 30 és Másáson 24.)⁴⁸² Mivel e három szőlőhegyen Gallintzeren kívül másoknak is voltak szőlői, és Budán (nem számítva környékét) még számos szőlőhegy volt, elképzelhetjük, hogy a nagyobb munkák alkalmára esetleg több ezer munkás dolgozott a szőlőkben! Egy részük nyilván a szomszédos falvakból származott, de zömük nyilván a külvárosi lakosságból került ki. A szőlők tulajdonjoga Felhévízen minden jel sze-

⁴⁷⁹ Mindezekre l. V. dézsm. — A másik dézsmalajstrom adatait azért nem használtuk fel (Dl. 38658), mert kevesebb hévízi nevet tartalmaz.

⁴⁸⁰ A királyi udvar is hozatott magának bort Hévízről, és az azt szekérre rakó korcsolyások feltehetően hévíziek voltak. *Fraknoi*: II. Lajos királyi számadási könyve 1525. január 12—július 16. MTT. XXII. 1877. 118.

⁴⁸¹ *Székely Gy.*: Vidéki termelőágak. 337. —

⁴⁸² Dl. 26345. Gallintzer Lénárd számadáskönyvére l. még: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán c. tanulmányunkat. Agrártörténeti Szemle (1964) sajtó alatt. Gallintzer, aki felesége révén olykor a Pemflinger nevet is viselte, ebben az időben nem tartózkodott Budán. A közel féléves időszakot felölelő számadáskönyv Gallintzer nagy kiterjedésű budai szőlőinek összes kiadásait, továbbá serfőzdeinek bevételeit és kiadásait, végül a budai háztartás (de a gazda nélküli) összes napi kiadásait tartalmazza.



26. Felhéviz városának 1473. évi kiadványa. Urkunde der Stadt Felhéviz aus dem Jahre 1437

rint szabad volt, a földesúri jog nem érvényesült.⁴⁸³ Nincs egyetlen adatunk sem arra, hogy a földesúr (mármint a keresztesek, illetve a káptalan) a szőlők után bármiféle adót követelt volna, leszámítva az exemptiójából következő egyházi tizedet. Így a hévizi szőlőhegyeken szőlőt birtoklók nem voltak hátrányban a budai szőlőtulajdonosok mögött: mindkettőjüket csak az egyházi tized terhelte, csak míg azt Budán a veszprémi püspök szedte, Hévizen a földesúr.

A kereskedelem

Láttuk, hogy a név szerint ismert hévizi személyek között két kalmár található. Ennél a két névnel azonban jelentősebbnek kell tartanunk a kereskedelem részesedését Felhéviz életében. (Még akkor is, ha nem számítjuk a nem hévizi tulajdonban levő vásárt és révet.) Minden jel arra mutat, hogy a kereskedelem sokkal nagyobb szerepet játszott Hévizen, mint egy átlag mezővárosban. Felhéviz első fennmaradt saját oklevele (26. kép), 1473. október 28-áról már arról tudósít bennünket, hogy a helység lakói a régi királyoktól gazdag kivált-

⁴⁸³ Vö. Székely Gy.: előbb i. h. — Egyesegyedül a magszakadás esetén való háramlásra tartott igényt a prépostság, azonban az ezt bizonyító egyetlen adatból az derül ki, hogy ez csak igény volt, amelynek érvényesítése nem ment simán. 1529: Ol. Ft. Vasvári kpt. o. lt. fasc. 46. (37. doboz, 67. tkercs, 2. filmkocka.)

ságokban részesültek, amit a most uralkodó Mátyás is megerősített. A kiváltságok közé tartozik, hogy az egész ország területén vámmentességet élveznek. (Kiderül az oklevélből, hogy áruikat — legalább részben — hajón is szállítják.)⁴⁸⁴ Ezek szerint a városi kereskedők legfontosabb kiváltságát, a vámmentességet élvezték a hévíziek. Kereskedelmük tényleges jelentőségére egy vámper adatai utalnak. A nyitrai püspök ugyanis 1496-ban panaszt emelt a nádori bíróság előtt zsitvatói vámjá nem fizetése miatt Buda, Pest, Székesfehérvár, Pozsony, Esztergom, Visegrád, Komárom városok és a felhézvi népek ellen.⁴⁸⁵ Másodszor is együtt találjuk említve a hévízieket az ország két legnagyobb városával, a már idézett 1516. évi oklevélben, amikor Buda és Pest városok és a prépostság (György pécsi püspök kormányzó) jobbágycsúszásaira elkövetett visszaélések miatt lefoglalják az esztergomi káptalan kaktai vámját.

A hévízi kereskedők úgy látszik elsősorban borkereskedelemmel foglalkoztak. Egy 1497-es adat szerint János deák felhézvi polgár borokat szállított a nagyváradai püspöknek, legalábbis nyugtát állított ki a meghalt Bálint püspöknek szállított bor áráról.⁴⁸⁶ A borkereskedelem a környező szőlőbirtokból következett. Feltehetően a hévízi mézárások szintén foglalkoztak szarvasmarha és borkereskedelemmel, továbbá a hévízi vásárok idején mint alkuszok, közvetítők is szerepet játszhattak.

Hévíz ugyan jogilag — legalábbis a XV. sz. végén — mezőváros volt, kereskedelmét azonban nem tekinthetjük átlag mezővárosi nivójuknak. Egy oppidum kereskedői általában csak saját piackörzetükben kereskedtek, a hévíziek azonban szinte az egész ország területén teljesen azonos szinten a budai és pesti kereskedőkkel végezték üzleteiket: mint láttuk, megfordultak Zsitvatón, sőt Nagyváradon is. Ezek alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy Felhézvi kereskedelmi vonatkozásban város volt, mégpedig olyan, amely a fővárossal gazdasági egységet alkotott.

Összefoglalás

Összefoglalva eddigi fejtegetéseinket, megállapíthatjuk, hogy Felhézvi felemás arculatú. Igen sok adat mutat arra, hogy teljesen városias: mezővárosra jellemző iparágai mellett vannak teljesen városias jellegűek is, olyan szinten, ami a településnek nagyvárosi jelleget kölcsönöz. (Királyi udvarnok dolgozik.) Területén tekintélyes tőkebefektetést igénylő városias ipari létesítmények vannak, ezeket azonban (gyakran feudális erővel társulva) a budai kereskedelmi tőke aknázza ki. Ugyanakkor azonban szőlőtermelése is nagyon jelentős. Ez nem jelenti önmagában a mezővárosiasságot! Surányi Bálint nézetünk szerint helyes megállapításai szerint a szőlészeti városias foglalkozás, és — legalábbis a szüret utáni időszakban — kézműves élelmiszeriparnak tekinthető.⁴⁸⁷ Ezzel szemben az is kiderült, hogy a szőlészettel foglalkozó lakosság zöme Hévízen kapás, ezek pedig mindenképpen mezőgazdasági munkások. A kapások munkalehetőségének zöme azonban a Buda-városi szőlőkben volt, és Hévízen nyilván csak az olcsóbb megélhetési költségek miatt éltek. Felhézvi kereskedelme városias, vásárterén Európa-szerte ismert vásárok zajlanak le, a település pedig a Duna egyik legfontosabb átkelőhelyénél fekszik, bár ez utóbbiból a hévízieknek csak közvetett előnye származott.

Megállapíthatjuk, hogy Felhézvi egész gazdasági életére a Budával való összeépültség nyomja rá bélyegét. Valóban jogos az oklevelekben található budai suburbium megnevezés. Gazdasági téren Buda külvárosa volt, mégpedig: egyrészt ipari jellegű külvárosa (csapó, tímár és malomipar); másrészt a budai bortermelő ipar mezőgazdasági munkás-szükségletének

⁴⁸⁴ Ol. Ft. Egyetemi kv. Litt. et ep. orig. 0. 668.

⁴⁸⁵ Kubinyi A.: A városi rend... 203.

⁴⁸⁶ Századok vidéki kirándulás, 1887. 55.

⁴⁸⁷ Surányi B.: Kereskedőgilde Nagyszombatban a visegrádi kongresszus évében. Történelmi Szemle, 1959. 264.

kielégítője. E mellett, a kedvező körülmények miatt (Buda közelsége, vásárok, hévizek, út és révviszonyok) néhány Budától független iparág is kialakult, melyek azonban többnyire olyanok, amelyek Buda külvárosában is megvannak: mészáros, fém és építőipar, és így azt egészítik ki. Valószínűleg csak a könnyebb megélhetési viszonyok miatt dolgoznak itt ezek a mesterek. A Buda árnyékában lassan fejlődő hévízi külvárosban kialakul egy gazdag polgári vezetőréteg, amelynek tagjai azonban meggazdagodva (a de foro Danubii és Kopácsi családok példájára) Budára költöznek, ahol a város irányításában is részt vesznek.

3. Hévíz belső szervezete

Bár Felhézv gazdaságilag ezek szerint valóban Buda külvárosa volt, a belső szervezet nem ehhez igazodott. Az apácák birtokrésze külön közigazgatási egység volt, az ő tulajdonukban azonban csak Hévíz kisebb részét találjuk. A település legnagyobb részén a keresztsek, illetve később a káptalan birtokolt, akik — miként erre már számos adatot idéztünk — a hévízi polgárságot jobbágyaiknak nevezték, és ezért ennek megfelelően a település jogilag hosszú ideig csak villa, azaz jobbágyfalu volt.⁴⁸⁸ A XV. sz. második felétől nevezik mezővárosnak (oppidum).⁴⁸⁹ Jogilag azonban csak a XV. század kilencvenes éveiben vált mezővárossá, amikor a prépost kieszközölte pecséthasználati jogát. Jellemző azonban, hogy a királyi kiváltságlevél nem mezővárosnak, hanem Buda suburbiumának nevezi Felhézvet. Az autentikus pecséthasználati jogát II. Ulászló a prépostsági kormányzó kérésére „pro utilitate dictae ecclesiae sed et augmento praedicti suburbii Felheviz” adta a városnak. Ez a mondat pontosan és nyíltan fejezi ki a földesúr és a város egymáshoz való viszonyát. Hévíz ugyanis bizonyos fokig átjáróház szerepét játszotta: gazdasági helyzete következtében vonzotta ugyan az idetelepülőket, akik azonban innen rendszerint tovább költöztek Budára. A prépostsági kormányzás korszakára jellemző, hogy igyekeznek minél több kiváltságot és támogatást nyújtani (elsősorban gazdasági téren) itteni jobbágyaiknak, hogy ezáltal egyrészt elősegítsék a betelepülést, másrészt megakadályozzák az elvándorlást. Ugyanezt szolgálta a pecsétkiváltság is. Hévíz kiadványai ezáltal olyan jogérvényt szereztek, mint a többi város oklevelei: hévízi ingatlan adásvételek tehát teljes érvénnyel kötettek a városi tanács előtt.

Hévízen az ingatlanok háztelkek és szőlők voltak, szántóföldekről és így jobbágytelkekről nem tudunk. A ház és szőlőeladások a XIV. század közepéig a földesúr előtt mentek végbe, de nem azért, mert földesúr, hanem mert hiteleshely volt.⁴⁹⁰ A hiteleshely megszűnése új helyzetet teremtett. Sajnos, oly kevés adat maradt fenn épp a XIV. század közepe, és a XV. század vége között, hogy nem tudjuk megállapítani azt, hogy ebben a korszakban mely szerv volt illetékes az adásvételek írásbafoglalására.⁴⁹¹ Az azonban kétségtelen, hogy a pecséthasználati jog megszerzésével a városi tanács engedélyt szerzett, hogy saját nevében és pecsétjével erősítse meg polgárai bevallásait.⁴⁹² Ettől kezdve azután oppidumnak,⁴⁹³ sőt civitasnak⁴⁹⁴ nevezik, megtartva persze, sőt még gyakrabban használva a budai suburbium kifejezést.

⁴⁸⁸ A XIV. században még többször villa-nak, terra-nak nevezik. Vö. 1345: AO. IV. k. 482. — 1352: uo. V. k. 557. stb. — De ugyanakkor Buda suburbiumának is nevezik: DI. 4454. A leggyakoribb elnevezés azonban az egyszerű de Caldis Aquis.

⁴⁸⁹ 1483. július 21: DI. 18831.

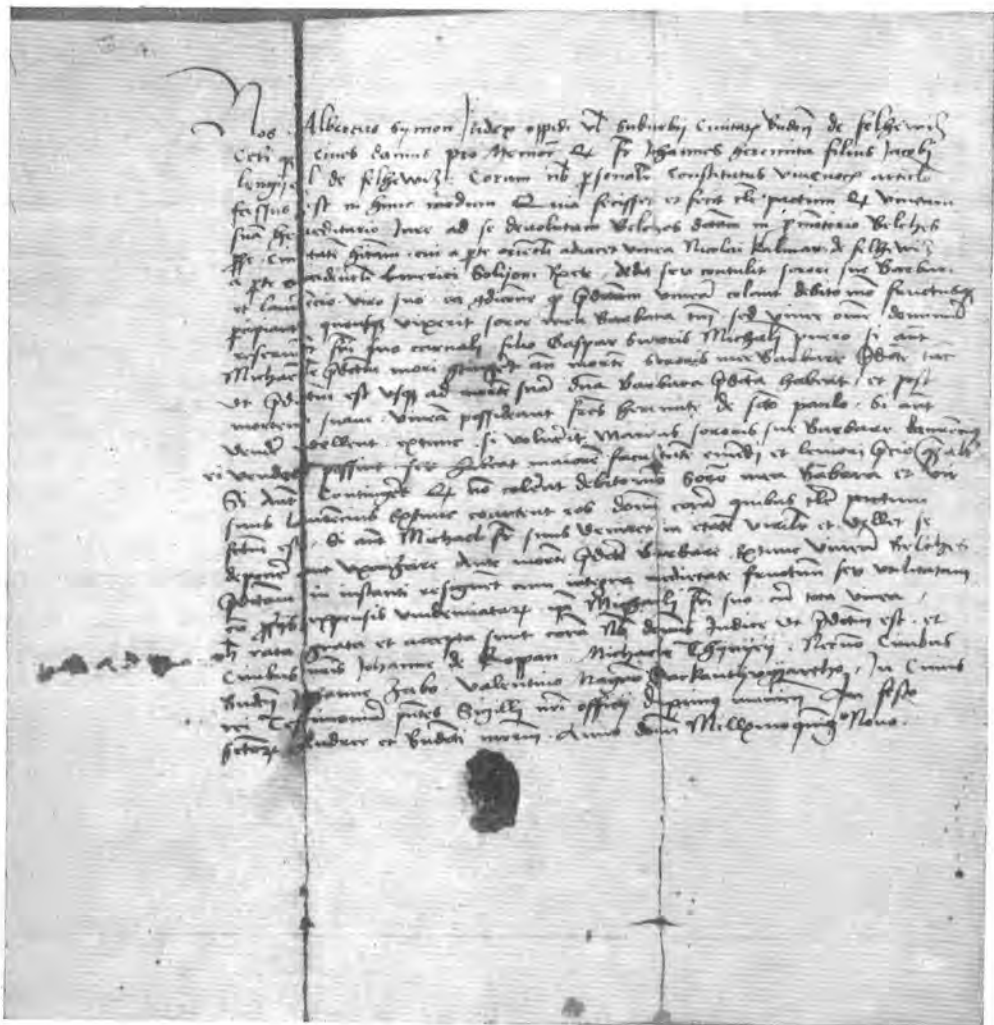
⁴⁹⁰ Vö. 1312: AO. I. 252—3. — 1317: uo. 432—3. — 1319: uo. 513. — 1322: uo. II. 58—9. stb.

⁴⁹¹ Megjelennek pl. a budai káptalan előtt, de borosjenői szőlőbirtok ügyében, 1361: DI. 5049. — Előfordul az is, hogy hévízi házat magánoklevéllel, de budai esküdtek pecsétjével megerősítve adnak el. 1421: DI. 11101.

⁴⁹² L. fenn

⁴⁹³ Pl. 1502: DI. 21130.

⁴⁹⁴ Pl. 1516: Prot. Bud. 384—5.



27. Felhévíz városának 1509. évi kiadványa. Urkunde der Stadt Felhewiz aus dem Jahre 1509

Felhévizet földesúrai officialisok, udvarbírák által igazgatták. A jelek szerint zömében polgári származású gazdasági szakemberek voltak.⁴⁹⁵ Befolyásuk a város vezetésében igen erősen érvényesült 1473-ban, de még a pecséthasználati jog megszerzése után, 1529-ben is, a provizor neve került a városi kiadványok élére. Felhévíznek mindössze három saját kiadványa maradt ránk. Az első a már említett 1473-as oklevél, amely a vámmmentességi kiváltságra utal. Intitulatioja: Nicolaus provisor curie prepositure ecclesie Sancte Trinitatis, iudex, iurati ceterique cives de Superioribus calidis aquis Budensibus. A következő 1509. július 17-ről Albertus Symon iudex oppidi vel suburbii civitatis Budensis de Felhewiz ceterique

⁴⁹⁵ Lukács fia János officialis. 1359: AO. VII. 596—8. — Benedek pap (!) provisor, 1457: DI. 15180. — Miklós provisor, 1473: Egyet. kv. 0. 668. — Barbel János provisor, 1502: TT. 1909. 137—8. — Nagy Imre és utóda Nagy Bálint provisorok 1514 körül: DI. 26166. — Bolthos Mátyás provisor, 1529: B. Szabó L.: Pest megye 1502. sz. Nagy Imre később hévízi birtokos lett, míg a pécsi polgár származású Bolthos Pestre költözött.



28. A felhévízi bíró sigillum officii-je 1509-ben.
Sigillum officii des Richters von Felhéviz im Jahre 1509

cives kiadványa: szőlőügyben a bíró előtt kelt fassió, amely a provisort nem említi (27. kép). Pecsétje azonban nem a kilencvenes években kapott és lilíomot ábrázoló pecsétképet viseli, hanem egy kalapácsot (?) tartó kezét (28. kép). A corroboratiós formula (sigillo officii) azt mutatja azonban, hogy ez nem magának a városnak, hanem a bírói hivatalnak a pecsétje. Az ábrázolás talán a bírói pálcát mutatja, hiszen Pest városának ugyanezekben az években készült pasztofóriumán a pesti bíró hasonló botot tart a kezében. Más városoknál szokatlan módon ez az oklevél megadja az ügylet tanúit, és ezzel mintegy illusztrálja az intulatióának a budai külvárosra utaló megjegyzését: iudice... et civibus nostris Johanne de Koppan, Michaele Thynney, necnon civibus Budensibus Johanne Zabo, Valentino magistro Sarkantyvgyartho.⁴⁹⁶ Az utolsó felhévízi oklevelet 1529-ben Bolthos Mathias provisor de superioribus Thermis Budensibus, Urbanus iudex, Petrus Mizarus, Stephanus Theglas, Leonardus Chakan, Martinus Zabo et Franciscus Mizarus iurati adták ki a pesti hajósok és az apácák jení népei közti viszályban.⁴⁹⁷ Ebben a tanácsban tehát négy iparos: két mészáros, és egy-egy téglás, illetve szabó van, ami a város ipari jellegére utal.

Hévíz kettőssége: földesúri hatalom alatt álló település és az ország legfejlettebb városának ipari jellegű külvárosa a legélesebben a városi szervezetenél mutatkozik. A XV. század végéig állandó ellentmondás áll fenn a gazdaságilag fejlett városi suburbium és a jobbágyszervezet között. Az ellentmondások azonban tudomásunk szerint nem robbantak ki felkelés formájában. A földesúr és jobbágys közötti osztályharc legfeljebb az elköltözésben érvényesült. Különben — szemben az apácákkal, Hévíz másik földesurával — a jelek szerint a keresztesek, illetve a prépostság és jobbágys viszonya valamivel kedvezőbbnek volt mondható. A keresztesek korában a földesúr és népei között személyes kapcsolatok szövődtek. A keresztesek, mint hiteleshely, iskolát tartottak fenn, amelyet úgy látszik már a XIII. században rendszeresen látogattak a hévízi gyermekek. A Margit-féle szenttéavatási jegyzőkönyvben ugyanis több ízben megemlékeznek egy nyolc-kilenc éves kislőről, akire rádólt a ház, amint este hazajött az iskolából.⁴⁹⁸ (A keresztesek iskolamestere pedig — mint láttuk — ugyanakkor tolmács szerepet vállalt.) Az itt tanuló hévízi hospes-fűük közül nyilván többen beléptek a rendbe, hiszen a XIV. század első felében a hévízi Péter fia Jakabot választották meg a hévízi konvent anyaházának, az esztergominak magisterévé.⁴⁹⁹ Kb. két évtizeddel később feltűnik a budai tanácsban egy Petrus frater cruciferi nevű esküdt,⁵⁰⁰ nyilván egy

⁴⁹⁶ DL. 46899.

⁴⁹⁷ B. Szabó L.: Pest megye 1502. sz.

⁴⁹⁸ Bontius fia Benedek esete, *MonVespr.* I. k. 354, 375.

⁴⁹⁹ *Reiszig*: A jeruzsálemi... i. m. II. k. 20, 45.

⁵⁰⁰ 1347: *MonStrig.* III. 619.

hévízi keresztes testvére és onnan Budára költözött patricius. A commendatori, majd prépostsági korszakban — de valószínűleg már korábban — az egyházi földesúr gazdasági kiváltságokkal akarta saját érdekében népeit segíteni. A cenzuson, ajándékokon és az egyházi tizedeken kívül lényegében más teher nem sújtotta a hévízi lakosságot, amely így gazdasági téren nem volt a budai polgároknál rosszabb helyzetben. Kétségtelen, hogy egy jobbágy számára nagyon vonzó lehetett a Hévízre költözés. A városi szabadságjogok teljes, majd később részleges hiánya következtében persze később átköltöztek Budára. Buda ezen közelsége kényszerítette a földesurat engedékenységre, és tette egyben szükségtelemmé a jobbágyok megmozdulásait.⁵⁰¹ Buda és a hévízi földesúr között viszonylag kevés ellentét, de annál több közös érdek volt: a vásár és révvámmal mindkettőt egyaránt sújtották az apácák és a káptalan. Nem valószínű tehát, hogy Budára szökő jobbágyai miatt a földesúr vállalta volna az összetűzést a várossal, így hát saját igazgatási jogai szigorú érvényesítése mellett inkább gazdasági téren könnyített jobbágyai sorsán.

⁵⁰¹ Érdekes analógiát szolgáltat a hévízi földesúr és jobbágyai viszonyához a középkori Páris története. Külvárosai szintén — akár Hévíz — egyházi testületek birtokában voltak. Ezek közül pedig pl. a Saint-Germain-des-Prés apátság saját bourg-ja lakosait olyan kiváltságokkal látta el, amelyeket még a főváros királyi polgárai sem élveztek. Nyilván azért, hogy így akadályozzák meg polgáraiknak a királyi városba költözését. *Lavedan, P.* : Les villes françaises. Paris, 1960. 49—50.

TOPOGRAPHIE UND WIRTSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG VON BUDAFELHÉVÍZ

Nördlich der mittelalterlichen Hauptstadt Ungarns erstreckte sich im Mittelalter eine in grundherrlichem Eigentum stehende Siedlung, die Budafelhévíz oder lateinisch villa bzw. oppidum de superioribus calidis aquis Budensibus benannt war. Diese Siedlung, ein Teil des heutigen Budapest, entstand an der Kreuzung des sich an der rechten Seite der Donau entlangziehenden alten römischen, sodann mittelalterlichen Weges und der in OW-Richtung verlaufenden Handelsstrasse, die über die einstige Fähre von Jenő führte. Ihren Namen erhielt sie von den Thermalquellen, die am Nordteil der Siedlung hervorsprudeln, wo sich der Tal zwischen den Bergen und der Donau ganz verengt und wo bereits im Mittelalter mehrere Bäder entstanden und heute das Lukács- und Császár-Bad, die bedeutsamen Heilbäder von Budapest in Betrieb sind. Ihre Geschichte wurde bislang noch von niemanden geschrieben, obwohl sie vom Gesichtspunkt der Geschichte der Hauptstadt eines der bedeutendsten Stadtviertel war.

I. FELHÉVÍZ UND SEIN GEBIET BIS ZUR GRÜNDUNG VON BUDA

Seit der ungarischen Landnahme (Ende des 9. Jahrhunderts) befanden sich im Bereiche des heutigen Budapest zwei bedeutendere Siedlungen: im Norden Buda, ein fürstlicher und später königlicher Besitz, wo im 11. Jahrhundert ein Kapitel gestiftet wurde und südlicher davon, am anderen Ufer der Donau, Pest, der Komitatssitz des Komitates Pest. Das auf römischen Fundamenten, neben der Pester Fähre entstandene Pest war eine wichtige Überfahrtsstelle. Bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts lebte hier eine bedeutende mohammedanische kaufmännische Schicht, das Gebiet der Stadt erstreckte sich auch auf die andere Seite der Donau. Das königliche Gut an der rechten Seite der Donau reichte weit bis nach Süden und bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts wurden hier zahlreiche kleinere und grössere Kurien des Königs und der Königin erbaut. Am Ende der 1240er Jahre gründete König Béla IV. gegenüber dem am linken Ufer der Donau gelegenen Pest auf dem Berge, der sich über dem kleineren Pest am rechten Ufer der Donau erhebt, eine Stadt. Der mittlere Teil der Stadt wurde von deutschen Kaufleuten bevölkert aus Pest, die die Verwaltung der Stadt bis zum 15. Jahrhundert in der Hand halten. Im Südteil liess König Béla IV. den königlichen Palast aufbauen und der Nordteil wurde von Ungaren besetzt.

Die Stadt nahm den Namen des nördlichen Buda an, das von nun an Óbuda, Buda vetus genannt wurde, während die deutschen Ansiedler den deutschen Namen von Pest, den Namen Ofen auf die neue Stadt übertrugen. Unmittelbar nach der Begründung der Stadt finden wir am Ufer zwischen der am Burghügel (gleicherweise novus mons Budensis und novus mons Pestiensis genannt) erbauten Stadt und der Donau bereits auch die Vorstadt, die über eine eigene Pfarre verfügte (die den Titel nach St. Peter führte) und eine vorwiegend ungarische Bewohnerschaft hatte.

Nördlich von der Vorstadt St. Peter erstreckte sich das erwähnte Felhévíz. Es war gänzlich mit der Vorstadt von Buda zusammengebaut, sein Strassennetz war die Fortsetzung dieser, so dass es der Grundzeichnung nach den Anschein hat, als wäre es nachträglich hinzugebaut worden. Dies entspricht jedoch nicht der Tatsache, denn Felhévíz wurde zumindest um 100 Jahre früher gegründet als Buda. Wie bereits erwähnt, entstand Felhévíz an der Kreuzung wichtiger Strassen, an einer sehr wichtigen Überfahrtsstelle, und der

Verkehr der Siedlung wurde ausserdem auch noch von den Thermalquellen gefördert. Zu alldem hat noch beigetragen, dass hier einst auch eine römische Siedlung stand, aus deren Ruinen die Bewohnerschaft Baumaterial entnehmen konnte. Zur Mitte des 12. Jahrhunderts entstand neben der Fähre ein Marktplatz, namens Forum Geysa, also mit der Genehmigung eines von den Königen, namens Géza. In der Mitte der Siedlung auf zwei einander gegenübereinander leicht abhängigen Hügelrücken wurde der kirchliche und weltliche Mittelpunkt von Felhéziv erbaut, im Norden die 1187 erstmalig erwähnte Dreifaltigkeitskirche, im Süden über dem Marktplatz die königliche Kurie. Die Siedlung wurde von den im Dienste der königlichen Kurie stehenden (und vielleicht auch für den Markt arbeitenden) Handwerkern, von den Kaufleuten, die von der Fähre Gebrauch machten und sich zur Zeit der Jahrmärkte auch längere Zeit hier aufhielten, von königlichen Schiffern (*conditionarii regii*) und freien Weinbergsbesitzern zustande gebracht. In 1187 wurde die Kirche dem Konvent der Johanniter zu Esztergom angeschlossen, der hier nach dem Tatarenzug im Jahre 1241 ein Priorat errichtete. Eine Änderung trat unmittelbar nach dem Tatarenzug, etwa schon früher ein. Die Flur von Felhéziv umfasste ursprünglich — wie dies die Jurisdiktion der Pfarre der Dreifaltigkeitskirche bestätigt — das Gebiet der späteren Stadt Buda und nach Norden erstreckte sie sich bis zum damaligen Buda, dem späteren Óbuda. Im Gebiet zwischen Óbuda und Felhéziv wurde in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts die St. Jakobsparre erbaut und im Zusammenhang damit entstand das Dorf Jakabfalva, während sich im Süden durch die Gründung von Buda das Gebiet von Felhéziv verringerte. Es steht indessen fest, dass der Vorort St. Peter sich bereits unmittelbar nach der Gründung der Stadt ausgestaltete und eine selbständige Pfarre erhielt. Seine Flur zehrte sich unmittelbar an der königlichen Kurie von Héviz vorbei, am Hügelrücken entlang, schliesslich liess sein Strassennetz die Voraussetzung zu, dass dieser Vorort nicht nur kirchenrechtlich und territorial ursprünglich zu Héviz gehörte, sondern beide von Anfang an eine einheitliche Siedlung bildeten, die dann der König nach der Gründung von Buda zerspaltete: der nördliche Teil (die Umgebung der Pfarrkirche, wo die Johanniter auf Grund ihrer geistlichen Gerichtsbarkeit mittlerweile eine grundherrliche Gerichtsbarkeit geltend machten, ferner der mittlere Teil, die königliche Kurie, die königlichen Dienstleute und der Markt) wurde der Ortschaft Felhéziv, der südliche Teil indessen der Stadt Buda angegliedert.

II. TOPOGRAPHIE VON FELHÉVÍZ IM MITTELALTER

1. *Die Fähre und der Hafen*

Der Ort der ehemaligen Fähre und des Hafens wurde sich am Nordteil von Felhéziv, etwas nördlicher als die heutige Margaretenbrücke befunden haben. Die Fähre, die nach der linken Ufer der Donau gelegenen mittelalterlichen Ortschaft Jenő benannt war, berührte auch das südliche Ende der Margareteninsel. Die Überfahrt wurde — wie auch auf der anderen Fähre, die sich auf dem Gebiete des heutigen Budapest befand — von königlichen Schiffern (*conditionarii regii*) besorgt. Um die Mitte des 12. Jahrhunderts schenkte der Herrscher das Zollrecht der Pester Fähre wie auch das der Fähre von Felhéziv-Jenő dem Kollegiatkapitel von Óbuda. Diese Schenkung verursachte bis zur Türkenherrschaft eine ständige Meinungsverschiedenheit, weil sie die Interessen der Schiffer wie auch die der städtischen Bürgerschaft beeinträchtigte. Mitte des 13. Jahrhunderts schenkte der König das Dorf Jenő dem Nonnenkloster auf der Margareteninsel, dem er späterhin auch die Schiffer von Felhéziv unterstellte. Aus diesen beiden Schenkungen hatte sich das Nonnenkloster Eigentumsrecht auf die Fähre von Jenő beigemessen, wodurch sie sowohl mit dem Kapitel von Óbuda als auch mit dem Gutsherren von Felhéziv, mit den Johannitern in Widerspruch geriet. Gegenüber den letzteren konnten sie schliesslich ihr Eigentumsrecht geltendmachen und auf diese Weise — obwohl es bis zum 16. Jahrhundert Prozesse gab — blieb sowohl

die Fähre als auch der Hafen von Hévíz im Besitze der Nonnen. Mit dem Kapitel von Óbuda musste jedoch das Kloster einen Vergleich schliessen. Im Jahre 1375 gingen die beiden geistlichen Körperschaften einen Vergleich ein: zwei Drittel des Besitzrechtes und Einkommens der Fähre gebürt den Nonnen, ein Drittel dem Kapitel. Beide geistlichen Körperschaften hatten jedoch Gegensätze auch mit den Schiffern von Pest. Der Zoll der Fähre von Pest kam zwar ebenfalls in den Besitz des Kapitels, jedoch bewahrten die Schiffer und Fährleute des Hafens von Pest ihren Stand als *conditionarii regii*, sie errangen sogar eine Unabhängigkeit, da das Zollrecht vom König verliehen wurde, im wesentlichen auch von der königlichen Macht. Gestützt auf ihren Stand von königlichen Schiffern machte sich die Schiffergemeinschaft, die sich zur freien Zunft bildete, auch vom Wirkungskreis des Pester Magistrats frei, wählte einen eigenen Richter und wurde auf diese Weise im Stadtgebiet gerichtlich und verwaltungsmässig zu einer selbständigen Gemeinschaft. In 1466 war auch der Pester Rat gezwungen ihre Freiheit anzuerkennen. Im 15. Jahrhundert war die Schifferzunft von Pest im Grunde genommen eine sich vorwiegend mit Weinhandel beschäftigende Grosshandelskörperschaft, die die Zollentrichtung dem Kapitel regelmässig verweigerte und im 15. Jahrhundert sich auch der Fähre von Jenő zu bemächtigen trachtete. Es steht ausser Zweifel, dass anfangs des 16. Jahrhunderts die Einwohner von Pest nach Felhévíz nicht mehr von den Schiffern aus Jenő, sondern von den Pester Schiffsleuten überschifft wurden.

2. Der Markt

Von der Entstehung des Marktes in Felhévíz war bereits die Rede. Topographisch lag er im Gebiete von Hévíz, erstreckte sich aber unmittelbar vor der im 15. Jahrhundert erbauten Stadtmauer der St. Peter-Vorstadt von Buda. Ursprünglich war es ein königlicher Markt und kam auch nach der Gründung von Buda nicht unter die Gerichtsbarkeit der Stadt Buda. In Buda fanden damals Wochenmärkte statt, die sich an die beiden in der Burg gelegenen Pfarrkirchen, an die Marienkirche der Deutschen und an die nördliche, ungarische Magdalenkirche knüpften. Diese letzteren waren von grösserer Bedeutung. Im Jahre 1255 begabte König Béla IV. die Nonnen auf der Margareteninsel mit sämtlichen Marktzöllen von Buda. Auf Grund dieses — etwas unklar abgefassten — Privilegs nehmen die Nonnen mittels der späteren Auslegungen den Zoll in Buda, Felhévíz, ja auch in Pest ein. In 1288 bedachte die Stadt Buda König László IV. mit einem freien Jahrmarkt, der Ort, wo dieser abgehalten wurde, war den Anzeichen nach der zentral gelegene freie Platz am Burghügel, der sich von der Marienpfarrkirche südwärts dahinzog und in das deutsche Stadtviertel fiel. Im 15. Jahrhundert wird dieser Anger *iarmarckt* genannt. (Auf diesem Platz liess König Ludwig im 14. Jahrhundert die St. Georgkirche erbauen und auch die Mitte des Platzes wurde eingebaut.) Zunächst setzten sich die Nonnen für die Abschaffung des Marktes ein (da dieser ja ein *forum liberum* darstellt, wo kein Zoll eingenommen werden kann), unter König András III., dem Nachfolger von László IV. begnügten sie sich jedoch bereits damit, dass sie ihr Zollrecht auch auf diesen Markt ausbreiteten. Der Zoll des Marktes zu Hévíz stand ebenfalls ihnen zu und die Einnahme dieser ging viel ungestörter vor sich als die der anderen Budaer Zölle, da die Gutsherren in der Umgebung des Marktplatzes zu Hévíz seit Ende des 13. Jahrhunderts eben die Nonnen waren. Hindurch des ganzen Mittelalters wurde demgegenüber der Markt von Hévíz der Markt von Buda genannt: ausserhalb des Gebietes von Buda wurde die Marktgerichtsbarkeit immerhin vom Budaer Stadtrat ausgeübt. Die Ursache dessen sehen wir darin, dass als Béla IV. im Jahre 1264 an die Spitze des Stadtrates von Buda an Stelle eines bis dahin jährlich erwählten Richters einen von ihm ernannten Rektor gesetzt hat, den er auch mit dem Kommando über die königliche Burg und dadurch auch vermutlich mit der Verwaltung der königlichen Güter in der Umgebung von Buda — und auf diese Weise ebenfalls mit der Marktgerichtsbarkeit — betraut hat. In 1346 genehmigte dann Ludwig der Grosse der Stadt von neuem die freie Richterwahl und die Verwaltung der königlichen Burg wurde von da an die Aufgabe der

königlichen Kastellane. In dieser Zeit verblasste die Erinnerung, dass der Rektor die Gerichtsbarkeit über den Budaer Markt in seiner Eigenschaft als Richter, die von Hévíz indessen in der Eigenschaft des Kastellans ausübte und auf diese Weise ging die Gerichtsbarkeit der Märkte von Hévíz ebenfalls auf den Richter bzw. auf den Stadtrat von Buda über, obwohl der Markt nicht im Gebiete von Buda abgehalten wurde. Bis Anfang des 16. Jahrhunderts wurden also in Buda zwei Jahrmärkte abgehalten, der 1288 genehmigte und in September abgehaltene von Buda und von altersher der von Felhévíz. Der Hévízer Markt begann zu Pfingsten an und dauerte zwei Wochen lang. Die ungarischen Jahrmärkte begannen im allgemeinen eine Woche vor einem Festtag und dauerten eine Woche lang nach dem Festtag; demnach dürfte sich also der Pfingstmarkt von Hévíz an das Sonntagsfest nach Pfingsten geknüpft haben. Dies war der Sonntag der Heiligendreifaltigkeit d.h. das Fest der Pfarrkirche von Felhévíz. Dieser Umstand bietet Möglichkeit zur Ermittlung wie sich die Jahrmärkte von Felhévíz entfaltet haben, da doch ein Marktfreibrief nicht erhalten blieb. Die Johanniter versuchten nämlich niemals ihre Grundherrlichen Rechte auf diesen Markt auszubreiten, obwohl sie hierfür Mittel und Wege hätten finden können, da es ein Markt war, der sich an an ihre Kirche knüpfte. Der Markt konnte daher nur bevor sich das Hévízer Eigentumsrecht der Johanniter festigte, also vor Mitte des 13. Jahrhunderts entstanden sein. Der Markt hat auf die Ausbildung von Felhévíz, ja auch auf die Vorstadt von Buda zweifelsohne Einfluss gehabt, der aber vom 13. Jahrhundert in der Entwicklung von Hévíz keine Rolle mehr hatte, jedoch in der von Buda auch weiterhin vernehmbar bleibt.

3. Die Dreifaltigkeitskirche von Felhévíz

Ihre Ruinen wurden im Jahre 1906 an der Stelle des Hauses Mártírok útja (Märtyrer Strasse) Nr. 5 ausgegraben. Ursprünglich war die Kirche eine königliche Kapelle, wodurch sie späterhin eine von der diözesanbischöflichen Gerichtsbarkeit entzogene Pfarre wurde und war seit dem Jahre 1187 im Besitz des Esztergomer Johanniterkonvents zu Esztergom. Wie erwähnt, hat der Kreuzorden der Johanniter hier nach dem Tatarenzug ein vom Konvent zu Esztergom abhängiges Priorat gegründet. Sowohl in der Mutterkirche als auch hier hielten die Führung laut des Privilegs vom Jahre 1187 die der geistlichen und nicht die dem Ritterstand angehörenden Mitglieder des Ordens in der Hand. Das Priorat von Hévíz, das man auch Konvent nannte, lässt sich dennoch aus militärischen Gründen erklären. Béla IV. betraute nämlich nach 1241 die Johannitern mit dem Schutz der Donaulinie und deshalb kamen die Johanniter zur Sicherung der Fähre von Jenő hierher. Die Mitglieder des Ritterstandes des Ordens legten an der Südspitze der Margareteninsel gegenüber von Felhévíz eine Burg an, während die Ordenspriester ihr Kloster in Felhévíz, neben der Dreifaltigkeitskirche erbauten. Zur Sicherung ihres Unterhaltes erteilte der König dem Konvent von Felhévíz das Recht des „gläubwürdigen Ortes“. (Auch die Mutterkirche in Esztergom verfügte über dieses Recht.) Das Konvent genoss als Folge päpstlicher Privilegien und der königlichen Stiftung weitreichende Exemption: ihm stand im Bereich der Pfarre der Dreifaltigkeitskirche das Zehntrecht und die volle kirchliche Jurisdiktion zu. (Auch die geistliche Gerichtsbarkeit.) Die Nonnen auf der Margareteninsel erlangten zwar mit päpstlicher Genehmigung eine Befreiung von der Zehntpflicht, so konnten gegenüber ihre Untertanen die Kreuzherren der Johanniter ihre Zehntrechte nicht geltend machen, dass aber ihre Leute in Hévíz der geistlichen Gerichtsbarkeit der Johannitern unterstanden, mussten auch die Nonnen anerkennen. Im 12. Jahrhundert erhielten die Johanniter die Kirche allein, doch seitdem der Konvent auch hinzukam, unterwarfen sie auf Grund ihrer geistlichen Gerichtsbarkeit beinahe die ganze Bevölkerung von Felhévíz ihrer eigenen grundherrlichen Macht. Äcker gehörten im 14—16. Jahrhundert nicht zu Felhévíz und so konnten auch keine Fronhöfe entstehen. Die ganze Flur — wie die von Buda — war von Weingärten bedeckt und diese waren unabhängig von den grundherrlichen Rechten. Der Kreuz-

orden der Johanniter war eine geistliche Körperschaft und als solches hatte er das Zehentrecht über die Weingärten, das die Johanniter auch auf die im Besitze anderer Gutsherren befindlichen Weingärten ausbreiteten. Die den Johannitern in Hévíz unterstellten Leuten waren ausserdem nach ihren Häusern mit Zensus, sowie mit Geschenken verpflichtet, in ihren Angelegenheiten (auch in den kirchlichen) war das Gericht des Grundherren zuständig. Mitte des 14. Jahrhunderts war der Konvent von Hévíz im Niedergang. Als die Tatarengefahr vorüber war, schwand ihre militärische Bedeutung dahin, die Burg auf der Insel wurde entvölkert, seit dem Ausgang des 13. Jahrhunderts wurde sie in den Urkunden nicht mehr erwähnt. (Ihre Ruinen wurden im vorigen Jahrhundert aufgefunden.) Mitte des 14. Jahrhunderts, als Ludwig der Grosse dieses Recht den kleineren Konventen entzog, büsste auch der Konvent das Recht des „glaubwürdigen Ortes“ ein. Sowohl der Konvent in Felhéviz als auch der in Esztergom wurden von nun an von den Herrschern als Kommende verschenkt, bis in den 1440er Jahren der Kommendator des Kruziferats beim Papst die Vereinigung der Pfründen der Esztergomer und Felhévizer Johanniter- und der Esztergomer Lazarusordenskonvente durchsetzte und aus diesen ein Kollegiatkapitel mit dem Sitz Felhéviz gestiftet wurde (*Capitulum ecclesiae Sanctae Trinitatis de Superioribus Calidis Aquis Budensibus*). Alle Befugnisse des Kreuzordens der Johanniter ging von nun an auf das Kapitel über. Dem einen Chorherren unterstand die Befugnis der Pfarre, während ein anderer die geistliche Gerichtsbarkeit besorgte (*vicarius in spiritualibus generalis auditor causarum*). Die Probstpfründe blieb jedoch auch weiterhin eine Kommende, die ganz bis zu den Türkenzeiten hohe Staatsbeamten, Kanzler oder Schatzmeister, zumeist Bischöfe genossen. Ihrem Einfluss ist zu verdanken, dass sie vielerlei Begünstigungen für Hévíz ausrichten konnten.

4. Die Güter der Nonnen von der Insel

Nach dem Tatarenzug stiftete Béla IV. auf der Hasen-Insel an der Donau ein Dominikanerinnenkloster, wo er auch seine Tochter Margareta unterbrachte. Nach ihr wurde die Insel Margareteninsel genannt. Das Kloster wurde vom König mit Schenkungen reichlich ausgestattet, zu welchen die von uns bereits erwähnten Fähren- und Zollrechte zählten. Südlich endete die Margareteninsel bei der Fähre von Jenő, deshalb wurde dem Kloster Jenő, sodann im 13. Jahrhundert noch das am Südende von Felhéviz sich dahinstreckende königliche Gut geschenkt. In ihren Besitz ging die hiesige königliche Kurie über und ihnen wurden die hier lebenden *conditionarii regii* unterstellt. Ihr Gut zog sich unmittelbar an der Grenze von Buda, vor der Mauer der späteren Vorstadt dahin. Ihre hiesigen Leibeigenen bildeten ein eigenes Dorfgemeinde, sie waren dem Kreuzorden der Johanniter nur in der geistlichen Gerichtsbarkeit unterstellt. Ihre Zollrechte und örtliche Lage führten zu ständigen Gegensätzen mit der Bürgerschaft von Buda, dem Kreuzorden der Johanniter und den diesem unterstellten Leibeigenen, was indessen zu einem freundschaftlichen Verhältnis zwischen den Johannitern, sodann dem Kollegiatkapitel und der Stadt Buda in hohem Masse beigetragen hat.

5. Das Hl. Geist-Hospital

Vom Jahre 1330 bis zur Türkenzeit lässt sich in Felhéviz ein vom Hl. Geist benannter Hospital nachweisen, das am nördlichen Ende von Felhéviz neben den der Siedelung namengebenden Thermalquellen, für den Heiligen-Geist-Orden gestiftet wurde. Dieser Nordteil von Hévíz war kein Besitz der Johanniter, sondern verblieb in der Hand des Königs, weshalb das Hospital und der hinzugehörnde Konvent vermutlich vom Herrscher gegründet wurde. Der Konvent, wenn er auch über mehrere Güter verfügte, geriet anscheinend bald in materielle Schwierigkeiten, weshalb die Leitung die Stadt Buda übernahm. Wann dies geschah, lässt sich nicht feststellen, doch ist es spätestens auf die Mitte des 15. Jahrhunderts zu setzen. Zu dieser Zeit war das Hl. Geist-Hospital das bedeutendste

Krankenhaus von Buda. Zwar stand es am weitest gelegenen Punkt der Gemeinde von Felhévíz, zählte man es immerhin zum Bereich von Buda. Die wirtschaftliche Leitung und die Aufsicht über dem Betrieb hat an der Seite des Priors des Heiligen-Geist-Ordens ein Verwalter versehen, der vielfach auch ein einflussreiches Mitglied des Stadtrates war. Nach der Schlacht von Mohács im Jahre 1526 stellte der König Johann Zápolyai das königliche Patronat dem Anschein nach wieder her: zunächst schenkte er das Hospital seinem Sekretär als Kommende, späterhin wurden aber grossangelegte Bauten in Angriff genommen, die jedoch infolge der Türkenherrschaft nicht beendet werden konnten.

6. Die Mühlen von Felhévíz

Für das wirtschaftliche Leben von Felhévíz waren die in der Nähe des Hl. Geist-Hospitals erbauten Mühlen von grosser Bedeutung. Hier sind am Nordende von Felhévíz, bei den Thermalquellen die Wassermühlen seit dem 13. Jahrhundert nachzuweisen. Am Bergfuss, wo die Thermalquellen hervorsprudeln, wurde ein Damm erreicht, wodurch ein Warmwasserteich entstand, dem auch in der Regelung des Wasserstandes eine Rolle zukam. Der Wasserstand des Teiches steht nämlich mit den zwischen dem Teich und der Donau auf einem ziemlich schmalen Streifen hervorbrechenden Quellen in Zusammenhang. Diese Quellen speisen heute die hier errichteten Heilbäder. Im vergangenen Jahrhundert, als der See dreimal trockengelegt wurde, versiegten jedesmal auch die Quellen der Bäder. Auf diesem ziemlich kleinen Gebiet waren im Mittelalter mehrere Mühlen in Betrieb. Die zur Verfügung stehende verhältnismässig geringe Wassermenge konnte dadurch verwertet werden, dass die Mühlräder in Zisternen gesetzt waren und man das Wasser der Quellen bzw. des Teichabflusses in Rinnen auf die Räder geleitet hatte (oberschlägige Mühle). Das Eigentumsrecht der Mühlen stand mit einer Ausnahme dem König zu. Die Ausnahme stellte das zwischen die königlichen Güter eingekeilte Gut der Familie Kurszán dar. (Kurszán der Vorahne der Familie Kurszán herrschte nämlich zur Zeit der Landnahme mit Árpád dem Vorfahren des Herrscherhauses gemeinsam über die Ungarn. Nach Kurszáns Tod enteignete jedoch Árpád auch seine Güter und nur einige Bruchstücke dieser blieben auch weiterhin im Besitze der Familie.) Um das Jahr 1279 haben die Felhévizer Mühle von Péter, dem Sohne von Uza aus der Familie Kurszán die Nonnen der Margareteninsel erworben. Ein Grossteil der königlichen Mühlen übergang gleichfalls in den Besitz der Kirche. Mitte des 15—16. Jahrhunderts stehen uns urkundliche Angaben über fünf Mühlen zur Verfügung; über je eine Mühle des Königs, des Kapitels von Óbuda und des Nonnenklosters von Óbuda, sowie über zwei, die im Besitze des Nonnenklosters auf der Insel waren. Ausserdem besaßen ein Bad das Nonnenkloster (das ursprünglich der Pfarre der Stadt Buda gehört hatte) und eins die Johanniter. Die Mühlen machten selbstverständlich nicht die Besitzer selber nutzbar, sondern sie verpachteten diese. Zahlreiche Mühlenprozesse blieben erhalten, in welchen vom Eigentumsrecht bis zum Pachtverhältnis und vom Wasserbenutzungsrecht bis zu technischen Fragen alles vorkommt. Die Mühlenpächter kamen in erster Zeit aus dem Kreis des Patriziats der Stadt Buda hervor und den Anzeichen nach mahlten die Mühlen Getreide. Ihre Bedeutung wurde dadurch gehoben, dass diese im Gegensatz zu den Schiffsmühlen auf der Donau den ganzen Winter hindurch in Betrieb gehalten werden konnten, da sie ja warmes Wasser verwendeten, das dem Frost nicht ausgesetzt war. Vom 15. Jahrhundert an fanden sie auch bei der Walkerei, Gerberei, ja selbst bei der Eisenerzeugung Verwendung. (In der königlichen Mühle, zu der Herrscher auch die Mühle des Kapitels anschloss, war auch das Eisenhammerwerk in Betrieb gehalten.) Die Mühlenpächter sind demnach meist Semmelbäcker, Gerber und Weber. Fast ausnahmslos waren sie alle Bürger der Stadt Buda, ja die Semmelbäcker grösstenteils auch Mitglieder des Stadtrates von Buda. Die meisten ihrer waren in der Vorstadt St. Peter von Buda ansässig. Ausser ihnen finden wir hier Patrizier aus der Burg auch weiterhin als Mühlenpächter. Es ist also kein Zufall, dass diese Mühlen verwaltungsmässig zu Buda gezählt wurden.

III. DIE WIRTSCHAFTS-, GESELLSCHAFTS- UND VERWALTUNGSENTWICKLUNG

1. Die Rolle der Vorstädte im Leben der Stadt Buda

Die Fähre, der Markt und die Mühlen zeigen, dass Felhévíz wirtschaftlich zu Buda gehört hat. Auch das Fehlen des Ackerbaus verlieh der Siedelung ein städtisches Gepräge. Es ist kein Zufall, dass Felhévíz bereits vom 13. Jahrhundert an auch Suburbium von Buda genannt wurde, was — wenn auch nicht verwaltungsmässig — doch wirtschaftlich der Fall war. Besonders stark blieb die Verbindung zwischen Felhévíz und der aus ihr hervorgegangenen Vorstadt St. Peter. Es ist von Interesse, dass die dortigen Bäcker Mühlenpächter und zugleich auch Mitglieder des Stadtrates waren. Gleichfalls verweist auf die Beziehung zwischen Buda und Felhévíz, dass ein Mann, namens Dénes Kopácsi, der in 1436 noch in Felhévíz lebte, in der Jahren 1440—41 Richter der Stadt Buda wurde. Deshalb halten wir es für nötig uns mit der Geschichte des Budaer Patriziats kurz zu befassen.

An der Spitze von Buda stand ein aus zwölf Ratsherren und einem Richter bestehender Stadtrat, der jährlich, am St. Georgtag erwählt wurde. Die Urkunden zeigen deutlich, dass der Richter und die Stadtratsmitglieder aus Patrizierfamilien hervorgekommen waren, obwohl diese Bezeichnung in den ungarischen Städten des Mittelalters nicht bekannt war. Es besteht jedoch kein Zweifel, dass im Rat die gleichen Namen zu finden sind und das Amt eines Ratsherren, ja auch das des Richters öfters sozusagen vom Vater auf den Sohn übergang. Die Mehrzahl der Ratsherren und die Richter waren immer Deutsche, neben denen in der Leitung einige ungarischen Familien nachgewiesen werden können. Diese Patrizierfamilien besaßen im Bereich der Stadt und auch ausserhalb dieser ansehnliche Güter. Es ist mit dem Übergewicht der deutschen Patrizierfamilien zu erklären, dass es im Klassenkampf ihnen gegenüber sehr oft nationalistische, ungarische Parolen zu hören gab, obwohl als am Anfang des 15. Jahrhunderts auf kurze Zeit der Zünfte die Macht erlangten, der von ihnen erwählte Richter ebenfalls ein Deutscher zu sein scheint. In dieser Zeit beschäftigte sich der Grossteil des deutschen Patriziats mit Tucheinfuhr und so wird die Stadt in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts von den überwiegend aus Gewandschneider (pannicida) bestehenden Patriziern verwaltet, die sich um die deutsche Pfarrkirche (Marienkirche), in der Gottesleichenam genannten Zunft vereinigt haben. Zu dieser Zeit wurde der Beschluss gefasst, dass zum Richter nur ein Mann rein deutscher Abstammung erwählt werden könne und von den zwölf Ratsherren zehn Deutsche sein müssen. Bis dahin entstand jedoch auch ein ungarisches Patriziat zum Teil aus Personen adeliger Herkunft, aus Beamten der königlichen Ämter, Zehentpächtern, Viehhändlern und im Handel betätigten führenden Persönlichkeiten der einzelnen Gewerbe (Viehhandel betreibende Metzger, Kürschner, Glaser, Goldschmiede und Bäcker) bestand. Unter den letzteren befanden sich auch Deutsche, wie es z. B. die Metzgerzunft eine deutsche Zunft war. Bezüglich des Bodenbesitzes war jedoch diese Schicht eben so wohlhabend wie das deutsche Patriziat. Dieses „ungarische“ Patriziat setzte sich vorwiegend aus Vorstädtern zusammen. Gebietsmässig gehörten diese Patrizier zu den Kirchengemeinden der Magdalenenkirche der Burg und der St. Peterskirche in der Vorstadt und betätigten sich auch hier. (Der Magdalenenkirche gehörten auch die Vororte Logod, Tótfalu und Taschental an.) Im Jahre 1429 traten die ungarische und deutsche Führungsschicht noch gemeinsam gegen die Nonnen der Margaretinsel auf, in 1436 führten jedoch die ungarischen Patrizier bereits Angriffe gegen die deutsche Vorherrschaft in der Stadt. Einer der Mitglieder des ungarischen führenden Bürgertums, der Literat Georg von Buda (Literat = *deák* — war die Bezeichnung des im ungarischen Gewohnheitsrecht des Mittelalters geschulten Menschen) stand zu dieser Zeit an der Spitze der *sedes taverniculis*, der Berufungsinstanz der Gerichte der königlichen Städte, da er Stellvertreter des im Baronrang stehenden *magister tavernicorum*, d. h. des Oberrichters des Tavernikalgerichtes war. Mit seiner Hilfe und unter seiner Leitung wollte man das Vermögen der Gottesleichenam-Zunft beschlagnehmen

und die Magdalenenpfarre zur Hauptpfarre der Stadt erheben. Zur gleichen Zeit lernen wir die Führer der „ungarischen“ Partei kennen: unter diesen einen Goldschmied, namens János, den bereits erwähnten Kopácsi aus Felhévíz und Péter Szöllösi, der dem Anschein nach Adelliger und Mitglied der Palatinalkanzlei gewesen sein dürfte. Diese Bewegung war zwar erfolglos, doch waren die deutschen Patrizier gezwungen selbst zweimal einen reichen Tuchhändler ungarischer Abstammung, László Farkas zum Richter zu wählen um die Opposition damit zu entwaffnen. In 1439 zur Zeit der Herrschaft des Albrechts von Habsburg, als Farkas Stadtrichter war, ist ihres Erachtens die Zeit gekommen um die Opposition vernichten zu können. Man liess den Führer der Ungarn, den Goldschmied János ermorden, was eine grosse Volksbewegung auslöste, worin auch die Neigung des daran beteiligten mittleren und armen Schicht des Bürgertums zum Hussitismus erkenntlich war. Die Bewegung war gleicherweise gegen das „deutsche“ und das „ungarische“ Patriziat gerichtet, demzufolge die beiden Fraktionen der städtischen Führerschicht ein Kompromiss eingingen. Von nun an wurde jährlich abwechselnd ein ungarischer und ein deutscher Richter gewählt und am Rat beteiligten sie sich auf paritätischer Grundlage. Die Machtvollkommenheit der Tuchhändler hörte auf diese Weise auf, da deutscherseits auch die Vertreter der deutschen vorstädtischen Metzger aufgenommen werden mussten. Der Richter der auf Grund des neuen Systems erwählten ersten Rates wurde Kopácsi aus Felhévíz, der in der Führung der „ungarischen“ Partei als Nachfolger des Goldschmieds János galt. Auch der Streit zwischen den drei Pfarren wurde während seines Richteramtes beseitigt, der Bereich der drei Pfarren wurde von neuem getrennt und ihren Kirchengemeinden wurden die gleichen Rechte erteilt. Gewerbetreibende fanden sich im Rat auch weiterhin nur wenige, waren aber solche dennoch anzutreffen, so gehörten diese ihres Vermögens und der Familienverbindungen halber bereits der führenden Schicht an. Laut dessen war an der Macht auch die Führerschicht der Vorstadt beteiligt. Auch lässt sich nachweisen, dass sich die Macht weiterhin zwischen einigen Familien teilte, doch gehörten diese Familien nicht ausschliesslich demselben Stadtviertel an. Begegnen wir neuen Namen im Rate, so waren es zumeist der Schwiegersohn, mitunter der Gemahl der Witwe eines ehemaligen Ratsherren und kamen als solche in den Rat.

Von den Vorstädten von Buda war Szentpéter in erster Linie von gewerbetreibendem Gepräge. Daher ist es kein Zufall, dass die Gewerbetreibenden, die in den Rat gewählt wurden mit geringerer Ausnahme Vorstädtler waren. Aus ihnen gingen die Mühlenpächter usw. hervor. Die Ähnlichkeit in der Lebensweise der Einwohnerschaft von Szentpéter und Felhévíz lässt sich mit den engen Beziehungen zwischen der Vorstadt und Felhévíz erklären.

2. Einwohner von Hévíz und ihr Beruf

Gewerbe

In Kenntnis der aus den Quellen bekannten Namen der Bewohner von Hévíz in den ersten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts lässt sich gewissermassen eine Berufstatistik zusammenstellen, aus der hervorgeht, dass dem Gewerbe im Leben von Hévíz eine bedeutende Rolle zugekommen ist. Es fragt sich aber, ob das Gewerbe als solches einer Stadt oder eines Marktfleckens angesehen werden soll. Die wichtigsten Gewerbebezüge, das Textil-, Mühlen- und Ledergewerbe befinden sich wohl nur örtlich in Hévíz, da diese für Budaer Meister arbeiteten. Vom eigenen Gewerbe waren in Hévíz das Fleischhauer-, Metall- und Baugewerbe die bedeutendsten. Die ersten beiden verdanken ihre Entwicklung der Fähre und dem Marke. Auf dem Markt von Felhévíz wurde nämlich auch für den königlichen Hof das aus den oberungarischen Eisengruben geförderte Eisen besorgt, deshalb liess hier König Matthias ein Hammerwerk erbauen. Das hiesige Eisenhandwerk ist bereits seit dem 14. Jahrhundert von Bedeutung. Dieselbe Rolle wie in der Vorstadt von Buda kam auch hier dem Bau- und Fleischhauergewerbe zu. Die Ziegeleien ermöglichten die Ziegelfabri-

kation, während das Baugewerbe von den grossen Bauarbeiten in Buda begünstigt wurde. Auch ein Baumeister von Felhéziv ist uns bekannt, der in sehr ansehnlicher Summe Arbeiten (Grenzbefestigung) unternahm. Im Grunde genommen kann ruhig behauptet werden, dass Felhéziv hinsichtlich seines Gewerbes eine Vorstadt von Buda gewesen war.

Landwirtschaft

Im Mittelalter war die ganze Umgebung von Buda von Weinbergen bedeckt, wo zur Zeit der Bearbeitung der Weingärten mehrere Tausende von Häckern beschäftigt waren. Nachweisbar bestand der Grossteil der Bewohner von Felhéziv, wie auch in den Vorstädten von Buda, aus Häckern. Im allgemeinen war der Weinbau der für das Leben der Einwohner von Felhéziv der kennzeichnende Wirtschaftszweig. Von den von uns gekannten Felhéziver Bewohnern machten einen ansehnlichen Prozentsatz die Weingartenbesitzer aus. Nicht allein in Felhéziv, sondern in Buda, Óbuda und in den übrigen benachbarten Dörfern besaßen die Bewohner von Felhéziv Weingüter. Interessanterweise besaß von den bekannten Weingartenbesitzern höchstens ein Fünftel solche Weingärten, die ihren Lebensunterhalt sicherten, die Hälfte hätte sich nur mit den grössten Schwierigkeiten, die übrigen überhaupt nicht erhalten können. Der Weingartenbesitz konnte daher nicht die Haupterhaltungsquelle der Bewohnerschaft von Felhéziv sein. Einen Weingarten kaufte sich der Häcker an, oder er pachtete einen solchen in der Hoffnung einmal selbständig zu werden, oder der ärmere Gewerbetreibende um sein Einkommen zu vermehren, schliesslich auch ein angesehenen Bürger, um einen Teil seines Kapitals vor dem Risiko der Unternehmung zu sichern. Wir können feststellen, dass anfangs des 16. Jahrhunderts in Felhéziv eine dünne, über Kapital verfügende, zum Teil gewerbliche Schicht lebte, die fast das Niveau des Budaer Mittelbürgertums, ja das des Patriziats erreichte; (der grösste damalige Weinbergbesitzer von Héziv, dem Berufe nach ein Bierbrauer, verfügte über einen so grossen Weinberg wie zur gleichen Zeit die reichsten Patrizier von Buda) ausser diesen ergab sich der grösste Teil der Bevölkerung aus ärmeren Handwerkern und Arbeitern der Weingärten.

Handel

Alle Anzeichen weisen darauf hin, dass die führende Schicht von Felhéziv sich auch mit Handel, in erster Linie mit Weinhandel beschäftigte und im allgemeinen kommt ihnen dieselbe Rolle zu wie den Kaufleuten von Buda und Pest, welche die beiden grössten Handelsstädte des Landes waren. Die Kaufleute von Héziv waren auf dem Niveau der städtischen Kaufleute, sie bereisten das ganze Land. (Ihre Anzahl dürfte natürlich nicht hoch gewesen sein.)

Wirtschaftlich war Felhéziv wahrlich die Vorstadt von Buda, sein Gewerbe ergänzte zum Teil das von Buda, zum Teil war es von gleichem Gepräge. Seine Weinbauer haben gleichfalls in den Weinbergen von Buda am ehesten Arbeitsgelegenheit gefunden. Die aus Grosshändlern und aus Gewerbetreibenden bestehende führende Schicht von Héziv stand indessen mit den Patriziern von Buda in Verbindung, verfügte über ein ähnliches Vermögen wie diese und siedelten meist aus Felhéziv nach Buda über. Bereits im 14. Jahrhundert kam im Budaer Rat eine von Felhéziv stammende Patrizierfamilie, namens de foro Danubii vor, und ähnliche Rolle spielte zur Mitte des 15. Jahrhunderts auch die Familie Kopácsi.

3. Die Innenorganisation von Felhéziz

Insoweit Felhéziz wirtschaftlich wahrlich die Vorstadt von Buda war, so sehr war sie es nicht in politischer Hinsicht. Sie war auch nicht einheitlich. Wie bereits gesehen, befand sich im südlichen Teil, gerade bei Buda ein Gutsbesitz der Nonnen mit dörflcher Verwaltung, dessen Nordteil zwar zu Buda zählte, wo jedoch nur das Hospital Buda angehörte, die Mühlen — obwohl sie von Budaer Einwohnern gepachtet waren — gehörten zum Gutssystem einzelner Gutsbesitzer. Der Grossteil von Felhéziz war im Besitze der Johanniter und später im Besitze des Kollegiatkapitels. Rechtlich war Felhéziz bis Ende des 15. Jahrhunderts ein von Leibeigenen bewohntes Dorf, eine Villa. Es hatte zwar einen erwählten Richter und Geschworenen, praktisch stand jedoch sowohl die Gerichtsbarkeit als auch die Verwaltung im Wirkungsbereich des Provisors, also des Offizials des Gutsherren. Ende des 15. Jahrhunderts erwirkte der Bischof von Zagrab Osvát Thuz, gewesener königlicher Schatzmeister, als Kommendator der Probstei Felhéziz das Siegelrecht für sein Dorf und seitdem nahm die Ortschaft rechtlich die Stellung eines Marktflckens, Oppidums ein. Hierdurch erwarb der Rat von Felhéziz eine grössere Selbständigkeit, wenn auch sich dieser vom Einfluss der Offiziale der Gutsherren nicht völlig loslösen konnte.

So gestalteten sich im grossen und ganzen die Verhältnisse in Felhéziz zur Mitte des 16. Jahrhunderts. Als im Jahre 1541 Buda in die Hände der Türken geriet, wurde auch Felhéziz türkisch. In den Kämpfen Mitte des 16. Jahrhunderts wurde die Ortschaft völlig zerstört, so dass sie ausser der bei den Thermalquellen gebauten viertürmigen Pulvermühle (Kaisermühle), dem gleichfalls hier gebauten „Kaiserbad“ und dem südlich des Teiches gebauten Derwischkloster im Grunde genommen unbewohnt blieb.

A VÍZIVÁROS XVII. SZÁZAD VÉGI TOPOGRÁFIÁJA

1695. december 30-án nyújtotta be Greischer Mátyás Bau-Gegenhandler a budai Kamarai Adminisztrációnak a Víziváros telkeiről és épületeiről készített összeírását. Az összeírás elkészítésére a várbeli telkek és házak összeírása után került sor,¹ előzménye pedig az volt, hogy az Udvari Kamara 1694. június 9-én elrendelte Buda és Pest város telekkönyvezését, és utasítást adott a szokásos telekkönyvi díjak behajtására.² A Greischer által készített összeírás a „Zaiger Über die Wasserstadt” címet viseli, s benne 284 vízivárosi telek leírása található. Az egyes telkek leírása tartalmazza a telek számát, helyrajzi meghatározását (az utcanevek feltüntetésével), a telkek méreteit (az oldalak hosszát öl és láb mértékben határozva meg), az egyes telkeken álló épületmaradványok feltüntetését, a telek területének nagyságát, a becsértékét, a birtokos nevét, foglalkozását, a birtoklás kezdetének és jogcímének megjelölését.

Az összeírás célja a kamarai jövedelmek, amelyek közé a telekkönyvi jövedelmek is tartoztak, behajtásának a biztosítása volt, s ezért csak azokat a telkeket vették fel, amelyek már lakottak voltak, vagy amelyeknek értékesítése a telek fekvése illetve a telken levő falmaradványok révén várható volt. A Vízivárosnak ez az összeírása tehát lehetőséget ad arra hogy a török uralom alól való felszabadulás utáni első évekből pontos képet nyerjünk Buda külvárosának az állapotáról.

A Víziváros, mely a török uralom alatt is a budai Vár nagy külvárosa volt, s amelynek akkori állapotáról útleírások és metszetek tudósítanak, az 1684. évi ostrom alkalmával szinte teljesen elpusztult: a várat ostromló seregek elfoglalták ezt a területet, Stahrenberg tábornagy pedig felgyújtatta. 1684 és 1686 között a Víziváros újjáépítésére már lehetőség nem volt, a törökök csak az erődítési munkálatokat végezték el. 1686. június 24-én a felszabadító csapatok meglehetősen könnyűszerrel jutottak a Víziváros birtokába, de a Vár 75 napig tartó ostroma alatt különösen a Víziváros nyugati részét az ostromárokokkal szinte teljesen feldúlták.³

¹ Fővárosi Levéltár (Föv. Lt.), Budai Levéltár (BL) Zaiger Über die Wasserstadt. No 3. t. 10 — A kötet belső címlapján: Beschreibung Deren in der Ofherischen Wasserstatt Innbegriffenen Hausstellen und Gebeuen bewerckhstelliget durch Matthia Greischer Geographie Liebhaberen. den 30. Dec: Anno, 1695.

² Kovács L.: Telekkönyvi rendtartás Budán a kamarai adminisztráció idejében. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1938. 215.

³ Károlyi Á.—Wellmann I.: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1936. 230—235.

Buda elfoglalása után a török uralom alatt itt élő lakosságból az elpusztult külvárosba csak néhány, főleg délszláv nemzetiségű lakos tért vissza, s kezdte meg romba dőlt házá-
nak felépítését.⁴

Új telepítésre volt tehát szükség, s ennek érdekében az Udvari Kamara a Budai Kamarai Felügyelőség (Camerale Inspection zu Ofen) számára kiadott szolgálati utasításban úgy intézkedett, hogy míg a Várban a házakat katolikus vallásúaknak és elsősorban németeknek, addig a Vízivárosban és Pesten bármely más nemzetiségű és vallású jelentkezőnek is lehet adni.⁵

A budai, így a vízivárosi házak kiosztása iránt nagy érdeklődés nyilvánult meg. A vízivárosi telkek felé főleg a szegényebb telepesek érdeklődése fordult. A kiosztás megkezdése előtt a házakat, illetve telkeket Venerio Ceresola császári építőmester még 1686-ban felbecsülte, s 1687. január 16-ig a Várban és a Vízivárosban már több, mint 60 házat osztot-
tak ki.⁶ A vízivárosi telkek kiosztásának azonban nagy akadályja volt az, hogy a valamennyire is használható állapotban levő házak nagy részében a katonaság tanyázott.⁷ Székesfehérvár visszafoglalása előtt még a várható török ellentámadás veszélye is lohasztotta a kevésbé védhető Vízivárosban a letelepedési kedvet, s a betelepülés ütemét igen erősen hátráltatták azok az erődítési tervek is, amelyek szerint az egész Vízivárost bele kell foglalni Buda védműrendszerébe.⁸

A védműrendszer kiépítése meglehetősen rendszertelenül folyt, újabb és újabb tervek merültek fel, amelyeknek végrehajtása során már felépült házak lebontására is sor került. Így például a mai Szilágyi Dezső tér 2., 3. számú ház helyén állott, meglehetősen épségben fennmaradt régi falakkal rendelkező épületeket az erődítési mérnök 1690-ben lebontatta, de néhány év múlva felépítésüket ismét engedélyezték.⁹

A betelepülés, illetve a telkek kiosztásának az üteme éppen ezért lassú és vonatott volt. Az 1688-ban készített budai házösszeírás szerint a Várban 73, a Vízivárosban 17 házbirtokos volt.¹⁰ 1695-ig 109 vízivárosi telek assignálási idejét ismerjük,¹¹

⁴ A török időkben is itt levő vízivárosi lakosok: Perkovics Mátyás, Pavianovics Illés, Kokics Péter, Mihics János, Pinder Tádé házai a mai Csalogány utca, Iskola és Gyorskocsi utca közötti részen voltak. Országos Levéltár (OL) Budai Kamarai Adminisztráció levéltára (KA) Memorialien und Anbringen, B 280. — 1700. szept. 24.

⁵ *Bánrévy Gy.*: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Budapest, 1937. 28.

⁶ OL.—KA. Expeditionen 1687. január 8., január 16., február 25—28.

⁷ OL.—KA. Expeditionen 1687. szeptember eleje. Werlein kamarai inspektor Mayer udvari kamarai tanácsoshoz: A katonának a házakból való kitelepítése után a város két-három év alatt felépülne.

⁸ OL.—KA. Expeditionen 1687. február 7., május 17., július 12.

⁹ Föv. Lt.—BL. Zaiger No 121, 122.

¹⁰ Föv. Lt.—BL. Buda város tanácsülési jegyzőkönyve 1688. október 16. Spezifikation deren so alhier in Ofen burgerliche Häuser angenomben. Az összeírást közölte *Schmall L.*: Adalékok Budapest Székes Főváros történetéhez. Budapest. 1899. II. 205—207. A „Buda városa 1688-ban és 1714-ben” c. tanulmánya keretében. Közlése szerint a „budai polgárság” ekkor 85 családot számlált csak. A nevek közlésénél a névalakokat igen sok esetben eltorzította (pl. Bauchenhaider helyett Buchenhardot, Brenner helyett Wernert írt stb.), Salgari Péter postamestert, Kramer Pétert, Reinhold Jánost pedig kifejejtette a közlésből. A foglalkozás megjelölésének a hiányát — „a hol lehetséges volt” — a polgárok törzskönyvéből pótolta. Közölte a házak számát is (Vár 79, Víziváros 19), pedig erre az eredeti összeírás nem utal, forrását pedig nem idézi. Valószínűleg csak rekonstrukció, de eredményét módszere ismeretének hiányában ellenőrizni nem lehet. — A polgári házak összeírása után szerepel a budai tanácsülési jegyzőkönyvben egy Spezifikation der sambentlichen Burger in Ofen, amely 119 budai polgárt sorol fel név szerint, s 13 esetben utal arra, hogy a polgár „inn der Wasser Statt” lakik.

¹¹ Föv. Lt. BL. Zaiger adatai alapján.

ezekből:

1687-ben	11	1691-ben	5
1688-ban	4	1692-ben	28
1689-ben	3	1693-ban	16
1690-ben	10	1694-ben	11
		1695-ben	21 telket assignáltak.

A Vízivárosban, a Horvátváros kivételével 1695-ig kiosztott telkek területe 59 853 négyszögöl volt. Ebből 7697 négyszögöllet egyházi, állami és városi célokra adtak (szerzetes-rendek, vámhivatal, sóház, faraktár, kórház, vásár- és piacterek), s 27 telkeknek ekkor még — nyilvánvalóan a rossz állapot, illetve a rossz fekvés miatt — nem akadt gazdája. Ezek területe 3920 négyszögöllet tett ki. A kiosztott telkek területének közel 30%-át a Várban jó ingatlanul bíró budai polgárok és kamarai hivatalnokok szerezték meg maguknak.

Az egyes telkek birtokosainak foglalkozási megoszlása 1695-ben a következő volt:

	Csak vízivárosi	A váriakkal együtt	A telkek száma
Iparos	59	69	81
Kereskedő	10	12	16
Állami alkalmazott	4	9	13
Egyéb	6	6	7
Hagyaték	9	12	16
Egyházi, állami, városi telkek	14	14	14
Foglalkozás nincs jelölve	31	33	42
Üres telkek	27	27	27
Összesen.....	160	182	216

A Zaigerben az egyes telkeken levő épületekre és azok állapotának megjelölésére számos különféle kifejezés található. A különféle kifejezésekből azonban az áttekinthetőség kedvéért kénytelenek vagyunk nagyobb csoportokat alkotni:

Az épületek minősége és állapota	Építési mód						Összesen
	Nincs adat	Jól épített	Rosszul épített	Építeni kezdték	Javított	Pusztta	
Régi falak							
a) sok, jó	3	10	5	—	3	1	22
b) kevés, rossz ...	10	10	37	2	1	2	62
Alapok							
a) jó	1	—	1	—	—	1	3
b) kevés	4	—	8	4	—	15	31
Sárfal	2	—	8	—	—	—	10
Épített	—	6	83	2	2	—	93
Pusztta	—	—	—	—	—	40	40
Nincs adat	16	—	—	—	—	—	16
	36	26	142	8	6	59	277

A Zaigerben szereplő telkek térképen való rögzítése, tehát a Víziváros 1695. évi helyrajzi állapotának pontos ábrázolása, meglehetősen bonyolult feladat. Olyan egykorú térkép, amely telkekig menő részletességgel ábrázolná a Víziváros területét, eddig még nem került elő. Vannak XVII—XVIII. századi térképek, amelyek ábrázolják a vízivárosi utcahálózatot, s az egykorú metszeteken is felismerhetők a vízivárosi háztömbök (1—2. kép), de ezek a térképek és metszetek topográfiai célokra csak akkor használhatóak, ha a Zaiger adatai alapján az ábrázolások hitelességét ellenőrizni s igazolni tudjuk, s csak ennek az ellenőrzésnek az elvégzése után lehet ezeknek a térképeknek és metszeteknek azokat az adatait felhasználni, amelyekre a Zaigerben nincsen utalás.

A Zaiger adatainak térképen való rögzítését szükséges tehát elvégezni, ha a Víziváros XVII. századvégi helyrajzának pontos képét meg akarjuk állapítani. Ennek azonban elkerülhetetlen feltétele az, hogy olyan pontos felvétel alapján készített térképpel vessük össze a Zaiger adatait, amelyen az írásos források alapján a nagy telekforma változások, telek- és utcaszabályozások még ellenőrizhetők, s amelyek nemcsak a háztömböket, hanem a telekhálózatot is ábrázolják.

A XVIII. század közepétől kezdve, főleg a katonai célból készült térképek már ábrázolják a vízivárosi telkeket, sőt olyan is akad köztük, amelyik az egyes telkeken levő épületek alaprajzait is feltünteti.¹² Nem szerepel azonban ezeken a térképeken a telekszámozás, ezért a Zaigerrel való összevetésük nem oldható meg. Az első olyan térkép, amely a telkek pontos ábrázolása mellett a telekszámozást is feltünteti, az 1785—1789. között készült „Situations Plan der Wasserstadt Ofen”.¹³ (3. kép). Az ezen a térképen szereplő telekszámok azonban nem azonosak a Zaiger telekszámozásával, mert 1695 és 1785 között a budai, így a vízivárosi telkek számozása is többször változott.

A Zaiger telekszámozása csak 1708-ig volt érvényben. Budán ugyanis — Pest városától eltérően — a Kamarai Adminisztráció fennállása idején érvényben volt telekkönyvi rendszert 1705, a városi kiváltságlevél elnyerése után megváltoztatták. Míg Pest városában a Zaiger mint teleknyilvántartás továbbra is fennmaradt,¹⁴ továbbvezetve benne az egyes tulajdonosváltozásokat, addig Budán ezt a teleknyilvántartási formát 1705 után már nem alkalmazták. Megelégedtek azzal, hogy a birtokos változásokat csupán a Gewährprotokollokban tüntessék fel. Ezekbe a Gewährprotokollokba másolták bele az egyes birtokosváltozások alkalmával kiállított telekleveleket, amelyek feltüntették az új birtokos nevének kívül a jogcímet, amelynek alapján az a telek birtokába jutott (vétél, öröklés, csere), a régi birtokos nevét, a régi birtokos birtoklása időpontjának kezdetét, a telek helyrajzi meghatározását, méreteit (esetleg a telek alakját rajzban is).¹⁵

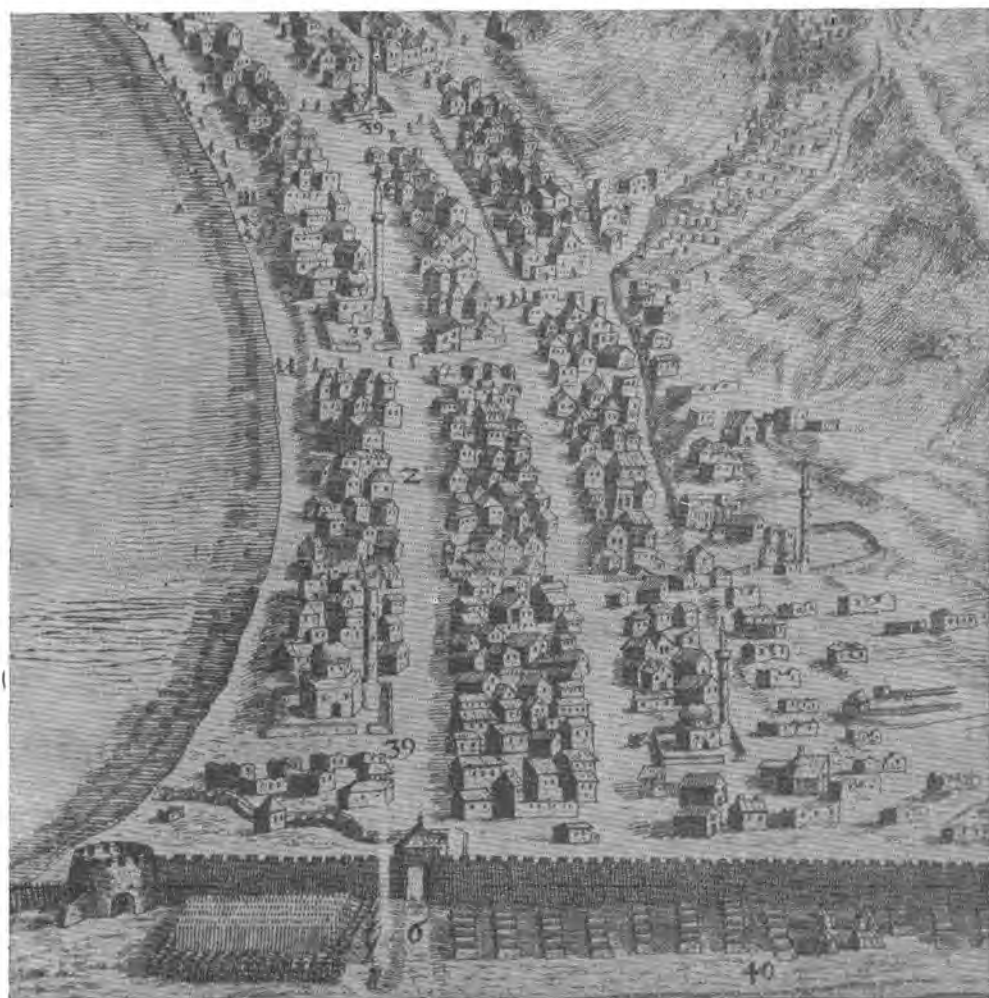
Telekszámozás változás 1705 után a következő években volt: 1709., 1754., 1771., 1786. Az 1709-ben adott telekszámok csak az 1720-as évekig voltak érvényben, illetve használatban, ettől kezdve 1754-ig a Gewährprotokollokban nem tüntettek fel telekszámot. Az 1709-es telekszámozásról összeírás nem maradt fenn. A telekösszeírások csak 1739-től

¹² Plan Der König. Haupt Stadt und Vestung Ofen nebst der über der Donau Befindlichen Stadt Pest. Wieselbige der mahalen in Defensionsstant befindet, ferner ist abzunehmen wisolche Vestung nach den Sidu loci auf das stärckeste, und leichdste könde fortificirt werden. wie die gelbe farbe und schwartz punctdirten linien anzeigen. Del. 1743. Matthey ing. hauptmann. (Wien, Krigsarchiv, Inland C. V. Bp. No 17. — Fényképmásolata a Kiscelli Múzeumban.)

¹³ Főv. Lt. Térképtár B II. 67.

¹⁴ Nagy L.: Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai. Tanulmányok Budapest Múltjából XIV (1961.) 169.

¹⁵ Főv. Lt. BL Gewehr Prothocoll der Wasser Statt zu Ofen 1696. január 2 — 1705. szeptember 1. — Gewehr Prothocoll ... Wasserstatt Ofen I—IV. kötet 1705. november 14. — 1792. február 17. — Prothocoll über die Croatten gassen 1705. november 25. — 1785. június 30. I—II. kötet. 1785. júliusától kezdve a horvátvárosi teleklevelek a vízivárosi Gewährprotokollban találhatóak.



1. Fontana 1686-ban készült rézmetszetéből a Víziváros ábrázolása
 Darstellung der Wasserstadt aus dem Kupferstich von Fontana aus dem Jahre 1686

kezdve vannak meg Buda város levéltárában,¹⁶ s ezek segítségével lehet az 1754., 1771., 1786. évi telekszámozást pontosan megállapítani. Az 1785—1789 között készült térképen az 1786. évi telekszámok szerepelnek. Ezért ha a Zaiger adatait ennek a térképnek a segítségével kívánjuk rögzíteni, arra van szükség, hogy a Zaigerben szereplő minden egyes telek történetét — hiszen száz esztendő alatt jelentős változások történtek — végig kell követni a Gewöhrprotokollok és a telekösszeírások felhasználásával egészen 1786-ig.

Az 1785—1789. között készült térképre ilyen módon lehet rávetíteni az 1695-ös Zaiger telekadatait. Ez a térkép pontos felmérés alapján készült, tehát ennek a térképnek adatai átvihetők a mai legmodernebb 1 : 1000 léptékű térképre is. A Vízivárosban azonban főként 1872. után, de különösen a XX. században igen jelentős városrendezés folyt, amely-

¹⁶ Főv. Lt. BL — Buda város telekkönyvi iratainak gyűjteménye 18/12. Grundbuch Conscriptio 1739—1786. Az 1709. évi telekszámozás megtalálható az 1714-ben a városi telekhivatal által készített házösszeírásban: Possessionatae Domus Ofen (Főv. Lt. BL)



2. Matthei 1740—1750. között készült budai térképének vízivárosi részlete.—
Teilstück der zwischen 1740—1750 von Matthei gezeichneten Ofner Karte

3. Vízivárosi térkép 1784—1789. →
Situations Plan der Wasserstadt Ofen 1784—1789

Situations-Plan der Wasserstadt Ofen.



nek során az utcák szélesítése, kiegyenesítése és új utcák nyitása alkalmával számos telek állapotában lényeges változás történt. Ezért figyelembe kell venni a fővárosnak az 1870-es években készült felmérési üvegszelvényeit amelyekben nemcsak az akkor meglévő állapotot tüntették fel, hanem azokon folyamatosan, ábrázolták az új szabályozási vonalakat is.¹⁷

Ezzel a módszerrel lehetett tehát elkészíteni a Víziváros XVII. század végi térképét, amely az egyetlen reális alapja a Víziváros topográfiai értékelésének, s amelynek révén lehetővé válik a Víziváros ábrázoló XVII. század végi térképek és metszetek kritikájának elvégzése is. (6—9. térképmelléklet).

Az 1695-ben összeírt, tehát az addig kiosztott 284 vízivárosi telek a vízivárosi északi városfal, a Duna, a mai Jégverem utca, Hunyadi János út, Szalag utca, Iskola utca, Batthyány utca, Kapás utca, Horvát utca által határolt területen helyezkedett el. Ez a terület jóval kisebb, nemcsak a ma, hanem a XVIII. században Vízivárosként ismert területnél. A terület kicsiny voltának több magyarázata van.

Az egyik a már említett erődítési szempont, amelynek alkalmazása során a várfal körül széles területet kellett üresen hagyni, amelyen tilos volt a letelepedés. Ezeknek a területeknek egy része csak igen lassan és fokozatosan került a XVIII—XIX. században kiosztásra.

A másik magyarázat, — s a topográfiai értékelés szempontjából ez a jelentősebb —, hogy 1695-ben azokat a telkeket írták össze, illetve eddig az időpontig azokat a telkeket osztották ki, amelyek a rajtuk álló épületmaradványok miatt értékesek voltak, formájuk felismerhető volt, tehát a török uralom alatt is használt telkek voltak, sőt mivel a Zaigerben 118 teleknél említenek régi falakat, illetve fundamentumokat, állítható, hogy az 1695-ben összeírt és rögzített telekhálózat a török uralom előtti állapotot is tükrözi. Hogy minden értékes, tehát épületmaradvánnyal rendelkező illetve felismerhető telket kiosztottak eddig az időpontig, s hogy az erődítési területnek fenntartott részen nagyobb arányú régebbi település, települési nyomok nem lehettek, azt abból lehet következtetni, hogy a Vár Vízikapujának előterében a vízivárosi részen nem tartottak fenn erődítési területet, s a mai Ponty utca, Pala utca, Szalag utca vonala már 1695-ben is egészen közel a Vízikapuhoz húzódott, s az itt levő telkeken épületmaradványokat jelez a Zaiger. Ugyanis ha a Kamara a katonaság szempontjait „az erődítési területnek” ezen a fontos részén nem vette figyelembe, akaratát keresztül tudta vinni, nyilvánvalóan megtette volna azt akkor is, ha az erődítési területnek fenntartott egyéb vízivárosi részekben használható vagy felismerhető épületmaradványok lettek volna.

A Víziváros XVII. század végi kicsiny voltának harmadik magyarázata a Kapás utca és Várfok utca közötti résszel kapcsolatos. Ennek a széles területnek ugyanis csak egy részét foglalták el erődítési területnek, a másik részének házhelyekké való kiosztására minden valószínűség szerint ekkor egyrészt azért nem került sor, mert ez a terület pusztult el leginkább az 1684-es és 1686-os ostromok idején, másrészt ez a terület volt a legalkalmasabb arra, hogy majorságok és kertek céljára használják fel.

A Jégverem utcától délre eső, a XVIII. században Halászárosnak nevezett rész kiosztását erősen gátolták az itt tervezett s részben végre is hajtott katonai építkezések. Egyébként ez a terület kicsiny volta miatt a polgári település szempontjából a legkevésbé volt jelentős.

1695-ben a vízivárosi telkek összeírását a mai Fő utca északi végén volt Kakas kapunál kezdték. Először a Fő utca bal oldalán (a Duna felől) mentek végig a mai Jégverem utca végén volt vízműig, majd összeírva a vízmű, a kapucinus kolostor és a Vízikapu háromszögében levő telkeket, folytatták az összeírást a Fő utca nyugati oldalán visszafelé haladva a vízivárosi városfalig, a mai Bem József utca vonaláig. Majd ismét innen kiindulva került sor a Horvátváros összeírására (a Bem József utca, Fő utca, Kacska utca és a Horvát utca által határolt terület). A Horvátváros összeírása után történt a Medve utcai, Gyorskocsi utcai, Iskola utcai, Batthyány utcai, Csalogány utcai és Kapás utcai telkek összeírása.

Az összeírás sorrendjéből is látszik, hogy a Horvátvárosnak, a XVIII. században — nemcsak egy utca, hanem az egész városrész megjelölésére használt — Krawaten Gassénak

¹⁷ Főv. Lt. Buda sz. kir. város felmérési üvegszelvényei.

nevezett területe megkülönböztethetően elvált a Vízivárostól. Kőfal maradványokat ennek a területnek a telkein alig, csak egy-két esetben, említenek, s azokat is csak e terület belsőbb részén, a mai Medve utca és Ganz utca sarkán és a Ganz utca közepe táján,¹⁸ a többi teleknél általában csak azt jegyezték meg, hogy schlecht gebaut. A Ganz utca északi részén, a városfalhoz kifutó telkek és a mai Horvát utcai telkek esetében valószínűnek látszik, hogy a telekformák e terület nagymértékű pusztulása miatt a telekkiosztással kapcsolatos egységesítő szabályozás eredményei. A Medve utca, Ganz utca, Kacsza utca és a Király-fürdő közötti terület telekbeosztása őrizhette csak meg a korábbi telekformákat. A Ganz utcát 1695-ben Krawaten Gassenak nevezték, a Zaiger szerint azért, mert legnagyobbbrészt horvát lakosok lakják. 1695-ben azonban a telkek birtokosainak nagy része rác. A Krawaten Gasse elnevezés nyilvánvalóan inkább abból ered, hogy a török uralom alól való felszabadulás után a horvát katonaságot ezen a területen szállásolták el.

A Horvátvároshoz hasonlóan egységes és összefüggő területnek tűnik a Vízivároson belül a Fő utca, Vám utca, Iskola utca, Csalogány utca, Kapás utca, Kacsza utca közötti rész. Ennek a területnek a telekrendje és utcahálózata határozottan mutatja, hogy egységes településről van szó, amelynek középpontját a mai Csalogány utca és Medve utca sarkán állott Szent Péter-egyház képezte a középkorban. A templomot a Zaiger nem említi, de megjegyzi, éppen azoknál a telkeknél (257, 259), amelyek az utóbbi években a Szt. Péter-egyház romjainak feltárása folyik,¹⁹ hogy van még valami a régi falakból (hat noch etwas von alten gemeür), s nyilvánvalóan ezeknek a fennálló falaknak a hatására kellett lekerekíteni a telkek kiosztásakor a 258. számú telek (Csalogány utca 9.) északkeleti sarkát, a templom déli mellékszentélyének apszisa miatt. A Csalogány utca 7. számú telek északi határvonala a templom falának vonalát követi, tehát a kiosztáskor ez a fal befolyásolta a telek határának a megállapítását. A Medve utca 1—3. számú telken levő falakat azonban a telekhatár megállapításánál nem vették figyelembe (valószínűleg a falak erős pusztulása miatt), hanem ragaszkodtak a szomszédos telkeket elválasztó párhuzamos vonalakhoz. A 256. számú telken épületmaradvány nem volt. A templom tehát egy szabad térségen állhatott. Lehetőséges, hogy a templom területéhez tartozott az a meglehetősen nagy, csaknem 1000 öles három utcával határolt terület is (Csalogány utca 6—8, Gyorskocsi utca 18, Iskola utca 45—47), amelyet a rác ferencesek kaptak a kamarai adminisztrációtól kert céljára. Ezen a telken is volt noch was von alten guten gemeür, s itt lakhattak azok a boszniai rendtartományhoz tartozó ferencesek, akik a török uralom alatt a katolikusok lelki gondozását ellátták, s lehetséges,²⁰ hogy a Szent Péter-templom épében álló részében istentiszteleteket is tartottak a környező telkeken lakó katolikus rácok számára.²¹ Ezért nem használták fel a törökök mecsetként ezt a templomot.

A Vízivárosnak ezen a részén a telkek fekvése szinte kizárólag kelet-nyugati irányú, s ez a telekrendszer a korábbi állapotot őrizte meg. Ugyanis a sok fennálló jó fal és fundamentum miatt nem lehet arra gondolni, hogy itt a török uralom alóli felszabadulás után telekrendezés, telekszabályozás történt. 95 telek volt ezen a területen, s a Zaiger 45 telken jelöl meg kőfalat, 7 telken fennmaradt fundamentumokat, 7 telken sárfalat, 15 telekről pedig csak annyit jegyez meg, hogy ist schlecht gebaut. Pusztá telek 21 volt. ✕

¹⁸ A Ganz utcai 215—216. számú telkeit 1695-ben elválasztó vonal egy régi fundamentum miatt megtörik.

¹⁹ Garády S.: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásások összefoglaló ismertetése 1931—1941. — Bud. Rég. XIII. (1943) 206—233. Garády 1942-ben a Csalogány utca 7. számú telken ásott, s „a telek nyugati és északi határvonala mentén egy háromhajós, körülbelül 16—20 m szélesre becsülhető, tehát nagyobb méretű csücsíves templom déli szentélye apszisának lezárható falaira és a főszentély déli falára” akadt. Garády ezt a templomot a vízivárosi Szent Péter vértanúról elnevezett plébániatemplommal azonosította. — A feltárás munkáját a Medve utca 1—3. számú telken jelenleg Holl Imréné folytatja.

²⁰ Horler M.: Budapest műemlékei I. — Budapest. 1955. 651.

²¹ L. 4. jegyzet.

Tehát az ittlévő telkeknek több mint felén állott kőfal vagy régi fundamentum, s csak a telkek 22%-a volt pusztá terület vagy kert, s ezeknek is a fele a mai Medve utcától nyugatra feküdt. A kertek között húzódó utcát, a mai Fazekas utcát, Gartner Gássalnek nevezték.²² Ezen a részen csak egy olyan telek volt, amelyen falmaradványokat jelez a Zaiger.

Épületekkel vagy épület maradványokkal jól kirajzolódó utcavonalak: a mai Fő utca, és Gyorskocsi utca nyugati oldalai, a Batthyány és Csalogány utca egyes sarkai, de főleg a XVII. század végén Truckhene Gassénak nevezett útvonal mindkét oldala. E településrész észak-déli tengelye tehát a Truckhene Gasse lehetett, amely nemcsak a mai Medve utcát, hanem az Iskola utcának mai Markovits Iván utcáig terjedő részét is magában foglalta, s a Kacska utcán túl a Horvátvárosban is folytatódott a Ganz utcáig.²³ Elnevezése a Zaiger szerint onnan ered, hogy az 1694. évi nagy jeges árvíz ezt az utcát nem öntötte el, száraz maradt. Nyilvánvaló azonban, hogy ez az előnyös helyzete tette azt az utcát jelentőssé már korábban is.

A Truckhene Gasse a Judengassétól (a mai Markovits Iván utca 2—4. számú házak helyén) kiindulva erős törésekkel haladt a Krawaten Gasséig (mai Ganz utca). Iránya kb. 20—30 fokkal tér el a Víziváros észak-déli irányú utcáinak a vonalától. Három szakasza élesen elválasztható egymástól. A mai Markovits Iván és Csalogány utca közötti részén az irányeltérés 30 fokos, a Csalogány utcától a Kacska utcáig párhuzamosan halad a Gyorskocsi utcával, innen kezdve pedig állandó, északnyugati irányú görbüléssel megy tovább a Ganz utcáig, ahol az eltérés 25 fokos. Ha figyelembe vesszük, hogy a Víziváros e részének a Szent Péter-egyház volt központja, akkor nyilvánvalóvá válik a Truckhene Gasse irányának az oka is: a templomtól az utca dél felé a Dunához, a mai kapucinus templom körüli településhez, s így közvetve a Vár vízikapuájához vezetett, északnyugat felé pedig a vízivárosi városfalnak a mai Horvát utca végén levő megtöréséhez.

A városfalnak ezen a pontján a XVI. század végén kapu vagy kijárat volt. Egykorú ábrázolásokon nem szerepel ugyan ez a kapu vagy kijárat, csak az ettől nyugatra, a mai Szász Károly utcánál az 1684. és 1686. évi ostromok alatt keletkezett rés.²⁴ Ezt azonban az erősítési munkálatok során a felszabadulás után hamarosan megszüntették, kipótolván a városfalat. A XVIII. század első feléből való katonai térképeken viszont csak a Horvát utca végén levő kapu vagy kijárat szerepel.²⁵

A Zaiger a városfalat csak egy helyen említi, a Fő utca végén levő üres teleknél „an dem Wasser Rondell un der alten Stattmaur bei dem alten Wasserstatt Thor”, amit a törökök „oros-Capi”-nak a németek „Hanan Thor”-nak neveznek. Említi azonban a Zaiger a vízivárosi Oelberg Gasse nevének magyarázatával kapcsolatban, hogy ez az utca vezet a Várhegyen levő városból (von der Statt) „auf den Ölberckh”, tehát a mai Ferences-templom fölött volt kálváriára, s hogy ezen az úton voltak felállítva a stációk is. Az Oelberg Gasse a mai Csalogány utcától indult, a Bécsi-kaputól levezető út folytatásaként, s vonalát a következő mai utcák jelzik: a Kapás utcának a Kacska utcáig terjedő része, a Kacska utcának a Kapás utca és Fazekas utca közötti szakasza, s a Horvát utca.²⁶ Kellott tehát itt a Horvát utca végén kivezető kapunak vagy kijáratnak lennie, s a Truckhene Gasse is ide, ehhez a kijáratához irányult. S mivel a Truckhene Gasse vonalát és irányát az épületmaradványok pontosan meghatározzák, állítható, hogy az itt levő kapu vagy kijárat már a középkorban is megvolt, s egyrészt a vári, másrészt a Szent Péter-templom körüli településnek a város-

²² Schmall L.: Buda-Pest Uczái és Terei. Adatok a Buda-pesti utcák és terek elnevezéséhez és történetéhez. Budapest, 1906. 40. — A Gartner Gassét tévesen a Kapás utcával azonosítja. — Schmall téves utcameghatározásai a Zaiger adatainak felületes értelmezéséből erednek.

²³ Schmall: i. m. 40. — A Truckhene Gasséről tévesen állítja, hogy a Horvát és Fazekas utcával volt azonos.

²⁴ Károlyi Á.—Wellmann I.: i. m.

²⁵ Plan der königlichen Haupt Stadt und Festung Ofen, mit der über der Donau liegenden Stadt Pest, wie selbige sich dermahlen in defension Standt befindet. Anno 1741.

²⁶ Schmall, L.: i. m. 40. — Az Oelberg Gassét tévesen a Medve utcával azonosítja.

faltól északra levő településekkel való legközvetlenebb kapcsolatát biztosította. Hogy a XVII. századi metszeteken nem szerepel, magyarázható azzal, hogy a vízivárosi városfalon kívüli települések elpusztulása következtében és védelmi okokból is a törökök ezt a kijáratot megszüntették, s elégségesnek tartották a toronnyal is megerősített Kakaskapunak, a Zaiger szerinti régi vízivárosi kapunak a fenntartását.

A Szent Péter-templom körüli települést nyugaton az Oelberg Gasse, északon pedig a Baad Gasse (ma Kacsá utca) zárta le. A Baad Gasse nevének magyarázata a Zaiger szerint az, hogy itt fekszik a fürdő. A Királyfürdő azonban egy utcával északabbra van. A Kacsá utcának Baad Gasse elnevezése tehát inkább magyarázható azzal, hogy a Bécsi-kapun kijöve, az Oelberg Gassén keresztül a vári lakosok ezen az utcán érték el legegyszerűbben a Landstrasse (Fő utca) és Kravaten Gasse (Ganz utca) sarkán álló melegfürdőt, a mai Királyfürdőt, amelyet a felszabadulás után igen rövid idő alatt helyreállítottak.²⁷ A Baad Gasse határvonal jellegét bizonyítja az is, hogy a Schantz Gasse (ma Gyorskocsi utca) csak idáig ért, s nem folytatódik tovább a Horvátváros felé, mint a Truckhene Gasse.

A Schantz Gassét a Zaiger szerint azért nevezik így, mert közvetlenül a sánc alatt fekszik (weil es gleich undter der schantz ligt). A XVII. századvégi metszeteken és térképeken azonban itt, ilyen irányú sáncnak a nyomát sem lehet látni. A Zaiger sem említi az utcaelnevezés magyarázatán kívül sehol se sáncot. A Gyorskocsi utca nyugati oldalán végig régi épületek még fennálló kőfalai voltak, ott tehát nem húzódnak a sánc, nem húzódnak az utca vonalában sem, s az utca keleti oldalát három telek kivételével a Fő utcai telkek hátsó vonala képezte, s ezeknek a telkeknek a hossza pedig a mai telekhosszúságoknál nagyobb volt, tehát a Sánc utca a mai Gyorskocsi utcánál keskenyebb. S a három, keleti oldalon levő Sánc utcai telken épületmaradványok voltak.

A Sánc utca 1695-ben folytatódott a Juden Gassén túl dél felé a mai Iskola utca vonalában a mai Corvin térig. Ezen a részen is a Fő utcai telkek határvonala képezte az utca keleti vonalát, nyugati vonalát azonban az ekkor még kiosztásra nem került erődítési telkek. Ezen a vonalon vezetett tehát az a sánc, amely az utcaelnevezés alapjául szolgált, s ezt a sáncot a felszabadulás utáni erődítési munkálatok során alakították ki, lehetséges, hogy török kori sánc felújításaként. A Schantz Gasse elnevezés magyarázata a Zaigerben a 113. számú telek — ma Iskola utca 4. — leírása után következik. Itt érte el az összeírás során a Zaiger készítője a sáncot, s nevezte el az *alatta* levő utcát Schantz Gassénak, innen kezdve — mivel az utca minden törés nélkül haladt tovább — egészen a Baad Gasséig. A mai Gyorskocsi utcai részen tehát nem volt sánc.²⁸ A sánc az erődítési telkek vonalát követte az Iskola utcában, majd tovább, nyugatra fordulva a Csalogány utca déli oldalán.²⁹

²⁷ Borsos B.: A Királyfürdő. — Építés és Közlekedéstudományi Közlemények. 1957. 1—2. szám, 83. — A Zaigernek az a meghatározása, hogy a fürdő a Kacsá utcában fekszik, azzal magyarázható, hogy a Kacsá utca és Fő utca sarkán levő telek éppen úgy Illmer Frigyes Ferdinándé volt, mint a Ganz utca és Fő utca sarkán levő telek, amelyen valóban állott a fürdő. 1698-ban Illmer Frigyes Ferdinánd a két telket együtt mint „so genanten alten Spithalls badt”-ot hagyta fiára, Illmer Károlyra (Föv. Lt.—BL. Gewöhr Prothocoll der Wasser Statt, 1698. szeptember 24.).

²⁸ Fehete L.: Budapest a törökkorban. Budapest, 1944. — 91. Abból indulva ki, hogy a Vízi-város keresztbehúzott falakkal, árkokkal részekre, bõlmékre volt felosztva a török uralom alatt, azt állítja, hogy „ennek a helyszíni tagolásnak az emléke a vízivárosi Alsó sánc utca, a mai Gyorskocsi utca egykori nevében a XVIII. századig megmaradt.” — Nyomában Horler (i. m. 676 Gyorskocsi utca) már „a törökkori erődítés Alsó sánc maradványának” nevezi. Mindezekre semmi bizonyíték sincs. A Zaiger nem alsó sáncról, hanem a sánc alatti utcáról beszél. A sáncra török nyomot csak az Iskola utcában lehet feltételezni.

²⁹ A sáncnak ez a vonala szerepel egy a bécsi Kriegsarchivban levő 1753. november 21-i térképen is (Inland C. V. Ofen No 10.): ab exteriori moeniorum Circumvallationis linea — valószínűleg a régi sánc felújításának a terve — a mai Moszkva tértől kiindulva a Csalogány utcán végig, majd az Iskola utcában délre fordulva húzódik a mai Ponty utca és Farkas bíró utca sarkáig, s onnan a Pala utca és Fő utca sarkát érintve megy ki a Dunáig.

A Szent Péter-templom körüli település déli határát közvetlenül a felszabadulás után ez a sánc alkotta. Az 1695. évi telekösszeírás idején azonban hét telek (270—276) már ezen a sáncon kívül esett, tehát ekkorra ezt a sáncvonalat már megszakították. A hét telek közül öt a Truckhene Gasse (Iskola utca) nyugati oldalán, kettő pedig az Untere Rätzengassében (ma Batthyány utca) helyezkedett el, s ezek közül az egyik, a 276. számú a mai Mária tér és Málna utca sarkán gegen dem schwarzen Bern volt, s innen ered a Medve utca elnevezés, hiszen a mai Málna utca tulajdonképpen a Medve utca déli irányú folytatása. A hét telek közül öt pusztá volt, csak a két Truckhene Gassében levő telken jelöl a Zaiger régi falakat.

A sáncvonal megszakításának az oka ezen a területen nyilvánvalóan az volt, hogy a kamara a katonaságtól visszakövetelte és visszakapta azokat a telkeket, amelyek felismerhetőek és értékesek voltak. Az erődítési terület általános csökkentése 1696-ban történt meg, s ekkor kerültek kiosztásra³⁰ azok a sáncon kívüli telkek, amelyek korábban is a Szent Péter-templom körüli településhez tartoztak. Ennek a településnek a határa a török uralom alatt és a középkorban a mai Batthyány utcának a Kapás utcától a Mária térig terjedő szakasza, s onnan dél felé pedig a Donáti utca volt.

A Donáti utca és a Duna között e településrész déli határát a mai Markovits Iván utca és Corvin tér között kell keresni, keleti határként pedig természetesen kínálkozik a Duna, illetve a Dunával párhuzamosan, az egész Vízivároson végigfutó Landstrasse (mai Fő utca)³¹ vonala. Bár a Szent Péter-egyház körüli település kelet-nyugati irányú utcái mind kifutnak a Fő utcához, illetve a Dunához, bizonyítva e településrész egységét, néhány jelenség nyomán mégis felvetődhet annak a lehetősége is, hogy a Fő utcai település esetleg elválasztható a Szent Péter-egyház körüli településtől.

A Fő utca nyugati oldalán levő telkeken — csaknem kivétel nélkül — kőépületek maradványait vagy fundamentumokat talált az 1695. évi összeírás készítője. Ezek a telkek — egy-két kivétellel — mind az Iskola, illetve a Gyorskocsi utcáig futnak ki, a telkek ezért meglehetősen nagy méretűek. Vannak olyan telektömbök is ezen a részen, ahol a telkek területének az átlaga 600—700 négyszögöl. Mivel a Zaiger készítője ezeket a telkeket a Fő utcán végigmenve írta össze, s jegyezte fel az épületmaradványokra vonatkozó adatokat, az a látszat, hogy az épületek a telkeknek csak a Fő utcai oldalán álltak. Azonban korábban a telkek hátsó végén is lehettek házak, mivel 1940-ben a Gyorskocsi utca 19. számú ház alapozásakor középkori falak is mutatkoztak, s ekkor vált láthatóvá a Gyorskocsi utca 21. számú ház tűzfalában két középkori nagyméretű ablaknyílás.³² Ezekből két dolgot lehet következtetni. Vagy arra gondolhatunk, hogy ezek a Fő utcai telkek korábban osztottak voltak, tehát a Gyorskocsi utca és Iskola utca keleti oldalán is volt teleksor, illetve házsor, vagy pedig arra, hogy — miként az napjainkig is megmaradt — a telkek egységesek voltak, s mindkét végükön állott épület. A török uralom után azonban — ha korábban voltak is

³⁰ Főv. Lt. BL. Zaiger über die Stadt Ofen und Wasserstadt anno 1696. — A 166. a.—176. a. oldalakon levő telkek, illetve házak in der Truckhenen und Schanz gassén voltak. Összesen 18 telket osztottak itt ki 1696-ban. A Truckhene Gasse elnevezés alatt itt a mai Donáti utcát kell érteni. A kiosztott telkek meglehetősen nagyméretűek voltak: általában valamivel több mint 400 ölesek. A telektulajdonosok nevei szerepelnek OL. KA. Reponenda und Regestranda fasc. 3941. folio 218—227: Einrichtung der Classen in der Wasser Statt zu Ofen.

³¹ A Haupt Strasse elnevezés 1720-tól kezdve fordul elő, váltakozva a Land Strasse elnevezéssel. (Főv. Lt. BL. Gewöhrprotocoll Wasserstadt 1720. január 18.)

³² Garády S.: Jelentés az 1936—1942. évben végzett ásátásokról. — Bud. Rég. XIII (1943) 417. — Garády a Gyorskocsi utca 21-ben talált két ablaknyílást elhelyezkedése és méretei miatt templomablakoknak vélte, s úgy gondolta, hogy itt lehetett az ágostonosok Szent István-egyháza vagy a középkori pálos templom. Ennek a feltételezésnek azonban éppen a Szent Péter-egyház közelsége miatt igen kevés a valószínűsége, inkább arra lehetne gondolni, hogy valamelyik középkori kápolnának az ablakai lehettek ezek. (Kubinyi András közlése szerint esetleg a Krisztus teste kápolnával azonosítható.)

itt házak — ezeknek az épületeknek feljegyzésre, tehát értékesítésre méltó nyoma sem volt, mert ha lett volna, a Zaiger készítője ezt figyelembe veszi, mint ahogy figyelembe vette a 153. számú teleknél (a mai Gyorskocsi utca 25. számú ház helyén), ahol egy kevés régi falat talált, aminek alapján a telek méreteit is ki tudta alakítani.

Feltűnő, hogy míg a Fő utca nyugati oldalán a XVII. század végén értékes kőépületek szinte megszakítatlan sora állott (volt olyan — kisebb méretű — telek, amelyet 1691-ben 300 forintért vásároltak meg), addig az utca dunai oldalán a Salétromos-dzsámitól (Soliter moschea, a mai Fő utca 73. számú ház helyén) a rác ferencesek templomáig, illetve kolostoráig kőépület maradványokat a Zaiger készítője nem talált, s a házakról csak azt jegyezte fel, hogy mit schlechten zeüg gebauth. A Fő utca nyugati oldalán álló telkek nagy részét a jobbmódú várbeli német polgárok és iparosok szerezték meg, már 1692-ben, a keleti oldalon a szegényebb molnárok, fuvarosok és iparosok telepedtek meg. Hogy ezen a területen értékesebb épületmaradványok nem maradtak, azt magyarázhatja a háborús pusztítás is, bár inkább arra kell gondolni, hogy a dunai nagy jeges árvizeknek a Fő utcának ez az oldala volt közvetlenül kitéve,³³ s ezért nem emeltek itt korábban sem értékes épületeket. Kőépületet ezen a részen a salétromos mecseten és a rác ferencesek templomán és kolostorán kívül csak három telken találtak: a mai Batthyány tér és Szilágyi Dezső tér között a 21., 23., 24. számú telkeken noch gute Fundamente állottak. Hogy ezek középkori eredetűek-e, azt csak az esetleg még előkerülő falmaradványok dönthetnék el. Mindenesetre a török időkben itt működött két török templomnak az esetleges középkori előzményeiről nem tudunk semmit.³⁴

A Fő utca XVII. század végi keleti házsorát két hatalmas üres terület, az alsó és felső vásártér (mai Szilágyi Dezső tér és Batthyány tér) szakította meg. Az unterer Marckh-on tartották a Zaiger szerint a napi és heti vásárt (der tägliche und der Wochen marckh), az oberer Marckh pedig az országos vásár (für die Jahrmarckh) tartására volt alkalmas nagy terület (grosser . . . bequemer Platz).

A két vásártér közül az alsót kezdték el korábban használni, ugyanis a budai hetipiacokat már 1687-ben is itt a Vízivárosban tartották. S továbbra is itt maradt, annak ellenére, hogy a várbeli polgárság megpróbálta felhelyeztetni a Várba.³⁵ Országos vásár tartási jogot Buda már 1687-től kezdve kért, de csak 1696. május 6-án kapott kiváltságlevelet évi négy országos vásár tartására.³⁶ 1695-ben a Zaiger készítésekor a mai Batthyány tér területét még elég nagynek és alkalmasnak vélték leendő országos vásár céljára, de a kiváltságlevél elnyerése után a városi tanács úgy nyilatkozott, hogy ez a terület — nem nevezi régi vásártérnek, hanem: „platz in der Wasserstatt neben denen Raytzischen Franciscanern alwo rothe Kreütz stehet” — csak a kirakodó vásárnak elegendő, az állatvásárok tartására a vízivárosi városfalon kívül, a polgári kórház mögött kért egy üres helyet a kamarai adminisztrációtól (ausserhalb der Wasserstatt Ringmaur hinter den burger spitahl).³⁷ Ez a terület a Kakas-kapun túl, a mai Bem József tér környékén volt.³⁸

Az alsó vásártér és környéke volt a Víziváros kereskedelmi központja. Déli oldalán helyezkedtek el, egy kis utcácskában a mészárszékek, északi oldalán szintén mészárszékek és kenyeresbódék, itt kötöttek ki a hajók: a mai Aranyhal utca régi neve Schöffgässel volt, az

³³ A Fő utcai házak pincéit még ma is elönti a víz a magas dunai vízálláskor.

³⁴ Horler M.: i. m. I. 651. — Fekete L.: i. m. 328.

³⁵ Főv. Lt. BL. — Acta Administrationis Cameralis, 1687. dec. 12. Puncta et Petita Civitatis Magistratus Budensis. — 1698. jan. 28.: auf den Wochen Marckh, welcher für ordinary in Wasser Statt ist.

³⁶ Főv. Lt. BL. — Archivum secretum, kiváltságlevelek, 14. doboz.

³⁷ Főv. Lt. BL. Acta Administrationis Cameralis 1696. aug. 29.

³⁸ OL. — Helytartótanácsi levéltár. Acta Oeconomica Lad. A. 33—60. Plan über den zu Ofen in der sogenannten Landstrasse vor dem Spitalthor . . . 1777. jan. 25. (H. Puxbaum Hauptm. v. Ing.), ekkor jelölik ki a mai Mártírok útjának a Széna tértől a ferences templomig terjedő szakaszát arra az esetre, ha a vízivárosi és a Bem József téri vásárhely kicsinynek bizonyulna.

ott állott „zum goldenen Schöff” címzett vendéglő után, amely név a Zaiger szerint onnan származott, hogy „allezeit darvor in der Danaw sich Schöff befündten”. Az Aranyhajó-ház melletti két telket (azokat, amelyeken régi jó alapozás maradványai voltak) a város 1695-ben 700 forintért a Kamarai Adminisztrációtól megvásárolta. Az egyiket faraktározó helynek (Bau-holz legstatt), a másikat pedig vámháznak (Mauth-haus) használták.³⁹ A városi vámházzal szemben, a Fő utca tülso oldalán a Kamarai Adminisztráció vásárolt vissza 1694-ben 4000 forintért egy nagy telket Hohenwarth Mihály harmincadostól császári harmincadhivatal céljaira.

Az alsó vásártér a Várból legkönnyebben a Vízikapun keresztül volt megközelíthető. Mivel a Szent Péter-templom körüli település elsősorban a Bécsi-kapuvál volt összeköttetésben, valószínűnek látszik, hogy az alsó vásártér nem ehhez a városrészhez tartozott. A Víziváros két nagy települési egységének az elválasztó vonala a mai Markovits Iván utca lehetett.

Hogy a Szent Péter-templom körüli település korábbi vásártere is a mai Batthyány tér helyén volt-e, arra közvetlen adat nincs. Mindenesetre a mai Csalogány utca, de főként a Batthyány utca idáig érvé vonala valószínűsítheti a vásártér korábbi ittlétét is, de megmondásra késztet az, hogy a Batthyány utcának (untere Rätzen Gasse) a vonala a Gyorskocsi utcánál erősen megtörik: innen a Fő utcáig terjedő szakasza jó néhány méterrel tolódik el dél felé. A Csalogány utca (obere Rätzen Gasse) pedig, mely a Fő utcából kiágazó keletnyugati irányú római út nyomán halad s — lehetséges, hogy ez volt a középkori Szent Péter utca,⁴⁰ — elsősorban e településrész központja és a Bécsi-kapu közötti összeköttetést biztosította: a Szent Péter-templomtól erős hajlással indult, s az Ostrom utcán keresztül érte el a Várat. A Szent Péter-templomtól a Dunához vezető vonala az utca külön szakaszának tekinthető, s ha e városrész korábbi piachelyét a templom közelébe helyezüük, a XVII. század végi ferences kert helyére, akkor a Csalogány utca keleti szakaszát is a Batthyány utcához hasonlóan úgy tekinthetjük, mint a Szent Péter-templom körüli központnak s vásártérnek a Duna felé való kijáratát.

Ugyanez az eltolódás mutatkozik a mai Vitéz utcának a Gyorskocsi utca és a Fő utca közötti szakaszán is, de ott nem dél, hanem észak felé. A Vitéz utcát a XVII. század végén Koth Gassénak nevezték, a Zaiger szerint a benne levő állandó sár miatt. Az utca csak a Gartner Gasséig (ma Fazekas utca) tartott, s vonalát és sároságát az a XIX. században még meglévő, de ma már eltűnt vízfolyás szabta meg, amelyik a mai Kisrökus utca vonalából indulva a Mártirok útja 62. sz. teleknél érte el a vízvárosi városfalat, onnan keletre tartva az Eröd utcánál délre kanyarodott, majd a Varsányi Irén és Csapláros utcák közötti telkeken ismét keletre fordulva haladt a Fazekas utcától kezdve a Vitéz utcában a Duna felé.⁴¹ A mai Kapás utca 20. számú ház előtt egy kis híd (Prückl) is volt felette.

A Víziváros északkeleti részének XVII. századi telekrendje és utcahálózata vizsgálatának során tehát megállapítható, hogy itt egységes településről lehet szó, amely a középkori Szent Péter külvárossal azonosítható. Az utcahálózat kialakására elsősorban a Szent Péter-templom volt hatással, tehát nem fogadható el az a vélemény, hogy „a Csalogány utcától északra fekvő városrész utcái... a külső várfalhoz alkalmazkodnak”,⁴² A vízvárosi városfal (s nem külső várfal) kialakítása későbbi az utcahálózat kialakulásánál.⁴³

³⁹ Föv. Lt. BL; Possessionatae Domus. Extract. aller Häuser in der Wasserstatt Ofen. den 20. Aug. 1714. — No 26—27.

⁴⁰ Harler M.: Budapest műemlékei. II. 1962. 193. — Schier X.: Buda sacra sub priscis regibus. 1774. 68—70. — Garády S.: i. m. Bud. Rég. XIII (1943) 206—207. a római útról.

⁴¹ A vízfolyás vonala jól látszik a 29. jegyzetben idézett térképen, s egy része még látható a Sz. K. Buda főváros és környékének átnézeti térképén, 1870. (Föv. Lt. — Térképtár, B. árt. 4.) — A Budapest földrajzával foglalkozó munkák azonban nem tudnak róla, így nem említi a legutóbb megjelent Budapest természeti földrajza c. monográfia sem. (Bp. 1959. szerk. Pécsi Márton.)

⁴² Prinz Gy.: Budapest földrajza. Városföldrajzi tanulmány Budapest, é. n. 120.

⁴³ A városfal kialakításának a kérdésére a vízvárosi település egészének tárgyalása során még visszatérünk.

E településrész egysége a török uralom alól való felszabadulás után még teljesen nyilvánvaló volt. A vári és a vízvárosi település növekedése során a felszabadulás utáni években a két települést igazgatási negyedekre, fertályokra osztották. A fertályokról az első kimutatás 1689-ből maradt fenn.⁴⁴ A kimutatást a kiadott polgárlevelek számáról készítették:

- 19 burger zödl aus dem Radt haus
- 8 aus dem wiener Viertl
- 7 aus dem untern Vürtl in der Wasser statt
- 3 aus dem herrn gassen vürtl
- 4 in dem untern vürtl, seint 4 nit gelest
- in obern wasser vürtl seint auch 4 nit gelest

Eszerint tehát a Vízvárosban két fertály volt, s ezek közül a felső felel meg a Szent Péter-templom körüli településnek. Valószínűleg azonos ez a két fertály az Evlia Cselebi által említett Tujgun-basa és Szulejman-basa városrészekkel. A törökkori Szulejman-basa városrész volt a felső Vízváros.⁴⁵ A de la Vigne térképen a mai Szilágyi Dezső térnél, a Fő utcára merőleges rövid fal, melynek a végén két kis torony van,⁴⁶ nem lehetett a két törökkori városrészt elválasztó fal, mert nem valószínű, hogy a törökök a város forgalmas piacterét vágták volna ketté fallal, s ha mégis erődítési célokat szolgáló fal lett volna, a felszabadulás utáni erődítési munkák során, amikor éppen probléma volt a sáncnak a Dunához való levezetése, egész biztos, hogy felhasználták, s a többi térképen is ábrázolták volna. S ha itt ilyen fal van, akkor pontosan a Vízvárosnak ezen a részén 1690. előtt nem tervezik erődítési célból: sánckészítés miatt a házak lebontását, s a lakosság sem vállalkozik arra, hogy a piacteret itt alakítsa ki. Mindenesetre ezt a kérdést csak egy ásátás tudná véglegesen eldönteni.

A vízvárosi alsó fertály északi határa a felszabadulás után a mai Markovits Iván utca volt. Az 1695. évi összeírás készítője azonban, amikor a Kakaskaputól kiindulva a Fő utca keleti oldalán haladva elérkezett a mai Fő utca 7. sz. telken állott vízműig (Wasserkunst), s fordult visszafelé a Fő utca nyugati oldalán levő telkek összeírására, a mai Corvin térnél, amely a kapucinus kolostorhoz tartozó terület volt, nem ment tovább észak felé, hanem végigjárva a vízvárosi alsó fertály utcáit, mérte fel és írta össze a lakott vagy értékesítésre alkalmas telkeket, s ezt befejezve folytatta csak tovább a Fő utca nyugati oldalán levő telkek összeírását.

A Fő utca keleti oldalán az unterer Jahrmarckot és a mai Szilágyi Dezső tér déli végén levő mézárszékek kis utcáját elhagyva a Fischmarckig 10 telket írt össze, s ezeknek a telkeknek egyikén-másikán nemcsak mit schlechten zeüg épített házakat talált, hanem noch etwas von alten mauren. A halpiactól tovább menve a vízműig az összeírt 9 telek közül kettőn noch etwas wenig von fundamenten, s egy telken régi falakat jegyzett fel. A Fő utca keleti oldalának ez a szakasza tehát, akár a telkek számát, akár a telkek méreteit, akár a rajtuk álló épületeket tekintjük, teljesen eltérő a felső-vízvárosi Fő utca-szakasz telekviszonyaitól, s ezeket a telkeket nem a szegényebb telepeselek, hanem a tehetősebb budai polgárok (sörfőző, vendéglős, fürdős, kereskedő, mézáros, bognár, puskaműves, tímár, csizmadia, kötélgyártó) szerezték meg maguknak.

Az összeírásnak, tehát a településnek a déli határa a mai Fő utca 3—5. számú házak helyén levő vízmű volt. Ennek a vízműnek a működésére az első adat 1501-ből való. XVIII. századi elnevezése „Königliche städtische grosse Wasserkunst”. Nyomószivattyús vízmű volt, taposómalom-meghajtással.⁴⁷ 1685-ben ennek a vízműnek a biztosítására a Vár vízikapujától a Dunáig a törökök erős falat építettek, s azt még előtte cölöpsorral is megerősí-

⁴⁴ Főv. Lt. Budai Tanácsulési Jegyzőkönyv 1689. január 26. (Fol. 25.)

⁴⁵ Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660—1664. Bp. 1904, I. 245. — *Fekete L.*: i. m. 91. — *Károlyi Á.—Wellmann I.*: i. m. 173.

⁴⁶ De la Vigne anno MDCLXXXVI. — *Károlyi Á.—Wellmann I.*: i. m. 173.

⁴⁷ *Zolnay L.*: Buda középkori vízművei. Történelmi Szemle, 1961. 37.

tették.⁴⁸ A vízmű a budai ostrom alatt tönkrement, elpusztult. Helyreállítása — úgy emlékeztek rá vissza, mint csöves nyomókészülékre — a felszabadulás első hónapjainak egyik legsürgősebb gondja volt.⁴⁹ 1686 novemberében azt javasolta az Udvari Kamara Werlein budai kamarai inspektornak, hogy amíg ez a vízmű elkészül, addig — miként a török időkben — bórzsákokban „mit ainschichtigen Pferdten” hordják a Várba a vizet.⁵⁰ Ezt a török vízszállító utat — a mai Jégverem utca vonalát — használták aztán a felszabadulás után is. A Jégverem utca — ein hohes gässl — Roszsteig elnevezése nyilvánvalóan erre a lovakkal való vízszállításra vonatkozik. A Zaiger a vízszállítást az utcaelnevezés magyarázataként nem említi, csak annyit jegyez meg, hogy azért nevezik így: weilen man hierdurch aus Vöstung die Pferdten ins wasser zu reiten szokták. (A Zaiger szerint a Dunából való vízfordás a Várba a Wassergässelen, a mai Pala utcán keresztül történt.)

A vízvárosi alsó fertály déli határa tulajdonképpen a törökök által épített vízművet védő fal volt, s utolsó kelet-nyugati utcája pedig a mai Jégverem utca. A Roszsteig vonalának felszabadulás előtti meglétét igazolják a mai Jégverem utca 8—10. számú telken talált régi fundamentum maradványok, valamint a Fő utca és Jégverem utca sarkán levő telek régi jó kőfalai (noch zum theil guts alts gemeür). Az utca, illetve a vízfordást védő fal települési részt lezáró jellegét pedig jelzi a Kapuciner gässelnek (ma Farkas bíró utca) a Roszsteignél való végződése.

A Fő utca nyugati oldalán a Jégverem utcától felfelé a Ponty utcáig csaknem valamennyi telken volt több-kevesebb régi fal (hat noch etwas von alten mauren; hat noch ein theil alts gemeür; hat zum theil gute mauren; hat noch vill alts gemeür), sőt a mai Fő utca 18-ban pincét, a Fő utca 16-ban pedig pincét és boltozatos helyiségeket (gewölber⁵¹ und keller) is összeírtak. A Fő utca 16. számú ház udvarán a XVIII. század eleji épület részeként ma is áll egy XV. századi épület: „pincéjét félköríves dongaboltozat fedi, a keleti falat le-sarkított élű kőheveder váltja ki, a külső falsarkok kőkvaderekkel armírozottak”.⁵²

A vízvárosi Zaigerban sok jó régi fallal rendelkező telek csak 22 van, boltozatos helyiségeket, tehát meglehetősen épségben fennmaradt középkori épületeket csak 5 telken találtak (No 45: Fő utca 11—13, No 50: Fő utca 12, No 52: Fő utca 16, No 75: Szönyeg utca 1—3, No 76: Szalag utca 7.), s ezen kívül épen maradt pincét a Fő utca 18-ban (No 53). E hat telek közül négy a Fő utcának a Jégverem utca és Pala utca közötti szakaszán volt, s ezeknek egyike a Fő utca 16-ban ma is álló épület, mely a Vízvárosban ma már az egyetlen fennmaradt középkori épület. Fennmaradását nyilvánvalóan nemcsak a véletlennel, hanem jelentőségével is lehet magyarázni. A ma is két emelet magasságban álló épület zömök torony-szerűségével felveti annak a lehetőségét, hogy az 1529-ben a „Zentpeter martyr” külvárosban említett Vörös Toronnyal⁵³ azonosítsuk. Az épen maradt középkori épületeknek ez az együttese pedig minden kétséget kizáróan bizonyíthatja, hogy a Vízvárosnak ez a része jelentőségében kiemelkedik a Vár alatti település egyéb részei közül.

S nemcsak a Fő utcának ez a része, hanem a Wasser Gässel (ma Pala utca) is jelentős volt: az 1695-ben itt összeírt 11 telek közül 8 telken volt régi falmaradvány, kettőn pedig fundamentumok. A Zaiger az utcaelnevezés magyarázataként jelentőségére csak annyiban utal, hogy a várbeliek ezen az utcán keresztül hordják a vizet a Dunából. De az, hogy ez az út a Zaiger szerint is laufft von dem Wasser Thor bis zu der Donaw, annak nyilvánvalóan nemcsak a vízfordás volt az oka, hanem az, hogy — az elnevezés is erre utal inkább —

⁴⁸ Károlyi Á.—Wellmann I.: i. m. 170. — Veres E.: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Buda vár 1684—1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. Bud. Rég. IX. (1905) 164.

⁴⁹ Bánrévy Gy.: i. m. 7.

⁵⁰ OL.—KA. Hofberichte, 1686. nov. 20.

⁵¹ Gewölb alatt a Greischer által készített Zaigerekben nem boltot, hanem boltozatos helyiséget kell érteni. v.ö. Nagy L.: i. m. Adattár.

⁵² Horler M.: i. m. I. 638—640. Közli az épület alaprajzait és hosszmetését is.

⁵³ Rupp J.: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868. 190.

Wasser Thor kötötte össze a Wasser Gässel a Dunával — fontos forgalmi út volt, s az itteni forgalom a pesti átkelőhely felé irányult. S ez magyarázhatja a Fő utca itteni szakaszának erős beépítését is.

A Víziváros alsó fertályának településrendje a Vár vízikapujához igazodik. Ugyanis nemcsak a Wasser Gässel kapcsolódott ide, hanem a Schlangen Gasséről (Szalag utca) is azt jegyezte meg a Zaiger, hogy laufft bisz an das Wasser Thor, a név magyarázataként pedig azt, hogy wie eine Schlangen einen krumpfen laufft hat. A Vízikapun kijövő út mellett a település a mai Csónak utca és Szalag utca találkozásánál kezdődött, ahol a Szalag utca ma is kezdődik, s tart délkeleti irányban. A Szalag utca hirtelen északkeletre való kanyarodásakor az út kettéválik: a Wasser Gässel a meredek lejtőn egyenesen keletre, a Dunához vezet le, a Schlangen Gasse pedig a mai budai Vigadó helyén volt katonai szertár (Kays. Zeüghaus)⁵⁴ előtt a mai Szilágyi Dezső térhez, ahol az unterer Jahrmark, illetve a felszabadulás utáni piactér volt. Járművel s teherrel való közlekedésre kétségtelenül a Schlangen Gasse volt alkalmasabb, de bizonyára a közlekedés megkönnyítése céljából alakult ki a Schlangen Gasse és a Wasser Gässelt összekötő kis köz, a mai Szönyeg utca vonala. Mind a Schlangen Gasse, mind a Wasser Gässel jelentőségét mutatja az itt levő telkeken álló épület- vagy fundamentum-maradványok nagy száma.

A Schlangen Gasse, amellett, hogy a Várból a piactérre közvetlenül levezető út volt, a mai Corvin téren túl folytatódva a mai Iskola utcában a Szent Péter-templom körüli települést is összekötötte a Vár Vízikapujával, s így egyúttal a váriaknak a Vízikapun keresztül Felhévíz felé való közlekedésére is szolgált, mégpedig a Duna áradásainak kitett Fő utca helyett a Truckhene Gassén, a Horvát utcai kijáraton keresztül.

Az Iskola utcának egyébként nemcsak a Vár felé volt folytatása a Schlangen Gasséval, hanem egyenesen, a mai Fő utcával párhuzamosan is folytatódott dél felé a Kapuciner Gässellel. A Kapucinus utca (ma Farkas bíró utca) ma csak a Ponty utcánál kezdődik, de a XVII. század végén onnan indult, ahol ma a Szalag utca találkozik az Iskola utcával, így ekkor még volt egy a Vízivároson a Jégverem utcától a Kacska utcáig a Fő utcával párhuzamosan futó út is. Ennek az útnak a jelentőségét az adta meg, hogy mivel a Fő utcánál magasabban fekvő területen húzódott, a dunai áradások alkalmával ez volt a Víziváros fő északdéli közlekedési útja. Erre a vízivárosi lakosok a XVII. század végén hivatkoztak is, amikor tiltakoztak a Budai Kamarai Adminisztrációnál az ellen, hogy a kapucinusok az utca egyik szakaszát el akarták zárni.⁵⁵ Az utca fontosságát bizonyítja az is, hogy jó néhány telken talált a Zaiger készítője épületmaradványokat és fundamentumokat. A mai Kapucinus-templom helyén török dzsámi volt, melyet 1555-ben épített Tojgun pasa a középkori Ágoston rendi templom helyén⁵⁶, nyilvánvalóan a korábbi templom átalakításával. Mivel a középkori templom keletelt volt, háttal állott a mai Fő utcának, ez még inkább kiemeli a Kapuciner Gässel jelentőségét.

A kapucinusokat 1687. március 19-én kiadott alapító levelével Széchényi György érsek telepítette le Budán, 1688. június 9-én pedig a király nekik adományozta az ostromot megelőhető épségben átvészelt vízivárosi Tojgun basa dzsámit a körülötte levő területtel, s a mellette levő Sóház épületét.⁵⁷ Az épületeket és a telkeket a Kamarai Adminisztráció azonban csak 1693-ban adta át a kapucinusoknak, mégpedig a Fő utca és a mai Farkas bíró utca meghosszabbítása között, a mai templom és a Corvin tér területét (1390 öl) és ezzel a telkek szemben a Kapuciner Gässel, Fischer Gässel (Ponty utca) és Szalag utca között egy 1275

⁵⁴ A vízivárosi katonai szertár helyét de la Vigne közreműködésével már 1687 nyarán kijelölték (OL.—KA. Expeditiones 1687. júl. 12.)

⁵⁵ Föv. Lt.—BL. Acta administrationis cameralis, 1698. ápr. 3.

⁵⁶ Fekete L.: i. m. 92.

⁵⁷ Horler M.: i. m. I. 644. — Schoen A.: A budai Szent Anna-templom. Budapest, 1930. 31—33. — Emlékkönyv a budai kapucinusrendi zárda és plébániatemplom renoválásának alkalmából. Szerk. P. Veremund, O. M. C. p. Budapest, 1927. 9. — OL. KA. Hofbefehle 1688. jún. 8. (Ez az adományozás helyes dátuma, s nem a Veremund által közölt 1689.)

öles területet.⁵⁸ A Vizivárosnak ezen a részén, az apró telkek mellett feltűnően nagy az a terület, amit a kapucinusok kaptak. Valószínű azonban, hogy nem korábbi település pusztulására kell gondolnunk ezen a részen, hanem arra, hogy az Ágoston rendiek által a középkorban birtokolt területet (kertet, temetőt) kapták a kapucinusok a török uralom alól való felszabadulás után.

A Sóház (Kays. Salzhaus) épülete és telke, melyet egy kis — ma már eltűnt — utcácska, a Salzgässel választotta el a kapucinusok Fő utcai telkétől, csak 1702-ben került a rend birtokába. A Sóház megszerzése után került sor a kápolnának használt dzsámi kibővítésére 1716-ban, majd a Salzgässel megszüntetésére és a két kapucinus telek között az utca elzárására.⁵⁹

A vizivárosi alsó fertály nyugati határa a mai Donáti utca vonala volt. Idáig értek ki a Schlangengasse és Schantzgasse (Iskola utca) telkei. A Donáti utca a Vízikapu előtt a Szalag utcából ágazik ki, s vele párhuzamosan kanyarodva tart észak felé, majd a mai Mária térnél nyugatra fordulva a Battyhány utcában folytatódik. Ez volt a XVII. század végi Viziváros legmagasabban fekvő utcája. A belőle kiágazó utcáknak és lépcsőknek a Vár felé folytatása nem volt. Ilyen kiágazások voltak: a Prűnnel Steig (a mai Ponty utcának a Szalag utca és Donáti utca közti szakasza; egy kutacskához — Prűnnel — vezetett le), s folytatása a Fischer Gässel (ma Ponty utca; a Halpiacra — Fischmarckh — vezetett egyenesen), a Schlosser Steig (a Szalag utca és Donáti utca között, ma már nincs meg; Thuman Kristóf lakatosmester lakott a sarkán), a Mauth Gässel (ma Vám utca; a Fő utca sarkán álló vámházhoz vezetett le).⁶⁰

A mai Donáti utca, melyet a későbbi években obere Zeilenek neveztek⁶¹ (a XVII. század végén elnevezésével nem találkozunk), szerepe egyrészt az volt, hogy a Vár Vízikapuja és a vizivárosi városfalnak a török korban a mai Széna térnél volt Újkapuja közti közvetlen — a Várat elkerülő — legrövidebb összeköttetést biztosítsa, másrészt pedig, mint a mai Vám utca felső szakaszának 1696-ból való elnevezése: die marckhgassen von Wiener Thor,⁶² utal rá, a Bécsi-kaputól a vizivárosi piacteret, az unterer Jahrmarkot ezen az úton lehetett legkönnyebben elérni.

A Viziváros alsó fertályának telekrendje és utcahálózata a Szent Péter-templom körüli településhez hasonlóan egységes településre mutat. Csakhogy míg ott az utcahálózat egy központhoz, a Szent Péter-templomhoz igazodik, ilyen központi magot a vizivárosi alsó fertálynál nem lehet megállapítani. A vizivárosi alsó városrész templomának, mai kapucinus templomnak nem volt központi fekvése. A Fő utca a háta mögött húzódtott el, a Várból lejjövő két legfontosabb útvonal, a Wasser Gässel és a Schlangen Gasse pedig elkerülte. A vizivárosi alsó fertály településrendje a Vár Vízikapujához és a Dunához igazodott.

* * *

Az 1695. évi vizivárosi Zaigert Greischer Mátyás a 284. telek leírása után lepecsételte és aláírta. Ő Viziváros alatt a Vár, a városfal, a Duna és a vízmű biztosítására épített fal által határolt területet értette, ezért a ma is Halászvárosnak nevezett település összeírását nem végezte el.

⁵⁸ A kapucinusok telkeiről két korai alaprajzot is közöl *Schoen* (i. m. 32—33) a kapucinusok budai levéltárából, ezek közül az egyiket 1692—1697-re teszi, a másikat pedig, amelyen a tervezett rendház és a bővítendő templom is szerepel (ezt közli Veremund is, i. m. 13), 1777. körülre. Ez utóbbin szereplő alaprajz azonban csak másolata az előbbi alaprajznak, amely szintén másolat. A Veremund által 1682. téves dátummal közölt alaprajz szintén másolat, de nem egyzik meg a Schoen által közölttel.

⁵⁹ Az 1740-es évekből való térképeken már a Salzgasse nem szerepel, a Capuciner Gässelt pedig megszakított állapotában ábrázolják.

⁶⁰ A mai Franklin utcát „ein Gässel”-ként 1716-ban említik először (Föv. Lt. BL. Gewöhrprotocoll Wasserstadt 1716. szept. 6.), korábban az itt levő két épület nem volt sarokház.

⁶¹ Föv. Lt.—BL. Gewöhrprotocoll Wasserstadt 1737. december 31.

⁶² Föv. Lt.—BL. Zaiger über die Stadt Ofen und Wasserstadt anno 1696. — fol. 171. b.

A Zaiger elkészülése után néhány hónappal Greischer meghalt. A Budai Kamarai Adminisztráció telekkönyvi hivatala még 1696-ban új Zaigert készített, amely tulajdonképpen másolata és folytatása volt a Greischer-féle kötetnek. Ennek a Zaigernek a bejegyzései az 1—284. telkig általában azonosak a Greischer-féle leírásokkal, de elmaradtak belőle a telkek (házak) állapotára vonatkozó megjelölések, s a telkek birtokosainál nem mindig szerepel a foglalkozás megjelölése. A vízivárosi telkek összeírását azonban 1696-ban a 284. számnál tovább folytatták 296-ig, s felvettek 22 számozás nélküli telket is.⁶³ A 285—296. számú telkek (a 288. és 289. kivételével) s négy számozás nélküli telek unter dem Proviant Haus, tehát a mai Halászbányosban volt. A Fischer Stadt elnevezés csak 1710-től kezdve fordul elő a Gewöhrprotokollokban (a XVIII. század folyamán Fischer Städtlnek és Fischer Gassennek is nevezik). A Proviant Haus alatt levő számozott telkek csak 1697. őszén, amikor a birtokosok a teleklevelüket kiváltották (bár ezeket a telkeket már 1692-től kezdve assignálták), kerültek be a Zaigerbe. A számozatlan telkeket csak 1698-tól kezdve kezdték kiosztani (1701. évi az utolsó bejegyzés), s leírásuk is ez időből való csak.

A XVII. század végén tehát a Halászbányosban — a vízfordást fedező fal és a keleti nagy Zwinger közötti területen — 14 telket osztottak ki. A Zaigerben azonban a meghatározáson kívül, hogy auszer vagy unter dem Proviant Haus, utcanév nem szerepel, legfeljebb néhány teleknél jegyezték meg, hogy vor vagy an dem Giesshaus található.

A Proviant Haus hatalmas, elnyúló raktárpépület, a mai Alagút előtti területen volt,⁶⁴ a Gieszhaus pedig, amelyről 1686-ban azt írták, hogy régi nagyon jó 250 lépés hosszú és 15 lépés széles épület,⁶⁵ a mai Öntőház utca elején. A XVII. század végén kiosztott telkek sora ott kezdődött, ahol ma is a lakóházak tömbje kezdődik: a Lánchíd köznél. A telkek egyszerűsége a mai Lánchíd utca (a XVIII. században Landstrassénak is nevezték) másrészt a mai Öntőház utca (1715-ben fordul elő először a Gieszhaus gässel elnevezés)⁶⁶ mindkét oldalán helyezkedtek el. A telkek feltűnően kicsinyek, 40—50 négyszögölesek voltak, csak egy-két száz négyszögölon felüli akadt közöttük. A telkek birtokosai halászok, kőművesek, ácsok és olyan iparosok voltak, akik a Proviant Hausban dolgoztak.

A Zaigerben a telkeken álló épületekre vonatkozó adatok nincsenek, s a Gewöhrprotokollban is csak egy esetben található ilyen adat: 1688-ban Kalcher Márton pesti kőművesmester oberhalb dem Proviant Haus levő telkén a ház in alten gemeürn sich befindet.⁶⁷ Adatok hiányában a Halászbányos törökkori vagy korábbi telekhálózatára, utcarendszerére következtetni nem lehet. A Giesshaus régi épülete, a Proviant Haus, a Kalcher telkére vonatkozó adat csak annak a feltételezését engedi, hogy az ostrom ezen a területen, ha végzett is pusztítást, a régi élet nyomait nem semmisítette meg maradéktalanul, s ezért az is feltételezhető, hogy az Országút (ma Lánchíd utca) vonalán kívül az Öntőház utca vonala is régi, s meghosszabbításában a Vár Vízikapunához vezetett.

A török idők alatt külön városrész volt a Halászbányos: itt volt az Ahorluk-bölmész, s a Zwinger közelében dzsámi is volt, melyet Hadzsi Szefer épített.⁶⁸ Hogy a középkorban ez lett volna a Taschental nevű település,⁶⁹ erősen kétséges, hiszen ennek a résznek semmi völgy jellege nincs.

⁶³ Föv. Lt.—BL. Zaiger über die Stadt Ofen und Wasserstadt anno 1696. — a kötet tartalmazza előbb a vári telkeket 1—290-ig, s utána az 1.a.—176. a. folion a vízivárosi telkeket 1—296-ig, majd a számozás nélküli telkeket.

⁶⁴ Károlyi Á.—Wellmann I.: i. m. I. térkép. Buda vára 1686—87-ben (a Rabatta hagyatékban talált Plan de la ville et chateuv de Bude c. térkép alapján).

⁶⁵ OL. KA. Hofbefehle 1686. december 20.

⁶⁶ Föv. Lt.—BL. Gewöhrprotocoll Wasserstadt 1715. jún. 3.

⁶⁷ Föv. Lt.—BL. Gewöhrprotocoll Wasserstadt 1697. máj. 17.—okt. 18. között (1688. máj. 15-i teleklevele).

⁶⁸ Fekete L.: i. m. 91, 93.

⁶⁹ Horler M.: i. m. I. 593. — Salamon F.: Budapest története, Budapest, 1885. II. 412.

A Halászárvost délről a keleti nagy Zwinger kortinája határolta. Ehhez a kortinához csatlakozott egy bástyaszerű épület, Víztorony, amelybe 1414 és 1416 között Zsigmond király vízművet épített, a királyi vár vízellátásának biztosítására. Ez a vízmű a budai polgár város dunai vízszivattyújához hasonlóan nyomó-szivattyús rendszerű volt.⁷⁰ A Zwinger északi zárófala mellett 1700-ban Wassersteiget említenek.⁷¹ 1687—1702 között a felszabadító ostrom következtében elpusztult vízművet helyreállították.

A XVII. század végén kiosztott halászárvosi telkek között még igen sok üres terület maradt. Ezeket a XVIII. század folyamán — szintén apró telkekre — kiosztották, sőt a század közepén a Halászárvos területi bővülésére is sor kerül, amikor az 1750-es években a katonai parancsnokság engedélyével a keleti nagy Zwinger északi és déli zárófalait összekötő dunai bástyafal előtti területet is kiosztották, és megengedték itt a házak felépítését.⁷²

Greischer az 1695. évi Zaiger bevezetőjében utalt arra, hogy a Vízivárosban a házak további növelésére alkalmas terület (zue weiterer vermehrung der Heüser tauglichen Raum) is van. Ezzel valószínűleg az erődítési területre és a Víziváros területének a mai Kapás utcától nyugatra levő részére utalt. Az erődítési területből — mint már említettük — a Donáti és Iskola utca közötti telkeket a katonaság 1696-ban átengedte a Kamarai Adminisztrációnak, és ezeknek a telkeknek a kiosztása, a Zaigerbe való bevezetése még ugyanebben az évben meg is történt.

A Kapás utcától nyugatra levő terület szórványos igénybevétele kezdetben Gewöhrbrief (teleklevel), tehát az Adminisztráció, majd a városi tanács tudta nélkül, 1695 után megkezdődött. Erről a területről az első írásos adat 1695-ből van, amikor Hänschl Antal kamarai számtiszt a Bécsi-kapu alatt az Oelberg Gassétól balra, a karmeliták majorja és a temető mellett vezető utca között kerterületet kapott a Budai Kamarai Adminisztrációtól.

A temető a Horvátvárostól nyugatra, a mai Szász Károly utca két oldalán terült el, s a felszabadulás után ez volt nemcsak a Víziváros, hanem az egész budai település temetője. Abból az adatból azonban, hogy 1707-ben a sírásók egy sírrablási váddal szemben azzal védekeznek, hogy az új sírok ásásánál véletlenül régi sírokra akadnak,⁷³ felmerül annak a feltetelezésnek a lehetősége, hogy ezen a területen a felszabadulás előtt is temető volt.

A temető és a Horvátváros közötti területet, a mai Kapás utca vonalát közvetlenül 1696 után kezdték betelepíteni. A mai utca páratlan oldalán levő telkek még nem szerepelnek az 1695. vagy 1696. évi Zaigerben, 1705-től kezdve fordulnak elő a vízivárosi Gewöhrprotokollokban, mégpedig az előző (engedély nélküli) birtokosok neveinek említésével. 1714-ben már 14 telket írtak itt össze, s ezeket a telkeket a Horvátvárosához tartozóknak tekintették.⁷⁴ A mai Kapás utca páratlan oldalának (an dem Burger Freydhof) a telkeit a városi tanács 1725-től kezdve osztotta ki ingyen, szegény embereknek.⁷⁵ Míg a Kapás utca páratlan oldalán az 1714-ben létező telkek területe kb. 1000, a telkek területének átlaga 83 négyszögöl, addig a páros oldalon, a temető fala mellett (Freydhofmaur; mit mauren zuschliessen) 1714—1754 között kiosztott 18 telk területére csak 440 öl, átlag 25—30 öles telkek voltak itt.

A mai Kapás utca e szakaszának kezdetben nem volt neve, az itteni telkek a Gewöhrprotocoll meghatározásai szerint bey dem Rothen Creuz (1702), neben dem Freydhof (1711) voltak. 1730-ból van egy adat, hogy az utcát St. Floriani Gassennek nevezték, de ez

⁷⁰ *Zolnay L.*: i. m. 18, 34, 36—37.

⁷¹ *Főv. Lt.—BL.* Gewöhrprotocoll Wasserstadt 1700. szept. 19.

⁷² *Főv. Lt.—BL.* Gewöhrprotocoll Wasserstadt 1751. febr. 10., 1752. febr. II., 12., 1758. aug. 1., 1767. júl. 31.

⁷³ *Kovács L.*: A budai pestistemető és kápolnája. Historia 1932. Pestbudai emléklapok V: (1932) 1—4. füzet, 57.

⁷⁴ *Főv. Lt.—BL.* Possessionatae Domus. Extract aller Häuser in der Croathen Statt Ofen 1714. aug. 20. — No 1—14.

⁷⁵ *Főv. Lt.—BL.* Gewöhrprotocoll, Horvátváros, 1725. aug. 14., 1733. dec. 31.

az elnevezés nem ment át a köztudatba, 1731-től kezdve az utca elnevezése Freydhof Gasse.⁷⁶

A Kapás utca és a Széna tér közötti, tehát a mai Varsányi Irén utca két oldalán levő terület kiosztására az első adat 1694-ből való, amikor a Kamarai Adminisztráció két utca — a Csalogány és a Varsányi Irén utca — között undter dem so genanten wiener Thor, bey der ersten Passionsstation fekvő hatalmas területet a budai karmelitáknak adományozta majorság céljára.⁷⁷ A terület fokozatos kiosztása, betelepülése is nyilvánvalóan megindul ekkor, s 1714-ben a horvátvárosi összeírás végén (nun folgen die Hauser bey dem Freüdhof undt Schiesz-Statt) már 31 telkek szerepel ezen a területen.⁷⁸ A telkek száma 1716 után kezdett szaporodni, amikor a karmeliták nagy területének egy részét (a mai Csalogány utca 35—41. számú telkeket) apró telkeknek eladták, s a telkek számának a szaporodása az 1720-as években kapott nagyobb lendületet, egyrészt a mai Varsányi Irén utca 2—18. számú telkek kettéosztásaival, aminek következtében alakult ki a mai Csapláros utca vonala, másrészt pedig ennek az utcának a kialakulása után a karmeliták itteni területének további felosztásával.

Utcahálózatról ezen a területen alig beszélhetünk. A Csapláros utca kialakulása előtt, 1714-ben említenek az összeírásban egy közt (gässel) a temető mellett (1 1/2 öl széles), s ez azonos azzal a közzel, mely 1720-ban a Gewöhrprotocollban is szerepel (ein gässel neben der Freydhofmaur),⁷⁹ mely a mai Erőd utca vonalának felel meg. Ez a köz a Szent Péter-templom körüli település tárgyalása során említett vízfolyás mentén alakult ki, s a mai Csapláros utcáig tartott csak.⁸⁰

E településrész legkorábbi, s kezdetben egyetlen utcája a mai Varsányi Irén utca vonala, amelynek Johans Gassen elnevezése 1718-ban fordul elő először, s 1720-tól kezdve vált általánossá. Az itt levő telkek fekvését 1716—1719 között általában vor vagy unter dem Wiener Thor határozták meg. A János utca elnevezés eredete a volt Szent János-kórház helyén 1710-ben létesített veszteglő ház (Contumaz-Haus), majd szegényház (1714: das arme Hausz) előtt ekkortájt felállított Nepomuki Szent János szoborral kapcsolatos.⁸¹

A Szent János utca vonala a mai Mártírok útja és a Batthyányi utca közötti völgynek nagyjából a középvonalában halad. A XVIII. századi térképeken jól látható, hogy a Bécsi-kaputól levezető mai Ostrom utca természetes folytatása volt kelet felé, s közlekedési szempontból ez a legalkalmasabb útvonal egyrészt — s főleg — a Vár és a Duna között, másrészt a vízivárosi városfalnak a mai Széna térnél állott Újkapuja és a Duna között. A körülötte levő település, amely a felszabadító ostromok alatt, a Víziváros egyéb részeihez viszonyítva a legnagyobb mértékben elpusztult, a XVII. század végi, XVIII. század eleji felújítása után is egységes jelleget mutat.

Felmerül tehát annak a feltételezésnek a lehetősége, hogy ez a terület korábban is egységes település volt, s a Halászvárosnál sokkal inkább azonosíthatónak látszik a középkori Taschentallal. A Szent János utca vonala valóban völgy, s ha a Taschen szónak nem a mai zseb, hanem a középkori bajor formáját és jelentését: dascha = marhatrágya,⁸² vesszük figyelembe, szinte természetesen kínálkozik erre az útvonalra, mely völgy is, marhahajtó útnak is alkalmas, a Taschentall elnevezés.

* * *

⁷⁶ Föv. Lt.—BL. Gewöhrprotocoll, Horvátváros, 1711. máj. 2., 1730. nov. 13., 1731. jan. 18.

⁷⁷ Föv. Lt.—BL. Gewöhrprotocoll, Wasserstadt, 1703. nov. 1.

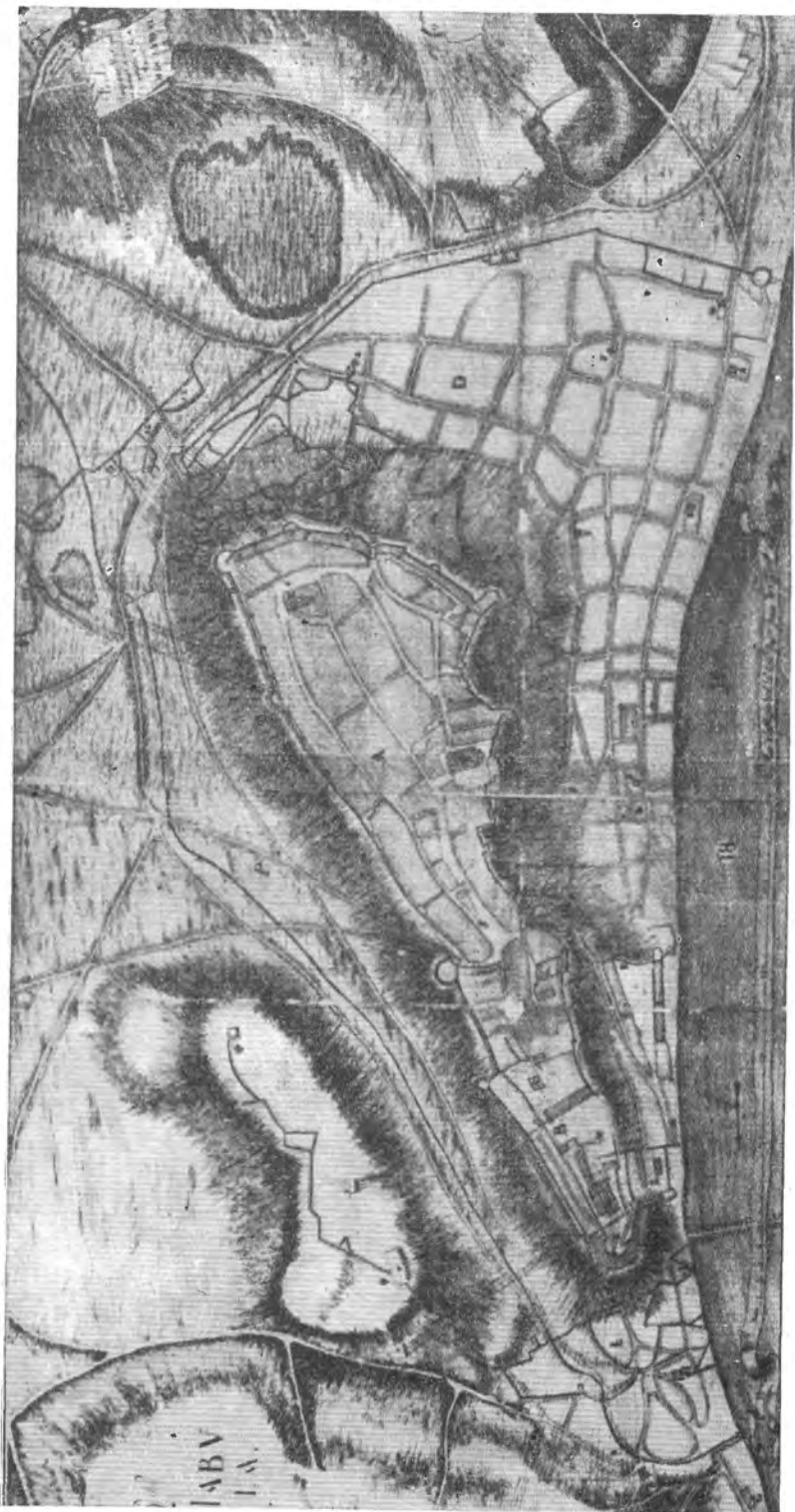
⁷⁸ Ld. 72. jegyzet. — No 89—119-ig. — *Kovács Lajosnak* (i. m. 63.) arra az állítására, hogy csak 1712 után épült volna be a temetőtől a Széna tér felé eső terület, bizonyíték nincs.

⁷⁹ Föv. Lt.—BL. Gewöhrprotocoll Wasserstadt, 1720. szept. 8.

⁸⁰ Ezt a vízfolyást a Gewöhrprotocollokban is említik. 1767. márc. 17.: a telkek „so dem Wasser unterworfen.” — 1767. ápr. 19.: „Wassergraben”.

⁸¹ Föv. Lt.—BL. Gewöhrprotocoll Wasserstadt, 1716. dec. 30. 1718. nov. 30., 1719. máj. 17., 1720. jún. 19. — *Gárdonyi Albert*: A hajdani Szent János-kórház Budán. — Bud. Rég. XV (1950) 567.

⁸² *Andreas Schmeller*: Bayrisches Wörterbuch. München, 1872. I. 555.



4. De la Vigne 1686. évi ostromterképének vízávárosi részlete
Teilstück der Wasserstadt auf der Belagerungskarte von De la Vigne aus dem Jahre 1686

A Víziváros XVII. század végi topográfiájának levéltári forrásokon — elsősorban a felszabadulás utáni első telekkönyveken — alapuló rekonstrukciója során felmerül az a kérdés, hogy vajon az ily módon megrajzolt kép teljes mértékben helyes-e, nem szorul-e javításra, esetleg kiegészítésre, ha az egykorú térképekkel vagy metszetekkel vetjük össze.

A Buda felszabadító ostromaival kapcsolatos, s nemcsak az ostromműveleteket, hanem a vízivárosi utcahálózatot is ábrázoló térképek közül, részletességében különösen a de la Vigne által 1686-ban készített térkép (4. kép) emelkedik ki.⁸³ Horler Ferenc és Farkas Pál 1961-ben kísérletet tettek arra, hogy ennek a lábméretben készített térképnek a vízivárosi részét a mai 1:1000 léptékű térképre áttegyék. Munkájuk során⁸⁴ megállapították, hogy „de la Vigne Vízivárosa mind É—D-i, mind K—Ny-i irányban rövidebb, tehát kisebb a mai Vízivárosnál”, s a két térkép egybevételéskor szögeltérések is mutatkoztak. Nagy rövidülés látható az Erőd utca és Jurányi utca között kelet—nyugati irányban s a Batthyány utca és Vám utca között észak—déli irányban. A kelet—nyugati rövidülést 12 fokos szögeltérés magyarázza, mely a Fő utcát a Király fürdőtől dél felé haladva a Vár felé nyomja.

A „helytelen arányú de la Vigne térképet” nem vetítették tehát fel a mai térképre, mert az eltérések teljes értelmetlenséget okoztak volna, hanem — feltételezve a de la Vigne-térképen szereplő háztömbök azonosságát a maiakkal — az 1686-os háztömböket az 1:1000-es térképen eredeti helyükön ábrázolták. Annak ellenére, hogy a hosszúsági és szögeltérések még így is jócskán mutatkoznak, állítható, hogy a de la Vigne-térkép legnagyobb jelentősége abban rejlik, hogy a Víziváros háztömbjeinek nagy részét, s így az utcák vonalait is, meglehetősen pontossággal ábrázolja.

Horler Ferenc és Farkas Pál 52 háztömböt határozott meg a Vízivárosban a de la Vigne-térkép alapján. Zaiger alapján meghatározható háztömbök száma 44, de ebből 13 nem szerepel a de la Vigne-térképen, amelyen viszont 19 olyan háztömb van, amelyik nincs a Zaigerben. Ezeknek a háztömböknek a legnagyobb része arra a területre esik, amelyet a XVII. század végén nem osztottak ki a lakosságnak, hanem erődítési területnek tartottak fenn (a mai Donáti utca, Csalogány utca, Hattyú utca és a Várfal közötti terület). Ennek a területnek a mai utcahálózata és telekbeosztása csak a XVIII—XX. század folyamán alakult ki, amikor a katonai parancsnokság az erődítési telkeket fokozatosan a polgári lakosság rendelkezésére bocsátotta.

Ebből a területtől először 1743-ban Styrum generális osztott ki házhelyeket, de főleg kerteket, s bocsátotta ezek területét polgári joghatóság alá. Az itt kiosztott 15 nagy telek (vor dem Wiener Thor, unter dem Vestungsberg) a mai Könyök utca, Donáti utca és Mária tér valamint a Málna utca, Csalogány utca, Batthyány utca, Hattyú utca között volt.⁸⁵

Az erődítési telkek (in der Glacis) újabb kiosztása 1770-ben történt. Ekkor 25 telket osztottak ki a Donáti utca, Batthyány utca, Hattyú utca, Széna tér és a Toldy Ferenc utca közötti területen.⁸⁶ 1786 körül pedig sor került a Ponty utca, Toldy Ferenc utca, Fiáth János utca és Szabó Ilonka utca közötti telkek kiosztására⁸⁷ (5. kép). A Szabó Ilonka utcán túli részek kiosztása csak a XIX—XX. században történt.

Ezeknek a telkeknek a kiosztása, az utcavonalak és telekhatárok megállapítása során nem voltak, s települési nyomok hiányában nem is lehetettek a korábbi állapotokra figyelemmel. A kiosztást a terepviszonyok és a célszerűségi szempontok határozták meg. Felmerül tehát annak a feltételezésnek a lehetősége, hogy de la Vigne ezt a területet még eredeti állapotában ábrázolta, s az az utca- illetve úthálózat, amely térképén szerepel a Víziváros e

⁸³ Budae ac Pesti ichnographica descriptio, etc. BTM középkori osztály.

⁸⁴ BTM középkori osztályának tervtára, 4508 ltsz.

⁸⁵ Föv. Lt.—BL. Grundbuch-Conscription, 1754. — Föv. Lt. térképtár B. II. 23.

⁸⁶ Föv. Lt. térképtár B. II. 23.

⁸⁷ Föv. Lt. térképtár B. II. 67. — Föv. Lt.—BL. Grundbuch-Conscription, 1786. Wasserstadt 630—649. telek.

részének régi úthálózata. Megerősíteni látszanak e feltételezést az egykorú metszetek is,⁸⁸ amelyek ezen a területen szintén ábrázolnak utakat, sőt kőépületeket, illetve azok romjait is,⁸⁹ ezt látszik igazolni a Garády Sándor által 1941-ben a Hunfalvy utca 8. számú telken feltárt középkori útszakasz is.⁹⁰ Azonban a Víziváros kiosztatlan részének az a bonyolult úthálózata, amely a de la Vigne-térképen szerepel, a mai utcavonalakkal egyáltalán nem vetethető össze, de még a XVIII. században létezettekkel való azonosítása is csak részben és feltételezve lehetséges. Horler Ferenc és Farkas Pál megkísérelték a de la Vigne-térképnek ezeket az útvonalait is mai térképen ábrázolni, de az eredmény éppen az útvonal kialakulásnak ezen a területen leginkább érvényesülő tényezőjével, a terepviszonyokkal van a legteljesebb ellentmondásban. Mivel a Víziváros lakott területein, tehát a Zaiger adataival ellenőrizhető részen, megállapítható, hogy de la Vigne a valósághoz igyekezett ragaszkodni, és „helytelen arányú” térképen a valóságos háztömböket ábrázolta, a Víziváros lakatlan része kusza utcahálózatának értékelésénél sem lehet teljes mértékben mellőzni térképének adatait.

De la Vigne térképe ezen a területen a következő útvonalakat ábrázolja. A Bécsi-kaputól indul ki a mai Ostrom utca és Linzi-lépcső vonala, ez utóbbiból a Szabó Ilonka utca táján kiágazik egy út, az Erőd utca irányába. A Linzi-lépcső a Kapás utcában folytatódik (Ölberg Gasse). Az Erdélyi bástyától vezet egy út, közvetlenül a várfal mellett (tehát a Hunfalvy utcán felül) a Bécsi-kapuhoz. Egy másik innen kiinduló út a Szabó Ilonka és Toldy Ferenc utca között a Linzi-lépcsőhöz kapcsolódik, egy harmadik út pedig a Szabó Ilonka utca és a várfal között — meglehetősen kanyarogva — halad a Vízikapu felé, s ebből a Mátyás-templom alatt, kb. a mai Szeder utca vonalában ágazik le egy út a Donáti utcába, s egy másik út az Erdélyi bástya alatt a Franklin utca vonalába. Ebből viszont a Toldy Ferenc utca vonalában ágazik ki út, egyrészt a Mária tér felé, másrészt a várfal alatt húzódó út felé, s ebből ágazik ki a Toldy Ferenc utca és Donáti utca között a Vám utca meghosszabbítása.

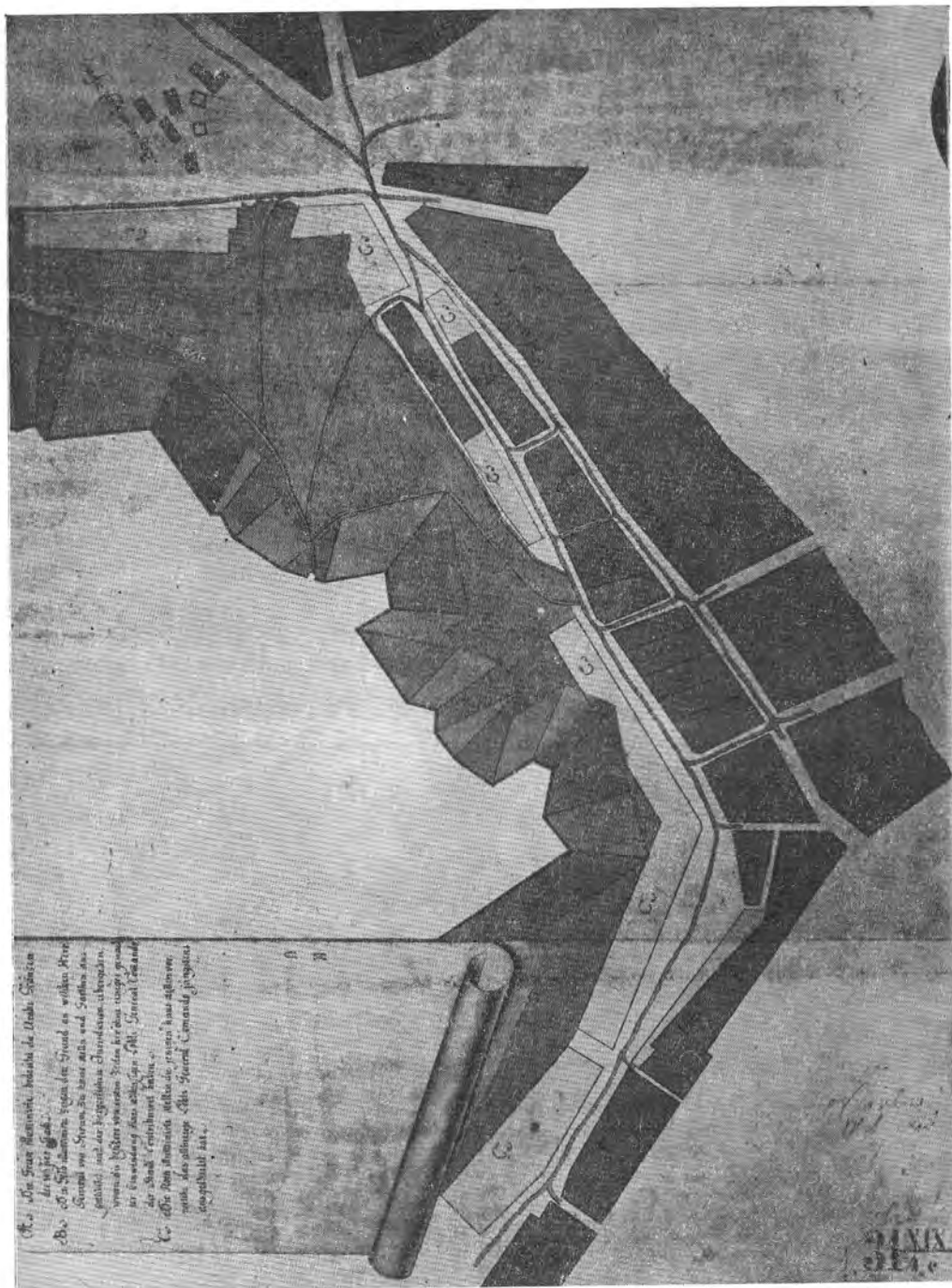
Ezeknek az útvonalaknak a létezését, illetve ábrázolásuk helyességét XVII. század végi térképekkel és metszetekkel valamint XVIII. századi térképekkel való összevetésük révén lehet ellenőrizni. A Buda felszabadítása körüli években (1684—1689) készített metszetek és térképek⁹¹ ezen a területen a következő utakat ábrázolják: a Bécsi-kaputól kiindulva két-három út, amelyek kb. a mai Várfoke utcának, Ostrom utcának és a Linzi-lépcsőnek (vagy a Kagyló utcának) felelnek meg. A Vízikaputól kiinduló utak ezeken a térképeken és metszeteken általában megfelelnek a Zaigerrel is igazolható utaknak, s ettől csupán a Fontana-Nessenthaler-metszet (amely a Vízikaputól a Bécsi-kapuig ábrázol egy utat, kb. a mai Szabó Ilonka utca vonalában), s az 1689. évi térkép (amely a Vízikapu és a Mátyás-templom mögötti bástyaszakasz között ábrázol egy utat) tér el. Hallart 1684. évi térképén szerepel két út, amelyek az Erdélyi bástyától indulnak ki, s az egyik az Ostrom utcába torkollik, a másik pedig a Salétromos mecset előtt éri el a Fő utcát. Ez az utóbbi út, legalábbis kiindulásában és

⁸⁸ Hallart rajza után készült Wening-féle rézmetszetek Budáról északi, keleti és déli nézetben (1684), valamint Elias Nessenthaler nagyméretű rézmetszete Domenico Fontana hadmérnök rajzáról, amely Budát ábrázolja (1687). Kiscelli Múzeum.

⁸⁹ Fekete L.: i. m. 90., 115. Az összes távlati képekre, leírásokra és Buda erődjére hivatkozva azt állítja, hogy „a budai »város« nem tapadt közvetlenül a Vár falaihoz, mert a várhegy lejtője a török korban vízszintes vagy gyengén lejtő terraszok és kigyózó utak nélkül megszakítatlanul szakadt le a hegy tövébe”.

⁹⁰ Garády S.: i. m. Bud. Rég. XIII (1943). 418—421.

⁹¹ Metszetekre l. 88. jegyzet. — Térképek: Wahrhafter Grundriss der Stadt Ofen ... 1684, Hallart rajza után metszette M. Wening. — Attacco di Buda proposto col dettaglio ... Marsigli színes kézi rajza Anguissola rajza után. — Attacco di Buda sino al 7 di giugno 1686. Marsigli színes kézi rajza (l. Károlyi Á.—Wellmann I.: i. m. 224—225, 227, 255.). — Plan de la ville de chateau de Buda. — Wien HKA 1689. febr. 16. Raports Plan von der Festung Ofen pro anno 1774 über die daselbst gemachte, und anno 1775 zu machende Fortifications Reparations Arbeiten. H. Puxbaum, Haptmann-Ingenieur.



5. 1780-as években készült térkép a XVIII. sz. második felében kiosztott vízivárosi területekről.
 Plan aus den 80er Jahren des 18. Jahrhunderts über die in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts
 ausgeteilten Gebiete der Wasserstadt



irányában szerepel a Fontana-metszeten is. Ugyancsak egyezik a Fontana-metszet a Hallart-térképpel a Mátyás-templom mögötti kiskaputól kiinduló út ábrázolásában is.

A XVIII. századi térképeken⁹² a Bécsi-kaputól kiinduló utak mind szerepelnek, sőt hozzájuk a mai Fiáth János utca is csatlakozik, amely minden valószínűség szerint egy, a Bécsi-kapu és a Széna tér között húzott, nyílegyenes sánc nyomán alakult ki. A Mátyás-templom és a Bécsi-kapu közötti útvonal csak egy 1753. évi térképen szerepel, az Erdélyi-bástyától kiinduló utak és a Fontana-Nessenthaler-metszeten szereplő út (a mai Szabó Ilonka utca vonala) azonban egyik XVIII. századi térképen sem található.

A XVII. századi térképeken és metszeteken szereplő utak — a Várlok utca és az Erdélyi-bástyától a Salétromos mecsethez vezető uton kívül — mind megtalálhatók a de la Vigne-térképen. Ezeket az utakat tehát a felszabadulás idején létezőknek kell feltételeznünk, annak ellenére is, hogy de la Vigne ábrázolásának a pontossága ezen a területen a legbizonytalanabb. Az útvonalak fokozatos eltűnését elfogadható módon magyarázhatja az, hogy a lakatlan erődítési területen keresztül a közlekedés csak a két vári kapu és a Duna melletti terület közötti legközvetlenebb útvonalakon bonyolódott le, s hogy az Erdélyi bástyánál levő kijáratot a XVIII. században nem használták.

⁹² 1., 12., 25., 29., 38., 86. jegyzetekben említett térképeket és Plan de Bude, 1751. (Sparr-Atlas) Wien Kriegsarchiv, térképtár L. B. IX. h. 113. (fényképmásolata: Főv. Lt. Borbély Andor-féle gyűjtemény).

A Viziváros XVII. század végi állapotának meghatározásához szükséges adatokat az adattárban közöljük, az 1695. évi Zaiger számainak sorrendjében haladva telekről telekre. Minden teleknél a következő adatok szerepelnek: az első sorban a telek számváltozásai az 1695. évi Zaiger, az (1709. évi összeírást pótló) 1714. évi, valamint az 1754., 1771., 1786. évi telekösszeírások szerint, s ez után a mai utcanév és házszám. Az egyes időpontokban érvényben volt számokat kötőjellel választjuk el egymástól. Ha időközben telekosztódás történt, ezt vesszővel jelöljük, ha pedig valamelyik összeírás telekszámadatát pontosan nem lehetett meghatározni, azt □-val jelöljük. Pl. No 180-□-52-48, 49-313, Horvát utca 34.

A telek számváltozásai után betű szerinti hűséggel közöljük az 1695. évi Zaigernek a telekre és a telek birtokosára vonatkozó leírását. A Zaigerben szereplő rövidítések nagy részét feloldottuk, s új rövidítéseket csak a rendszeresen, minden teleknél előforduló mértékegységek megnevezésénél (Kl = Klafter, sch = Schuh), valamint a telek értékét meghatározó összeg után álló forint (f.) és a telek területének nagyságát feltüntető szám után álló Grundinhalt (g.i.) szavak esetében alkalmaztunk.

A XVII. század végéről az egész országból csak három — csak budai (Vár, Viziváros) és pesti — ilyen jellegű telekkönyv maradt meg. Hogy az 1695. évi vizivárosi Zaiger teljes szövege nyomtatásban is hozzáférhető legyen, az egyes telkek leírásainak közlése előtt, itt az adattár bevezetőjében közöljük a Zaiger belső címlapja utáni lapon levő Greischer Mátyás sajtókezűleg írt jelentését a Budai Kamarai Adminisztrációhoz:

Loebliche Kay: Camerall Administration, Genediger und Hochgebütender Herr etc.

Die in genaden mir anbefohlene Beschreibung uber die Ofnerische Wasserstatt ist der den 23. des jüngst verflossenen Monats 9bris gehorsamblich eingereichten von der Oberen Statt auf gleiche weisz eingericht worden, was aber den ubrigen zue weiterervermehrung der Heiser tauglichen Raum anbelangt, hat derselbige der ursachen halber, waillen man dato nicht wissen kenne; wie vill eine, oder die andere zuekünftige famili nach ihrer Condition und Notturft brauchen oder annehmen werde, nicht kenne in dise beschreibung gebracht werden.

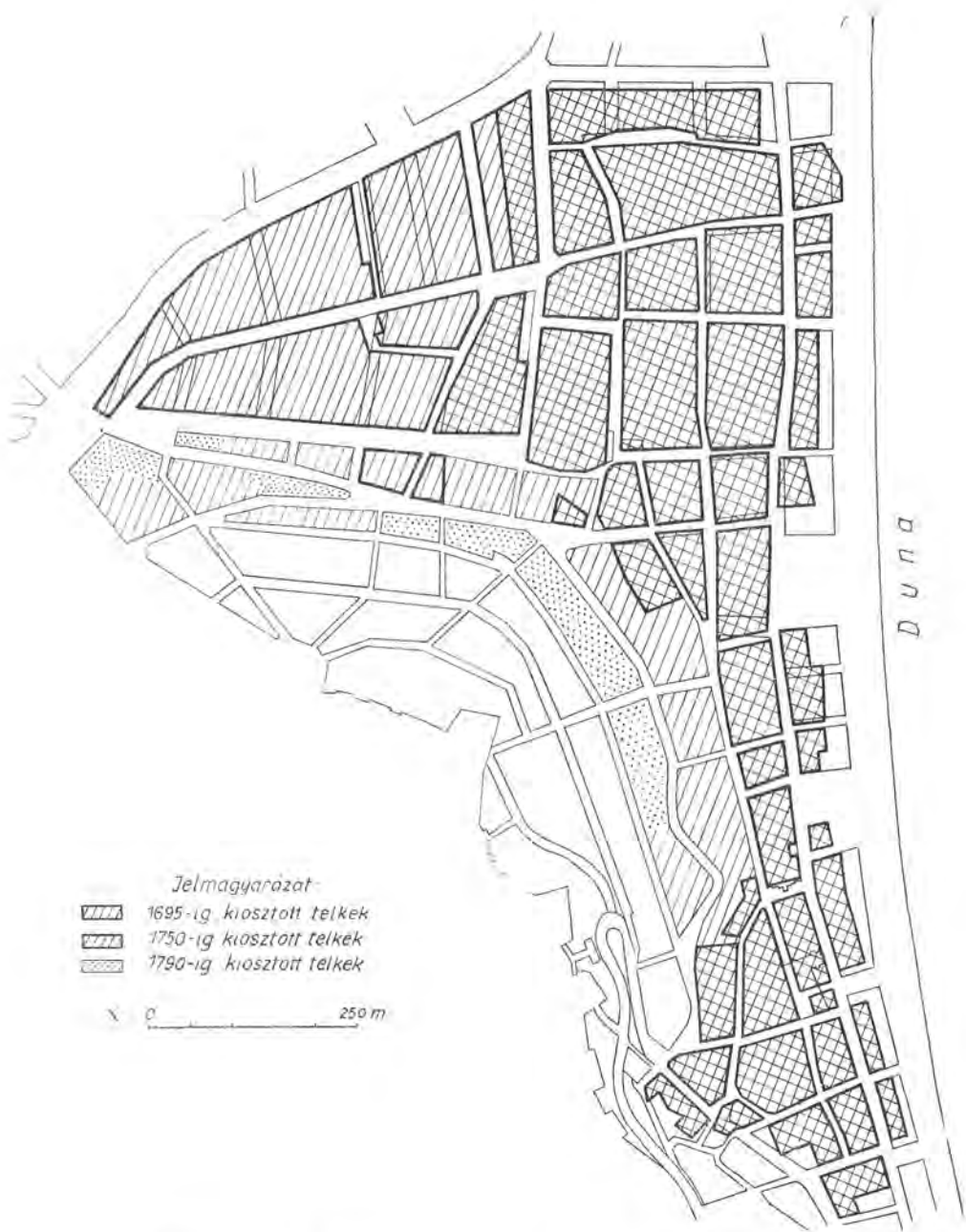
Als hab ich die bisz auf etliche wenig Hausstellen besezten Wasserstatt in obbemelter ordnung beschreibene Eitr genaden gehorsamblich uberreichen sollen. Mich dar mit zu dero beharlichen genaden undtertäüg-gehorsamblich embselend

Meines genedigen und hochgebütenden Herrn Herrn undterthänig-gehorsamber

Matthias Greischer mp.

Az adattárhoz csatolt első függelék tartalmazza az 1696-ban készített Zaigerből azoknak a telkeknek a leírását, amelyek az 1695. évi Zaigerben még nem szerepelnek. A közlés módja ezeknél a telkeknel azonos az adattár közlési módjával. A második függelékben pedig az adattár sorrendjének megfelelően közöljük az 1695. évi Zaigerben található későbbi — Greischer halála utáni — bejegyzéseket (Z I), valamint az 1696. évi Zaigerből (Z II) azokat az adatokat, amelyek az 1695. évben nem szerepeltek, vagy pedig (megkülönböztetve) azokat a szövetségéseket, amelyek az 1695. évi Zager szövétől eltérnek.

A tanulmányhoz mellékelt térképek ábrázolják az 1695. évi Zaiger alapján a Viziváros telekhálózatát, tartalmazzák az 1695. évi Zaiger számozását, s feltüntetik az egyes telkeken álló épületek minőségére és állapotára, valamint az építési módra vonatkozó adatokat.



9. A Vízváros betelepülésének üteme a XVIII. század végéig (1 : 5000).
 Besiedlungsgang der Wasserstadt bis Ende des 18. Jahrhunderts (1 : 5000)

No 1—2—5—3—4, Fö utca 77—81.

Ist ein öder Platz an dem Wasser Rondell und der alten Stattmaur bey dem alten Wasserstatt Thor, so vom feind nach seiner Sprach Oros Capi, auf teütsch Hanen Thor genanset, ist ein orth bequem zur anledning, deswegen vor 3. Jahren mit Polisadten versetzt, und zum Kay. Bauholz-Stadl applicirt, hernach aber von der milicz mit gewaltt zerrissen und vorbrenndt worden, ist also bishero öd gebliben. Hat in der länge so an der rechten seyten 24. und an der linckhen 30. Kl. wegen des Rondels und der alten Maur ist geschätzt 150 f., g.i. 1700

Landt-Strassen

Hie vorbey laufft die Land Strassen, wegen ihrer geradten landt continuation also genanset.

No 2—3, 4—8, 8½—6, 7—6, Fö utca 75.

Ein Eckhaus an der Land-Strassen, ligt an dem Baad gässel, hat im gesicht wie im Ruckhen 10. Kl. 4 sch., und ist an beeden seyten 30 Kl. gleich lang, ist öd. f. —, g.i. 320

Baadgässel

Hier endiget sich das bey der ölberg gassen angefangene Baad gässel, von dem daran ligenden Baad also genanset.

No 3 Soliter Moschea—5—8 ¾—□—7, Fö utca 73.

Eine Türckhische Kirch oder Moschea, iezo die Soliter Moschea genandt, weillen derzeit Soliter darinnen geleütert wirdt. Hat im gesicht wie im Ruckhen 22 und an beeden seyten 23. kl. gleich lang. f. —, g.i. 517

No 4—6—9—8—8, Fö utca 71.

*Ein Haus an der Landstrassen bey der Soliter Moschea, hat im gesicht 5 kl. 5 sch., und im Ruckhen 9 kl., ist an beeden seyten 23 kl. gleich lang, ist öd. f. —, g.i. 170
des Jeremias grumelmaÿr*

No 5—7—9½, Fö utca 71.

*Ein Hausz an der Landt-Strassen bey der Soliter Moschea, hat im gesicht wie im Ruckhen 9 kl., an der rechten seyten ist 23. und an der linckhen 22. kl. 3. sch. lang, ist öd. f. —, g.i. 204
der Stephan Karner ein Millner hats anno 1692. angenommen.*

No 6—8—10, 11—10, 11—10, 11 Fö utca 67—69.

*Ein Hausz an der Landt-Strassen, bey der Soliter Moschea, hat im gesicht 10. kl. 4. sch., und im Ruckhen 11. Kl., an der rechten seyten ist 22 kl. 3. sch., und an der linckhen 21. kl. lang, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g.i. 234
des Franz Zillich*

No 7—9, 10—12, 13, 14—12, 13—12, 13, Fö utca 63—65.

*Ein Hausz an der Landt-Strassen, ligt an dem Koth gassel, hat im gesicht 11. kl. 3. sch., und im Ruckhen 12. kl., ist an beeden seyten 10. kl. gleich lang, ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 117
des Matthias Maÿrs eines alten Marquetanters*

No 8, Vitéz u. 1/a.

*Ein Eckhausz in der Kothgassen an der Danaw, hat in der länge 12. und in der breite 11. Kl., ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 132
der gregor Schmieger ein Millner hats anno 1694. von der Frawen Maria Elisabetha Kapergerin pr 45 f. erkhaufft*

Koth gassen

Hier endiget sich die bey dem gartner gässel, angefangene Koth gassen, von dem allweilligen Koth darinen also genanset.

No 9—12—15, Fö utca 61.

Ein Eckhausz an der Landt-Strassen, ligt an der Koth gassen bey der Danaw, hat im gesicht wie im Ruckhen 9. Kl., und ist an beeden seyten 14. kl. gleich lang. ist von schlechten zeüg gebauth. f. —, g.i. 126

der Paul Zehetmaÿr burgerl. Maurmeÿster hats angenommen 1693. den 16. 7bris

No 10—13—□—15—15, Fö utca 59.

*Ein Hausz an der Landtstrassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl., 4. sch., und ist an beeden seyten 14. kl. gleich lang. ist von schlechten zeüg gebauth. f. —, g.i. 107
der Sebastian Bösenbacher ein Maurergesell hats angenohmmen anno 1693. den 16. 7bris*

No 11—14—17—16—16, Fö utca 57.

*Ein Hausz an der Landtstrasz hat im gesicht wie im Ruckhen 8. kl. 2. sch., und ist an beeden seyten 14. kl. gleich lang. ist von schlechten zeüg gebauth. f. —, g.i. 121
der Joannes Fiesser burg. Lederer hats angenohmmen anno 1693. den 4. martii*

No 12—15—18—17—17, Fö utca 55.

*Ein Hausz an der Landt Strasz hat im gesicht wie im Ruckhen 10. kl., an der rechten seyten ist 14. und an der linckhen 14. kl. 4. sch. lang. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g.i. 146
der Simon Renner Burg. Maurmaÿster hats angenohmmen anno 1692.*

No 13—16, Fö utca 53.

*Ein Hausz an der Landt-Strassen hat im gesicht wie im Ruckhen 8. kl. 4½. sch., an der rechten seyten ist 14. kl. 4. sch., und an der linckhen 15. kl. 1. sch. lang, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g.i.129
der Simon Vaku ein fuhrmann hats angenohmmen anno 1692.*

No 14—17—□—19—19, Fö utca 51.

*Ein Hausz an der Landt-Strassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl., an der rechten seyten ist 15. kl. 1. sch., und an der linckhen 15. kl. 3. sch. lang, ist von schlechten zeüg gebauth. f. —, g.i.107
der gregor Scherautzitz ein krawat. schneider hats anno 1694 von einem Rätzen pr: 30 f. erkhaufft.
der Rätz aber hats angenohmmen anno 1692.*

No 15—18—22—20—20, Fö utca 49.

*Ein Hausz an der Landt-Strassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 5. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 15 kl. 3. sch., und an der linckhen 16. kl. lang, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g. i. 86
der Frantz Petrouitz ein Rätzischer goldtschmidt hats angenohmmen anno 1692*

No 16—□—23, Fö u. 49.

*Ein Hausz an der Landt-Strassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 5. kl. 4.sch., an der rechten ist 16. und an der linckhen 17 kl. lang. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g. i. 93
der Martin Lucatz ein Rätzischer goldtschmidt hats angenohmmen anno 1692.*

No 17—20—24—21—21, Fö utca 47.

*Ein Hausz an der Landt-Strassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl. und ist an beeden seyten 17 kl. gleich lang. ist von schlechten zeüg gebauth. f. —, g. i. 119
der Ferdinand Sätzingen ein millner hats anno 1695. den 10. Martý von einem Rätzen abgelöst.*

No 18—21—25—22—22, Fö utca 45.

*Ein Eckhausz an der Land-Strassen, ligt an dem ober Rätzengässl, hat im gesicht wie im Ruckhen 7 kl., und ist an beeden seyten 17. kl. gleich lang. ist von schlechten zeüg gebauth. f. —, g. i. 119
der Matthias Johr ein Fuhrmann hats angenohmmen anno 1695. den 17. Martý*

Ober Rätzen gassen

Hiert ist die ober-Rätzen-gassen, also genandt, weilen an dem Rätzischen Francischkainer Kloster gelegen, und vill Rätzische innwohner hat.

No 19. Rätzische Franciscäner—22—26—□—23, Fö u. 41/43.

Dasz Rätzische Franciscaner Kloster, hat im gesicht 37. kl. 2. sch., und im Ruckhen 38. kl. an der rechten seyten ist 12. kl. 3. sch., und an der linckhen 16. kl. 1. sch. lang. f. —, g. i. 539

No 20. der obere Markh—23—□—24, Batthyány tér.

Ein grosser platz der Obere Marckh zum undterscheýd des undtern genamset, ist ein grosser für die Jahrmarchh bequemer Platz, ist 67. kl. lang, und 30. braith. f. —, g. i. 2010

No 21—24—28—□—25, Fö utca 39.

*Ein Eckhausz auff dem oberen Marckh, ligt an der Landt-Strassen, hat in der länge 24. kl. 2. sch., und in der breite 20. kl., hat noch gute fundament. f. 70, g. i. 186
der H. Elias Zipser burg. oxsenhandler, und fleischhacker zu Raab hats angenohmmen anno 1695. den 2. 9bris.*

No 22—25—29—23—26, Aranyhal u. 2—6, F8 u. 37.

Ein Hausz an der Landt-Strassen, zum goldenen Schöff genandt, an der Landtstrassen hat in der länge 42. kl., an der Danaw aber von dem oberen biss zu dem umb 3. kl. eingebogenen Eckh 32. kl. 2. sch., und von selbigen winckl biss zum gässl 6. kl. 2 ½ sch., an der oberen seÿten ist 24 kl. 2. sch., und an der undteren 19. kl. 4 ½ sch. breith, ist wohlgebauth. f. 200. g. i. 887
deren Werlainischen Erben.

Schöff gässel

Hier ist dasz Schöff-Gässel also genamset, weillen an dem so genandten goldenen schöff gelegen, und allezeit darvor, in der Danaw sich Schöff befündten.

No 23—26—31—24—28, F8 utca 33—35.

Ein Eckhausz an der Landt-Strassen ligt an dem Schöff-gässel, hat im gesicht wie im Ruckhen 15. kl., an der rechten seÿten ist 19. kl. 4. sch., und an der linckhen 19. kl. 3 sch. lang, hat gute fundament mauren, ist nichts gebauth. f. 100, g. i. 294

Ist anno 1695. von der Löbl. Camneral Administration zu der gemeinen Statt pr. 100 f. erkaufft worden.

No 24—27—32—25—29, F8 utca 31.

Ein Eckhausz auff dem untheren Marckh ligt an der Landt-Strassen, hat im gesicht 19. kl. 2. sch., und im Ruckhen 19. kl. 3. sch., an der rechten seÿten ist 11. und an der lickhen 11. kl. 3. sch. breith, ist von schlechten zeüg gebauth, hat sonsten noch gute fundament. f. 600, g. i. 118

Ist anno 1695. von der Löbl. Administration zu der gemeinen Statt pr. 600 f. erkaufft worden.

No 25. der Untere Marckh—28—□—□—□, Szilágyi Dezsó tér.

Ein Platz darauff der tägliche und der Wochen marckh gehalten wirdt, wirdt zum undterschüdt des oberen der undtere Marckh genamset, ist beÿ 30. kl. lang, und so vill breith.

No 26—29—34, 35—27, 28—32, 33, Szilágyi Dezsó tér.

Ein ganz freÿstehendes Haus auff dem undteren Marckh ligt an der Landstrassen, hat an dem Marckh 12. kl. 4. sch., und an der undteren seÿten 14. kl. 2. sch., gegen der Danaw ist 17. kl. 4. sch., und an der Landtstrassen 16. kl. lang, ist halber theill wohl gebauth. f. 300, g. i. 229

des H. Franz Ignaci Bösiinger apoteckhers, und Rathsverwanthen.

beÿ den Fleischbäncken

Hier ist ein kurtzes gässel laufft von den fleischbänckhen gegen der Danaw, beÿ den fleischbänckhen genandt.

No 27—30—36—29—35, 36, Corvin tér 7.

Eckhausz an der Landstrasz beÿ den fleischbänckhen, hat im gesicht wie im Ruckhen 8. kl. 1. sch., an der rechten seÿten ist 20. kl. 1. sch., und an der linckhen 19. kl. 2. sch. lang, ist theill mit gueten, und theill mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g. i. 160

des H. Johann Baptistae Menegati Preümaysters.

No 28—31—37—32—37, Corvin tér 6.

Ein Hausz an der Landt-Strassen beÿ den fleischbänckhen, hat im gesicht wie im Ruckhen 3. kl. 5. sch., an der rechten seÿten ist 19. kl. 2. sch., und an der linckhen 18. kl. 5. sch. lang, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g. i. 73

des Paul Filtz burg. leüthgeb.

No 29—32—38—33—38, Corvin tér 6.

Ein Hausz an der Land-Strassen beÿ den Fleischbänckhen, hat im gesicht 6. kl. 2 ½ sch., und im Ruckhen 5. kl. 5 ½ sch., an der rechten seÿten ist 18. kl. 5. sch., und an der linckhen 18. kl. 1. sch. lang, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g. i. 114

des gregor Schneider burg. fleischhackhers.

No 30—33—39—34—39, Corvin tér 5.

Ein Hausz an der Land-Strassen beÿ denen fleischbänckhen, hat im gesicht wie im Rucken 5. kl. 5. sch. an der rechten seÿten ist 18. kl. 1. sch., und an der linckhen 17. kl. 2. sch. lang, ist theill von guten, theill von schlechten zeüg gebauth. f. 10, g. i. 103

des Baltasar Koch burg. gast und leüthgeb.

No 31—34—40—35—40, Corvin tér 4.

Ein Hausz an der Land-Strassen beÿ dem Capucineren, hat im gesicht 6. kl. 1. sch., und im Ruckhen 8. kl. 4. sch., an der rechten seÿten ist 17. kl. 2. sch., und an der linckhen 16. kl. 3. sch. lang, hat

noch etwas von alten mauren, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 60, g. i. 125
des Joseph Gilman burg. Leüthgeb und Kromer.

Beÿ den Capucinern

Hier heÿst es wegendes nechst daran ligenden Capuciner Kloster, beÿ denen Capucineren.

No 32—35—41—36—41, Corvin tér 3.

Ein Hausz an der Land-Strassen beÿ den Capucinern hat im gesicht 9. und im Ruckhen 7. kl. 1. sch. an der rechten seyten ist 16 kl. 3. sch., und an der linckhen 15. kl. 3. sch. lang, ist zimlich reparirt. f. —, g. i. 129

des H. Johann Ecker burg. Baader.

No 33—36—42—37—42, Corvin tér 2.

Ein Hausz an der Land-Strassen beÿ den Capucineren hat im gesicht 6. kl. 2 ½ sch., und im Ruckhen 7. kl. 1. sch., an der rechten seyten ist 15. kl. 3. sch., und and der linckhen 14. kl. 4. sch. lang, hat noch etwas von alten gemeür. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 70, g. i. 101.

der Jacob Spacier burg. waagner hats anno 1693. den 14. 9bris gekhaufft von schmidt Zacharias Beckh pr. 531 f. und 12 ducaten leütkauff.

No 34—37—43—38—43, Corvin tér 1.

Ein Hausz an der Land-Strassen beÿ den Capucineren, hat im gesicht 7. kl. 1. sch., und im Ruckhen 6. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist 14. kl. 4. sch., und an der linckhen 13. kl. 5. sch. lang, ist ein guter anfang gemacht zum bauen. f. 15, g. i. 95

der Hans Adam Tholl Burg. Baader seel. hats erkhaufft von dem so genandten Tÿroler Mihel, hernach ist durch Erbschafft auff die wittfraw gefahlen. anno 1695. den 16. Julii hats die fraw anna Martha Hainin Burg. Kromerin pr. 500 f. und 2 Ducaten leüthkhaufft gekaufft.

No 35—38—44—39—44, Fö utca 29.

Ein Hausz an der Landt-Strassen beÿ den Capucineren, hat im gesicht 7. kl. 3 sch., und im Ruckhen 7. kl., an der rechten seyten ist 13. kl. 5. sch., und an der linckhen 12. kl. 5. sch. lang, ist von guten zeüg gebauth. f. —, g. i. 97

des Hans Adam Tholl gewesten Burg. Baader seel. Erben

No 36—39—46—41—45, Fö utca 27.

Ein Eckhausz an der Land Strassen auff dem Fischmarckh, hat im gesicht 10. kl. ½ sch., und im Ruckhen 10. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist 12. kl. 5. sch., und an der linckhen 11. kl. 4. sch. lang, es ist schon vill und wohl daran gebauth. f. —, g. i. 125

des H. Matthias Prauns Eÿsz gewesten Eÿsenhandler seel. Erben.

No 37. der Fisch Markch—40—47—□—□, Halász utca.

Hier ist ein kleiner Platz darauff man ieziger Zeith die fisch pflegt zu verkauffen, wirdt deswegen fischmarckh genamset.

No 38—41—48—42—46, Fö utca 23—25.

Ein Eckhausz an der Landtstrassen, ligt auf dem fischmarckh hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl. und ist an beeden seyten 12. kl. gleich lang, ist öd. f. —, g. i. 84

der H. Urban Dominicus Burg. Handlsman hats angenohmmen anno 1695. den 20. Junÿ.

No 39—42—49—43—47, Fö utca 21—23.

Ein Hausz an der Land-Strassen beÿ dem fischmarckh, hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl. 3. sch., und ist an beeden seyten 12. kl. gleich lang. ist von schlechten zeüg gebauth. f. —, g. i. 90

der georg Neuheüser Burg. Saÿler hats anno 1695 den 10. Aprilis angenohmmen.

No 40—43—50—44—48, Fö utca 19—21.

Ein Hausz an der Landt-Strassen beÿ dem fischmarckh, hat im gesicht 8. und im Ruckhen 7. kl., ist an beeden seyten 12. kl. gleich lang. ist von schlechten zeüg gebauth. f. —, g. i. 90

der Stephan Todt Burg. zischmenmacher hats anno 1695. von H. Hausruckher pr. 40 f. abgekaufft.

No 41—44—51—45—49, Fö utca 19.

Ein Hausz an der Land-Strassen, hat in der breitheit 6. und in der länge 12. kl. hat noch etwas von alten fundamenten. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 20, g. i. 72

der Johann Aibl Burg. Pixenmacher hats angenohmmen anno 1691.

No 42—45—52, 53, 54—46—50, 51, Fö utca 17.

*Ein Hausz an der Land-Strassen, hat in der breite 7. kl. 1. sch., und in der länge 12. kl. hat etwas wenig von fundamenten. fangt an zu bauen. f. 10, g. i. 86
der Thomas Karner ein Millner hats angenohmmen anno 1692.*

No 43—46—55—48—52, Fö utca 17.

*Ein Hausz an der Land Strassen, ligt an dem wasser gassel, hat in der breite 10. kl. 3 ½ sch. und in der länge 12. kl. hat noch etwas wenig von alten fundamenten, fangt an zu bauen. f. 10, g. i. 127
der Adam Mathai Burg. lederer hats angenohmmen anno 1692.*

Wasser-gässel

Hier ist das wasser gässel, laufft von dem wasserthor bisz zu der Danaw, also genandt, weillen die leüth aus der Vöstung nach diser gassen das wasser aus der Danaw pflegt zu hohlen.

No 44—47—56—49—53, 54, 55, Fö utca 15.

Ein Eckhaus an der Landtstrassen, ligt an dem wasser gässel, hat in der breite 11. und in der länge 12. kl. ist noch öd. f. —, g. i. 132

No 45—48, 49—58—52, 53—56, 57, Fö utca 11—13.

Ein Hausz an der Land-Strassen zum weissen Lämpel genant, hat in der länge 25. und in der breite 11. kl., hat ein alts gewölb, und von alten gemeür etwas gehabt, iezo ist zimlich gebauth. f. 80, g. i. 275

der Wollff Faszmaýr gewester Ratsdiener seel. hats anno 1695. den 16. Febr. gekhaufft von georg Schor gewesten burg. leüthgeb, pr. 406 f. der Schor hats erkaufft gehabt von Johann Hauer kays. Pekhenmeýster anno 1693. pr. 230 f. der hats angenohmmen anno 1692.

No 46—50—60—54—58, Fö utca 9.

Ein Eckhausz an der Landt Strassen bey der Wasserkunst, hat in der braithe 6. und in der länge 10. kl. ist öd. f. —, g. i. 60

der Stephan Maýr wässerer in dem Prouiandthaus hats angenohmmen anno 1695. den 16. Maý.

No 47 bey der Wasserkunst—52—62—55—59, Jégverem utca.

Ein kleines Plätzl bey der Wasser kunst genandt, weill das wasser gebeü daran ligt. f. —, g. i. —

No 48—53—64—57—102, Fö utca 10.

Ein haus an der Landstrassen ligt an dem Roszstaig, hat im gesicht wie im Ruckhen 19. kl., und ist an beeden seyten 21. kl. gleich lang. ist öd. f. —, g. i. 399

der Roszsteig

Hier ist ein hohes gässl der Roszstaig genamset, weillen man hierdurch aus der Vöstung die Pferdt pflegt ins wasser zu reiten.

No 49—54—64—57—102, Jégverem utca 8—10.

Ein Haus an dem Roszstaig, hat im gesicht wie im Rucken 15. kl., und ist an beeden seyten 29. kl. gleich lang, hats etwas von alten fundamenten. f. 10, g. i. 285

No 50—55—65—59—110, Fö utca 12.

Ein Eckhaus an der Landtstrassen ligt an dem Roszstaig, und gelangt bisz an das Capuciner gässel, hat im gesicht 10. kl. 2. sch., und im Ruckhen 8. kl. 3. sch., ist an beeden seyten 19. kl. 1. sch. gleich lang, hat noch zum theill guts alts gemeür, und gewölb. ist wohl gebauth. f. 80, g. i. 182

des H. venerý Cerisola Kay's. Baumaýsters

No 51—56—66—60—111, Fö utca 14.

Ein Haus an der Landtstrassen gelangt bisz an das Capuciner gassel, hat im gesicht 11. kl. 1. sch., und im Ruckhen 13. kl., an der rechten seyten ist 19. kl. 1. sch., und an der linckhen 19. kl. 3. sch. lang. hat noch etwas von alten mauren. ist wenig bauth. f. 40, g. i. 228

des H. Venerý Cerisola Kays. Baumaýsters

No 52—57—67—61—112, Fö utca 16.

Ein Hausz an der Land-Strassen, gelangt bisz an das Capuciner gassel, hat im gesicht 8. kl. 1 ½ sch., und im Ruckhen 9. kl. 5. sch., an der rechten seyten ist 19. kl. 3. sch., und an der linckhen 21. kl. lang, hat noch ein theil alts gemeür, gewölber und keller, ist zimlich bauth. f. 90, g. i. 184

deren Salgarischen Erben

No 53—58—68—62—113, Fö utca 18.

Ein Eckhaus an der Landstrassen, ligt an dem wasser und gelangt bisz an das Capuciner gässel, hat

im gesicht 12. kl. 4. sch., und im Ruckhen 10. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 21. und an der linckhen 23. kl. lang, am Ruckhen hat ein umb 7. sch. eingebogenes Eckh, hat zum theill gute alte Mauren und Keller ist ein guter theill auffgebauth. f. 120, g. i. 254

des Johann Baptista Wurm Burg. Beckhen

No 54—59—69—63—121, Fö utca 20.

Ein Eckhaus an der Land-Strassen ligt an dem Wasser gässel, hat im gesicht wie im Ruckhen 12. kl. 3 ½ sch., an der rechten seyten ist 14. und der an linckhen 13. kl. 4. sch. lang, hat noch will alts gemeür, ist zimlich reparirt. f. 100, g. i. 173

der Adam Mathai Burg. lederer hats angenohmmen anno 1687.

No 55—60—70—64—126, Pala utca 5.

Ein Eckhaus an dem Capuciner gässl ligt an dem wasser gässel, hat im gesicht 22. kl. 4. sch., und im Ruckhen 21. kl. 1. sch., an der rechten seyten ist 7. kl. 5. sch., und an der linckhen 10. kl. 1. sch. braith, hat etwas wenig von alten mauren, ist wohl gebauth. f. 20, g. i. 196

der Hans Rodl Burg. Fleischhaker hats angenohmmen anno 1687.

No 56—61—71—65—126, Fö utca 22.

Ein Haus an der Land-Strassen hat im gesicht wie im Ruckhen 8. kl. 3. sch., in der länge aber 13. kl. 4. sch., hat noch etwas von alten gemeür, ist wohl gebauth. f. 40, g. i. 116

der Martin Kneüssl Burg. Zimmermeyster hats angenohmmen anno 1687.

No 57—62—72—66—123, Fö utca 24.

Ein Haus an der Land-Strassen gelangt bisz an das Capuciner gässl, hat im gesicht 4. kl. 2. sch. f. —, g. i. —

des H. Johann Hausruckers burg. leütgeben

No 58—63—73—67—124, Fö utca 26.

Ein Haus an der Landt-Strassen gelangt bisz an das Capuciner gässel, hat im gesicht 5. kl. 3. sch. f. —, g. i. —

No 59—64—74—68—125, Fö utca 28.

Ein Eckhaus an der Land-Strassen ligt an dem fischer gässel, und gelangt bisz an das Capuciner gässl, hat im gesicht 10. kl. 1 ½ sch., und im Ruckhen 9. kl. 4. sch., an der rechten seyten ist 20. kl. 4. sch., und an der linckhen 20. kl. lang, hat etwas von alten fundamenten, ist wohl gebauth. f. 15, g. i. 202

der georg Klinglmaýr Burg. Begckh hats angenohmmen anno 1690.

das Fischer gässel

Hier ist das Fischer-gässel, also genamset, weillen gegen dem Fischmarckh gerad hinlaufft.

No 60—65—75—69—134, Ponty utca 1.

Ein Eckhaus an der Landtstrassen ligt an dem Fischer gässl, hat im gesicht wie im Ruckhen 8. kl. 2 ½ sch., und ist an beeden seyten 11. kl. 3 ½ sch. gleich lang, hat etwas von alten gemeür, ist von schlechten zeüg gebauth. f. 20, g. i. 96

des H. Johann Sprenger Burg. Baaders

No 61—66—76—□—□, Fö utca 30.

Ein Eckhaus an der Landtstrassen ligt an dem salzgässl gelangt bisz an das Capuciner, und fischer gässl, hat im gesicht 7. kl. 3. sch., und im Ruckhen 15. kl. 1. sch., an der rechten seyten hat bist ins winckl 11. kl. 3. sch., und von dan bisz ins fischer gässl 8. kl. 2 ½ sch., in dem Fischer gässl aber 10. kl. 5. sch., an der linckhen seyten aber ist 23. kl. 2. sch. lang. f. —, g. i. 260

Kaýs. Salzhaus

Saltz gässel

Hier ist ein kleines gässel von dem daran ligenden Salzhaus, Salzgässl genamset.

No 62-Capuciner Kloster—□—76—□—□, Fö utca 32.

Das Capuciner Kloster sambt der Kürchen ligt an der Landt-Strassen, hat im gesicht 59. und im Ruckhen 58. kl., an der rechten seyten ist 24 und an der linckhen 25. kl. 3. sch. breith. f. —, g. i. 1390 — ist anno 1693. von denen P. P. Capucineren in Posses genohmmen worden.

Schlangen gassen

Hier fangt sich die Schlangen gassen an, und laufft bisz an das wasser Thor hinauf, ist deswegen also genamset, weillen sie, wie eine schlangen einen krumpen lauff hat.

No 63—67—77—70—139, Szalag utca 21.

Ein Eckhaus an der Schlangen gassen ligt an dem Capuciner gässl, hat im gesicht 15. kl. 2. sch., und im Ruckhen 11. kl. 3. sch., an der obern seyten ist 6. kl. 1. sch., und an der undteren 11. kl. 4 ½ sch. breith, hat etwas wenigs von alten gemeür, ist von schlechten zeüg gebauth. f. 20, g. i. 118
der Peter Tampo Burg. zischmenmacher hats angenohmmen anno 1689.

Capuciner gässl

Hier fangt sich das Capuciner gässl an, und laufft bisz an den Roszstaig, von dem anligenden Capuciner Kloster also genamset.

No 64—68—78—71—140, Szalag utca 19.

Ein Haus in der Schlangen gassen, hat im gesicht 2 flache Eckh, so zusammen 14. kl. 1 ½ sch. lang, an der rechten seyten ist 12. und an der linckhen 10. kl. 4. sch. breith, hat wenig alts gemeür ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 15, g. i. 55.

der Jacob Jalowski Burg. Pixenmacher hats angenohmmen anno 1690.

No 65—69—79, 80—72—141, Szalag utca 17.

Ein Haus in der Schlangen gassen, hat im gesicht 9. kl. 5. sch., und im Ruckhen 12. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 12. kl. 3. sch., und an der linckhen 14. kl. 4. sch. lang, hat etwas wenigs von alten gemeür, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 30, g. i. 165

der Hans georg Miltum Burg. Kromer hats angenohmmen anno 1690.

No 66—70—81—73—138, Corvin tér 11.

Ein Haus in dem Capuciner gässl hat im gesicht 8. kl. 4 ½ sch., und im Ruckhen 12. kl., an der rechten seyten ist 10. und an der linckhen 10. kl. 2. sch., breith, hat wenig alts gemeür ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 15, g. i. 108

der andreas Schmidt Burg. Kromer hat anno 1690. von Jacob Jalowski pr. 120 f. und 3 taller leüth kauff erkaufft.

No 67—71—82—74—137, Corvin tér 12.

Ein Haus in dem Capuciner gässl, hat im gesicht 5. kl. 1. sch. und im Ruckhen 4. kl. 4. sch., an der rechten seyten ist 9. und an der linckhen 8. kl. 4. sch. lang, hat wenig alts gemeür, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 15, g. i. 42

der Hans Habisch hats angenohmmen anno 1690.

No 68—72—83—75—136, Corvin tér 13.

Ein Haus in der Capuciner gassen, hat im gesicht 7. kl. 1. sch. und im Ruckhen 7. kl., an der rechten seyten ist 9. kl. 3. sch. und an der linckhen 9. kl. lang, hat wenig alts gemeür, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 15, g. i. 64.

der Wolfgang Happacher Burg. Saýller hats angenohmmen anno 1691.

No 69—□—□—□—□, Ponty utca 3.

Hier ist der obere theill von dem Capuciner Kloster, hat im Capuciner gässel 38. in der schlangen gassen 43. in dem fischgässl 38. und neben den heüser 25. kl. f. —, g. i. 1275
ist anno 1693. von denen P. P. Capucinern in Posses genohmmen worden.

No 70—73—84—76—131, Ponty utca 4. és Farkas bíró utca 20.

Ein Eckhaus in dem Capuciner gässl, ligt an dem Fischgässl hat im gesicht 17. und mit Ruckhen 15. kl. 2. sch., an den rechten seyten ist 10. und an der linckhen 13. kl. 2. sch. lang. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g. i. 188

der Franz Hauswiz Burg. Tischler hats angenohmmen anno 1692.

No 71—74—85—77—130, Farkas bíró utca 18.

Ein Haus in dem Capuciner gässl hat im gesicht 8. kl. 1. sch., und im Ruckhen 7. kl. 2. sch., ist an beeden seyten 25. kl. 3. sch. gleich, ist noch öd. f. —, g. i. 197

No 72—75—87—78, 79—129, Farkas bíró utca 16.

Ein Haus in dem Capuciner gässl, hat im gesicht 8. kl. 4 ½ sch., und im Ruckhen 10. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 16. kl. 4. sch., und an der linckhen 18. kl. 3. sch. lang. hat was wenigs von alten gemeür. f. 18, g. i. 168

der Athanasi Paulovicz hats angenohmmen anno 1693.

No 73—76—88, 89—80, 81, ½—127, 128, Farkas bíró utca 14.

Ein Eckhaus in dem Capuciner gässl, ligt ab dem wasser gässl, hat im gesicht 8. kl. 3. sch., und im

Jelmagyarázat -

- Mai telekhatár
- 1895-ös telekhatár
- - - 1895 után kiosztott telkek határai
- ▬ Rosszul felépített ház
- ▬ Jól felépített ház
- ▬ Félíg felépített ház
- ▬ Építési (javítási) kezdték
- ▬ Sok régi fal
- ▬ Kévs régi fal
- ▬ Sárfa
- Jól alapfalak
- Kévs alapfal



D U N A



6. A Víziváros északi részének betelepülése a XVII. század végén (térképrekonstrukció, 1 : 1000).
 Besiedlung des nördlichen Teils der Wasserstadt zu Ende des 17. Jahrhunderts (Kartenrekonstruktion,
 1 : 1000)

Ruckhen 9. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 15. kl. 3. sch., und an der linckhen 16. kl. 4. sch. lang, hat etwas wenig von alten gemeür, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 20, g. i. 144

der Hans Pribele hats angenohmmen anno 1693. den 16. April.

No 74—77—90, 91—82, 83—119, 120, Pala utca 9—11.

Ein Haus in dem Wasser gässel hat im gesicht 9. und im Ruckhen 6. kl. 5. sch., ist an beeden seyten 20. kl. gleich lang. ist noch öd. f. —, g. i. 156

No 75—78—92—84—146, 118, Szönyeg utca 1—3.

Ein Haus in dem Wasser-gässel ist ganz Spiesz egget, an dem wasser gässl hat 7. kl. 1. sch., von dem wasser gässel bisz an dem schlangen weeg hat 20. und an dem schlangen weeg hat 2. kl. 1. sch., von denen ist die eingebogene lini hinabwärts 20. kl. 5. sch., und dan die undtere oder ruckhen lini 20. kl. lang, hat noch vill alts gemeür, gewölber und verschüte keller. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 130, g. i. 297

der Matthias Preschern Burg. schuster hats angenohmmen anno 1687.

No 76—□—93—85—145, Szalag utca 7.

Ein Haus in der Schlangen gassen, hat im gesicht 11. kl. 2 ½ sch., und im Ruckhen 5. kl. an der rechten seyten ist 20 und an der linckhen 20. kl. 5. sch. lang, hat noch ein guten theill alts gemeür, und gewölber. ist schlecht reparirt. f. 60, g. i. 168

der georg Wolff ein Ungarischer schneider hats anno 1691. gekhaufft von Thomas Rathmýr Ratsdiener pr. 50 f. diser hats erkaufft von einem waagenmaýster pr. 20 f.

No 77—80—□—□—□, Szalag utca 9.

Ein Haus in der Schlangen gassen, hat im gesicht 6. kl. 5. sch. und im Ruckhen 3. kl. 5. sch., an der rechten seyten ist 18. und an der linckhen 20. kl. lang. hat noch etwas wenig von fundament mauren. ist öd, f. 5, g. i. 98

der Stephan Lang Burg. deckenmacher hats angenohmmen anno 1695. den 20 Juný

No 78—81—95—87—143, Szalag utca 11.

Ein Haus in der Schlangen gassen, hat im gesicht 6. kl. 3. sch., und im Ruckhen 8. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 19. und an der linckhen 21. kl. lang, ist öd. f. —, g. i. 150

der Thomas Arvai Burg. Säblmacher hats angenohmmen 1694. den Ersten Julý

No 79—82—96—88—142, Szalag utca 13.

Ein Eckhaus in der Schlangen gassen ligt an dem Fischer gässl, hat im gesicht 7. und im Ruckhen 8. kl. an der rechten seyten ist 17. kl. 4. sch., und an der linckhen 19. kl. lang. ist öd. f. —, g. i. 137

der Hans grubanovitz Burg. zischmenmacher hat angenohmmen anno 1695. den 30 Maý.

No 80—83—97, 98—89, 90—133, 142, Ponty utca 6—8.

Ein Haus in dem Fischer gässl hat im gesicht 12. und im Ruckhen 15. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 15. kl. 2. sch., und an der linckhen 16. kl. 3. sch., lang, ist öd. f. —, g. i. 217

der Matthias Schekhulin hats angenohmmen anno 1695. den 1. Juný.

No 81—84—99—91—108, Farkas bíró utca 2.

Ein Eckhaus in dem Capuciner gässl, ligt an dem Roszstaig, hat im gesicht wie im Ruckhen 9. kl., und ist an beeden seyten 14. kl. 2. sch. gleich lang. hat etwas von fundament mauren, ist von schlechten zeüg gebauth. f. 5.—, g. i. 129

der georg Matuskhovitz hats angenohmmen anno 1694. den 20. Aprilis.

No 82—85, 85½—100, 101—92, 93—106, Farkas bíró utca 4.

Ein Haus in dem Capuciner gässl hat im gesicht 10. und im Rucken 9. kl. 3. sch., ist an beeden seyten 16. kl. gleich lang, hat wenig fundamenten, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 5, g. i. 156

der Bernhard Langendorffer hats angenohmmen anno 1694. den 20. Aprilis.

No 83—86, 86½—□—□—□, Farkas bíró utca 6—12.

Ein Eckhaus in dem Wasser gässel, ligt an dem Capuciner gässl, hat im gesicht 14. und im Ruckhen 14. kl. 3. sch., ist an beeden seyten 22. kl. 4. sch. gleich lang. hat noch ein theill alts gemeür, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 50, g. i. 320

der Hans Christian Maýr hats angenohmmen anno 1691.

No 84—87—106—98—118, Pala utca 8.

Ein Haus in dem Wasser gässl hat im gesicht 19. kl. 3. sch., und im Ruckhen 20. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist 22. kl. 4. sch., und an der linckhen 20. kl. 3. sch. lang, hat noch ein guthen theill von

alten gemeür, ist zimlich gebauth. f. 60, g. i. 429

Herr Friderich Sautermaßster hats angenohmmen anno 1690.

No 85—88—□—□—□, Szönyeg utca 2.

Ein Eckhaus in der Schlangen gassen, ligt an dem wasser gässl, hat im gesicht 5. kl. 1. sch., und im Ruckhen 15. kl., an der rechten seyten ist 20. und an der linckhen 18. kl. 2. sch. lang. hat noch ein theill von alten gemeür. f. 40, g. i. 193

der Nicolaus Sileuitz Burg. Pixenmacher hats angenohmmen anno 1687. pr. 15. f. lauth des Haus brieffs.

No 86—89—110—102—148, Szalag utca 5.

Ein Haus in der Schlangen gassen, gelangt bisz an das wasser gässl, hat im gesicht 6. kl. 1. sch., und im Ruckhen 5. kl. 5. sch., an der rechten seyten ist 18. kl. 2. sch., und an der linckhen 19. kl. lang. hat etwas wenigs von fundament mauren, ist öd. f. 5, g. i. 112

No 87—90—111—□—□, Pala utca 17.

Ein Haus in der Schlangen gassen gelangt bisz an das wasser gässl, hat im gesicht 15. kl. 4. sch., und im Ruckhen 10. kl. 5. sch., an der rechten seyten ist 19. und an der linckhen 20. kl. 3. sch. lang. hat was wenigs von fundament mauren. ist öd. f. 10, g. i. 262

No 88—□—□—□—□, Magas utca 6.

Ein Eckhaus unter dem Wasser Thor, hat in der breith 9. und in der länge 18. kl., ist etwas reparirt. f. 25, g. i. 162

der Matthias Karner hats angenohmmen anno 1693. den 7. Martý.

No 89—□—□—□—□, Hunyadi János út 12.

Ein Eckhaus in der Schlangen gassen undter dem wasser thor, hat im gesicht wie im Ruckhen 13. kl. an der rechten seyten ist 9. und an der linckhen 7. kl. 3. sch. breith, hat noch die fundament mauren ist öd. f. 15, g. i. 110

der Martin Eckher ein Maurergesell hats angenohmmen anno 1695. den 10. Máý.

No 90—□—□—□—□, Hunyadi János út 14—16.

Ein Eckhaus in der Schlangen gassen undter dem Wasser Thor, hat im gesicht wie im Ruckhen 9. kl., an der rechten seyten ist 8. kl. 2. sch., und an der linckhen 10. kl. lang, hat wenig fundamentmauren, ist öd. f. 5, g. i. 82

No 91—93—117—108—155, Hunyadi János út 18.

Ein Haus in der Schlangen gassen undter dem Wasser Thor hat im gesicht 8. kl. 1. sch., und im Ruckhen 5. kl. 5. sch., an der rechten seyten ist 12. kl. 4. sch., und an der linckhen 11. kl. 4. sch. lang, hat noch fundament mauren, ist öd. f. 12, g. i. 85

No 92—94—□—□—□, Hunyadi János út 20.

Ein Haus in der Schlangen gassen hat im gesicht 5. kl. 4. sch., und im Ruckhen 5. kl. 5. sch., an der rechten seyten ist 9. kl. 4. sch., und an der linckhen 8. kl. 4. sch. lang. hat noch ein theill alts gemeür ist öd. f. 20, g. i. 56

No 93—95¹/₂—119, 120—109, 110—156, 157, Hunyadi János út 22.

Ein Eckhaus in der Schlangen gassen undter dem Wasser Thor, hat an der oberen seyten in der gassen von einem Eckh bisz anderenzum erstlich 7. kl. 3. sch., hernach 6. kl. 3. sch., weiter hin 11. kl. 4. sch., und dann 10. kl. 1. sch., die lini an der neben ligenden Hausstellen ist von undten bisz oben 22. kl. lang, ist schlecht gebauth, hat noch zum Theill guts alts gemeür. f. 30, g. i. 172

der Matthias Häslmaßr Burg. Zimmermaßster hat angenohmmen anno 1690.

No 94—□—□—□—□, Donati utca 1—3/a.

Ein Haus unter dem Wasser Thor, hat im gesicht 5. kl. 4. sch., und im Ruckhen 7. kl. 3. sch., an der rechten seyten an dem Staigweeg ist lang 9. und an der linckhen nach der Krumpfen lini, 13. kl. 3. sch. hat etwas von fundamenten. ist öd. f. 8, g. i. 75

No 95—□—□—□—□, Hunyadi János út 19.

Ein Haus in der Schlangen gassen hat im gesicht noch der Krumpfen lini 9. und im Ruckhen 5. kl. 4. sch., an der rechten seyten ist nach der Krumpfen lini 11. kl. 2. sch., und an der linckhen eben so vill lang, hat noch etwas wenige von fundament mauren. ist öd. f. 18, g. i. 86

No 96—97—123—114—162, Hunyadi János út 17.

Ein Haus in der Schlangen gassen hat im gesicht 8. kl. 5. sch. und im Ruckhen 6. kl. 5. sch., lang,

hat noch etwas von alten gemeür, ist schlecht gebauth. f. 12, g. i. 54

der georg Nacesta ein ungarischer Knapfelmacher hats angenohmmen anno 1692.

No 97—98, 98½—124, 125, 126—115, 116, 117—164, 165, 166, Hunyadi János út 15.

Ein Haus in der Schlangen gassen hat an der gassen von einem Eckh zum anderen von oben anzurechnen erstlich 15. kl. 1. sch., hernach 5. kl. 3. sch., und dan 7. kl. 3. sch., an der seyten ist 8. kl. 3. sch., und an Ruckhen 22. kl. 4. sch., lang. hat noch zum Theill alts gemeür, ist schlecht gebauth. f. 70, g. i. 162

der Jacob Kayser hat angenohmmen anno 1687.

No 98—99—126—117—166, Szalag utca 4.

Ein Haus in der Schlangen gassen, hat im gesicht in der Krummen lini 8. kl., und im Ruckhen 8. kl. 5. sch., an der seyten aber ist 5. kl. 3. sch. breith, hat etwas von schlechten alten gemeür, ist schlecht gebauth. f. 5, g. i. 23

der Mihael Bobowitz ein ungarischer schneider hats angenohmmen anno 1689.

No 99—100—127—118—167, Szalag utca 4.

Ein Haus in der Schlangen gassen hat im gesicht 5. kl. 4. sch. und im Ruckhen 6. kl. 1. sch., ist an beeden seyten 22. kl. gleich lang. hat wenig fundament mauren. ist schlecht gebauth. f. 8, g. i. 132

der Nachtwachter hats angenohmmen anno 1694.

No 100—101—128—119—168, Szalag utca 4.

Ein Haus in der Schlangen gassen hat im gesicht 8. und im Ruckhen 5. kl. 4. sch., an der rechten seyten ist 22. kl., und an der linckhen 22. kl. 3. sch. lang. hat wenig alts gemeür. f. 10, g. i. 152

der Jacob Saÿer Burg. Tischler hats angenohmmen anno 1694.

No 101—102, 103—130—121—159, Szalag utca 6.

Ein Haus in der Schlangen gassen ligt an dem Staigweeg beÿm Prünel, hat im gesicht 10. kl. 5. sch., und im Ruckhen 7. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 21. und an der linckhen 26. kl. lang, hat im theill alts gemeür, ist schlecht gebauth. f. 60, g. i. 215

*der Johann Noth Burg. Tischler hats anno 694. gekhaufft von H. Eycher ein faszbinter pr. . . .
der hats gekhaufft von David Ruff seel. zimer Pallÿr der hats erheirath.*

Prünnel Steig

Hier ist ein Steigweeg von dem daselbstigen Prünel Prünel-staig genamset.

No 102—104—131—122—170, Szalag utca 8—10.

Ein Haus in der Schlangen gassen, ligt an dem Prünelstaig, hat im gesicht wie im Ruckhen 8. kl., an der rechten seyten ist 26. und an der linckhen 23. kl. lang, hat etwas wenig von fundament mauren. ist öd. f. 20, g. i. 196

der Nicolaus Tunesi Burg. Pixenmacher hat angenohmmen anno 1694. den 1. Julÿ.

No 103—105—132, 133—123, 124—171, 172, Szalag utca 10—12.

Ein Haus in der Schlangen gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist 23., und an der linckhen 20. kl. lang ist öd. f. —, g. i. 151

der Borosch Istuan Kay's. Waagenmaÿster seines handtwerchs ein schneider hats angenohmmen anno 1695. den 20. 9bris.

No 104—106—134—125—173, Szalag utca 12.

Ein Haus in der Schlangen gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl. 4. sch., an der rechten seyten ist 20. und an der linckhen 21. kl. 4. sch. lang. ist öd. f. —, g. i. 159

No 105—107—135—126—174, Szalag utca 14.

Ein Haus in der Schlangen gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 8. kl., an der rechten seyten ist 21. kl. 4. sch., und an der linckhen 23. kl. 4. sch. lang. ist öd. f. —, g. i. 181

No 106—108—136—127—175, Szalag utca 16.

Ein Haus in der Schlangen gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 10. kl., an der rechten seyten ist 23. kl. 4. sch., und an der linckhen 27. kl. 3. sch. lang. ist öd. f. —, g. i. 255

No 107—109—137—128—176, Szalag utca 18.

Ein Haus in der Schlangen gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl., an der rechten seyten ist 27. kl. 3. sch., und an der linckhen 29. kl. lang. ist öd. f. —, g. i. 197

der Hans Georg Rätl Burg. Saÿler hats angenohmmen anno 1695. den 20. Aprilis.

No 108—110—138, 138½—130, 129—177, 178, Szalag utca 20—22.

Ein Haus in der Schlangen gassen ligt an dem schlosser gassel, hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl., an der rechten seyten ist 29. und an der linckhen 31. kl. lang. ist öd. f. —, g. i. 210

der Christoph Thuman Burg. schlosser hats angenohmmen anno 695. den. 20. Aprilis.

Schlosser Steig

Hier ist ein Steigweeg, von den daran ligenden Schlossers haus, schlosser staig genamset.

No 109—112—139—131—132—179, 180, Szalag utca 24.

Ein Haus in der Schlangen gassen ligt an dem schlosser staig, hat im gesicht wie im Ruckhen 7. und in der länge 8. kl. ist öd. f. —, g. i. 56

der Hans Joseph Stadler burg. schnürmacher hats angenohmmen anno 1694. den 15. 7bris.

No 110—113—140—133—181, Szalag utca 26.

Ein Haus in der Schlangen gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 6 und in der länge 7. kl., hat etwas von einer alten maur, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 5, g. i. 42

der Hans georg Negele Burg. schneider hats angenohmmen anno 1694. den 15. 7bris

No 111—□—141—134—182, Szalag utca 28.

Ein Haus in der Schlangen gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 5. kl 4. sch., an der rechten seyten ist 7. und an der linckhen 9. kl. lang. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g. i. 45

No 112—□—142—135—183, Szalag utca 30.

Ein Haus in der Schlangen gassen, hat im gesicht über das Stumpfe Egkh 11. und im Ruchen 4. kl., an der rechten seyten ist 9. und an der linckhen 6. kl. lang. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g. i. 59

der Melchior Hueber Burg. dräxler hats angenohmmen anno 1693. den 18. augusti.

No 113—□—142—135—183, Iskola utca 4.

Ein Haus in der Schlangen gassen, ligt an der schantz gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 12. und an ieder seyten 6. kl. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g. i. 72

der Adam Waägner Burg. Kupferschmid hats angenohmmen anno 1692. der Anton Papft auch Kupferschmid hats hernach erheürath.

Schantz gassen

Hier fangt sich die Schantzgassen an, und laufft bisz an die baad gassen, also genandt, weil es gleich under der schantz ligt.

No 114—49—146—140—187, Iskola utca 1.

Ein Eckhaus in der Schlangen gassen ligt an der schantz gassen, hat im gesicht 12. kl. 2. sch., und im Ruckhen 11. kl. 4. sch., in der länge aber 18. kl. 1 1/2 sch., hat noch ein theill alts gemeür, ist zimlich gebauth. f. —, g. i. 219 f. —, g. i. 219

der Peter Stekel Burg. Zimmermaÿster hats angenohmmen anno 1688.

No 115—□—□—□—□, Iskola utca 3.

Ein Haus in der Schantz gassen hat im gesicht 9. kl. 4. sch. und im Ruckhen 9. kl. 3. sch., ist an beeden seyten 11. kl. 3. sch. gleich, hat noch etwas wenig von alten fundament mauren. ist öd. f. 8, g. i. 101

No 116—120—147—□—188, Corvin tér.

Ein Haus in der Schlangen gassen, hat die Einfarth von der Landstrassen, ist an der undteren seyten 24. kl. 4. sch., und an der obern 27. kl. 3. sch. lang, f. —, g. i. 247

das Kay's. Zeüghaus

No 117—□—□—□—□, Szilágyi Dezső tér 5.

Die Burgerlichen Fleisch-Bänckh an dem Kay's. Zeüghaus und gelangen bisz zu des selbigen einfarth, 10. kl. 4. sch. lang, und 3. kl. breith, haben noch etwas von alten gemeür. f. 6, g. i. 32

gemeiner Statt

No 118—□—□—□—□, Szilágyi Dezső tér 5.

Ein orth in der Landt-Strassen an dem Zeüghaus, ist bequem fleischbänckh, Brodt läden, und dergleichen darauff zu bauen, hat in der länge 10. kl. 3. sch., und in der breithe 3. kl. hat etwas wenig von fundamentmauren ist öd. f. 5, g. i. 31

No 119—121—148—141—189, Szilágyi Dezső tér 4.

Ein Haus an der Land-Strassen hat im gesicht 4. kl. 3. sch., und im Ruckhen 4. kl. 4. sch., ist an beeden seyten 24. kl. gleich lang. hat noch die fundament mauren. ist öd. f. 30, g. i. 20

No 120—122—149—142—190, Szilágyi Dezső tér 4.

Ein Haus an der Land-Strassen nechst dem undteren Marckh, hat im gesicht 11. kl. 1. sch. und im Ruckhen 11. kl. 3. sch., ist an beeden seyten 27. kl. gleich lang. hat vill guts alts gemeür. ist zimlich gebauth. f. 120, g. i. 306

des H. Franzen von Buching, Kay's. zeügleith:

No 121—123—150, 150½—145, 146—193, 194, Szilágyi Dezső tér 3.

Ein Haus an der Landt-Strassen bey dem undteren Marckh, hat im gesicht 11. kl. 2. sch., und im Ruckhen 11. kl. 1. sch., an der rechten seyten ist 27. und an der linckhen 27. kl. 4. sch. lang, hat noch zum theill alts gemeür, war anfangs zimlich auffgebauth, hernach aber anno 1690 von den Ingenieurn wegen der Fortification abgebrochen, izeo aber ist auff's neü widerumb zimlich auffgebauth. f. —, g. i. 301

der Simon Lucaczoviczh Burg. goldtschmidt hats angenommen anno 1687.

No 122—□—151—146—194, Szilágyi Dezső tér 2.

Ein Eckhaus an der Land-Strassen bey dem undteren Marckh ligt an dem feldtscherer gässl, hat im gesicht 8. kl. 3. sch., und im Ruckhen 4. kl., an der rechten seyten ist 27. kl. 4. sch., und an der linckhen 28. kl. 4. sch. lang. hat noch etwas von alten gemeür, war anfangs zimlich auffgebauth, hernach aber anno 1690. von denen Ing. wegen der Fortification bisz auf die mauren abgebrochen, izeo ist widerumb auffe neüe wie vorhero auffgebauth. f. —, g. i. 174

der H. Johann Friderich seelig Burg. feldtscherer hats gekhaufft anno 1689. von Christian Theisz einem baader pr. 800 f. selbiger hats angenommen anno 1687.

Feldtscherer gässel

Hier ist ein kleines gässl, von dem daran ligenden feldtscherers haus, feldtscherer gässl genamset.

No 123—125—152—147—195, Fö utca 34—36.

Ein gantz frey stehendes Eckhaus an der landstrassen, ligt an denen feldtscherer und mauthgässl, hat im gesicht 24. kl. 1. sch., und im Ruckhen 28. kl., an der rechten ist 28. kl. 1. sch., und an der linckhen 33. kl. 3. sch. lang. ist wohl angelegt und halben theill ausgebauth. f. —, g. i. 821

der H. Michael Hohenwarth Kay's. 30ger hats angenommen, und anno 1694 der Löbl. Administration pr. 4000 f. verkhaufft.

Mauth gässel

Hier ist ein kleines gässel von dem daran ligenden Mauthaus das Mauth gässl genamset.

No 124—126—153, 154, 155—148, 149, 150—196, 197, 198, Fö utca 38.

Ein Eckhaus an der Land-Strassen ligt an dem Mauthgässl, hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl. 2. sch., ist an beeden 34. kl. gleich lang, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 5, g. i. 249

der Matthias Kondorf Burg. schmidt hats angenommen anno 1692.

No 125—127—156—151—199, Fö utca 40.

Ein Haus an der Landt Strassen hat im gesicht wie im Ruckhen 6. kl. 2 1/2 sch., ist an beeden seyten 34. kl. gleich lang, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 5, g. i. 214

der Leopoldt Neüholdt Burg. Waagner hats angenommen anno 1692. von dem hats sambt einem wäingarten in Paulus Thall der georg Kletner Burg. Saýffensieder gekhaufft pr. 525 f. und 15 f. leüth Kauff, den 31. Augusti 1695.

No 126—128—157—152—200, Fö utca 40.

Ein Haus an der Landt-Strassen hat im gesicht wie im Ruckhen 3. kl. 2. sch., ist an beeden seyten 34. kl. gleich lang. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 3, g. i. 113

der Leopoldt Neüholdt Burg. Waagner hats angenommen anno 1692. von dem hats der Mihael Waisz ein faszzieher in dem Proviandthaus gekhaufft pr. 65 f. anno 1694.

No 127—129—158—153—201, Fö utca 42.

Ein Haus an der Land-Strassen hat im gesicht wie im Ruckhen 8. kl. 1/2 sch., ist an beeden seyten 34. kl. gleich lang. Item ist von dem neben ligendem als dionisi Kondorff seiner haus stellen durch ordentl. vergleich den 26. 7bris 1693. eine Stuckh so 2. kl. 3. sch. breith und 10. kl. lang darzu gefahlen. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 12, g. i. 305

der georg Aurisch Burg. faszbinter hats angenommen anno 1692.

No 128—130—159—154—202, Fö utca 44.

Ein Haus an der Land-Strassen hat im gesicht erstlich 5. kl. 3 1/2 sch. und nach der zehenten kl.

an der rechten seÿten, hat umb 2. kl. 3. sch. mehr, am Ruckhen aber hat 8. kl. 1/2 sch., ist an beeden seÿten 34. kl. gleich lang. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 10, g. i. 249

der Dionisius Kondorff Burg. Waagner hats angenohmmen anno 1692.

No 129—131—160—155—203, Fö utca 46.

Ein Haus an der Landtstrassen hat im gesicht wie im Ruckhen 8. kl., und ist an beeden seÿten 34. kl. gleich lang. hat etwas wenig von alten Kothmaur. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 6, g. i. 272

der Nicolaus Schweighardt seel. hat angenohmmen anno 1691. nach dessen todt hats der Wollffgang Fechter Burg. schuster erheürath.

No 130—132—161—156—204, Fö utca 48.

Ein Haus an der Landt-Strassen hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl. 1 1/2 sch., ist an beeden seÿten 34. kl. gleich lang. hat etwas wenig von alten mæurn und einen Prunn ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 20, g. i. 246

der Mihel Bösenbacher burgerl. dräxler hats angenohmmen anno 1692.

No 131—133—162—157—205, Fö utca 50.

Ein Haus an der Landstrassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. kl. 1/2 sch., ist an beeden seÿten 34. kl. gleich lang. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 3, g. i. 172

der Jacob Saÿr Burg. Tischler hats angenohmmen anno 1692.

No 132—134—163—158—206, Fö utca 52.

Ein Eckhaus an der Land-Strassen ligt an dem Juden gässl, hat im gesicht wie im Ruckhen 3 kl. 5. sch., ist an beeden 34. kl. gleich lang. ist öd. f. 2, g.i. 130

der Daniel Irackh Burg. Tischler hats angenohmmen anno 1692.

Juden gässel

Hier ist ein kleines gässel wegen des daran ligenden gethauften Judens haus, Juden gässl genamset.

No 133—135—164, 165, 165 1/2, 166—159, 160, 161, 162—207, 208, 209, 210, Batthyány tér 6.

Ein Eckhaus an der Land-Strassen ligt an dem Juden gässl, auff dem obern Marckh, hat im gesicht 22. kl. 2. sch., und im Ruckhen 24 kl. 1 1/2 sch., ist an beeden seÿten 34. kl. gleich lang. ist ein schönes gebeü angelegt. hat noch etwas von fundament mæurn und Keller. f. 90, g.i. 789

der Gottfrid Welis, und Matthias Winkler cammarathen habens angenohmmen anno 1692.

No 134—136—167, 167 1/2—163, 164—211, Batthyány tér 5—6.

Ein Haus an der Landt-Strassen auff dem oberen Marckh, hat im gesicht 14. kl. 5 1/2 sch. und im Ruckhen 15. kl. 2 1/2 sch., an der rechten seÿten ist 34. und an der linckhen 37. kl. 3. sch. lang. hat etwas von alten fundamenten, ist schlecht gebauth. f. 20, g.i. 543

der Matthias Paur Burg. fleischackher hat angenohmmen anno 1692.

No 135—137, 138—168, 169—165, 166—212, Batthyány tér 4.

Ein Haus an der Landt-Strassen auff dem hohen Marckh, hat im gesicht wie im Ruckhen 12. kl. 4 1/2 sch., und ist an beeden seÿten 37. kl. 3. sch. gleich lang, hat etwas von alten fundamenten. f. 12, g.i. 471

der Frantz Städler hats angenohmmen anno 1692.

No 136—139—170—167—213, Batthyány tér 4.

Ein Haus an der Landt-Strassen auff dem hohen Marckh hat im gesicht wie im Ruckhen 5. kl. 4. sch., ist an beeden seÿten 37. kl. 3. sch. gleich lang. hat etwas wenig von fundamenten, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 8, g.i. 197

der Sebastian Kreützer seel. hats angenohmmen anno 1692.

No 137—140—171—168—214, Batthyány tér 3.

Ein Haus an der Landt-Strassen auff dem obern Marckh, hat im gesicht wie im Ruckhen 4. kl. 3 1/2 sch., an der rechten seÿten ist 37. kl. 3. sch., und an der linckhen 36. kl. 2. sch. lang. ist öd. f. —, g.i. 168

der Sebastian Kreützer hat anno 1692. angenohmmen, und anno 1694 dem Marco Demikiecz pr. 105 f. verkhaufft.

No 138—141—172—169—218, Batthyány tér 2.

Ein Eckhaus an der Landtstrassen ligt an dem oberen Marckh und an der undteren Rätzen gassen, hat im gesicht 9. und im Ruckhen 8. kl. 5. sch. an der rechten seÿten 36. kl. 2. sch., und an der linckhen 35. kl. 2. sch. lang, hat noch etwas von alten gemeür. ist schlecht gebauth. f. 25, g.i. 319

der Johannes Kreppitz hats angenohmmen anno 1690.

Unter Rätzen gassen

Hier ist die untere Rätzen gassen, also genamset, wellen mehres theills von denen Rätzen bewohnt.

No 139—142—173—170—216, Gyorskocsi utca 9.

Ein Eckhaus in der untern Rätzen gassen ligt an der schantz gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 18. kl. 4½ sch., an der rechten seyten ist 9. kl. 4. sch., und an der linckhen 10. kl. 4. sch. breith, hat noch etwas von alten mauren, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 50, g.i. 190
des Bartlme Spät gewesten zimmergeselen seel. Erben.

No 140—143, 144—175, 176—172, 173—217, Fö utca 54.

Ein Eckhaus an der Land-Strassen ligt an dem undtern Rätzen gässl, hat im gesicht 11. kl. 1. sch. und im Ruckhen 10. kl. 4. sch., ist an beeden seyten 16. kl. 5. sch. gleich lang, hat noch vill guts alts gemeür, ist zimlich bauth. f. 200, g.i. 183
der Stippan Glavoda hats angenohmmen anno 1690.

No 141—145—174, 177, 178—171, 174, 175—218, 219, 536, Fö utca 56.

Ein Haus an der Landt-Strassen bey den Franciscaineren hat im gesicht 10. kl. 2½ sch., und im Ruckhen 12. kl. 2½ sch., ist an beeden seyten 36. kl. 3. sch. gleich lang. ist zum Theill wohl gebauth, hat noch vill alts gemeür. f. 140, g.i. 413
des Wollff Lampeckh gewesten Marquetanter seel. Erben.

No 142—146—179—176—220, Fö utca 58.

Ein Haus an der Landtstrassen hat im gesicht an der gassen 6. kl., und umb 8. kl. 1. sch. weiter hinein ist 7. kl. 3½ sch. breith, am Ruckhen aber hat 8. kl. 5. sch., an der rechten seyten ist 36. kl. 3. sch., und an der linckhen 37. kl. lang. hat noch etwas von alten gemeür. ist schlecht gebauth. f. 40, g.i. 283
der Boso Marinoviczh hats angenohmmen anno 1690.

No 143—147—179—176—220, Fö utca 58.

Ein Haus an der Landstrasz hat im gesicht an der gassen 4. kl. 4. sch., undt umb 8. kl. 1. sch. weiter hinein ist nur 2. kl. 5. sch. breith, am Ruckhen aber hat 3. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 37. und an der linckhen 38. kl. 3. sch. lang, hat noch alts gemeür, ist zimlich reparirt. f. 40, g.i. 131
der Feirvari Thomas hats angenohmmen anno 689. vor dem hat der Augustin Lucacz anno 691. pr. 300 f. gekhaufft.

No 144—148—180—177—221, Fö utca 60, Csalogány utca 2—4.

Ein Eckhaus an der Land-Strassen, ligt an dem ober Rätzen gässl, hat im gesicht wie im Ruckhen 9. kl., ist an beeden seyten 38. kl. 3. sch. gleich lang, hat noch tum theill alts gemeür, ist zimlich gebauth. f. 40, g.i. 346

der Albrecht Samelne Kays. Zimmermeyster seel. hats angenohmmen anno 688. nach dessen todt hats anno 1690. der Mayster Hans Georg Götz Erheürath.

No 145—149—189—178—222, a Csalogány utca vonalában a Fö utca sarkán.

Ein Eckhaus an der Landt-Strassen ligt an dem ober Rätzen gässl, hat im gesicht 4. kl. 2. sch., und im Ruckhen 6. kl. 1. sch., in der mitten aber ist umb einen schuh weiter, an der rechten seyten ist 39. kl. 4. sch., und an der linckhen 42. kl. 3. sch. lang. hat noch zum theill guts gemeür, ist zimlich gebauth. f. 60, g.i. 233

der Stephan Francisc Cziprovicz ein Rätzischer kramer hats gekhaufft von den Lorachischen Erben pr.

No 146—150—182—179—223, Fö utca 63—64.

Ein Haus an der Landt-Strassen hat im gesicht 12. kl. 3. sch., und im Ruckhen 10. kl. 4. sch., an der rechten seyten ist 42. kl. 3. sch., und an der linckhen 45. kl. lang. hat noch vill alts guts gemeür, ist nichts gebauth. f. 70, g.i. 506

der hans Rodl Burg. Fleischakher

No 147—151—183—180—224, Fö utca 66—68.

Ein Haus an der Landt-Strassen, hat im gesicht 16. und im Ruckhen 17. kl. 1½ sch., an der rechten seyten ist 45. und an der rechten 46. kl. lang, hat noch vill guts gemeür, ist wenig reparirt. f. 110, g.i. 756

des Herren Bischoven Barnabee (titl.)

No 148—□—183½,—181—225, Fö utca 66—68.

Ein Haus an der Land-Strassen hat im gesicht 20. und im Ruckhen 20. kl. 1. sch., and er rechten

seyten ist 46. und an der linckhen 47. kl. lang, hat noch vill alts gemeür, ist zimlich gebauth. f. 100, g.i. 934

des H. georg Unger Ratsverwanthen und handelsman.

No 149—153—184—182, 182½—226, 226½, Fö utca 66—68.

Ein Eckhaus an der Land-Strassen ligt an dem Kothgässl, hat im gesicht 22. kl. 5. sch., und im Ruckhen 25. kl., an der rechten seyten ist 47. an der linckhen 47. kl. 1. sch. lang, hat noch etwas von alten fundamenten ist ein anfang zum bauen gemacht. f. 50, g.i. 1127

des Matthias Prauns Eýssz seel. Erben

No 150—154—185—183—227, Fö utca 70—78.

Ein Eckhaus an der Land-Strassen ligt an dem Kothgässel, hat im gesicht 16. kl. 4. sch., und im Ruckhen 16. kl. 1. sch., ist an beeden seyten 34. kl. gleich lang, hat noch zum theill altes gemeür, ist zimlich bauth. f. 80, g.i. 558

deren Salgarischen Erben

No 151—155—186—184—228, Fö utca 70—78.

Ein Haus an der Landtstrassen hat im gesicht 16. und im Ruckhen 15. kl. 5. sch., an der rechten seyten ist 34. und an der linckhen 35. kl. 5. sch. lang, hat was wenig von alten gemeür, ist zu einem garten gemacht. f. 20, g.i. 550

deren Salgarischen Erben.

No 152—□—□—□—□, Gyorskocsi utca 25.

Ein Eckhaus in der Schantz gassen ligt an dem Kothgässl, hat im gesicht 14. kl. 1. sch., und im Ruckhen 16. kl. 1. sch., an der rechten seyten ist 23. kl. 3. sch., und an der linckhen 23. kl. 2. sch. lang, hat einen guten theill von alten gemeür, und gewölber, ist gar wenig gebauth. f. 70, g.i. 365

des Christoph graff Burg. Fleischakers

No 153—□—□—□—□, Gyorskocsi utca 25.

Ein Haus in der Schantz-gassen hat im gesicht 9. kl. ½. sch., und im Ruckhen 13. kl. 4. sch., an der rechten seyten ist, so etwas ausgebogen, 24. kl. 1½. sch., und an der linckhen 23. kl. 3. sch. lang, hat wenig von alten gemeür, ist öd. f. 20, g.i. 271

No 154—157—188, 189, 189½, 190—185, 186, 187, 188—480, 233, 232, Fö utca 70—78.

Ein Eckhaus an der Land-Strassen ligt an dem Baad gässl, und gelangt bisz an die schantz gassen, hat im gesicht 26. und im Ruckhen 29. kl., an der rechten seyten ist die lini bisz auff ein Eckh 25. kl. 4. sch. lang der winckl geht umb 13. sch. hinaus, von dannen laufft widerumb die seyten lini 24. kl. 2. sch. bisz an die schantz gassen, an der linckhen seyten aber ist 48. kl. lang, hat wenig fundamenten mehr ist öd. f. 15, g.i. 1347

H. Georg Christoph Zenneckh titl. hats angenommen anno 1692.

No 155—159—191½—190—232, Fö utca 80.

Ein Eckhaus an der Landt-Strassen ligt an dem bodtgässel, hat im gesicht 16. kl. 3. sch., und im Ruckhen 18. kl., an der rechten seyten ist 32. kl. 4. sch., und an der linckhen 30. kl. 4. sch. lang, hat wenig fundamenten. ist öd. f. 25, g.i. 548

No 156—160—191 2/4—191—233, Fö utca 82—86.

Ein warmes Baad an der Landtstrassen, ligt an der Krowathen gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 25. kl. 1. sch., und ist an beeden seyten 11. kl. 2. sch. gleich breith, besteht im guten gebeü und ist bisz zum gebrauch reparirt. f. —, g.i. 293

des herrn Doctor Illmers Kayß. leib medici

No 157—□—□—□—□, Ganz utca 4.

Ein Haus in der Krawathen gassen, hat im gesicht 16. kl. 2. sch., und im Ruckhen 17. kl. 3. sch., ist an beeden seyten 25. kl. gleich lang. ist öd. f. 8, g.i. 423

Krawaten gassen

Hier fangt sich an die Krawathen-, und laufft bisz an die Ölberckh gassen, also genamset, weillen mehres theils Krawathische innwohner hat.

No 158—162—192—□—□, Fö utca 90—92.

Ein Eckhaus an der Land-Strassen ligt an der Krawathen gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 29. kl. 3. sch., und ist an beeden seyten 9. kl. 3. sch. gleich breith, hat gute fundament mauren. ist

geschätzt sambt was darein gebauth. f. 300, g.i. 285

Kays. interims holzstadl, und Hospitall

No 159—55—75—75—234, Ganz utca 3—9.

Ein Haus in der Krawathen gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 29. kl. 3. sch. an der rechten seyten ist 25. kl. 5. sch., und an der linckhen 29. kl. 3. sch. lang. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g.i. 816

der Matthias greischer hats angenohmmen anno 693.

No 160—□—72—72—240, Ganz utca 13—15.

Ein Haus in der Krawathen gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. kl., und ist an beeden seyten 24. kl. gleich lang. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 120

der Matthias Janischitz hats erkhaufft anno 693. von einem Rätzen pr. 5 f.

No 161—□—71, 71—241, Ganz utca 13—15.

Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 4. kl. 1. sch., an der rechten seyten ist 24. und an der linckhen 23. kl. 3. sch. lang. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 99.

der Rätz Lucas ossekle hats angenohmmen anno 1693. von dem hats gekhaufft der Rätz Michael Matthiavitiz pr. 20 f. den 15. Martý 1695.

No 162—52—70—70—242, Ganz utca 13—15.

Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 3. kl. $4\frac{1}{2}$ sch., an der rechten seyten ist 23. kl. 3. sch., und an der linckhen 23. kl. lang, ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 85

der Stephan Copio hats angenohmmen anno 1693.

No 163—51—69—69—243, Ganz utca 13—15.

Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. kl. 4. sch., an der rechten seyten ist 23. und an der linckhen 22. kl. 2. sch. lang, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 3, g.i. 128

der Bartl furtzitz hat angenohmmen anno 1692.

No 164—50—68—68—244, Ganz utca 13—15.

Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl., an der rechten seyten ist 22. kl. 2. sch., an der linckhen 21. kl. 5. sch. lang. ist öd. f. —, g.i. 154

der Rätz Misco Perckowitz hats angenohmmen anno 1692.

No 165—48—67—66 $\frac{1}{2}$ —66, 67—245, 246, Ganz utca 13—15.

Ein Haus in der Krawathen gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 10. kl. 2. sch., und ist an beeden seyten 21. kl. 5. sch. gleich lang. hat etwas wenig von alten mauren ist schlecht gebauth. f. 10, g.i. 226

der Matthias Wajatz hats angenohmmen anno 1692.

No 166—47—66—65—247, Ganz utca 13—15.

Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 6. kl. $\frac{1}{2}$ sch., an der rechten seyten ist 21. kl. 5. sch., und an der linckhen 21. kl. 2. sch. lang, ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 131

der Rätz Palko Nicolitz hats angenohmmen anno 1692.

No 167—46—65—64—248, Ganz utca 13—15.

Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 4. kl. $4\frac{1}{2}$ sch., an der rechten seyten ist 21. kl. 2. sch., und an der linckhen 21. kl. lang, ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 100

der Joan Jarczinovicz hats angenohmmen anno 1692.

No 168—45—64—63—249, Ganz utca 13—15.

Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. kl. 4. sch., ist an beeden seyten 21. kl. gleich lang. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 119

der Nicolaus Braczuloviz hats angenohmmen anno 1692.

No 169—^A4—64—63—249, Ganz utca 13—15.

Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. kl. $2\frac{1}{2}$ sch., an der rechten seyten ist 21. und an der linckhen 21. kl. 3. sch. lang. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 115.

der Rätz Martin Katiz ahts angenohmmen anno 1692.

No 170—43—63—62—250, Ganz utca 13—15.

Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 6. kl., an der rechten seyten ist 21. kl. 3. sch., und an der linckhen 23. kl. lang. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 133

der Stephan Luci hats angenohmmen anno 1962.

No 171—42—62—61—251, Ganz utca 13—15.

*Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. kl. 3. sch., an der rechten seÿten ist 23. und an der linckhen 25. kl. lang. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 132
der Misco Bohicz hats angenohmmen anno 1692.*

No 172—□—61—60—252, Ganz utca 13—15.

*Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 6. kl. 3. sch., an der rechten seÿten ist 25. und an der linckhen 27. kl. lang, ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 169
der Elias Dolgatzki ein Ratzischer Kürschner hats angenohmmen anno 1695.*

No 173—40—60—59—253, Ganz utca 13—15.

*Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. kl. 4. sch., an der rechten seÿten ist 27. und an der linckhen 29. kl. lang. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 158
der Matthias Binter hats angenohmmen anno 1692.*

No 174—39—59—58—254, Ganz utca 17.

*Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. kl. 2. sch., an der rechten ist 29. und an der linckhen 31. kl. lang und 3. sch. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 160
der Andreas Babitz hats angenohmmen anno 1692.*

No 175—□—58—57—255, Horvát utca 21.

*Ein Eckhaus in der Oelberg gassen ligt an der Krawathen gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl. ist an beeden seÿten 21. kl. 3. sch. gleich lang. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 3, g.i. 150
der Andreas Martintzitz und Frantz Kratockwilla habens angenohmmen anno 694. den 4. Martý darnach hat der Frantz Kratockwilla seÿn theill dem Thomas Floritz pr. 18. f. verkhaufft.*

Oelberg gassen

Hier ist die Oelberg gassen also genandt weil man von der Statt nach derselben auff den ölberckh pflegt wohlfahrten zu gehen und die stationes darinen aufgericht seÿndt.

No 176—□—57—56—304, Horvát utca 23.

*Ein Haus in der Oelberg gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 6. kl., ist an beeden seÿten 21. kl. gleich lang, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g.i. 126
der georg Barilitz hats angenohmmen anno 1694. den 4. Martý.*

No 177—35, 35½—55, 56, 56½—53, 54, 55—305, 306, 307 Horvát u. 25—29.

*Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht 18. kl. 3. sch. und im Ruckhen 17. kl. 5. sch., ist an beeden seÿten 21. kl. gleich lang. ist schlecht gebauth. f. 6, g.i. 381
der andreas Boitke Burg. schneider hats angenohmmen anno 1694.*

No 178—34—54—51—311, Horvát utca 38.

*Ein Eckhaus in der Oelberg gassen, hat im gesicht 13. und im Ruckhen 3. kl., ist 20. kl. lang. ist öd. f. 4, g.i. 160
der Mihel Kentzel hats angenohmmen anno 695.*

No 179—□—53—50—312, Horvát utca 36.

*Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl. 3. sch., ist an beeden seÿten 20. kl. gleich lang. ist öd. f. —, g.i. 144
der Jacob Jacksitz hats angenohmmen anno 1695.*

No 180—□—52—48, 49—313, Horvát utca 34.

*Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. und in der länge 20. kl. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 100
der Rätz Nicola Stippanovitz hats angenohmmen anno 1695. den 4. Martý.*

No 181—□—□—□—□, Horvát utca 32.

*Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. und in der läng 20. kl. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 100
der Rätz Marco Desnyei hats angenohmmen anno 695. den ersten Martý.*

No 182—30—49—46—315, Horvát utca 30.

*Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. und in der länge 20. kl. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 100
der Peter Sýram hat angenohmmen anno 694. den 15. Apprilis.*

- No 183**—29—57—56—304, Horvát utca 28.
Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. und in der länge 20. kl., ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 100
der georgius Hagnitzekch hat angenohmmen anno 1695. den ersten augusti.
- No 184**—28—47—44—317, Horvát utca 26.
Ein Haus in der Olberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. und in der länge 20. kl. ist öd. f. —, g.i. 100
der Hans Perger ein hauer hats angenohmmen anno 1695. den 24. 9bris.
- No 185**—37, 38—□—57—255, Horvát utca 24.
Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. und in der länge 20. kl. ist öd. f. —, g.i. 100
der Rätz Misco hats angenohmmen anno 695. den 10. 9bris.
- No 186**—26—45—42—319, Horvát utca 22.
Ein Haus in der Oelberg gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 5. kl. 1. sch., und in der länge 20. kl. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g.i. 103.
der Frantz Kratockuilla ein maruer gesell hats angenohmmen anno 1694. den 20. Aprilis.
- No 187**—□—44—41—320, Horvát utca 20.
Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. und. in der länge 20. kl., ist schlecht gebauth. f. —, g.i.
der Caspar Zisser hats angenohmmen anno 695. den 3. martý.
- No 188**—24—43—40—320, Horvát utca 18.
Ein Haus in der Oelberckh gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. und in der länge 20. kl. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 100
der Janko Stippanovitz hats angenohmmen anno 1695. den 18. Martý.
- No 189**—23—42—39—322, Horvát utca 16.
Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 4. kl. 5. sch., und in der länge 20. kl. ist öd. f. —, g.i. 96
der Paul Stiphicz hats angenohmmen anno 695. den 18. Martý.
- No 190**—22—40, 41—38—323, Horvát utca 14.
Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. und in der länge 20. kl. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 100
der Marco Daiditz, hats angenohmmen anno 1695. den 18. Martý.
- No 191**—21—40, 41—38—323, Horvát utca 14.
Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht, wie im Ruckhen 5. und in der länge 20. kl. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 100
der Jovan Stritzitz hats angenohmmen anno 1695. den 30. Martý.
- No 192**—20—39—37—324, Horvát utca 12.
Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. und in der länge 20. kl. ist schlecht gebauth. f. —, .g.i. 100
der Jenes Istuan hats angenohmmen anno 1695. den 20. Martý.
- No 193**—19—38—36—□, Horvát utca 10.
Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. und in der länge 20. kl. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 100
der Lucas Osseklie hats angenohmmen anno 1695. den 18. Martý.
- No 194**—18—37—35—□, Horvát utca 8.
Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. und in der länge 20. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 100
der Stephan Bratzulovitz hats angenohmmen anno 1695. den 18. Martý.
- No 195**—17—35, 36—34—□, Horvát utca 6.
Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. und in der länge 20. kl. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 100
der Horvat Mihal hats angenohmmen anno 1695. den 18. Martý.

- No 196**—16—34—33—328, Horvát utca 4.
Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 5. und in der länge 20. kl. ist öd. f. —, g.i. 100
- No 197**—15—32, 33—32, 32½—329, 330, Horvát utca 2.
Ein Eckhaus in der Oelberg gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 20. kl., an der rechten seyten ist 13. und an der linckhen 14. kl. 4. sch. breith. ist öd. f. —, g.i. 276
- No 198**—88—116, 117—122, 123—296, 297, Horvát utca 1—13, Kacsá utca 29—31.
*Ein Eckhaus in der Baad- ligt an der ölberg-gassen, hat im gesicht 27. kl. 4. sch., und im Ruckhen 23. kl. 2½ sch., an der rechten seyten ist bey der mitten umb 2. kl. auf der gassen hinaus gebogen, und 53. kl. 1. sch., an der linckhen aber 45. kl. 4. sch. lang. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 25, g.i. 1311
 der H. Frantz Kokal burg. Mautner und Marchrichter hats angenohmmen anno 691.*
- No 199**—87—112—118—304, Horvát utca 15.
*Ein Haus in der Olberg gassen hat im gesicht 7. kl. 1. sch., und im Ruckhen 6. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist 23. kl. 2½ sch., und an der linckhen 22. kl. 2. sch. lang. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g.i. 153
 der georg Hartman hats angenohmmen anno 1694. den 20. Apprilis*
- No 200**—□—□—□—□, Horvát utca 17.
*Ein Haus in der Oelberg gassen hat im gesicht 7. kl. 1. sch., und im Ruckhen 6. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist 22. kl. 2. sch., und an der linckhen 21. kl. lang. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 144
 der georg Mitrovitz hats angenohmmen anno 1694. den 20. Aprilis.*
- No 201**—85—110—116—303, Horvát utca 19.
*Ein Eckhaus in der Oelberg gassen ligt an der Krawaten gassen, hat im gesicht 6. kl. 2. sch., und im Ruckhen 6. kl., an der rechten seyten ist 21. und an der linckhen 20. kl. lang. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g.i. 127
 der Lucas Stoinitz hats angenohmmen anno 1694. den 20. Aprilis*
- No 202**—84—108, 109, 109½—113, 114, 115—256, 257, 258, Medve utca 42—46.
*Ein Eckhaus in der Krawaten gassen ligt an dem Truckhenen gässl, hat im gesicht 4. kl. 4. sch., und im Ruckhen 12. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist 21. kl. 4. sch., und an der linckhen 20. kl. 3½ sch. lang. ist schlecht gebauth. f. —, g.i. 179
 der Schinko Peter hats angenohmmen anno 694. ein Caluiner*
- Truckene gassen**
Hier ist die Truckene gassen, also genamset, weillen anno 1694. das grosse Eýszwasser bisz hieher glanget, dise gassen aber gleich wohlen noch truckhen darvor gebliben ist.
- No 203**—□—105, 105¼, 105²⁄₃, 106, 107—108, 109, 110, 111, 112—259, 260, 261, 262, 263, Medve utca 32—40.
*Ein Eckhaus in der Baad gassen ligt an dem Truckhenen gässl hat im gesicht 15. kl. 4 ½ sch., und im Ruckhen 12. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 43. kl. 5. sch., und an der linckhen, alwo auff ein kl. in der mitte ausgebogen, 42. kl. lang. ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 20, g. i. 584
 der Andreas Fölkel hats angenohmmen anno 1689.*
- No 204**—74—95, 97—98, 100—264, 292, Medve utca 21.
*Ein Haus in der Truckhenen gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 7. kl. 1. sch., ist an beeden seyten 17. kl. gleich lang, ist schlecht gebauth. f. 10, g. i. 122
 der Marx Klauberer ein Weinzedl hate anno 1692 von Lucas Stoinitz einem Ricciardischen Krawaten pr. 18 f. gekhaufft.*
- No 205**—73—93—96, 97—265, 266, Medve utca 23—25.
*Ein Haus in der Truckenen gassen, hat im gesicht 12. kl. und im Ruckhen 11. kl. 2. sch. ist an beeden seyten 17. kl. gleich lang. ist schlecht gebauth. f. 8, g. i. 192
 der Paul Barilitz hats anno 690. Erkhaufft von einem unger Nahmens Forkhäsch pr. 20. f.*
- No 206**—71—91, 92, 92½—93, 94—268, 269, Medve utca 27—29.
*Ein Haus in der Truckenen gassen, hat im gesicht 9. und im Ruckhen 8. kl. 2. sch., ist an beeden seyten 20. kl. 5. sch. gleich lang. hat was wenig von Kothmaur, ist schlecht gebauth. f. 5, g. i. 181
 der Rätz Radovan hats anno 1691. von Paul Barilitz gekhaufft pr. 15. f.*

- No 207**—□—90—92—270, Medve utca 31.
Ein Haus in der Truckenen gassen, hat im gesicht 5. kl. 1 ½ sch., und im Ruckhen 4. kl. 4. sch., an der rechten seyten ist 21. und an der linckhen 23. kl. lang. hat etwas wenig von alten mauren. f. 5, g. i. 109
 der Rätz Peya hats von andrash einem Ricciardischen Corporallen anno 1692. gekhaufft pr. 26 f.
- No 208**—68—89—90, 91—271, Medve utca 33—35.
Ein Eckhaus in der Truckenen gassen ligt in der Krawaten gassen, hat im gesicht 8. kl. 4 ½ sch., und im Ruckhen 7. kl., an rechten seyten ist 10. kl. 2 ½ sch., und an der linckhen 11. kl. lang. hat noch etwas wenig von alten Kothmauren, ist schlecht gebauth. f. 3, g. i. 83
 der Makadi iance ein caluiner hats anno 692. gekhaufft von Imre Istuan pr. 10. f.
- No 209**—□—87, 88—89—272, Ganz utca 20.
Ein Haus in der Krawaten gassen, hat im gesicht 6. kl. 5. sch., und im Ruckhen 5. kl. 3. sch., ist an beeden seyten 10. kl. 2 ½ sch. gleich lang. ist schlecht gebauth. f. —, g. i. 66
 der Joseph Christian Hoffbütler hats anno 1695. gekhaufft von Nicolao Magelodi pr. 30. f. 37 ½ xr. der hat angenommen anno 692.
- No 210**—66—□—□—□, Ganz utca 20.
Ein Haus in der Krawaten gassen, hat im gesicht 6. kl. 1 ½ sch., und im Ruckhen 5. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 10. kl. 2. sch., und an der linckhen 9. kl. 3. sch. lang. ist schlecht gebauth. f. —, g. i. 57.
 der Zani andrasch hats angenommen anno 1687.
- No 211**—□—86—88—273, Ganz utca 18.
Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht 6. kl. 1. sch., und im Ruckhen 5. kl. 2. sch., ist an beeden seyten 9. kl. 3. sch. gleich lang. ist schlecht gebauth. f. —, g. i. 54
 der Czigliedi Matthias ein caluiner hats gekhaufft anno 691. von Furulias Pär pr. 17 f.
- No 212**—64—□—□—□, Ganz utca 18.
Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht 6. kl. 2. sch., und im Ruckhen 5. kl. 2. sch., ist an beeden seyten 24. kl. 4. sch. gleich lang. ist schlecht gebauth. f. 3, g. i. 143
 der daniel Scander hats anno 695. den 4. Martý gekhaufft von denen Rätzen lazko Milovan, und adamovitz Milovan pr.
- No 213**—63—85—87—274, Ganz utca 16.
Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht 8. kl. 1 ½ sch., und im Ruckhen 8. kl. 4 ½ sch., ist an beeden seyten 24. kl. 4. sch. gleich lang. ist schlecht gebauth. f. 4, g. i. 209
 des Paul Czerubczie
- No 214**—62—83—85—276, Ganz utca 16.
Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht 7. kl. ½ sch., und im Ruckhen 6. kl., ist an beeden seyten 26. kl. 4 ½ sch. gleich lang. ist schlecht gebauth. f. —, g. i. 174
 des Rätzen Matthias
- No 215**—61—81—□—□, Ganz utca 14.
Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht 7. kl. 4. sch. und im Ruckhen 7. kl. 1. sch., an der rechten seyten ist 24. und an der linckhen 26. kl. lang. an der rechten seyten laufft die lini von der gassen bis 3. kl. 4. sch. gerad, hernach auff die 2. kl. überschreims herein und wirdt alda dise hausstelle enger. hat etwas wenig von Kothmauren, ist schlecht gebauth. f. 8, g. i. 175
 der Stephan Platner ein zimergesell hats anno 693. von Matthias Janischitz pr. 68 f. gekhaufft.
- No 216**—60—80—82—279, Ganz utca 14.
Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht 3. kl. 2. sch., und im Ruckhen 5. kl. 1. sch. an der rechten seyten ist 22. und an der linckhen 24. kl. lang, an der rechten seyten laufft die lini bisz 3. kl. 4. sch. von der gassen gerad hinein, darnach laufft einem alten fundament nach überschreims bisz 2. kl. hinaus, alwo dise hausstellen 5. kl. 2. sch. breith wirdt, ist schleht gebauth. f. 3, g. i. 98
 der Lucas Sofer ein maurer gesell hats anno 1694. von Matthias Janischitz gekhaufft pr. 32. f.
- No 217**—□—78, 79, 79½, 79, 80, 81—280, 281, Ganz utca 12—14.
Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht 12. kl. 1. sch. und im Ruckhen 10. kl., an der rechten

- seyten ist 20. und an der linckhen 22. kl. lang. ist schlecht gebauth. f. 4, g. i. 232
 der Kartali Jurco hats anno 1692. von Matthias Galaditz gekhaufft pr. 26. f.
- No 218**—58—77—78—282, Ganz utca 10.
 Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht 7. kl. 2. sch., und im Ruckhen 5. kl. 3. sch., ist an beeden seyten 24. kl. 3. sch. gleich lang. ist schlecht gebauth. f. —, g. i. 153
 der Imre Istuan hats angenohmmen anno 1692. den 1. Xbris.
- No 219**—57—76½—77—283, Ganz utca 8.
 Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht 5. kl. ½ sch., und im Ruckhen 5. kl., an der rechten seyten ist 23. und an der linckhen 21. kl. 3. sch. lang. ist schlecht gebauth. f. —, g. i. 111
 der Orossy Jance hats angenohmmen anno 693. den 4. martÿ.
- No 220**—□—76—76—284, Ganz utca 6.
 Ein Haus in der Krawaten gassen hat im gesicht 5. kl. 1. sch. und im Ruckhen 5. kl., an der rechten seyten ist 20. und an der linckhen 21. kl. 3. sch. lang. ist schlecht gebauth. f. —, g. i. 105
 der Jurco Lucatz hats angenohmmen anno 1693. den 13. Aprilis
- No 221**—82—104—107—288, Kacsá utca 9.
 Ein Haus in der Baadgassen hat im gesicht 6. kl. ½ sch., und im Ruckhen 8. kl. 4. sch., in der länge aber 23. kl. 2. sch., ist mit schlechten zeüg gebauth. f. —, g. i. 171
 der Matthias Juhos hats angenohmmen anno 1693. den 4. Martÿ.
- No 222**—81—103—106—286, Kacsá utca 11.
 Ein Haus in der Baadgassen hat im gesicht 4. kl. 5. sch., und im Ruckhen 5. kl. 3 ½ sch., in der länge aber 23. kl. 1. sch., ist schlecht gebauth. f. —, g. i. 120
 der Estergallus ein Caluiner hats angenohmmen anno 1693. den 10. Martÿ
- No 223**—78—102, 103—103, 104, 105—287, 288, 289, Kacsá utca 13—17.
 Ein Haus in der Baadgassen hat im gesicht 26. kl. 1. sch., und im Ruckhen 28. kl. 1. sch., an der rechten seyten ist 28. kl. 3. sch., und an der linckhen 30. kl. 3. sch. lang. hat etwas von alten fundamenten, ist wenig und schlecht gebauth. f. 10, g. i. 815
 der Peter Stekkel hats als ein kleines heüsl von einem Ricciardischen Krawaten pr. 6. f. gekhaufft, das ubrige hat er selber mit einem zaun eingefangen.
- No 224**—77½, 77½—99—102—290, Kacsá utca 19—21.
 Ein Haus in der Baadgassen hat im gesicht 11. kl. 5. sch., und im Ruckhen 13. kl. 5. sch., an der rechten seyten ist 37. und an der linckhen 32. kl. 2. sch. lang. hat was wenig von alten schlechten mauren, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 10, g. i. 444
 der Hans Lätzäritz hats anno 1692. von dem Paul Barilitz einem Ricciardischen Krawaten corporallen gekhaufft pr. 300 f.
- No 225**—□—□—□—□, Kacsá utca 23.
 Ein Haus in der Baadgassen hat im gesicht 9. kl. 4. sch., und im Ruckhen 8. kl. 2 ½ sch., ist an beeden seyten 18. kl. 2. sch. gleich lang. ist öd. f. —, g. i. 165
- No 226**—75—96—99—293, Kacsá utca 25.
 Ein Eckhaus in der Baadgassen ligt an der Truckhenen gassen, hat im gesicht 10 kl. 2. sch., und im Ruckhen 8. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist 18. und an der linckhen 18. kl. 2. sch. lang, ist schlecht gebauth. f. —, g. i. 169
 des Rätzen Cusman Lil
 NB. Soll den zaun aus der gassen in die lini hinein ruckhen.
- No 227**—172—204, 204½, 205, 206, 207, 208, 209, 210—203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210—446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, Kacsá utca 20—26, Medve utca 24—30.
 Ein Eckhaus in der Truckenen gassen, ligt an der Baad gassen, hat im gesicht 24. und im Ruckhen 3. kl., an der rechten seyten ist 46. kl. 1. sch., an der linckhen ist gantz hinaus gebogen. hat noch etwas von alten schlechten mauren, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 25. g. i. 702
 der H. gregorius Saÿtz hats anno 1689. gekhaufft von Loracho pr. 100 f.
- No 228**—173—210½, 211—211, 212—444, 445, Fazekas utca 29, Medve utca 22.
 Ein Haus in der Truckenen gassen gelangt bis an das gartner gässl hat im gesicht 6. und im Ruckhen 7. kl. 1. sch., an der rechten seyten ist 46. kl. 1. sch., und an der linckhen 47. kl. lang. hat noch etwas von alten schlechten mauren. f. 16, g. i. 306.

der Matthias Koger ein gartner hats anno 694. gekhaufft von Michl Gabriel Raßer.

No 229—174—212, 212½—213, 214—453, 454, Vitéz u. 13—15., Medve u. 20., Fazekas u. 27.
Ein Eckhaus in der Truckenen ligt an der Koth-ung gelangt bisz an das gartner-gässl, hat im gesicht 14. und im Ruckhen 14. kl. 4. sch., an der rechten seyten ist 46. kl. 4. sch., und an der linckhen 47. kl. lang, hat etwas von alten schlechten mauren ist mit einem zaun eingefangen. f. 16, g. i. 664

der Mafyster Veith Hueber burg. schmidt hats angenohmmen anno 1692.

No 230—166—198—197—475, Medve utca 17, Kacsá utca 18.

Ein Eckhaus in der Truckenen- ligt an der Baadtgassen, hat im gesicht 22. kl., im Ruckhen aber von der gassen zu bisz auff einen umb 9. sch. eingebogenen winckl 14. kl. 2. sch., und von dan bisz zum Egckh 9. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist 13. kl. 5. sch., und an der linckhen 14. kl. 2. sch. breith, hat noch etwas von alten Kothmaur, ist mit einer Kothmaur eingefangen. f. 12, g. i. 323
der Simon Lucatsovitz Burg. goldschmidt hats angenohmmen anno 692.

No 231—165, 164—196, 197—195, 196—476, 477, Kacsá utca 14—16.

Ein Haus in der Baad gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 15. kl. an der rechten seyten ist 16, und an der linckhen 14. kl. 2. sch. lang. hat noch etwas von alten Kothmaur, ist schlecht gebauth. f. 25, g. i. 227

der Thomas Wallter ein Krawatischer Marquetanter hats angenohmmen, anno 1692.

No 232—163, 163½—193, 195—192, 194—478, 479, Kacsá utca 10—12. Gyorskocsi u. 46—48.

Ein Eckhaus in der Baad gassen ligt an der schantz gassen, hat im gesicht 15. kl. 5. sch., und im Ruckhen 14. kl. 1. sch., an der rechten seyten ist 17. kl. 1. sch., und an der linckhen 16. kl. lang. Hat etwas wenig von alten Kothmaur, ist schlecht gebauth. f. 15, g. i. 248

der Thomas Wallter ein Krawatischer Marquetanter hats angenohmmen anno 1692.

No 233—170—203—202—482, Gyorskocsi utca 42—44.

Ein Haus in der Schantz gassen hat im gesicht 12. und im Ruckhen 8. kl. 1. sch., ist an beeden seyten 30. kl. 4. sch. gleich lang. hat noch zimlich guts gemeür und einen Keller. ist zimlich gebauth. f. 50, g. i. 306

der Adam Matthai Burg. Lederer hats angenohmmen anno 1687

No 234—171—203—202—482, Gyorskocsi utca 42.

Ein Haus in der Schantz gassen hat im gesicht 6. kl. 2. sch., und im Ruckhen 5. kl. 3. sch., ist an beeden seyten 30. kl. 4. sch. gleich lang, hat noch etwas von guten mauren. f. 15, g. i. 160

der Adam Matthai Burg. Lederer hats angenohmmen anno 1687.

No 235—169—202—□—□, Gyorskocsi utca 40.

Ein Haus in der Schantz gassen hat im gesicht 7. kl. 4. sch., und im Ruckhen 5. kl., ist an beeden seyten 27. kl. 4. sch. gleich lang. hat was wenig von Kothmauren. ist schlecht gebauth. f. 8, g. i. 175
der Rätz andrasch Santou hats gekaufft

No 236—168—200, 201—198, 199—473, Gyorskocsi utca 38, Vitéz utca 5—9.

Ein Eckhaus in der Schantz gassen ligt an der Koth gassen, hat im gesicht 8. kl. 1. sch., und im Ruckhen 5. kl. 5. sch., ist an beeden seyten 27. kl. 3. sch. gleich lang. hat etwas von alten Kothmauren, ist schlecht gebauth. f. 8, g. i. 192 des Wentzel Krausz

No 237—167—199—198—474, Medve utca 15., Vitéz utca 11.

Ein Eckhaus in der Koth- und in der Truckhenen gassen, hat im gesicht 17. kl. 1 ½ sch., und im Ruckhen 14. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist 16. kl. 2. sch. lang, an der linckhen aber ist bisz auff ein umb 3. kl. eingebogenen winckel 10. kl. 5. sch., und von danen bisz an den Ruckhen 4. kl. 5. sch. lang. hat etwas wenig von alten schlechten mauren, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 10, g. i. 259

der H. Johann Sprenger hats anno 1694. von den Hans Tholl gewesten baader alhier seel. Erben gekhaufft pr. 450. f.

No 238—196—239, 240—250, 251—455, 456, Vitéz utca 14—18. Medve utca 16.

Ein Eckhaus in der Koth und Truckhenen gassen, hat im gesicht 17. und im Ruckhen 16. kl., an der rechten seyten ist 33. und an der linckhen 31. kl. 1. sch. lang. hat noch zum theill alts gemeür, ist zimlich gebauth. f. 80, g. i. 529

der Vrbán Dominicus Burg. Leinwathandler hats Erheürath.

No 239—195—241, 241 ½, 241 ¾, 242, 242¼—252, 253, 254, 255, 256—457, 458, 459, 460, 461, Medve utca 14.

Ein Haus in der Truckenen gassen hat im gesicht 7. kl. 2 $\frac{1}{2}$ sch., und im Ruckhen 7. kl., an der rechten seyten ist 33. kl. 5. sch., und an der linckhen 33. kl. lang. hat noch ein theill von guten alten gemeür, ist zu einem gärtl eingefangen. f. 25, g. i. 238

der urban Dominicus Burg. Leinwathhandler hats Erheirath.

No 240—194—242 $\frac{3}{4}$, 241 $\frac{3}{4}$ —257, 258—462, 463, Fazekas utca 23—25., Vitéz utca 20—22.

Ein Eckhaus im gartner gässl, ligt an der Koth gassen, hat im gesicht 24. und im Ruckhen 23. kl. an der rechten seyten ist 15. und an der linckhen 14. kl. 2. sch. lang. ist zu einem garten eingefangen. f. 2, g. i. 337

der urban Dominicus Burg. leinwathhandler hats anno 695. zu seinem haus adiungirt.

Gartner gässel

Hier ist das gartner gässel also genamset, weillen fast lauter gärten darinen seyndt.

No 241—193—238, 238 $\frac{4}{4}$, 238 $\frac{3}{4}$ —243—437, Fazekas utca 15—19.

Ein Haus in dem gartner gässel hat im gesicht 23. und im Ruckhen 22. kl., ab der rechten seyten ist 14. kl. 2. sch., und an der linckhen 15. kl. 4. sch. lang. ist mit einem zaun eingefangen. f. 3, g. i. 337
der H. Tobias Krempf Ratsverwanter und Beeckh hats anno 1695. zu seinem haus adiungirt.

No 242—192—□—□—□, Medve utca 12.

Ein Haus in der Truckenen gassen hat im gesicht 9. kl. 3 $\frac{1}{2}$ sch., und im Ruckhen 10. kl., an der rechten seyten ist 35. kl. 3. sch., und an der linckhen 35. kl. lang. hat etwas von alten Fundamenten, ist schlecht gebauth. f. 10, g. i. 340

des H. Tobias Krempf Ratsverwanter, und becken.

No 243—191—237—□—□, Medve utca 8—10.

Ein Haus in der Truckenen gassen hat im gesicht 13. und im Ruckhen 12. kl., an der rechten seyten ist 34. kl. 4. sch., und an der linckhen 35. kl. 3. sch. lang. hat noch etwas von alten gemeür ist schlecht gebauth. f. 20, g. i. 438

des H. Tobias Krempf Ratsverwandten und Beckhen.

No 244—190—237—□—□, Medve utca 6.

Ein Haus in der Truckenen gassen hat im gesicht 16. kl. 4. sch., und im Ruckhen 17. kl. 1. sch., an der rechten seyten ist 33. kl. 4. sch., und an der linckhen 34. kl. 4. sch. lang hat noch etwas von alten schlechten gemeür, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 20, g. i. 578

H. gabriel Kräntzer, Titl. hats anno 1695 gekhauft von Johann Hausruckher pr. 300 f.

No 245—189—230—233, 236—465, 498, Fazekas u. 5—13, Csalogány u. 17—19.

Ein Eckhaus in dem gartner gässl, hat im gesicht 35. kl. 3. sch., und im Ruckhen 41. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist 18. kl. 2. sch., und an der linckhen 15. kl. 4. sch. lang ist mit einer Kothmaur zu einem garten eingefangen. f. 5, g. i. 649

H. Gabriel Kräntzer (titl.) hats anno 695. zu seinem Haus adiungirt.

No 246—188—□—□—□, Csalogány utca 13—15, Medve utca 2—4.

Ein Eckhaus in der Truckenen gassen ligt an der ober Rätzen gassen, hat im gesicht 18. kl. 1. sch., und im Ruckhen 24. kl. 1. sch., an der rechten seyten ist nach der ausgebonen lini 37. und an der linckhen 33. kl. 4. sch. lang. hat noch vill guts alts gemeür, und einen Keller, ist zimlich gebauth. f. 100, g. i. 737

H. Gabriel Kräntzer (Titl.) hats anno 694. sambt einem weingarten und acker von Johann Pauckhenheyder gekhauft pr. 1000 f.

No 247—175—223, 224—225—490, Vitéz utca 10—12., Medve utca 13.

Ein Eckhaus an der Truckenen und Koth gassen, hat im gesicht 16. und im Ruckhen 18. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist mit dem Stumpfen Eckh wie an der linckhen 27. kl. lang, hat etwas von alten und fundament mauren, ist öd. f. 15, g. i. 463 haben undterschüdliche sich darumb angemedt, aber die die frau gen Kuschlanin last niemandts bauen.

No 248—176—□—□—□, Vitéz utca 8.

Ein Haus in der Koth gassen hat im gesicht 10. kl. 5. sch., und im Ruckhen 7. kl., an der rechten seyten ist erstlich bisz auff einen umb 4. kl. eingebogenen winckhl 10. kl. 2. sch., und von danen bisz an den Ruckhen 8. kl. lang, an der linckhen aber ist 18. kl. 2. sch. lang, hat wenig fundament, ist ein anfang zum bauen gemacht. f. 2, g. i. 167

der Paul Lackitz ein burg. zischenmacher hats anno 1695. den 13. Aprilis angenohmmen, und

gebauth, von der frau gen. Kuschlanin aber vertriben worden.

No 249—177—□—□—□, Vitéz utca 6., Gyorskocsi utca 34—36.

Ein Eckhaus in der Schantz und Kothgassen hat im gesicht 8. und im Ruckhen 10. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist 9. und an der linckhen 9. kl. 1. sch. lang, hat etwas wenig von alten schlechten mauren, ist schlecht gebauth. f. 3, g. i. 84

der Todt Istvan ein caluiner wohnt schon etliche Jahr darinen, nur aber treibt ihn die frau gen. Kuschlanin aus.

No 250—178—□—□—□, Gyorskocsi utca 32.

Ein Haus in der Schantz gassen hat im gesicht 9. kl. 1. sch., und im Ruckhen 8. kl., ist an beeden seyten 14. kl. gleich lang. ist öd. f. —, g. i. 120

die frau gen. Kuschlanin last niemandts darauff bauen

No 251—179—□—□—□, Gyorskocsi utca 30.

Ein Haus in der Schantz gassen hat im gesicht 8. und im Ruckhen 7. kl. 1. sch., an der rechten seyten ist 13. kl. 2. sch. und an der linckhen 14. kl. lang. ist öd. f. —, g. i. 103

die Frau gen. Kuschlanin last niemandten darauff bauen.

No 252—180—□—□—□, Gyorskocsi utca 28.

Ein Haus in der Schantz-gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 9. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 14. und an der linckhen 13. kl. 2. sch. lang. hat etwas von alten schlechten mauren, ist ein viehstall darauff. f. 30, g. i. 129

die frau gen. Kuschlanin hats zu ihren daran ligenden haus adiungirt.

No 253—181—□—□—□, Gyorskocsi utca 26.

Ein Haus in der Schantz-gassen hat im gesicht 12. kl. 5. sch., und im Ruckhen 12. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 15. kl. 3. sch., und an der linckhen 14. kl. lang. hat etwas wenig von alten schlechten gemeür ist zu einem Maÿrhoß eingefast. f. 15, g. i. 185

die frau gen. Kuschlanin hats zu ihrem haus adiungirt.

No 254—182—□—□—□, Gyorskocsi utca 24.

Ein Haus in der Schantz-gassen hat im gesicht 9. kl. 1. sch., und im Ruckhen 13. kl. 2. sch., ist an beeden seyten 22. kl. 4. sch. gleich lang, hat etwas von alten schlechten gemeur, ist darmit eingefangen. f. 20, g. i. 251

die frau gen. Kuschlanin hats zu ihrem Haus adiungirt.

No 255—183—□—□—□, Medve utca 5—7.

Ein Haus in der Truckenen gassen, hat in gesicht 27. kl. 1. sch., und in Ruckhen 29. kl., an der rechten seyten ist 34. kl. lang, an der linckhen aber laufft die lini 26. kl. 4. sch. lang bisz auff einen Stumpfen Eckh wellches umb 7. kl. 4. sch. überschreins hinlaufft, von danen geht widerumb die seyten lini 7. kl. 3. sch. lang bisz an den Ruckhen. hat noch guts alts gemeür und keller, ist ad interim mit einem schintl tach gedeckt. f. 200, g. i. 984

die frau gen. Kuschlanin hat von H. von Werlein gewesten Administrator seel. ged. eine handschrift auff ein oder dises haus gewisen, zu dem hat sie 4. andere hausstellen eingefangen und praetendirt noch 5. neben ligende Brandtstätt dartzue, und last niemandts darauff bauen.

No 256—184—□—□—□, Medve utca 9—11.

Ein Haus in der Truckenen gassen hat im gesicht 16. kl. 4. sch. und im Ruckhen 13. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist 26. kl. 2. sch., und an der linckhen 26. kl. 3. sch. lang. item geht ein winckel gegen die gessen 3. kl. 3. sch. weith hinaus, an der linckhen seyten laufft die lini 26. kl. 4. sch. gerad hernach biegt sich gegen die ruckhen lini 7. kl. 4. sch. lang. ist zu einem garten eingefangen. f. 5, g. i. 420

die frau gen. Kuschlanin hats zu ihrem haus adiungirt.

No 257—187—228—231—466, Medve utca 1—3.

Ein Haus in der Truckenen gassen, hat im gesicht 14. kl. 5. sch., und im Ruckhen 11. kl. 4. sch., an der rechten seyten ist 16. kl. 3. sch., und an der linckhen 17. kl. lang. hat noch etwas von alten gemeür, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 20, g. i. 221

der Lorenz Kneÿssel Burg. Zimmermeyster hats gekhaufft von Martin Kneÿssel seinem bruder.

No 258—186—227—230—495, Csalogány utca 9.

Ein Eckhaus in der Truckenen gassen ligt in der ober Rätzen gassen, hat im gesicht 10. und im Ruckhen

7. kl., an der rechten seÿten laufft die lini 17. kl. gerad, hernach uberschreins 3. kl. 4. sch., an der linckhen seÿten ist 24. kl. 2. sch. lang, hat noch etwas von alten gemeür, ist zimlich gebauth. f. 45, g. i. 206

der Nicolaus Morz Burg. Beeckh hats von einem Rätzen gekhaufft pr. 10. f.

No 259—185—□—□—□, Csalogány utca 5—7, Gyorskocsi utca 20—22.

Ein Eckhaus in der Schantz und in der oberen Rätzen gassen, hat im gesicht 22. kl. 2. sch., im Ruckhen nach der geradten lini zurechnen eben so vill, sonst ist selbige gantz verbogen, als erstlichen von der gassen anzurechnen hat 4. kl. 3. sch., hernach 2. kl. 4. sch., und weither 3. kl. 4. sch., und dan bisz an die andere seÿten 11. kl. 4. sch., an der rechten seÿten ist bisz an das eingebogene Egckh 23. kl. 4. sch., und von dean bisz an ruckhen 4. kl. 3. sch. lang, an der linckhen aber 32. kl. 3. sch., hat noch etwas von alten gemeür, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 50, g. i. 670

H. Nicolaus Belouti Kay's. Postverwallter seel. hats anno 1694. von H. Antonio Leckier gekhaufft pr. 400. f.

No 260—212—278—□—535, Csalogány utca 6—8, Iskola utca 45—47, Gyorskocsi utca 18.

Ein Eckhaus in der Truckenen gassen ligt an der schantz und ober Rätzen gassen, hat im gesicht 26. kl. 1 ½ sch., und im Ruckhen 23. kl. 5. sch., an der rechten seÿten ist 39. kl. 2. sch., und an der linckhen 35. kl. lang, hat noch was von alten guten gemeür, ist wenig gebauth. f. 70, g. i. 930
die Rätzsichen P. P. Franciscaner brausens für ihren garten.

No 261—214—283, 283½—320, 321—538, 537, Gyorskocsi utca 16., Batthyány utca 5—7.

Ein Eckhaus in der unter-Rätzen- und in der schantz gassen, hat im gesicht 11. kl. 5 ½ sch., und im Ruckhen 14. kl. 2 ½ sch., an der rechten seÿten ist 13. kl. 4. sch., und an der linckhen 13. kl. 4 ½ sch. breith. hat etwas von alten gemeür, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 20, g. i. 180
der Rätz Philip Kürschner hats angenommen anno 1688.

No 262—215—279, 280, 281, 282—317, 318, 319—534, 540, 539, Batthyány utca 9—11, Iskola utca 41—43.

Ein Eckhaus in der unter Rätzen und in der Truckhen gassen, hat im gesicht 22. kl. 2 ½ schuch, und im Ruckhen 20. kl. 4. sch., an der rechten seÿten ist 15. kl. 1 ½ sch., und an der linckhen 13. kl. 3. sch. breith hat noch etwas von alten mauren, ist zimlich bauth. f. 30, g. i. 309
der Rätz Peter Kokitz hats angenommen anno 1688.

No 263—215—284, 285, 288—322, 323, 326—582, 583, 585, Batthyány utca 4., Gyorskocsi utca 14.

Ein Eckhaus in der Schantz und in der undter Rätzen gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 12. kl. 5. sch., ist an beeden seÿten 14. kl. 4. sch. gleich lang, hat etwas von alten gemeür. f. 20, g. i. 188
der Matthias Busaccicz Burg. schneider hats angenommen anno 1692.

No 264—□—286, 287—324—584, Batthyány utca 6., Iskola utca 39.

Ein Eckhaus in der unter Rätzen und in der Truckhenen gassen, hat im gesicht 16. und im Ruckhen 13. kl. 2. sch., ist an beeden seÿten 12. kl. 5. sch. gleich breith, hat noch etwas von alten schlechten mauren, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 18, g. i. 187
der Rätz Elias Antonovitz hats angenommen anno 1692.

No 265—□—289—325—585, Gyorskocsi utca 12., Iskola utca 37.

Ein Haus in der Schantz gassen gelangt bisz an die Truckhene gassen, hat im gesicht 7. kl. 5. sch., und im Ruckhen 8. kl., an der rechten seÿten ist 23. kl. 2. sch., und an der linckhen 27. kl. 5. sch. lang, hat etwas von alten schlechten gemeür, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 20, g. i. 227
der Possesi Paul Burg. zischmenmacher hats angenommen anno 1692.

No 266—221—290, 291—328, 329—588, 589, Gyorskocsi u. 10., Iskola u. 35/b.

Ein Haus in der Schantz gassen, gelangt bisz an die Truckene gassen hat im gesicht 7. kl. 1. sch., und im Ruckhen 7. kl. 5. sch., an der rechten seÿten ist 19. kl. 1. sch., und an der linckhen 23. kl. 2. sch. lang. ist öd. f. 3, g. i. 159

No 267—292, 293—330, 331—591, 592, Gyorskocsi utca 8., Iskola utca 35/a.

Ein Haus in der Schantz gassen gelangt bisz an die Truckene gassen, hat im gesicht 7. kl. 1. sch., und im Ruckhen 9. kl., an der rechten seÿten ist 15. und an der linckhen 19. kl. 1. sch lang, ist wenig gebauth. f. 3, g. i. 138

der Joann Goldschmidt hats anno 693. den 7. Martý angenommen.

- No 268**—223—□—□—□, Gyorskocsi utca 6., Iskola utca 33.
Ein Haus in der Schantz gassen gelangt bisz an die Truckhene gassen, hat im gesicht 7. kl. 5. sch., und im Ruckhen 10. kl. 2. sch., an der rechten seyten ist 11. kl. 3. sch., und an der linckhen 15. kl. lang, ist öd. f. 4, g. i. 120
der Zischmaschi andrasch burg. Zischmenmacher hats angenohmmen anno 1693. den 9. Martý.
- No 269**—224, 225—296—334—595, Gyorskocsi utca 2—4.
Ein Eckhaus in der Schantz und in der Truckhenen gassen, hat im gesicht 4. und im Ruckhen 11. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 14. kl. 3. sch., und an der linckhen 14. cl. lang. hat wenig von fundament mauren ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 4, g. i. 110
der Pivo Paul hats angenohmmen anno 1693. den 9. Martý.
- No 270**—229—297, 300—337, 338, 341, 342—580, 597, 598, Iskola utca 44—48.
Ein Haus in der Truckenen gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 20. kl., und ist an beeden seyten 20. kl. gleich lang. ist öd. f. —, g. i. 400
der georg Glatz Burg. fleischackher hats angenohmmen den 20. augusti 1695.
- No 271**—□—299—340—596, Iskola utca 48., Batthyány utca 8.
Ein Eckhaus in der Truckenen und in der undter Rätzen gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 10. und ist an beeden seyten 20. kl. gleich lang. hat noch ein theil guts gemeür, ist wenig gebauth. f. 80, g. i. 200
der Frantz Wokouitz 30ist uberreiter hats angenohmmen anno 1693. den 27. Martý.
- No 272**—211—277—316—529, Iskola utca 54., Batthyány utca 13.
Ein Eckhaus an der Truckhenen undt in der undter Rätzen gassen, hat im gesicht 15. und im Ruckhen 12. kl., an der rechten seyten ist 11. und an der linckhen 14. kl. lang. ist öd. f. —, g. i. 168
der Elias Pautanovitz hats angenohmmen den 1. Julý 1695.
- No 273**—210, 210½—274, 273—309, 310, 311, 312—526, 533, 541, Batthyány utca 15., Málna utca 1—3.
Ein Haus in der unter Rätzen gassen hat im gesicht wie im Ruckhen 16. kl., an der rechten seyten ist 16. und an der linckhen 14. kl. lang. ist öd. f. 3, g. i. 240
der Rätz Martin Rädnitz hats angenohmmen anno 1693. den 1. Julý.
- No 274**—209, 209½—271, 272, 275, 276—307, 303, 313, 314, 315—527, 528, 531, 532, Iskola utca 54—56., Málna utca 5—7.
Ein Haus in der Truckenen gassen hat im gesicht 20. kl. 3. sch., und im Ruckhen 14. kl., an der rechten seyten ist 28. und an der linckhen 22. kl. lang. ist mit schlechten zeüg gebauth, hat nich etwas von alten gemeür. f. 30, g. i. 431
der Matthias Perckhouitz hats angenohmmen anno 1691.
- No 275**—208—270—306—530., Iskola utca 58., Csalogány utca 10., Málna utca 9.
Ein Eckhaus in der ober Rätzen und in der Truckhenen gassen, hat im gesicht nach der Krumpen lini 20. und im Ruckhen 21. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 10. und an der linckhen 5. kl. breith. ist öd. f. —, g. i. 165
der Horvath Ferenz hats angenohmmen anno 1694. den 1. Julý
- No 276**—206—265, 266, 267, 268—300, 301, 302, 303, 304—542, 543, 544, 545, 456, Mária tér 1—2.
Ein Haus in der unter Rätzen gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 20. kl. an der rechten seyten ist 23. und an der linckhen 14. kl. lang, ist öd. f. —, g. i. 370
der Matthias Hanauskh Ein Fuhrman hats angenohmmen anno 1695.
- No 277**—□—□—□—□, Fazekas utca 6—8, Csalogány utca 23—25.
Ein Eckhaus in dem gartner gössl ligt an der oberen Rätzen gassen, hat im gesicht 28. kl. 3 ½ sch., und im Ruckhen 29. kl., an der rechten seyten ist 25. kl. 2 ½ sch., und an der linckhen 23. kl. 2. sch. lang. hat noch zum Theill schlecht alts gemeür, ist mit schlechten zeüg gebauth. f. 30, g. i. 701
H. Sigmund Zacharias Roiter (titl.) hats anno 1695. von Wenzel Fürschl Burg. Rierner gekhaufft pr. 200. f. und 20 f. leüth khaufft.
- No 278**—□—□—□—□, Csalogány utca 27—23, Kapás utca 5—9.
Ein Eckhaus in der Oelberckh gassen, ligt an der Rätzen-gassen, hat im gesicht wie im Ruckhen 29. kl. an der rechten seyten ist 26. kl. 4. sch., und an der linckhen 25. kl. lang, ist mit einem zaun sambt einem Theill von der gassen eingefangen. f. —, g. i. 749.

H. Sigismund Zacharias Roiter hats zu seinem haus adiungirt.

No 279—200—254, 255, 256—270, 271, 272—417, Fazekas utca 10—12.

Ein Haus in dem gartner gässel hat im gesicht 24. kl. 1/2 sch. und im Ruckhen 23. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 23. kl. 2. sch., und an der linckhen 19. kl. lang. ist schlecht gabauth. f. 25, g. i. 503. der andreas Hueber Burg. gartner hats angenohmmen anno 1690.

No 280—199—□—□—□, Kapás utca 11—15.

Ein Haus in der oelberg gassen hat im gesicht 23. und im Ruckhen 23. kl. 3. sch., an der rechten seyten ist 20. kl. 2. sch., und an der linckhen 25. kl. 3. sch. lang. ist mit einer Kothmaur zu einem garten umbfangen. f. —, g. i. 529

der andreas Hueber burg. gartner hats zu seinem Haus adiungirt.

No 281—201, 202—258—274, 275, 276, 277—423, 424, 425, 426, 427, Fazekas utca 12—14., Kapás utca 17—19.

Ein Haus in der oelberg-gassen gelangt bisz an das gartner gässl, hat im gesicht wie im Ruckhen 15. kl. an der rechten seyten ist 34. kl. 3. sch., und an der linckhen 39. kl. 3. sch. lang, ist öd. f. —, g. i. 555

der Nicolaus Merz Burg. Beegckh hats angenohmmen anno 1694. den 1. Julÿ.

No 282—□—259—260, 261—279, 280, 281—429, 429½, 430, Kapás utca 21—23., Fazekas utca 16—18.

Ein Haus in der oelberg-gassen, gelangt bisz an das gartner gässl, hat im gesicht wie im Ruckhen 15. kl., an der rechten seyten ist 30. und an der linckhen 34. kl. 3. sch. lang. ist öd. f. —, g. i. 483 der David Brätl hats angenohmmen anno 694. den 1. Julÿ.

No 283—203, 203½—262, 263—282, 283—□, Kapás utca 25—31., Kacsá utca 28—30., Fazekas utca 20—26.

Ein Eckhaus in der oelberg gassen gelangt bisz an das gartner gässl, hat im gesicht gegen dem Prückl 7. und an der oelberg gassen bisz an das Egg 20. von dan bisz zu dem gartner gässl 12. am gartner gässl 19. kl. 5. sch., und im Ruckhen 30. kl. ist öd. f. —, g. i. 480

der Christoph gartner hats angenohmmen anno 1695. den 1. Junÿ.

No 284—□—□—□—□

Ain Haus stöhl in der Vorstatt alda hat im gesicht 35. im Ruckhen 36. gl. 3. sch. an der Rechten seithen 45. und an der linckhen 55. cl. 5. sch. f. —, g. i. —

I. FÜGGELÉK AZ ADATTÁRHOZ

No 285—25—26—30—92, Halászváros

Ain Haus, ausser dem proviant Haus negst dem güeshaus, hat im gesicht wie im Ruckhen 5 cl. 2 sch. und an beeden seithen 13 cl. 2 sch. gleich lang, und ligt gegen der Tonau.

Caspar Fux burg. fischer

No 286, Halászváros

Ain Haus ausser dem Proviant Haus, hat im gesicht, wie im Ruckhen 5 : und an beeden seithen 6 cl. gleich lang, ligt an der Thonau.

Thoma Lasitz burg. fischer — pro nunc Andreas Frelich burg. Fischer.

No 287—27—27—31—93, Halászváros

Ain Haus ausser dem Proviant Haus hat im gesicht, wie im Ruckhen 6 : und an beeden seithen 7 cl. 2 sch., ligt gegen der Thonau seithen.

Lorenz Schermaÿr burg. fischer.

No 288, Halászváros

Ain Haus und gartten stöhl in der Wasser Statt Ofen ausser halb der maur gegen H. Administrator's blatz, so in der fronte 16 cl. 3 sch. im Ruckhen 20 : an der rechten seithen 42 cl. 1 sch. und an der linckhen 31 cl. hat.

H. Graff Johann Brankoviz

No 289, Halászváros

Ain Haus und gartten stöhl in der Wasser Statt Ofen ausserhalb der maur gegen H. Administratori.

blatz hat in der fronte 17 : im Ruckhen 20. an der rechten seithen 42 : und an der linckhen 31 cl.

H. Thomas Bebiz Kay's. Tholmetz

No 290—29—29—33—95, Halászváros

Ain Haus auszer dem Proviand Haus hat in der braithe wie in der lenge 7 cl. 3 sch.

Christoph Gartner et Judit uxor

No 291—23,24—□—29—91 Halászváros

Ain Haus, auszer dem Proviand Haus vor dem giesz haus neben Caspar Fux hat im gesicht wie im Ruckhen 14 cl. 1 sch. und an beeden seithen 13 cl. 2 sch. gleich lang.

Michael Empbacher Burger und maurer gesöhl

No 292—18—19, 20, 21—23, 23½—84, 85, Halászváros

Ain Haus, auszer dem Proviand Haus hat im gesicht 5 : im Ruckhen 4 : an der Rechten seithen 9 : und an der linckhen 8 cl.

Peter Reichmann burger und maurergesöhl

No 293, Halászváros

Ain Haus stöhl unter dem Proviand Haus an dem gieszhaus hat im gesicht 7 cl. 4 sch. im Ruckhen 8 cl. 3 sch. an der rechten seithen 19 : und an der linckhen 17 cl.

Mathias Funckh ein Schlosser

No 294—13—15—19—80, Halászváros

Ain Haus unter dem Proviand Haus, hat im gesicht wie im Ruckhen 7 : und in der lenge 10 cl.

Johann Füesser ein leederer

No 295—□—16—20—81, Halászváros

Ain Haus unter dem Proviand Haus hat im gesicht, wie im Ruckhen 6 cl. 3 sch. und in der lenge 8 cl.

Gregorius Millner ein Fäilhauer

No 296—1—1—1—100, Halászváros

Ain Haus unter dem Proviand Haus, ligt zwischen 2 : wegen hat in gesicht gegen der Thonau 7 cl. im Ruckhen 7 cl. 4 sch. hat an der Rechten seithen 2 cl. 1 sch. und an der linckhen gegen dem Proviandhaus sambt dem Egg von ein weg zu dem anderen 5 cl. 4 sch.

Andreas Fölckhl Erkhaufft von Ihm Fölckhel Peter Stöckhel umb 245 f.

No □

Ain Haus unter dem proviand Haus ganz einschichtig an berg hat im gesicht wie im Ruckhen 19 cl. 2 sch. und an beeden seithen 8 cl.

Martin Kalcher maurermaister in Peest.

No □—22—23—25—87

Ain Haus unter dem proviand Haus, hat im gesicht wie im Ruckhen 10, an der rechten seithen 4 : und an der linckhen 1 ½ cl.

Adam Hebenstein pro nunc Johann Wegmann

No □—21—22—24, 24½—86

Ain Haus unter dem Proviand Haus, ist 6 cl. braith und 5 cl. lang.

Paul Schelhorn pro nunc Franz Buday

No □

Ain Haus unter dem proviand haus, ist 7 : cl. braith und 8 cl. lang.

Martin Rüett — pro nunc Mathias Perschmann

Nachfolgende Heüszler ligen in der Wasser Statt Ofen in der Truckhenen und Schanzgassen, zwischen No 270 : und No 113.

No □

Ain Haus in der Truckhenen gassen neben No 270 ist 20 : cl. braith und 30 lang

Gregor Schneider burg. fleischhacker

No □—231—302, 303—344, 345

Ain Haus in der Truckhenen gassen, hat in der braithe 16 et 17 und in der lenge 32 cl.

H : Johann georg Sigerist. — pro nunc H : Franz Ferdinand Todtenwolff. — Stephan Land - schin.

No □—□—304—347—□

Ain Haus in der Truckhenen gassen haltet in der breitheit 10 cl. 4 sch. und in der lenge an der Rechten

30 und an der linckhen 32 cl.

Hanns mayr Fleischhacker

No —233—305—348—603

Ain Haus in der Truckhenen gassen an Schanzgässl, ist 10 cl. breith und 30 cl. lang.

Mathias Hanaus

Hier ist die **Schanz gassen**

No

Ain Haus in der Schanz : unt Truckhenen gassen, haltet in der breite 10 : und in der lenge 30 cl.
michael Sadroviz burg. Kürschner

No —235—307—351—605

Ain Haus in der Schanz und Truckhenen gassen ist breith 10 : und 30 cl. lang

Johann Conradt Stumpf

No —236—309, 311, 312—354, 355—608, 609

Ain Haus in der Schanz, undt Truckhenen gassen, haltet in der breite 18. und in der lenge 30 cl.

H : Michael Beckhler. — pro nunc Christoph Rost

No —237———

Ain Haus in der Schanz und Truckhenen gassen, haltet in der breite 13 ½ : und in der lenge 30 cl.
haltet

H : Johann Sprenger

No

Ain Haus in der Schanz, und Truckhenen gassen, ist 10 cl. und 30 cl. lang.

das Schuelhaus

Hier ist die **marckgassen** von Wiener Thor, und ligt ob an der Schanz, und unten an der Truckhenen gassen.

No —239—318, 319, 320—360, 361, 362—616

Ain Haus an der Schanz und in der Truckhenen gassen halt in der breite,..... und in der lenge 33 cl.

H : Adam Lang — pro nunc Hr Stephan Baitaj. et Conthoralis ejus. Elisabetha.

No ——321—363—617

Ain Haus an der Truckhenen und in der Schanzgassen, halt im gesicht 11 cl. 1 ½ sch., im Ruckhen 9 cl. 4 sch. und der lenge 33 cl.

Mathias Goger burg. gartner und Kramer — pro nunc Matthias Naderman et uxor ejus Eva

No —241———

Ein Haus in der Truckhenen gassen an der Schanz gassen, hat im gesicht 8 : cl. 2 sch. im Ruckhen 9 cl. 4 sch. an der Rechten seithen 32 : cl. und an der linckhen 33 cl.

Stephan Pistolly

No —242—323, 324—365, 366—

Ain Haus an der Schanzgassen und in der Truckhenen gassen an brunstaig, halt im gesicht 19 cl. 3 sch. im Ruckhen 7 cl. an der rechten seithen sambt der ausgebogenen lini 34 : und an der linckhen 32 cl.

Reverendus P : Tan Tamaso

No —118—145—139—186

Ain Haus in der Schanz gassen und in der Truckhenen gassen lauft an den gehstaig, und haltet in der breite 10 cl.

Hanibaldus Pentl burg. Rierner

No

Ain Haus an der Schanz gassen, und in der Truckhenen gassen, laufft an gehstaig und halt in der braithe 12 : cl., dan ligt rechter handt an No : 113

Nicolaus Raab

No ——265, 265 ¼—298, 299—548

Ain Haus in der berg oder obern Rätzen Strassen neben No : 276. hat im gesicht 21 :, im Ruckhen 17 cl. 3 sch. und an den beeden seithen 33 gleich lang.

mathias Radicz

No □

Ain Haus unter dem Wiener Thor in der obern Razen gassen, hat im gesicht 14 cl. 4 sch., im Ruckhen 20: an der rechten seithen 47 cl. 3 sch. und an der linckhen 52 cl. 4 sch.

P: P: Franciscaner in der Vöstung

No □—205—□—□—□

Ain Haus unter dem Wiener Thor in der obern Rätzen gassen, halt in fronte 37 cl. 4 sch., im Ruckhen 45: an der rechten 52 cl. 4 sch. und an der linkchen 67 cl. 2 sch.

Hanns Ulrich Holdermann burg. schneidermeister

II. Fügélék az adattárhoz

- No 1 — Z II. hat in der lenge 60: an der Rechten seithen 24. und an der linckhen 30 cl.
*hieruon ist dem Johann Georg Grindacher in der braithe 18: und in der lenge 24: cl. assignirt worden.
Ingleichen dem Simon Bussin in der braithe 7: und in der lenge 24 cl.*
- No 2 — Z II. — *Mathias Janosiz Administrations Cammer bodt.*
- No 4 — Z II. — *pro nunc Johann Eckher.*
- No 6 — Z II. — *Franz Zillig. — Heinrich Wenzel pro nunc. — pro nunc Peter Nusbäumer.*
- No 7 — Z II. — *disses Haus ist ut gewöhr prothocoll lib: 1: fol: 100 et 101. zertheilt.*
- No 8 — Z II. — *Gregor Hofer. — pro nunc zertheilt. Jacob Trobnaj, et: Maria Hoferin.*
- No 9 — Z II. — *P. Nunc Joh: Constantin ein Müllner.*
- No 11 — Z I. — *den 10. April 1696. von diser dem Johann Hatuaný, pr. 300 f. käuffl., gegen ordentlicher Gewöhr ýberlassen worden.*
Z II. — *Johann Hatuaný. — pro nunc Johann Schickh.*
- No 12 — Z II. — *und Catharina uxor.*
- No 13 — Z II. — *Elias Lang pro nunc.*
- No 14 — Z II. — *Gregor Schorautziz ein Krowath. schneider.*
- No 16 — Z I. — *dem. 7 Mártý 1696: dises Hausz dem Wilhelmb Mátý, ein Rothgärber. pr: 240. f. kauff., gegen ein Gewöhr: auszug, ýberlassen worden.*
Z II — *Wilhelmb Mátý ein Rothgärber. — pro nunc Nicolaus Scherardin et uxor.*
- No 18 — Z II. — *pro nunc Johann Carl Schkur burg. baader et uxor. — pro nunc Ant: Christen baader.*
- No 22 — Z II. — *pro nunc Frau Frau Constantinia Theresia Freýin von Lewin.*
- No 24 — Z II. — *Gemeiner Statt Ofen mauthambt.*
- No 26 — Z II. — *H. Franz Ignatius Bösinger*
- No 27 — Z II. — *pro nunc H. Frantz Kokalli, und dessen Ehefrau Margaretha L: gewöhr protocol Fol: 137*
- No 31 — Z II. — *pro nunc Jacob Fux et uxor Anna Susanna*
- No 33 — Z II. — *pronunc Caspar Halsch burgerl. Sadler*
- No 34 — Z II. — *pro nunc Adam Renner et Anna Martha uxor.*
- No 36 — Z II. — *pro nunc H. Phillipp Jacob Mieser.*
- No 38 — Z II. — *pronunc Mathias Schekulin.*
- No 39 — Z II. — *pro nunc Maria Neühauserin wittib.*
- No 43 — Z II. — *pro nunc Hans Jacob Matthi*
- No 44 — Z I. — *ist Ignatio Leischner überlassen worden.*
Z II. — *(Ignatius Leischner) burg. Sadler. — pro nunc Wenceslaus Hürschl burg. Riemer. — pro nunc Johann Roithner et uxor.*
- No 45 — Z II. — *pro nunc Johann Martin Straub et uxor. — disses haus ist zertheilt, und das úbrige dem Andreea Erhardt, ut lib: 1: fol. 141. zuegehörig aniezo H. Korg.*
- No 46 — Z II. — *aniezo Peter Nussbaumer — pro nunc Thomas Schmidt burger und Brodtsützer et uxor.*
- No 48 — Z I. — *(áthúzva az Ein Eckhaus-ból az Eck)*
Z II. — *H. Franz Martin Claar*

- No 49 — Z II. — *Martin Eckher ein mauerer gesöhl. — pronunc H. Franz Martin Clar.*
- No 50 — Z II. — *pronunc Caspar Negelin. — pronunc Conradt Clarr.*
- No 51 — Z II. — *pro nunc Franz Reim. — Aniezo Paul Posseggy*
- No 52 — Z II. — *pro nunc Frau Anna Elisabetha Salgarin v. Muetting — pro nunc maria Susanna Roitherin.*
- No 54 — Z II. — *Mathi. — pro Nunc Fantz Riss burgerl. lederer*
- No 56 — Z II. — *Kneýsel. — pro nunc Frau Gaecilia Clara Körberin.*
- No 57 — Z II. — *pro nunc Christoph gastinger et uxer Ursula.*
- No 58 — Z II. — *Johann Hausruckher verkaufft H. Baron v. Königspurg oberleith. unter den Löbl. Württemberg. Regiment, welcher es hernach hinwiderumb dre Fraw von Kuschlandin verkhauff, wie dan selbige defacto possesorin ist.*
- No 61 — Z II. — *Salzambt. — pro nunc die H. P. Capuciner, in gewöhr prothocoll II: fol:131. (a telek méreteinél a Z II-ben a bal oldal 23.3.)*
- No 63 — Z II. — *an der obern seithen 11 cl. 4 ½ sch, und an der untern 6 cl. 1: sch.*
- No 70 — Z II. — *pro nunc georg Klängelmaýr burg. böckh et uxor.*
- No 71 — Z II. — *Samuel Lämbl*
- No 72 — Z II. — *pro nunc Matthias Johr. — pro nunc Jacob Pohl*
- No 74 — Z I. — *der Geörg Steinbacher hats dem 10. Febr. 1696. angenohmben und herumben ein hausz brief ertheillet worden.*
Z II. — *Geörg Steinbacher*
- No 76 — Z II. — *pro nunc Wolf Pruner et uxor. — pro nunc Halusch Janosch*
- No 79 — Z II. — *Johann Baptista Pugin — pro nunc Johann Wilhelm Fridel.*
- No 81 — Z II. — *pro nunc Jacob Planckh et uxor*
- No 82 — Z II. — *pro nunc Michael Stainer*
- No 83 — Z II. — *hat im gesicht wie im Ruckhen 14 cl. 3 sch.*
- No 84 — Z II. — *an der linckhen 20 cl. 2 sch. — (Sautermeister) Ober Statt Cammerer und Handelsman und Wolff dessen H. Brueder.*
- No 85 — Z II. — *Matthias Raditsch nunc*
- No 86 — Z II. — *Paul Schwabensky burgerl. Schnüermacher*
- No 87 — Z II. — *NB. von diszer Hausstöhl ist wegen des gehsteig nur 13 cl. in der lenge und 10 cl. in der braithe überlassen worden. — dem Rupert Höllbacher einen mauerer gesöhlen. — pro nunc Paul Zwibel. — Aniezo Balthasar Riedl.*
- No 88 — Z II. — *nunc Veith Raab*
- No 91 — Z II. — *Johann Vlrich Peckhl burg. dräxler*
- No 92 — Z II. — *Johann Vlrich Peckhl burg. dräxler*
- No 94 — Z II. — *Michael Joseph Waldtackher burg. Paruckhenmacher*
- No 95 — Z II. — *Johann Martin Straub burg. in ofen. — pro nunc Jurco Peioviz.*
- No 96 — Z II. — *pro nunc Peiovicz Jurco*
- No 99 — Z I. — *A foglalkozás megjelölése előtt a névnek helyet hagytak ki.*
Z II. — *(a telekleírás után) item in fronte 1 cl. 4 sch. — Hanns Hilicz. — (alatta, de ez a korábbi a leírással egyidejű — bejegyzés: nachtwachter in der wasserstatt.) pro nunc Leonhardt Schrez.*
- No 100 — Z II. — *Michael Strell. — pro nunc Halusch Janosch burg. Schneider. — pro nunc Wilhelm Fredl burg. Würth.*
- No 101 — Z I. — *A kipontozott rész az eredetiben is üres maradt.*
Z II. — *zertheilt ut lib:1:fol. 147. ahn Matthias Schmitzbaur.*
- No 102 — Z II. — *pro nunc Augustin Rudolph. Strumpfstrickher und burger.*
- No 103 — Z II. — *Barosch. — pro nunc — pro nunc Georg Lewmann burg. Pischenschüffter.*
- No 104 — Z II. — *Hans Legradi burg. Kirschner.*
- No 105 — Z II. — *Hans Adam Brenninger burg. Kauffschneider.*
- No 106 — Z II. — *Samuel Lämbl burgerl. schuechmacher*
- No 107 — Z II. — *Radl*

- No 108 — Z II. — zertheilt ut 1:1:fol ... ahn Erdmundus Zillickhý (a No 108. telek után a Z II-ben — fol 62. a. — Hier ist das Schlosser gässel)
- No 109 — Z II. — pro nunc Hamns Sadter
- No 110 — Z II. — pro Nunc Martin Miklo burgerl. Schneider
- No 111 — Z II. — videatur pro Nunc ausmess: Rapular de dato 5^{te} Aug:1706: — pro Nunc Leopold Gerstorffer.
- No 113 — Z II. — (tévesen) ... ligt an der schlangen gassen...(A No 113. telek után a Z II-ben hiányzik a Schantz gassen leírása)
- No 114 — Z II. — pro Nunc Thomas Jaas burg. Kürschner
- No 116 — Z I. — (utólagos beírás:) und ist an beeden seýthen 9. kl. 3. sch. breith.
- No 119 — Z II. — an beeden seithen 27 cl. — H. Mathias Ambling
- No 121 — Z II. — pro nunc Hellena Nikitshin et filius ejus Petrus Venerius Nikitsh
- No 122 — Z I. — aniezo Thomas Raspassani
Z II. — Thomas Raspassanj
- No 123 — Z II. — 3o igistambt.
- No 128 — Z II. — im Ruckhen 7:cl 4:sch.
- No 129 — Z II. — et uxor pronunc. — pro nunc Wolfgang Fechter allein.
- No 132 — Z I. — von disem den. 22. Febr. 1696. dise Hausz Stölle erkhaufft pr. 50. f. der Caspar Etl, burg. Schmidt alhier, herumben er auch schonn gewöhr empfangen.
Z II. — Caspar Etl burg. Schmidt.
- No 134 — Z II. — an beeden seithen 37 cl. 3. sch. gleich lang
- No 135 — Z II. — pro nunc Maria Barbara Stadlerin. — pro nunc Joes Eckher. und Stadlersche pupillen
- No 136 — Z II. — pronunc Georg Nockher et uxor
- No 138 — Z I. — den 10 7br. 1696. von diszen dem Kovatz lucas pr: 475 f. Kauffl. gegen ordentl. gewöhr uberlassen werden.
Z II. — Kovatz Lucas pronunc. — pro nunc Thomas Bebicz.
- No 139 — Z II. — pro nunc Tobias Teichmann et uxor Francisca
- No 140 — Z II. — zertheilt und aniezo Simona Bebiczin
- No 141 — Z II. — pro nunc Paul Filz burg. wüirth
- No 147 — Z I. — (az eredetiben is kétszer irták a rechten-t. — a név utólag javítva: ... Bischof Jani [titl.]
Z II. — Herr Bischoff Jani. — pro nunc H. Franz martin Clar Kay's. Postverwalter alhier. — pro nunc zertheilt. Ignatj Hoffman burg. Chyrurgus et gmr. Statt Preýhaus.
- No 149 — Z II. — pro nunc H. Franz Ignati Bössinger
- No 150 — Z II. — pro nunc Frau Anna Elisabetha Salgarin. — pro nunc Martin Aichinger. — hat noch alts gemeür.
- No 151 — Z II. — pro nunc Frau Anna Elisabetha Salgarin. — Nunc Martin Aichinger.
- No 153 — Z II. — H. v. Zennegg
- No 154 — Z II. — Zennegg Cameral Adtions Rath und Einnehmer
- No 155 — Z II. — H. Doctor Illmer
- No 159 — Z I. — (a telek bal oldali méretadata javítva: eredetileg 25 kl. volt)
Z II. — Greischerische Erben
- No 160 — Z I. — den 20. May, 1696 von dissen, besagtes Hausz, dem Palas Iuanizovicz pr. 130. f. kauff. und herumben die Gewöhr ertheillet worden.
Z II. — Palas Iuanizovicz. — pro nunc Phillipp Schmelzer. — an beeden seithen 25 cl. gleich lang.
- No 163 — Z II. — Jurziz Ivan
- No 166 — Z II. — pro nunc Lib:1:fol. 95 Hans Krempel
- No 169 — Z II. — (Martin Katiz ein Rätz) vulgo stephan Marianovicz
- No 171 — Z II. — pro nunc Bartl Vukovicz
- No 172 — Z II. — hat im gesicht, wie im Ruckhen 6 cl. 4 sch. — Marco Nicolicz pro nunc
- No 173 — Z II. — (Matthias) Büntter Peter Jurcoviz

- No 174 — Z II. — *pro nunc Franz Kurzweill*
- No 175 — Z II. — *Zertheilt und aniezo an statt dem Floricz, Visco Caranoviz.*
- No 177 — Z II. — *pro nunc Zertheilt. Andreas Stöszel. et Hans Hölzel*
- No 179 — Z II. — *hat im gesicht, wie im Ruckhen 5: und 20 cl. gleich lang. — Nicola Stippa-
noviz ein Rätz.*
- No 180 — Z II. — *hat im gesicht wie im Ruckhen 7 cl. 3 sch. ... ligt zwischen michael Kentzel
und stippanoviz. — Jacob Jacksitz.*
- No 182 — Z II. — *Nunc Joes Syrom dessen Sohn. L. 1. Croatenstatt fol. 122.*
- No 183 — Z II. — *Gregor (Hagnitzekkh)*
- No 184 — Z II. — *pro nunc Schiz Paul*
- No 185 — Z II. — *(Rätz Misco) vulgo Hanns Domschicz. — Antoni Logein.*
- No 189 — Z II. — *pro nunc Martin Radincovicz*
- No 190 — Z II. — *pro nunc Nicola Radoviz Capitan*
- No 192 — Z II. — *Jenu (Istvan). — pro nunc Mihal Jennes*
- No 194 — Z II. — *pro nunc Horvat Janosch*
- No 195 — Z II. — *pro nunc Georg Istvan*
- No 196 — Z II. — *Rudicz Janosch*
- No 200 — Z II. — *aniezo Martin Robiza. pro nunc görgo gek. burgerl. güberneckh Schneider.*
- No 202 — Z II. — *pro nunc Johann Leiffer*
- No 203 — Z II. — *pro Nunc Hans Pämmler burgerl. Müller*
- No 205 — Z II. — *pro Nunc Matthias Barilicz*
- No 206 — Z II. — *pro nunc Hanns Hilicz*
- No 207 — Z II. — *(Rätz Peſja) Mihicz. — pro Nunc Andreas Stösl et uxor Ursula*
- No 211 — Z II. — *Budai Janosch pro nunc Nag Andrasch*
- No 214 — Z II. — *pro nunc Pavo Prazulovicz*
- No 215 — Z II. — *hat etwas wenig von fundamenten.*
- No 216 — Z II. — *et Catharina*
- No 217 — Z II. — *pro nunc Bartl Juricicz*
- No 218 — Z II. — *pro nunc Luz Müllner*
- No 219 — Z II. — *pro nunc Beczy Paul ein Babotschenmacher. pro nunc Johann Eckher burg.
Zischmacher*
- No 221 — Z II. — *pro nunc Gergl Fuioviz*
- No 222 — Z II. — *pro nunc georg Perghoffer. aniezo Susanna nagin*
- No 223 — Z II. — *zertheilt et pro nunc Wolff Funckh burg. Binder und den 29ten Aug. 1710. Lorentz
Räthl ein gartner*
- No 224 — Z II. — *Eheweib Justina*
- No 226 — Z II. — *Lilly*
- No 227 — Z II. — *im Ruckhen 23*
- No 229 — Z II. — *pro Nunc Joseph Eggman*
- No 230 — Z II. — *pro Nunc Hans Georg Päumel. Pindermeister*
- No 231 — Z II. — *pro nunc Zertheilt dem Mathiae Spindler, und Adam Pogenberger*
- No 232 — Z II. — *Pro nunc Nicola Bogdanlia ein Krowath. Zertheilt ut :lib :1 :fol. 148. Joan
stephanovit. Lib :1 :fol :4. Wasserstatt.*
- No 233 — Z II. — *pro nunc Joannes Kornfaill*
- No 234 — Z II. — *pro nunc Joannes Kornfaill*
- No 235 — Z II. — *pronunc Mathesovich ein Croath*
- No 237 — Z II. — *p. Nunc Johan Szernati*
- No 238 — Z II. — *p. Nunc David Schröger*
- No 239 — Z II. — *pro Nunc David Schröger*
- No 240 — Z II. — *Pro Nunc David Schröger*
- No 242 — Z II. — *hat im gesicht 13: im Ruckhen 12: an der rechten seithen 34 cl. 4 sch. und
an der linckhen 35 cl. 3 sch. hat etwas non alten gemetür*

- No 243 — Z II. — hat im gesicht 9 cl. 3 ½ sch. im Ruckhen 10 cl. an der rechten seithen 35 cl. 3 sch. und an der linckhen 34 cl. hat etwas von alten Fundamenten.
- No 244 — Z II. — (*Krätzer*) *Cameral Administrations Registrator und expeditor*
- No 245 — Z II. — an der linckhen 14 cl. 10 sch.
- No 247 — Z II. — *Freyin v. Kuschlon*
- No 258 — Z II. — (*Nicolaus*) *Märx*
- No 259 — Z I. — *nach dessen zeitliche Hintritt, seine hinterlassene Wittib Fr. Anrolda Catharina Belleuttin, und ihre 2 Kinder nutz und gewöhr herumb empfangen den 27. april 1695.*
- No 263 — Z II. — *Nunc Lasarus georgovith. Lib :1 :fol.10. — Dissze Haus stöhl ist zertheilt mit dem Joanne Mihicz ut 1.1 : fol. 90. — Nunc Michael perkovitz Lib :1 :fol.1.*
- No 265 — Z II. — *pro nunc Franz Reimb*
- No 266 — Z II. — *Mihael Bobovicz. — pro nunc Bartl Vukovicz. — aniezo Joannes Gyula. — Zertheilt ut Lib :1 :fol :145.*
- No 267 — Z II. — *pro nunc Thadea Bindter*
- No 269 — Z II. — (*Pivo Paul*) *Mechaviz vorhin Szöllösch Janosch ein Schneider*
- No 271 — Z II. — hat noch zum theil alts gemeür.
- No 275 — Z II. — *Pro nunc Judith Jurffin — aniezo georg Hauschildt pro nunc Anna Lugatschin*
- No 276 — Z II. — *pro nunc Veneri Cerisola*
- No 281 — Z II. — *Gottfrid Meÿer*
- No 282 — Z II. — *pronunc Gottfridt maÿr*
- No 283 — Z II. — *pro nunc Jacob Stain*
- No 284 — Z II. — *Ain Brandstatt, sambt einen garten unweith der Kay's. landtmühl. hatim gesicht an der landtstrassen 76: im Ruckhen 74: in der lenge an der Rechten seithen 62: nud an der linckhen 33 cl. ½ sch. — Der Röm. Kay's. maÿ. nider Hung. Cammer Rath, und Cameral Administrator zu Ofen, Herr Johann Ignatius Kurz.*

DIE TOPOGRAPHIE DER WASSERSTADT ZUM AUSGANG DES 17. JAHRHUNDERTS

Am 30ten Dezember 1695 reichte Baugesenhandler Matthias Greischer seine Zusammenschreibung über die Grundstücke und Gebäude der Wasserstadt bei der Kameraladministration zu Ofen ein. Diese Zusammenschreibung folgte auf die Zusammenschreibung der Grundstücke und Häuser der Festung, nachdem die Hofkammer am 9ten Juni, 1694 die Grundbuchführung der Städte Ofen und Pest verordnet hatte. Die von Greischer verfertigte Zusammenschreibung trägt den Titel „*Zaiger über die Wasserstadt*“ und darin ist die Beschreibung von 284 Grundstücken der Wasserstadt zu finden. In der Beschreibung der einzelnen Grundstücke sind die Nummer, topographischer Bestimmung (mit Angabe der Strassennamen), das Grössenmass der Grundstücke (die Seitenlänge in Klafter und Schuh festgesetzt), die auf den einzelnen Grundstücken stehenden Gebäudereste, die Grösse der Grundstückfläche, sein Schätzungswert, der Namen, der Beruf des Besitzers, die Angabe des Beginns und des Rechtstitels des Besitzes enthalten.

Die Zusammenschreibung bezweckte die Sicherung der Eintreibung der Kameralinkommen — zu denen auch die Grundbucheinnahmen zählten. Aus diesem Grunde wurden nur jene Grundstücke aufgenommen, die bereits bewohnt waren oder deren Verwertung durch die Lage des Grundstückes bzw. durch die auf dem Grundstück stehenden Mauerreste zu hoffen war. Diese Zusammenschreibung der Wasserstadt bietet also eine Möglichkeit, über den Zustand der Vorstadt von Ofen aus der Zeit der ersten Jahre nach der Befreiung von der Türkenherrschaft ein genaues Bild zu gewinnen.

Eine Karte von der Wasserstadt aus dieser Zeit, in der selbst die Baugründe eingezeichnet waren, kam bisher nicht zum Vorschein. Karten aus dem 17—18. Jahrhundert in denen das Strassennetz der Wasserstadt dargestellt ist, liegen zwar vor, auch Stiche gibt es aus dieser Zeit, an denen die Grundkomplexe der Wasserstadt zu erkennen sind, doch lassen sich die Angaben des *Zaigers* auf einer Karte nur dann festlegen, wenn eine auf so genaue Vermessung beruhende Karte zur Verfügung steht, auf der die grossen Grundstückänderungen, die Regelung der Grundstücke und Gassen welche späterhin stattgefunden haben auf Grundlage von schriftlichen Quellen noch nachzuprüfen sind, eine Karte auf der nicht allein die Grundkomplexe, sondern auch das Grundstücknetz, und auch die Grundstücknumerierung angegeben sind.

Der zwischen den Jahren 1785—1789 hergestellte „*Situations Plan der Wasserstadt Ofen*“ war die erste Karte wo ausser den genau eingezeichneten Grundstücken auch die Grundstücknumerierung angegeben ist. Die Grundstücksnummern dieser Karte entsprechen jedoch nicht genau denen im *Zaiger*, denn zwischen den Jahren 1695 und 1785 wurde die Grundstücknumerierung in Ofen, so auch in der Wasserstadt mehrere Male geändert. Die Grundstücknumerierung im *Zaiger* blieb nämlich nur bis 1708 in Kraft, denn nach dem Jahre 1705 — als Ofen den Privilegienbrief erhielt — wurde das Grundbuchsystem der Kameraladministration geändert. Der *Zaiger* wurde nicht fortgesetzt, sondern man begnügte sich damit, die Änderungen der Besitzverhältnisse in den *Gewöhrprotokollen* aufzuzeichnen. In diese Gewöhrprotokolle wurden die anlässlich der Besitzeränderungen ausgestellten Gewöhrbriefe in Abschrift eingetragen in denen ausser dem Namen des neuen Besitzers auch der Rechtstitel auf Grund dessen er in den Besitz des Grundstückes gekommen war (Kauf, Erbfolge, Tausch), Namen des früheren Besitzers, Zeitpunkt der Besitznahme des früheren Besitzers, die topographische Bestimmung, Masse des Grundstückes, eventuell auch die Form des Grundstückes in Zeichnung angegeben wurden.

Änderungen in der Numerierung der Grundstücke wurden nach 1705 in den Jahren 1709, 1754, 1771, 1786 vorgenommen. Die Grundstücksnummern aus dem Jahre 1709 blieben nur

bis etwa 1720 in Kraft, von da an waren bis 1754 keine Grundstücksnummern in den Gewöhrprotokollen verzeichnet. Vor der 1709er Grundstücksnumerierung blieb keine Zusammenschreibung erhalten. Grundstückszusammenschreibungen sind erst von 1739 an im Archiv der Stadt Ofen aufbewahrt und mittels deren kann die Numerierung der Grundstücke der Jahre 1754, 1771, 1786 genau festgestellt werden. Auf der zwischen 1785 und 1789 angefertigten Karte sind die Grundstücksnummern des Jahres 1786 angeführt. Wollen wir also mit Hilfe dieser Karte die Angaben des Zaigers festsetzen, müssen wir die Geschichte eines jeden einzelnen, im Zaiger angeführten Grundstückes — im Laufe eines Jahrhunderts haben sich ja wesentliche Änderungen vollzogen — mit Benutzung der Gewöhrprotokolle und der Grundstückszusammenschreibungen ganz bis 1786 verfolgen.

Die 1695er Angaben vom Zaiger können auf diese Weise auf die zwischen den Jahren 1785—1789 angefertigte Karte projiziert werden. Diese Karte wurde auf Grund genauer Vermessungen gezeichnet, folglich können ihre Angaben auf die heutige modernste Karte im Masstab von 1 : 1000 übertragen werden. In der Wasserstadt ging jedoch, hauptsächlich nach 1872, doch besonders im 20. Jahrhundert, eine grossangelegte Städteregelung von statten, in deren Laufe es zur Erweiterung, Ausrichtung der Gassen kam, und bei der Eröffnung neuer Gassen trat eine wesentliche Änderung im Zustand zahlreicher Grundstücke ein. Deswegen müssen die in den 1870er Jahren verfertigten Glassegmente der Hauptstadt in Betracht gezogen werden auf denen nicht blos der damalige Zustand aufgezeichnet, sondern auch die neuen Regelungslinien fortlaufend durch Jahrzehnte hindurch dargestellt wurden. Mit dieser Methode konnte also die Karte der Wasserstadt vom Ende des 17. Jahrhunderts verfertigt werden, die die einzig reale Grundlage der topographischen Bewertung der Wasserstadt darstellt.

Die Angaben die zur Bestimmung des Zustandes der Wasserstadt zum Ausgang des 17. Jahrhunderts nötig sind geben wir im Datenregister bekannt, und verfolgen hierbei von Grundstück zu Grundstück die Reihenfolge der Nummern des Zaigers. Bei jedem einzelnen Grundstück sind folgende Daten angegeben: in der ersten Zeile die Änderungen der Nummern des Grundstückes laut des Zaigers aus dem Jahre 1695 und laut der Zusammenschreibung des Jahres 1714 (welche die Zusammenschreibung des Jahres 1709 ersetzt), sowie laut der Zusammenschreibungen der Jahre 1754, 1771, 1786, nach diesen folgt die heutige Benennung der Gasse und die heutige Hausnummer. Die in den verschiedenen Zeitpunkten gültigen Nummern sind mit Bindestrich von einander getrennt. Hat mittlerweile eine Grundstücksteilung stattgefunden, ist dies mit einem Beistrich angegeben, und konnte die Angabe der Grundstücknummer nicht genau bestimmt werden, ist dies mit □ bezeichnet. Beispielsweise: Nr. 180-□-52-48, 49-313, Horvát utca 34.

Nach den Änderungen der Nummern des Grundstückes geben wir in genauem Wortlaut die Beschreibung des Zaigers aus dem Jahre 1695 über das Grundstück und den Besitzer des Grundstückes. Den Grossteil der im Zaiger gebrauchten Abkürzungen haben wir aufgelöst und neue Abkürzungen haben wir nur bei der Benennung der bei jedem Grundstück systematisch vorkommenden Masseinheiten (Kl = Klafter, sch = Schuch) angewendet, ferner bei der Forint Bezeichnung nach der den Grundstückwert bestimmenden Summe (f), und bei dem Wort Grundinhalt, das nach der Zahl steht, welche die Grösse der Grundstückfläche angibt (g. i.). Die Veröffentlichung des Textes des Zaigers ist auch dadurch begründet, dass vom Ende des 17. Jahrhunderts aus dem ganzen Land nur drei Grundbücher solcher Art (von der Festung, der Wasserstadt und von Pest) uns überliefert sind.

Dem Datenregister fügten wir zwei Anhänge bei. Der erste Anhang enthält aus dem 1696-er Zaiger die Beschreibung jener Grundstücke, die im Zaiger des Jahres 1695 noch nicht vorkommen. Bei diesen Grundstücken geschieht die Bekanntgabe in der gleichen Weise wie wir es im Datenregister finden. Im zweiten Anhang sind in der gleichen Reihenfolge wie im Datenregister die im Zaiger des Jahres 1695 befindlichen späteren Eintragungen enthalten (Z I), sowie jene Angaben aus dem Zaiger des Jahres 1696, die in der 1695-er Ausgabe noch nicht eingetragen waren oder (in Kursivsatz) jene Textteile, die vom Text

des 1695-er Zaiger abweichen. Die der Abhandlung beigelegte Karte stellt das Grundstücknetz der Wasserstadt auf Grund des 1695-er Zaigers dar, enthält die Grundstücksnumerierung des Jahres 1695, und führt die auf die Qualität und auf den Zustand der auf den Grundstücken stehenden Gebäude, sowie auf die Bauart bezüglichen Angaben an.

* * *

Die in 1695 zusammengeschriebenen, also bis dahin in der Wasserstadt verteilten 284 Grundstücke liegen auf dem von der nördlichen Stadtmauer der Wasserstadt, von der Donau, von der heutigen Jégverem-Gasse, Hunyadi János-Strasse, Iskola-Gasse, Batthyány-Gasse, Kapás-Gasse, Horvát-Gasse begrenztem Gebiet. Dieses Gebiet ist nicht blos um vieles kleiner als jene Fläche die als Wasserstadt heute bekannt ist, sondern auch als jene welche im 18. Jahrhundert so bezeichnet wurde.

Auch aus der Reihenfolge der Zusammenschreibung ist es ersichtlich, dass das Gebiet Kroatentadt, im 18. Jahrhundert *Krawaten-Gasse* benannt, — was nicht nur zur Bezeichnung einer Gasse, sondern für einen ganzen Stadtteil benutzt wurde — sich von der Wasserstadt auffallend trennte. Auf den Grundstücken dieses Gebietes sind Steinmaurereste selten, lediglich in ein bis zwei Fällen angeführt, und auch diese nur im inneren Teil des Gebietes, bei den übrigen Grundstücken steht nur die Bemerkung *schlecht gebaut*. Am nördlichen Teil der Ganz-Gasse, bei den zu der Stadtmauer zu auslaufenden und bei den, in der heutigen Horvát-Gasse (Kroatengasse) liegenden Grundstücken scheint es wahrscheinlicher zu sein, dass die Formen der Grundstücke das Ergebnis der vereinheitlichenden Regulierung sind, die wegen der beträchtlichen Zerstörung dieses Gebietes bei der Grundstückverteilung durchgeführt wurde. Lediglich die Grundstückeinteilung des Gebietes das zwischen der Medve-Gasse, der Ganz-Gasse, der Kacza-Gasse und dem Königsbad liegt, mochte die früheren Grundstücksformen bewahren.

Innerhalb der Wasserstadt scheint der zwischen der Fő-Gasse, Csalogány-Gasse, Kapás-Gasse und Kacza-Gasse liegende Teil ein der Kroatentadt ähnliches, einheitliches, zusammenhängendes Gebiet zu sein. Die Anordnung der Grundstücke und das Strassennetz dieses Gebietes weisen entschieden darauf hin, dass von einer einheitlichen Siedlung die Rede sein mag, deren Mittelpunkt im Mittelalter die an der Ecke der heutigen Csalogány utca (Lerchengasse) und Medve-Gasse (Bährengasse) stehende St. Peterskirche bildete. Die Lage der Grundstücke in diesem Teil der Wasserstadt ist fast ausschliesslich von ostwestlicher Richtung, und dieses Grundstücksystem hat den früheren Zustand bewahrt. Es kann der vielen bestehenden, gut erhaltenen Mauern und Fundamente wegen nicht daran gedacht werden, dass hier nach der Befreiung von der Türkenherrschaft eine Neuordnung, eine Regelung der Grundstücke durchgeführt worden wäre. Auf diesem Gebiet befanden sich 95 Grundstücke und der Zaiger gibt Steinmauern auf 45 Grundstücken, erhalten gebliebene Fundamente auf 7, Lehmmauern auf 7 Grundstücken an und bei 15 steht nur: *ist schlecht gebaut*. Unbebaute Grundstücke gab es 21. Durch Gebäude oder Gebäudereste sich gut abzeichnende Strassenlinien sind: die heutige Fő-Gasse, die Westseite der Gyorsköcsi-Gasse, einzelne Ecken der Batthyány- und Csalogány-Gassen, und hauptsächlich die beiden Seiten der am Ende des 17. Jahrhunderts *Truckhene-Gasse* bennannten Strecke. Die nordsüdliche Achse dieses Siedlungsteiles dürfte also die Truckhene-Gasse gewesen sein, die von der Kirche südlich zur Donau, zur Siedlung um die heutige Kapuzinerkirche, und so mittelbar zum Wassertor der Festung führte, und nach Nordwesten zur Stelle, wo die Stadtmauer der Wasserstadt am Ende der heutigen Horvát-Gasse unterbrochen war. Hier befand sich am Ende des 17. Jahrhunderts ein Tor oder ein Ausgang. Dieses Tor bestand hier bereits im Mittelalter und bot eine unmittelbare Verbindung einerseits der Festung und anderseits der um die St. Peterskirche liegenden Siedlung, mit den nördlich von der Stadtmauer gelegenen Siedlungen. Jene Grundstücke die erkenntlich waren forderte 1695 die Kammer vom Militär zurück und erhielt sie auch wider. Die Verminderung des Fortificationsgebietes fand im Jahre 1696 statt, und zu dieser

Zeit gelangten jene ausserhalb der Schanze gelegenen Grundstücke zur Verteilung, die auch früher zu der Siedlung gehörten, welche um die St. Peterskirche lag. Die Grenze dieser Siedlung während der Türkenherrschaft und im Mittelalter war der sich von der Kapás-Gasse bis zum Marienplatz erstreckende Abschnitt der heutigen Battyhány-Gasse, und von dort südwärts die Donáti-Gasse. Die östliche Häuserreihe der Fő-Gasse war am Ende des 17. Jahrhunderts von zwei mächtigen, leeren Flächen, dem unteren und oberen Marktplatz (der heutige Szilágyi Dezső-Platz und der Battyhány-Platz) unterbrochen. Von den zwei Marktplätzen kam der untere zur früheren Benutzung, die Wochenmärkte von Ofen wurden nämlich bereits 1687 hier, in der Wasserstadt abgehalten. Der untere Marktplatz und seine Umgebung waren das Handelszentrum der Wasserstadt. Am oberen Marktplatz hielt man nach 1696 die Jahrmärkte.

In 1689 gab es zwei Viertel in der Wasserstadt, das eine von diesen, das obere Viertel entspricht der Siedlung um die St. Peterskirche. Diese beiden Viertel sind vermutlich den von Evlia Cselebi erwähnten Stadtteilen Tujgun Pascha und Soliman Pascha gleich. Der Stadtteil Suleiman Pascha der Türkenzeit war die obere Wasserstadt.

Nach der Befreiung war die Nordgrenze des unteren Viertels der Wasserstadt die heutige Markovits-Iván-Gasse, die Südgrenze das auf dem Grundstück Nr. 3—5 der Fő-Gasse stehende Wasserwerk, und die westliche Grenze die Linie der Donáti-Gasse. Im Zaiger der Wasserstadt sind nur 22 Grundstücke erwähnt die über gute, alte Mauern verfügen, gewölbte Räumlichkeiten, folglich ziemlich unversehrt erhalten gebliebene mittelalterliche Gebäude waren nur auf fünf Grundstücken zu finden und ausserdem, ein unversehrt gebliebener Keller in der Fő-Gasse Nr. 18. Vier von diesen Grundstücken befanden sich auf dem, zwischen den Jégverem und Pala-Gassen befindlichen Abschnitt der Fő-Gasse, eines von diesen ist das auch heute in der Fő-Gasse 16 stehende Gebäude, das heute bereits das einzige erhalten gebliebene mittelalterliche Gebäude der Wasserstadt darstellt. Dieser unversehrt gebliebene mittelalterliche Gebäudekomplex bezeugt einwandfrei, dass dieser Teil der Wasserstadt sich an Bedeutung gegenüber den übrigen Teilen der Siedlung unterhalb der Festung hervorhebt. Die Anordnung der Grundstücke und das Strassennetz des unteren Viertels der Wasserstadt weist ähnlich der die St. Peterskirche umgebenden Siedlung auf eine einheitliche Siedlung hin. Doch während sich im oberen Viertel das Strassennetz einem Mittelpunkt, der St. Peterskirche zu richtete, lässt sich ein derartiger Mittelpunkt im unteren Viertel der Wasserstadt nicht feststellen. Die Kirche des unteren Stadtteiles der Wasserstadt, die heutige Kapuzinerkirche bildete eben keinen Mittelpunkt. Die Fő-Gasse zog hinter der Kirche hin, und die beiden wichtigsten, von der Festung herabführenden Gassen, das *Wassergässel* und die *Schlangengasse* vermieden sie. Die Siedlungsordnung des unteren Viertels der Wasserstadt richtete sich zum Wassertor der Festung und zur Donau. Die heutige Iskola-Gasse setzte sich mit der Kapuziner-Gasse der Fő-Gasse parallel fort, und gelangte dadurch zu Bedeutung, dass sie sich auf einer höheren Fläche als die Fő-Gasse hinzog und war zur Zeit des Hochwassers der Donau der wichtigste nord-südliche Verkehrsweg der Wasserstadt.

Ende des 17. Jahrhunderts wurden in der Fischerstadt — die sich auf dem Gebiet zwischen der Mauer welche das Wassertragen deckte und dem östlichen grossen Zwinger erstreckte — 14 Grundstücke zuteilt. Die Benennung Fischerstadt kommt erst von 1710 an vor. Ende des 17. Jahrhunderts wurden die hiesigen Grundstücke nur in der Weise, dass sie unter dem Proviandhaus liegen genannt. Im Zaiger befinden sich keine Angaben hinsichtlich der auf diesen Grundstücken stehenden Gebäude, und in Ermangelung dieser kann auf das türkenzeitliche oder noch frühere Grundstücknetz, Strassensystem der Fischerstadt nicht ermittelt werden. Die wenigen zur Verfügung stehenden Angaben gestatten nur die Voraussetzung, wenn auch die Belagerung viel zerstört, jedoch die Spuren des alten Lebens nicht restlos vernichtet hatte. Unter der Türkenherrschaft war die Fischerstadt ein selbständiger Stadtteil: Ahorluk-Bölmeszi (bölme-Stall).

Die allmähliche Zuteilung und Besiedelung des auf dem zwischen der Kapás-Gasse und dem Széna-Platz gelegenen Teiles der heutigen Wasserstadt, also auf dem Gebiet

an beiden Seiten der heutigen Varsányi Irén-Gasse, begann nach 1694. Die früheste und anfangs einzige Gasse dieses Siedlungsteiles zog sich längs der heutigen Varsányi Irén-Gasse, ihre *Johannes-Gasse* Benennung trifft man im Jahre 1718 zum erstenmal. Diese Gasse zog sich im grossen in der Mittellinie des Tales zwischen der heutigen Mártirok útja (Märtyrer-Strasse) und der Batthyány-Gasse hin. Auf den Karten des 18. Jahrhunderts ist deutlich zu sehen, dass ihre natürliche Fortsetzung nach Osten zu die vom Bécsi (Wiener) Tor herabführende Ostrom-Gasse war, und hinsichtlich des Verkehrs die geeignetste Strasse einerseits zwischen der Festung und der Donau, anderseits zwischen dem Újkapú (Neues Tor) der Stadtmauer der Wasserstadt, das sich am heutigen Széna-Platz befand, und zwischen der Donau darstellte. Die sie umgebende Siedlung, die während der Befreiungsbelagerungen im Vergleich zu den anderen Teilen der Wasserstadt die schwersten Zerstörungen erlitt, weist auch nach ihrer, Ende des 17., Anfang des 18. Jahrhunderts durchgeführten Wiederherstellung ein einheitliches Gepräge auf. Dieses Gebiet war auch in früheren Zeiten eine einheitliche Siedlung und scheint vielmehr als die Halászváros (Fischerstadt) mit dem mittelalterlichen *Taschentál* identifizierbar zu sein.

Von den mit den Befreiungsbelagerungen von Ofen verknüpften Karten hebt sich in Ausführlichkeit insbesondere die durch de la Vigne im Jahre 1686 gezeichnete Karte hervor. Auf dieser Karte befinden sich 19 solche Grundkomplexe die im Zaiger nicht vorkommen. Der grösste Teil dieser Grundkomplexe fällt auf das Gebiet welches im ausgehenden 17. Jahrhundert nicht an die Bewohnerschaft verteilt wurde, sondern für ein Fortificationsgebiet vorbehalten war (das Gebiet zwischen der heutigen Donáti-Gasse, Csalogány-Gasse, Hattyú-Gasse und der Festungsmauer). De la Vigne stellte dieses Gebiet noch in seinem ursprünglichen Zustand dar, und das Gassen- bzw. Strassennetz auf seiner Karte ist das alte Strassennetz diesen Teiles der Wasserstadt.

Felelős kiadó: Nemes Béla
a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata Igazgatója — Irodalmi vezető: D. Fehér Zsuzsa dr.
Főszerkesztő: N. Ujvári Magda — Felelős szerkesztő: Bessenyei Mária
Műszaki vezető: Szedlák György — Műszaki szerkesztő: Cellért Andor
Készült az MSZ. 5601-59 szabvány szerint B/5 alakban 22 A/3 ív
terjedelemben 1260 példányban

KA 115 K 6400

64-18601 - Révai Nyomda, Budapest

